

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО
Інститут рукопису

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ
РУКОПИСНОЇ СПАДЩИНИ
В ІНСТИТУТІ РУКОПISУ
НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО

Київ 2024

УДК 027.54(477-25)НБУВІР:025.171:[94+008](477)-047.37
DOI: 10.15407/r_nbuv.0004977

Історико-культурологічні дослідження рукописної спадщини в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : монографія / авт. кол. : Т. Батанова, О. Бодак, С. Булатова, О. Гальченко, Л. Гарбар, Л. Гнатенко, Т. Горбач, Т. Добрянська, Л. Дубровіна, О. Іванова, Е. Клименко, Т. Коваль, І. Корчемна, Т. Міцан, С. Сохань, О. Степченко, А. Сукало, О. Хамрай, Є. Чернухін; НАН України. НБУ імені В.І. Вернадського. Ін-т рукопису. Київ, 2024. 420 с.

Монографія репрезентує результати історико-культурологічних досліджень рукописної спадщини, що зберігається у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, напрацьовані науковцями підрозділу. Різноманітний зміст видання охоплює широке коло питань з вивчення рукописної історико-культурної спадщини України та світу, висвітлених у низці студій з кодикологічної, археографічної та документознавчої проблематики. Підсумки діяльності Інституту рукопису НБУВ за 2022–2024 рр. представлені в Додатках, що містять, зокрема, аналітичну розвідку про публікаційну активність фахівців Інституту як спосіб наукової комунікації, супроводжувану бібліографічним покажчиком; авторські дописи з інформацією про популяризаторську роботу підрозділу, про електронні інформаційні ресурси, створені на рукописні фонди, тощо.

Розраховано на істориків, філологів, мистецтвознавців, культурологів, а також на широкий загал дослідників, які цікавляться вітчизняною та світовою історією.

ISBN 978-617-14-0317-8

Рецензенти

Г.В. Боряк, д-р іст. наук, чл.-кор. НАН України

Г.І. Ковальчук, д-р іст. наук, проф.

Відповідальний редактор

Н.М. Зубкова, канд. іст. наук

Авторський колектив

Т. Батанова, О. Бодак, С. Булатова, О. Гальченко, Л. Гарбар, Л. Гнатенко, Т. Горбач, Т. Добрянська, Л. Дубровіна, О. Іванова, Е. Клименко, Т. Коваль, І. Корчемна, Т. Міцан, С. Сохань, О. Степченко, А. Сукало, О. Хамрай, Є. Чернухін

Затверджено до друку Вченою радою Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, протокол № 11 від 19 листопада 2024 р.

© Авторський колектив, 2024

© Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського, 2024

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
V.I. VERNADSKYI NATIONAL LIBRARY OF UKRAINE
Institute of Manuscript

**HISTORICAL AND CULTURAL
STUDIES
OF MANUSCRIPT HERITAGE**
AT INSTITUTE OF MANUSCRIPT
OF V.I. VERNADSKYI NATIONAL LIBRARY
OF UKRAINE

Kyiv 2024

UDC 027.54(477-25)НБУВІР:025.171:[94+008](477)-047.37

DOI: 10.15407/r_nbu.0004977

Historical and cultural studies of manuscript heritage at Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine : monograph / team of authors:

T. Batanova, O. Bodak, S. Bulatova, O. Halchenko, L. Harbar, L. Hnatenko, T. Horbach, T. Dobrianska, L. Dubrovina, O. Ivanova, E. Klymenko, T. Koval, I. Korchemna, T. Mitsan, S. Sokhan, O. Stepchenko, A. Sukalo, O. Khamrai, Ye. Chernukhin; NAS of Ukraine. V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine. Institute of Manuscript. Kyiv, 2024. 420 p.

The monograph presents the results of historical and cultural studies of the manuscript heritage stored in the fonds of the Institute of Manuscript of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine, developed by scientists of the department. The multifaceted content of the publication covers a wide range of issues related to the study of the manuscript historical and cultural heritage of Ukraine and the world, highlighted in a number of studies on codicological, archeographic and documentary issues. Results of the activity of the Institute of Manuscript of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine for 2022–2024 presented in the Appendices, which contain, in particular, analytical intelligence on the publication activity of the Institute's specialists, accompanied by a bibliographic index; author posts with information about the department's popularization work, about electronic information resources created for manuscript fonds, etc.

It is intended for historians, philologists, art historians, cultural scientists, as well as for a wide range of researchers interested in national and world history.

ISBN 978-617-14-0317-8

Reviewers

H.V. Boriak, Dr. habil. in History, Corresponding Member of NAS of Ukraine

H.I. Kovalchuk, Dr. habil. in History, Professor

Executive editor

N.M. Zubkova, Ph.D. in History

Team of authors

T. Batanova, O. Bodak, S. Bulatova, O. Halchenko, L. Harbar, L. Hnatenko, T. Horbach, T. Dobrianska, L. Dubrovina, O. Ivanova, E. Klymenko, T. Koval, I. Korchemna, T. Mitsan, S. Sokhan, O. Stepchenko, A. Sukalo, O. Khamrai, Ye. Chernukhin

Approved for publication by the Scientific Council of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine, Protocol No. 11 dated November 19, 2024.

© Team of authors, 2024

© V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine, 2024

Зміст

Передмова	7
Розділ 1. Рукописна історико-культурна спадщина України: зв'язок минулого і сучасного	
1.1. Рукописна історико-культурна спадщина України: об'єкт, класифікація, методи дослідження (Дубровіна Л.)	12
1.2. Рукописна книга як комплексне історичне джерело: структурно-функціональна модель опису (Дубровіна Л.)	19
Розділ 2. Історико-культурологічні дослідження рукописної спадщини в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського	
2.1. Дослідження слов'янських кириличних рукописних книг	
Другий південнослов'янський вплив і локалізуючі орфографічні маркери українських кириличних рукописних книг XVI – початку XVII століть (Л. Гнатенко)	28
Титульні аркуші українських рукописних книг XVII століття (Т. Добрянська)	50
Співочі традиції в рукописній спадщині України: безлінійні нотовані рукописи XII – початку XX століття (Е. Клименко)	69
Історія та повсякдення в записах українських рукописів ранньомодерної доби з фондів Інституту рукопису НБУВ (О. Іванова)	102
Оправи українських рукописних книг: питання атрибуції та вивчення (О. Гальченко)	122
2.2. Наукові студії з елліністики, юдаїки, полоніки	
Грецька писемна спадщина в часовому, географічному та культурному просторі України (Є. Чернухін)	172
Українська та світова юдаїка: єврейська рукописна спадщина у фондах Інституту рукопису НБУВ (О. Хамрай, Т. Батанова)	228
Загальні засади та специфічні особливості історико-кодикологічної атрибуції старопольських рукописів ранньомодерної доби (на прикладі кухарських пам'яток XVII–XVIII століть з фондів Інституту рукопису НБУВ (С. Булатова)	263

2.3. Історико-документальні колекції актових джерел

Комплекс актової й діловодної документації Києво-Могилянської академії з фондів Інституту рукопису НБУВ (*Т. Міцан*) **284**

Документальні комплекси колекції Київської казенної палати: до питань дефініції, класифікації та реконструкції (*С. Сохань*) **338**

Латиномовні документи XIV–XV століть в українському культурному просторі (*Т. Горбач*) **351**

Додатки

Публікаційна активність співробітників Інституту рукопису НБУВ як спосіб наукової комунікації (*О. Богак*) **376**

Популяризаторська діяльність Інституту рукопису НБУВ (*О. Степченко, Л. Гарбар, Т. Коваль, І. Корчемна, А. Сукало*) **397**

Резюме **418**

Summary **419**

Передмова

Наукові дослідження писемних пам'яток — давніх і сучасних, різного походження та на різних носіях, що зберігаються в Україні, становлять потужний історико-культурний документальний базис, який засвідчує тяглість розвитку нашої держави¹. Отож рукописна спадщина України завжди була і залишається об'єктом постійної уваги вітчизняних учених, які глибоко усвідомлюють важливість залучення до широкого суспільного обігу писемних пам'яток з огляду на їхнє значення як для формування національного менталітету, так і для відчуття кожним українцем інтелектуального й культурного зв'язку зі своїм багатовіковим історичним корінням.

Найбільше сховище рукописної історико-культурної спадщини України — рукописний відділ Національної бібліотеки Української держави — був створений у 1918 р. — одночасно із заснуванням Бібліотеки, у 1993 р. підрозділ було перетворено на Інститут рукопису з фондом у сотні документальних комплексів з унікальним складом та власною історичною долею. Рукописи Інституту репрезентують розвиток усього писемного періоду людства — як спадщину, представлену рукописним шрифтом, так і документи нової й новітньої історії, створені ручним способом, це — рукописні книги, наративні (оповідні) та актові джерела, особові архіви. Відповідно, основним напрямом роботи рукописників є наукове дослідження фондів на рівнях колекцій, зібрань та окремих джерел, укладання археографічних описів та анотованих каталогів, створення науково-інформаційного апарату, що загалом дозволяє підвищити якість обліку, зберігання та залучення до суспільного обігу писемних джерел. Колектив високопрофесійних науковців Інституту працює над вирішенням актуальних питань джерелознавства та кодикології, і

¹ Дубровіна Л.А. Документальні ресурси архівної та книжкової спадщини як історичний та соціокультурний базис розвитку сучасних національних держав // *Розвиток ресурсної бази вітчизняного інформаційного середовища*. Київ, 2012. С. 136–170. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0003130>

результатом його роботи стала низка фахових монографій, статей, путівників по фондах, тематичних каталогів документальних колекцій та особових архівів, публікацій видатних пам'яток історії та культури. Соціокультурний напрям діяльності Інституту спрямовано на популяризацію складу та змісту свого величезного фонду. Зведена інформація про історію та сьогодення Інституту рукопису репрезентована в низці наукових студій, зокрема в монографії, присвяченій 100-літтю (1918–2018 рр.) від заснування цього знакового підрозділу Бібліотеки², та спеціальному виданні, що підсумовує роботу Інституту в першому двадцятиріччі XXI ст.³ У загальнобібліотечному монографічному дослідженні «Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського у перше десятиліття незалежності України (1991–2002)»⁴ Інституту рукопису як одному з найважливіших структурних наукових підрозділів НБУВ також відведено почесне місце.

² Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. 1918–2018 / автор. колектив: О.П. Бодак, О.М. Гальченко, Л.В. Гарбар, Н.М. Зубкова, Г.А. Ривкіна, О.П. Степченко; переднє слово Л.А. Дубровіна; відп. ред. Л.А. Дубровіна / НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. Ін-т рукопису. Київ, 2018. 472 с.

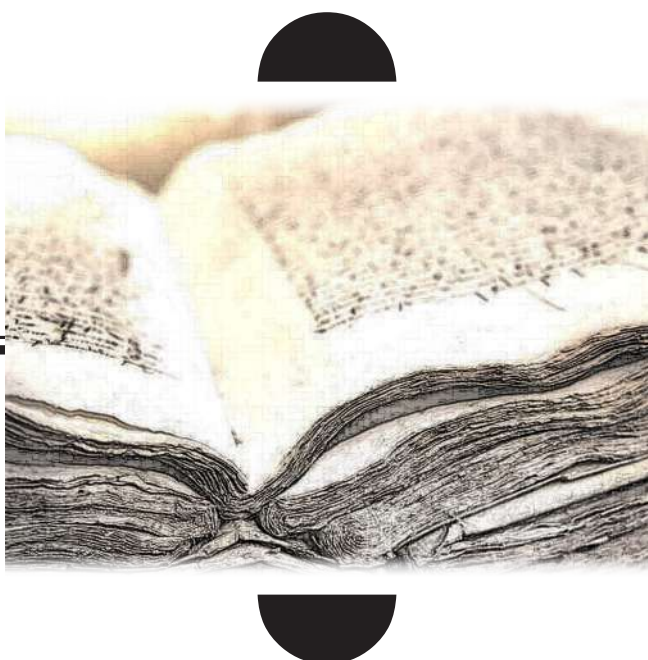
³ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: формування фонду, науково-дослідна та науково-інформаційна діяльність, створення електронного ресурсу (2000–2021) / автор. колектив: Т.О. Батанова, О.П. Бодак, О.М. Гальченко, Л.В. Гарбар, Л.А. Дубровіна, Н.М. Зубкова, Т.В. Коваль, І.С. Корчемна, О.П. Степченко, А.М. Сукало; відп. ред. Л.А. Дубровіна / НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. Ін-т рукопису. Київ: НБУВ, 2021. 350 с.

⁴ Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського у перше десятиліття незалежності України (1991–2002): моногр. / Т.Д. Антонюк, Т.І. Арсеєнко, Н.П. Бондар, О.А. Вакульчук, О.М. Василенко, Л.В. Гарбар, В.М. Горовий, С.М. Денисова, Т.В. Добко, Т.П. Дубас, Л.А. Дубровіна, Л.П. Затока, Н.Б. Захарова, Н.М. Зубкова, Л.В. Івченко, Г.В. Індиченко, Ю.С. Калініна-Симончук, Т.І. Клочок, Т.В. Коваль, Т.М. Коваль, Г.І. Ковальчук, І.С. Корчемна, Л.Й. Костенко, Т.Л. Кулаковська, Л.А. Литвинова, К.В. Лобузін, Н.І. Любовець, Л.О. Матвійчук, Л.В. Муха, Т.Є. Мяскова, Л.С. Новосьолова, О.С. Онищенко, В.Ю. Омельчук, Т.П. Павлуша, Л.А. Пестрецова, С.В. Полтавець, Ю.М. Половинчак, О.В. Полякова, В.І. Попик, І.А. Сергєєва, Г.І. Солоіденко, О.П. Степченко, Д.В. Устиновський, В.М. Чупріна, Павло І. Шекера, І.О. Шульга, Г.М. Юхимець, М.А. Філіпович, О.Г. Яковенко, Л.М. Яременко, О.М. Яценко; відп. ред. Л.А. Дубровіна. Київ: НБУВ, 2019. С. 320–339.

Нове видання свідчить про спадкоємність традицій у діяльності Інституту. В укладанні монографії взяли участь провідні вчені підрозділу — археографи, кодикологи, джерело- та документознавці, оприлюднивши результати своїх досліджень з різних напрямів наукової проблематики за 2020–2024 рр. — як теоретичних, так і прикладних. Різноманітний зміст монографії охоплює широке коло питань з вивчення рукописної історико-культурної спадщини України та світу. Це, насамперед, обґрунтування поняття «рукописна історико-культурна спадщина», визначення її об'єкта, класифікації та методів дослідження, а також репрезентація структурно-функціональної моделі опису рукописної книги — основного виду рукописно-книжної культури писемного історичного етапу. У низці наукових студій вирішуються й питання виокремлення української рукописної спадщини зі східнослов'янської через розгляд другого південнослов'янського впливу на орфографію староукраїнських рукописних книг; висвітлюються методичні засади атрибуції оправ українських кодексів; проаналізовано історичні та побутові маргіналії на сторінках рукописних книг; охарактеризовані співочі традиції в безлінійних нотованих рукописах XII–XX ст. Представлені в монографії також дослідження з елліністики, полоніки та юдаїки. Здійснено спробу класифікації та реконструкції актової й діловодної документації Києво-Могилянської академії та Київської казенної палати тощо.

Результати діяльності Інституту рукопису НБУВ за 2022–2024 рр. представлені в Додатках до видання, що містять, зокрема: аналітичну розвідку про публікаційну активність фахівців ІР як спосіб наукової комунікації, що супроводжується бібліографічним показником; авторські дописи з інформацією про популяризаторську роботу підрозділу, про напрацьовані електронні інформаційні ресурси на рукописні фонди тощо.

Авторський колектив щиро сподівається, що видання стане ще однією цеглиною в підмурок досліджень рукописної спадщини як феномена вітчизняної та всесвітньої історії й культури.

Розділ 1. Рукописна
історико-культурна спадщина України:
зв'язок минулого і сучасного

1.1. Рукописна історико-культурна спадщина України: об'єкт, класифікація і методи дослідження

Рукописні джерела, синкретичні за своєю суттю, містять свідчення про різні етапи історії та про розвиток матеріальної й духовної культури суспільства, а також про роль та місце в цих процесах видатних особистостей. Існуючи впродовж значного часового періоду, писемні пам'ятки здійснюють довготривалий, властивий лише їм культурний вплив на кожному з відтинків історії (вони переписуються, поширюються, обростаючи та збагачуючись власним перебігом побутування тощо). І все це є явищами рукописної культури різних епох у системному розвитку.

Широке поняття «книжкова пам'ятка», що включає в себе й поняття «історичний документ», зафіксоване в низці міжнародних документів, створених під егідою ЮНЕСКО. Теоретик напряму та керівник робочих груп Рей Едмондсон узагальнив принципи й критерії поняття (до прикладу, для реєстру «Пам'ять світу»¹), виклавши його обґрунтування в методологічних працях з даної проблематики, що неодноразово видавалися різними мовами та були орієнтовані на різні рівні – світовий, національний, регіональний, місцевий. У нашій країні розробка поняття «книжкова пам'ятка» стосовно друкованої продукції належить відомій вітчизняній книгознавиці Г.І. Ковальчук².

На рівні України також були напрацьовані нормативно-правові документи, що регулюють суспільні відносини, пов'язані зі створенням, використанням, розповсюдженням та збереженням культурних цінностей. Це, зокрема, Закон України «Про бібліотеки та бібліотечну справу», Закон України «Про Національний архівний фонд та архівні установи», «Порядок користування документами Національ-

¹ Серед численних керівних документів можна згадати, до прикладу: Edmondson, Ray. Memory of the World: general guidelines to safeguard documentary heritage. Paris, 2002. 74 p.

² Ковальчук Г.І. Книжкові пам'ятки (рідкісні та цінні книжки) в бібліотечних фондах / Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Ін-т укр. книги. Київ : НБУВ, 2004. 644 с.

ного архівного фонду України, що належать державі, територіальним громадам», затверджений наказом Міністерства юстиції України від 19.11.2013 р. № 2438/5, «Порядок відбору рукописних книг, рідкісних і цінних видань до Державного реєстру національного культурного надбання», затверджений наказом Міністерства культури України від 14.06.2016 р. № 437, ДСТУ 7.87:2008 СІБВС «Книжкові пам'ятки. Загальні вимоги (ГОСТ 7.87–2003. IDT)», інші нормативно-правові акти, стандарти, технічні умови тощо. У цих документах викладено загальні положення щодо оцінки цінності культурної спадщини, зокрема й рукописної, вироблені бібліотеками, архівами та музеями впродовж усього періоду їхнього існування.

Власне поняття «рукописна історико-культурна спадщина» (далі – РКС) в археографії пов'язане з визначенням об'єкта РКС, який стає таким через наукове дослідження рукописів як фактів історії, науки та культури, створених людством для передання суспільної інформації. РКС становить цілісну систему, що існує в тісному взаємозв'язку і характеризується рівнями організації інформації.

Перший рівень поняття РКС як окремої системи – це форма передання в рукописний спосіб соціальної інформації, що зберігалася століттями та дійшла до сьогодення. Писемний засіб передавання тексту є головною класифікаційною ознакою найбільш узагальненого рівня структури інформації, що визначив функції рукописних структурних підрозділів національних та наукових бібліотек як сховищ пам'яті. Поняття рукописного способу передавання інформації також не є формальним, хоча його визнано основним критерієм створення рукописних відділів у бібліотеках світу.

РКС складається з окремих рукописних пам'яток, документальних колекцій та цілісних колекційних зібрань, а також колекцій (архівів) документів особового походження. Засади систематизації таких пам'яток є **другим рівнем** об'єднання документів, що базується на провенієнц-принципі, який відображає їхнє походження та функції, виконувані ними під час створення. Застосування провенієнц-принципу дозволяє вмотивовано організувати облік, зберігання, використання та дослідження власне рукописних документів, на відміну від бібліотечно-бібліографічної класифікації за видами видань друку та науковими напрямками (принцип пертинентності – тобто логічної приналежності під час класифікації та систематизації книжкового фонду).

Третій рівень структурної організації системи РКС репрезентує групи окремих документів, об'єднаних певними соціальними функціями – науковою, мистецькою, літературною, юридичною та іншими, кожна з яких класифікується власною системою знань або критеріїв. Цей рівень не завжди збігається з фондовою

організацією та класифікується тематично в довідниках або оглядах, виокремлюючись, як правило, зі складу різних фондів.

Четвертий рівень у системі РКС, що має суто джерелознавчий характер, представлений документами різних видів, склад яких залежить від їхніх джерельних функцій та мети певної наукової роботи. Він є основним в археографічних дослідженнях з конкретної тематики.

Засадничими критеріями загального поняття культурної пам'яті широкого спектру декларуються естетичний, художній, духовний / релігійний, соціальний, політичний, цивілізаційний, ідентичності, традиційності, різноманітності, моральний, освітній / пізнавальний, історичний, автентичний, документальний, літературний, вшанування пам'яті, науковий / технологічний, цінності тощо. Разом з тим, напрацьовані загальні положення про цінність пам'яток зокрема та документальної спадщини загалом мають бути доведеними науковими дослідженнями археографів та джерелознавців, власне вони визначають винятковість та цінність рукописної культурної спадщини в залежності від її виду та часу створення, історико-культурного значення.

Оскільки археографічні дослідження джерел РКС мають на меті укладання достовірного наукового опису, важливо враховувати класифікацію історичної періодизації, пов'язаної з часом створення документальних пам'яток, який вкладається у загальновизнану періодизацію великих історичних відтинків, що відрізняються один від іншого також і формою передання інформації. Але історична періодизація для європейської та слов'янської культур, передусім у галузі різних видів джерел та їхньої форми й змісту, може суттєво відрізнитися, хоча загальні принципи наукового опису є спільними.

Так, період Середньовіччя, до прикладу, для українських теренів умовно розподіляють на три періоди: раннє середньовіччя (кін. V—сер. XI ст.), класичне середньовіччя (сер. XI—кін. XV ст.), пізнє середньовіччя або ранній Новий час (XVI—XVII ст.).

Хоча хронологія має велике значення для аналізу тенденцій розвитку культури, в сучасних державах часові межі стираються, адже розподіл на віки прийнятий винятково для зручності осмислення історії людства. Так, в Україні рукописна традиція написання різножанрових творів продовжилася й після XVII ст., незважаючи на те, що друкарський верстат був створений ще в XV ст. Деякі дослідники пов'язують завершення цього періоду з промисловим переворотом перш. чв. XX ст., наводячи як приклад окремі пам'ятки старообрядницької культури.

Дослідження РКС середньовічного часу мають власні методичні й методологічні аспекти наукового описування, орієнтовані на певний видовий контент специфічних джерел – на рукописну книгу як наративний жанр та на актові джерела – історичні документи соціально-політичного та економічного характеру, що належать до об'єктів джерелознавства. Новітні джерела вже мають більш розвинену структуру.

Встановлення дати створення пам'ятки, назви (зокрема й типологічної), заголовка, змісту, приналежності до літературної, політичної, економічної або наукової сфери, походження, поширення у списках, середовища використання, дати переписування, географічної або національно-етнічної локалізації, системи зовнішнього й внутрішнього аналізу тексту і його оздоблення та, зрештою, визначення історико-культурної значимості – усе це закладає засади для створення певного стандарту археографічного опису, який з максимальною повнотою та науковою доведеністю має донести сучасникам інформацію про об'єкт РКС.

З переходом рукописних пам'яток до меморіального статусу – тобто з втратою свого оперативного змісту – вони починають виконувати ще одну функцію – відображати історико-культурний розвиток людства через кращі його зразки з метою виховання майбутніх поколінь та безперервності національної пам'яті³. Коли йдеться про збереження рукописної спадщини, мається на увазі, перш за все, її культурний аспект, на відміну, до прикладу, від переважної більшості документів архівної системи, де вони є свідченнями реалізації функцій державного апарату та державних структур. Звичайно, архівні документи також виконують меморіальну функцію пам'яті державного статусу, дозволяють побачити реалії історичного руху, але їхня відмінність від рукописних пам'яток полягає в тому, що вони продукуються державними структурами. Рукописні підрозділи бібліотек не комплектуються державними документами: розподіл профілю комплектування був задекларований вже дуже давно, зокрема в Україні – наприкінці 20-х років, коли нагальним стало питання розподілу між архівною системою й Національною (Всенародною) бібліотекою України бібліотечних та архівних зібрань зліквідованих радянською владою установ і організацій⁴. Цілком зрозуміло,

³ Дубровіна Л.А. Бібліотеки в системі інституцій національної пам'яті України та національної культурної спадщини // Рукописна та книжкова спадщина України. 2016. Вип. 20. С. 232–251.

⁴ Дубровіна Л.А., Онищенко О.С. Історія Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. 1918–1941. Київ, 1998. С. 55–100; Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. 1918–2018 / відп. ред. Л.А. Дубровіна. Київ, 2018. С. 30–31.

що цей розподіл на архівні документи та рукописи був певною мірою умовним: право комплектування пам'ятками рукописної спадщини набули також і музеї, відтоді функції установ значною мірою є подібними⁵.

Рукописно-книжкова спадщина — це широке поняття, яке включає в себе не лише видатні об'єкти культурної спадщини, але й такі, що пов'язані з фактами повсякдення і становлять підґрунтя економічних та політичних процесів. З огляду на це рукописна спадщина є надзвичайно різноманітною і потребує напрацювання різних методів і методик дослідження.

У першу чергу, приналежність рукописних пам'яток до РКС має бути науково доведеною: хоча мова культури зрозуміла всім, але без наукового знання артефакти є мовчазними. Встановлення факту культури, який володіє правом на постійне зберігання нині та в майбутньому, відбувається на засадах усебічного вивчення об'єктів РКС з метою доведення та закріплення їхнього права залишитися в історії. Після цього науковий опис такого об'єкта стає обґрунтуванням його цінності і він залучається до суспільного обігу, підлягає державному обліку та реєстрації як культурне надбання, для нього створюються особливі умови зберігання та використання, що забезпечуються нормативно-правовою базою держави⁶. Подолання суб'єктивізму в таких оцінках повинно підтверджуватися високою фаховою кваліфікацією експертів, підготовка яких у наукових бібліотеках триває роками, особливо з огляду на відсутність у сучасних вищих навчальних закладах відповідної дисципліни, і передбачає як високий загальний рівень знань, так і вузько спеціалізовані методики роботи з конкретними видами РКС, репрезентованими джерелами різних історичних періодів, походження, сфер людської діяльності.

Рукописні підрозділи наукових бібліотек мають конкретні функції, що полягають у збиранні, зберіганні, вивченні, наданні документів у користування та залученні їх до наукового та широкого суспільного обігу. Для виконання цих функцій сформована цілісна система обігу джерел, яка ґрунтується на фондовій організації документів, з урахуванням походження різних видів РКС, як основи класифікації,

⁵ Дубровіна Л., Киридон А., Матяш І. Архіви, бібліотеки, музеї — джерельна основа національної пам'яті, культурної спадщини України // Бібліотечний вісник. 1917. № 1. С. 3—10.

⁶ Дубровіна Л.А., Калініна Ю.С. Наукова атрибуція, опис та експертиза цінності рукописної та книжкової спадщини у законодавстві України та практичній діяльності наукових бібліотек // Наукова атрибуція творів мистецтва, експертиза та оцінка культурних цінностей: матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 24—25 жовт. 2019 р.) Київ: НАККіМ, Асоціація мистецтвознавців, експертів, оцінювачів та реставраторів, 2019. С. 26—32.

що базується на структурно-функціональному аналізі. Тому розробка методології системного наукового опису рукописної спадщини, усіх її видів та форм є важливим фактором, орієнтованим на спадкоємність історичної пам'яті та формування свідомості людини. Саме це завдання покладене в основу діяльності національних та наукових бібліотек⁷.

Наразі принципи експертизи цінності документальної спадщини — як рукописної, так і друкованої — закріплені нормативно-правовими документами держави, які, своєю чергою, керуються низкою критеріїв — хронологічним, кількістю збережених документів, цінності інформації для різних аспектів розвитку науки, культури та освіти, збереженості, приналежності до знакових установ, видатних осіб тощо. Це вперше було задекларовано в Положенні про Державний реєстр національного культурного надбання (1992 р.) та дістало розвитку в наступних нормативних документах, що регламентують бібліотечну та архівну справи⁸. Зокрема, Національною бібліотекою України імені В.І. Вернадського у зв'язку з цим були розроблені методичні рекомендації для Державного реєстру щодо найскладнішого виду РКС — рукописної книги⁹.

Важливим є й розуміння того, що ця інформація, отримана в результаті науково-дослідної роботи й археографічного аналізу РКС, може широко використовуватись як підґрунтя управлінських важелів у внутрішній та зовнішній політиці держави не лише міністерствами, які відають питаннями культури, науки та освіти, а й іншими міністерствами та відомствами, науковими та культурними товариствами.

Кожна держава виявляє турботу про розвиток власної культури, спираючись на її історичні корені, та ретельно дбає, щоб теперішні культурні здобутки з плином часу набували статусу спадщини, яка має зберігатися постійно.

Рукописи створюються в певному культурному потоці, який складається з різноманітних форм соціальної взаємодії, тому вони й вивчаються різними вченими,

⁷ Дубровіна Л.А. Бібліотеки в системі інституцій національної пам'яті України та національної культурної спадщини // Рукописна та книжкова спадщина України. 2016. Вип. 20. С. 232–251.

⁸ Про затвердження Положення про Державний реєстр національного культурного надбання : Постанова Кабінету Міністрів України від 12 серпня 1992 р., № 466 // Верховна Рада України: офіційний веб-портал. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/466-92-%D0%BF#Text>

⁹ Методичні рекомендації для державної реєстрації книжкових пам'яток України: кириличні рукописні книги та стародруки / НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського; уклад. Н.П. Бондар, Л.А. Гнатенко, Л.А. Дубровіна, Н.М. Зубкова, О.А. Іванова; передм.: Л.А. Дубровіна, Г.І. Ковальчук. Київ : НБУВ, 2007. 135 с.

як-от — істориками культури і науки, археологами, культурологами, філологами, мистецтвознавцями, релігієзнавцями, юристами, природознавцями та іншими фахівцями. Встановлення достовірної інформації є результатом наукового дослідження фактів створення та побутування джерела. Так, є унікальні пам'ятки, що вивчаються десятиліттями й до яких як до символів та феноменів культури дослідники звертаються знову і знову.

Іншою особливістю дослідження РКС, окрім її системності й розвинутої структури, є те, що процес її пізнання ніколи не завершується і може постійно вдосконалюватися та уточнюватися через отримання нового знання та нових технологій (до прикладу, методів цифрового джерелознавства, кодикології, палеографії, дипломатики, текстології, філігранології та інших спеціальних історичних і філологічних дисциплін).

Отож науковий опис РКС є складним процесом не лише з огляду на застосування різних методів атрибуції, а й тому, що ним передбачається наявність спеціальних знань, зокрема із загальної історії як власної країни, так й інших країн світу, історії різних мов, літератури, мистецтвознавства, історії релігії тощо, які можуть набуватися лише у процесі вивчення рукописного об'єкта як окремого виду джерел.

Основу досліджень, як зазначалося вище, становлять науковий джерелознавчий аналіз та створення розширеного археографічного опису РКС різного видового складу та походження, що гарантують наукову достовірність, містять наукове обґрунтування інформації, чим забезпечують чіткий зв'язок джерела із часом його створення та функціями.

Класифікація РКС як історичних та філологічних джерел неодноразово пропонувалася вченими, однак класифікація археографічна має свою специфіку, оскільки в даному разі об'єктами наукового вивчення з метою описування є як окремі джерела, так і книжкові та документальні комплекси, що об'єднуються поняттями «колекція», «зібрання», «особиста бібліотека» й містять рукописні та друковані документи.

В Україні напрацьовано підходи до вивчення та публікації окремих видів РКС — як окремих пам'яток, так і колекцій — за певними предметними та тематичними принципами (хронології, мови, жанрів, походженням тощо). Так, колекції пам'яток та унікальні рукописи досліджувалися за принципами походження й мови (кириличні, грецькі, східні, латинські, польські, єврейські, французькі, угорські тощо), жанрами (музичні, богослужбові, освітні та просвітницькі, мистецькі, наукові, медичні тощо). За видами джерел (наративні та актові) вивчалися літо-

писи, хроніки (в тому числі козацькі літописи), хронографи, пам'ятки юридичного змісту, джерела соціально-економічного характеру тощо. Проте слід зазначити, що ці класифікаційні ознаки мають розвинену структуру відповідно до видів документів і приналежність до певної групи не була єдиним підходом до оцінки культурної значущості спадщини, яка має ще й інтегровані показники.

1.2. Рукописна книга як комплексне історичне джерело: структурно-функціональна модель опису

Книга, як відомо, упродовж віків була основним комплексним засобом соціальної комунікації в духовній сфері суспільства і виконувала багатоаспектні функції. Рукописна книга (далі – РК) є основним видом рукописно-книжної культури писемного історичного етапу, де вона становить системоутворююче явище. Категоріальне поняття «книга» абстрагується від факту конкретної книги, в сукупності книжної продукції воно акумулює все розмаїття питань створення книги, технологій та засобів її вироблення й поширення в її багатоаспектних проявах, соціальному значенні в системі освіти та культури середньовічного періоду. До поняття «книга» належать не лише система авторів та створювачів, репертуар, складна технологія виробництва, але й попит, традиції та новації скрипторіїв у книгописанні, мистецтві та оправленні книги; воно відображає специфіку духовного та економічного розвитку середньовічного суспільства та його потреби, розкриває зв'язки з певною категорією читачів, змістом творів, типологією репертуару, книжним мистецтвом, побутуванням книги в історичному та хронологічному просторі¹⁰. Узагальнене знання про книжні пам'ятки надає можливість визначити тенденції культурного процесу, регіональні особливості та специфічні риси як українського, так і світового феномена книги¹¹.

¹⁰ Дубровіна Л.А. Традиційні та електронні ресурси рукописно-книжної спадщини в духовній культурі України // Національний інформаційний комплекс і його роль у глобальному інформаційному просторі. Київ, 2014. С. 70–97; Дубровіна Л.А. Рукописна книга та рукописно-книжна культура: співвідношення понять у джерелознавчому аспекті // Бібліотека. Наука. Комунікація : формування національного інформаційного простору : матер. Міжнар. наук. конф. (Київ, 4–6 жовт. 2016 р.) / НАН України. Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. Київ, 2016. С. 128–130.

¹¹ Іванова О.А. Кирилична рукописна книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: Історико-кодикологічне дослідження. Альбом філіграней / відп. ред. Л.А. Дубровіна. Київ, 2016. 226 с.

Форма кодексу поєднує, як правило, тексти оповідного змісту, що мають спільні походження, призначення, книжну технологію, і становить текстову, матеріально-конструктивну і художню цілісність, на відміну від актових джерел, які регулюють соціально-економічні та політичні відносини в суспільстві, хоча юридичні документи також можуть бути об'єднані оправою.

Як книжне джерело РК містить інформацію, яку археограф має встановити за допомогою спеціальних методів, аналізуючи зміст тексту, мову, місце і дату написання, стан, обсяг, формат, систему нумерації, матеріал письма рукопису, специфіку власне письма, організацію сторінки й тексту, особливі види тексту, оправу, оздоблення, нашарування інших текстів, історію побутування, мікротексти вторинного рівня, записи тощо¹². Кожна РК для кодикографа – мікрокосм культурної пам'яті. У сукупності це основна методична мета атрибуції – встановлення назви, мови, автора, часу і місця створення кодексу, його індивідуальних особливостей як комплексного джерела свого часу, а також з'ясування значення РК для загального соціокультурного процесу. Але слід зазначити, що форма кодексу може також об'єднувати й книги-архіви, де зміст має розписуватися по-документно¹³.

В археографії РК розглядається як комплексне історико-книгознавче джерело книжного типу, пов'язане з писемним періодом середньовічної та ранньомодерної доби. Завдання археографії – надати вичерпну науково-довідкову інформацію про окрему РК, методи її створення, узагальнити тенденції жанрового розвитку РК у певних періодах та її існування в комунікаційному просторі часових змін.

Упродовж століть РК була одним з потужних видів соціальної культурної комунікації, що уособлювала як багатоаспектні зв'язки розвитку духовного, інтелектуального і творчого компонентів різних часів, так і проносила це крізь віки. Вивчення РК, окрім археографії, здійснюється низкою спеціальних історико-філологічних дисциплін – кодикологією та кодикографією, палеографією, джерелознавством, текстологією, філігранологією, генеалогією тощо.

Певна система принципів наукового описування кириличних РК склалась у XIX ст., відтоді дослідження кодексів здійснювалося двома шляхами – або через

¹² Дубровіна Л.А., Фрис В.Я. Рукописна книга [Електронний ресурс]. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Rukopysna_knyha

¹³ Сохань С.В. Актова археографія: методи камерального опису та особливості видання наукових каталогів документальних комплексів актових джерел // Життя в науці. Студії на пошану Любові Дубровіної / Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. Київ, 2020. С. 151–160.

укладання реєстраційних та археографічних описів рукописних комплексів, або через вивчення конкретного рукопису чи типологічної групи рукописів за специфічними кодикологічними характеристиками. Це був період інтенсивного пошуку інноваційних підходів до вивчення рукописних фондів та розвитку спеціальних історичних дисциплін, насамперед наук джерелознавчого та книгознавчого циклів. Саме тоді почав оформлюватися напрям «історія рукописно-книжної культури», що супроводжувався створенням нових та вдосконаленням існуючих археографічних, кодикографічних методів і методик вивчення книжної спадщини України писемного періоду.

Комплексне дослідження української РК не може розвиватися без створення єдиного методологічного підходу й узагальнених методик збирання та наукового осмислення емпіричного матеріалу, без чіткого визначення процесів відображення дійсності і структури системного дослідження РК як своєрідного культурологічного явища та без формування багатоаспектних кодикологічних масивів інформації.

Структурно-функціональна модель опису РК у вигляді деталізованої ієрархічної структури водночас висвітлювала й методологію вивчення книги як суб'єкта історико-культурної спадщини, що має властивості комплексного джерела. Через такі студії розкривалося значення РК як носія культурного та наукового процесів упродовж писемного періоду розвитку людства в розмаїтті змісту, походження, історії побутування кодексу, що є прямим свідченням розвою традицій освіти, писемності, поширення та впливу текстів, технологій та мистецтва оправи й оздоблення РК, які надалі були інтегровані в культуру друкованої книги.

На початку 2000-х років фахівцями Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, який одночасно є науково-дослідною установою та найбільшим у державі рукописно-архівним сховищем, що здійснює не лише збирання, зберігання, організацію фондів, а й дослідження та залучення до наукового й культурного обігу найцінніших рукописних пам'яток, колекцій історичних, не існуючих на сьогодні установ та громадських організацій й особових фондів видатних діячів науки та культури України й усього світу, було визначено специфіку реєстраційного опису рукописних кодексів, що полягала в залученні до дослідження комплексного поняття авторства рукописних книг, у врахуванні хронологічного принципу, географічної локалізації, атрибутивних характеристик та ідентифікаційних методів визначення рукописів і стародруків, методів передавання назв, встановлення дати і місця створення РК. Відповідальним за науковий опис археографом на основі аналізу складності роботи створюється група для

опрацювання питань наукового супроводу реєстру, уніфікації описань та укладання уніфікованого опису, пристосованого до електронних технологій, тощо. Науковцями ІР НБУВ напрацьовано зразки заповнення уніфікованого опису, перелік уніфікованих назв рукописних пам'яток та рекомендованої літератури, правила передання тексту кириличних рукописів, а також принципи укладання списку скорочень. Важливе значення мають методологічні рішення стосовно комплексного поняття авторства релігійних книг та пам'яток наративного характеру, а також щодо принципів неподільності імені та прізвища, передання та порядку визначення відношення до авторства переписувачів, компіляторів та редакторів текстів, оздоблювачів, інтролігаторів, визначення статусу авторів тощо. Особлива увага приділялася полісемічності поняття «назва» (власне назві РК, заголовкові та назві твору, який може існувати в багатьох списках різного часу), а також поняттю «дата», що може передаватися за різними критеріями в залежності від наявності чи відсутності дати, акцентувалося й на необхідності її встановлення за різними методиками тощо. Такі ж рекомендації стосувалися й матеріалу письма, оздоблення, шифрів, місця зберігання РК. Здійснена науковцями копітка та відповідальна робота продемонструвала відмінності опису РК, з огляду на її джерелознавче значення, від опису друкованої книги¹⁴.

Кодикологами ІР НБУВ також були визначені концептуальні підходи до розробки питань перспективної структури дослідження РК за типологічною класифікацією, яка репрезентувала би систему вивчення манускриптів різного походження, різного часу створення, різними мовами, різного репертуару тощо. За результатами цих студій принцип походження РК за мовною та національною ознаками, а також визначення культурного контексту її створення та функціонування впродовж століть були задекларовані як основоположні у вивченні РК.

Першочергову увагу фахівці ІР НБУВ приділяють кодикологічним дослідженням слов'янських кириличних манускриптів, які становлять основу описування для каталожного варіанту за археографічною схемою, що є уніфікованим витягом з повного кодикологічного опису РК, пристосованим до метаданих, покладених у структуру кодикологічних баз даних. Археографічний опис містить таку джерельну інформацію: назва (типова); час створення; шифр; мова (із вказівкою на редакцію); формат і розмір; кількість та стан збереженості аркушів; матеріал письма; організація сторінки; письмо; оздоблення; оправа; зміст (із вказівкою

¹⁴ Методичні рекомендації для Державної реєстрації книжкових пам'яток України: Кириличні рукописні книги та стародруки / уклад.: Н.П. Бондар, Л.А. Гнатенко, Л.А. Дубровіна та ін.; передм.: Л.А. Дубровіна, Г.І. Ковальчук. Київ : НБУВ, 2007. 134 с.

на втрати тексту); записи; старі шифри, наклейки, штампи; опис; публікація; ілюстрації; примітки. Зазначений опис є водночас і науковим, і реєстраційним, й ідентифікаційним. Розширення змісту вказаних рубрик для підготовки монографій відбувається під час поглибленого наукового описування. За потреби розкривається зміст кодексу, передусім якщо це збірник або конволют. Тим самим започатковано процес заповнення великих джерельних лакун в історії культури України та вивчення тенденцій і конкретних форм середньовічного освітнього й наукового процесу.

Окрім студіювання окремих кодексів, увага науковців-кодикологів акцентувалася також на дослідженнях колекцій РК — їхнього походження, долі, складу; розроблялася й система науково-інформаційного опису. Напрямок підготовки наукових каталогів рукописних пам'яток є результатом проведення поглиблених досліджень з виявлення, атрибуції та наукового описування рукописних книг XII—XVII ст. з фондів ІР НБУВ. Був обраний хронологічний принцип підготовки наукових каталогів з урахуванням особливостей рукописних книг різних часових періодів існування писемної культури. Зазначений напрям розвивається на засадах застосування атрибутивних технологій, які набувають важливого значення, оскільки РК зазвичай не датовані, мають переважно релігійне походження, різні палеографічні особливості, пов'язані з певними хронологічними етапами розвитку письма. Правильне датування, визначення скрипторію або географічної локалізації, авторів та всіх причетних до створення кодексу, детальна характеристика специфіки підготовки РК та висвітлення місця в історико-культурному процесі є обов'язковими умовами укладання наукового каталогу РК. Кожен історичний період потребує глибоких знань стосовно соціокультурного стану суспільства, репертуару та технологій виготовлення, оздоблення та інших аспектів побутування книги. Аналіз записів надає неоціненний матеріал щодо поширення кодексу та соціального стану його користувачів¹⁵.

¹⁵ Гнатенко Л.А. Слов'янська кирилична рукописна книга XII—XIII ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : Каталог : Кодиколого-палеографічне та графіко-орфографічне дослідження : Палеографічний альбом / редкол. : Л.А. Дубровіна (голова) та ін. Київ, 2012. 154 с.; Гнатенко Л.А. Слов'янська кирилична рукописна книга XIV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : Каталог : Кодиколого-орфографічне дослідження : Палеографічний альбом / Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. Київ, 2007. 265 с.; Гнатенко Л.А. Слов'янська кирилична рукописна книга XV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : каталог / Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В.І. Вернадського. Київ, 2003. 193 с.; Іванова О.А. Кирилична рукописна книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису На-

Окремим напрямом кодикологічних та палеографічних студій ІР НБУВ є вивчення музичної спадщини, зокрема музичних кириличних рукописних книг монодійної традиції XII – поч. XX ст., що є пам'ятками церковно-співочого мистецтва і мають особливу культурну цінність. Даний пласт музичної книжної культури практично не був включений до наукового обігу у зв'язку з відсутністю його наукового опису та, відповідно, інформації щодо походження, історії, змісту та специфічних особливостей цієї культурної спадщини. Подвійність змісту музичних рукописних книг монодійної традиції визначало й те, що їхнє дослідження базується, з одного боку, на загальних засадах кодикології, палеографії та текстології, а з іншого, – значно розширює коло критеріїв опису з огляду на співоче призначення книг. Власне практичне призначення книг і зумовило використання вузькоспеціалізованих, профільних знань з різних галузей – загальної історії, історії музики, музичної літургії, музичної палеографії та ін. Комплексне дослідження та узагальнення досвіду в цьому випадку зростає до міждисциплінарного рівня¹⁶.

Великого значення набуло вивчення історії та технології оправи рукописної книги і стародруків. Оправа східнослов'янських рукописних книг та стародруків розглядається як синкретичний об'єкт історичного дослідження в сукупності техніки її виготовлення та оздоблення, що надає оправі значення самостійного джерела. За результатами досліджень, пов'язаних з описуванням техніко-конструктивних особливостей середньовічних оправ кириличних РК, що зберігаються в різних українських книгосховищах, здійснено аналіз структури та функцій книжної

ціональної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : Історико-кодикологічне дослідження. Альбом філіграней / відп. ред. Л.А. Дубровіна. Київ, 2016. 226 с.; Чернухін Є.К. Грецька рукописна спадщина в Києві : Історіографія та огляд матеріалів IV–XX ст. / відп. ред. О.С. Онищенко ; НАН України, Ін-т історії України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Ін-т рукопису, Держ. комітет архівів України. Київ, 2002. 306 с.; Грецькі рукописи у зібраннях Києва : каталог / упоряд. Є. Чернухін ; НАН України. Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. Ін-т рукопису ; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського ; Ін-т історії України ; Гарвардський ун-т ; Дамбартон Оукс. Київ ; Вашингтон, 2000. 384 с. ; Чернухін Є.К. Рукописна латинська книга у фондах Інституту рукопису // Рукописна та книжкова спадщина України. 1994. Вип. 2. С. 174–188; Сергєєва І.А., Хамрай О.О. Записні книги єврейських громад у фондах НБУВ // Орієнтальні студії в Україні. До ювілею Л.В. Матвєєвої. Київ, 2010. С. 452–463; Хамрай О.О. Зібрання записних книг єврейських громад у фондах Інституту рукопису НБУВ // Східний світ. 2016. № 2–3. С. 130–139.

¹⁶ Клименко Е.С., Гальченко О.М. Кириличні співочі рукописи монодійної традиції XII – початку XX ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Історико-кодикологічне дослідження. Каталог / відп. ред. Л.А. Дубровіна; НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. Київ, 2011. 305 с.: іл.

оправи від найдавніших часів до XVIII ст. Окрему увагу приділено розвитку інтралігаторської майстерності на східнослов'янських та українських землях, що практично до цього не вивчалось українськими книгознавцями та кодикологами. І найголовніше, — запропоновано основні принципи кодикографічного аналізу та наукового описування книжкових оправ¹⁷.

Отже, методологія кодикологічного опису об'єднала як репертуар рукописних книг на тлі історико-культурних обставин розвитку рукописної книжності XI–XVIII ст., так і аналіз комплексу питань, пов'язаних з атрибуцією рукописів, встановленням місця виробництва паперу з характерними філігранями, його використанням для написання рукописів у тій чи іншій країні, датуванням рукописних пам'яток за різними палеографічними ознаками, зовнішнім оформленням рукописів та їхнім художнім оздобленням, дослідженням технології та прикрашення оправи.

Усе викладене вище є базисом для реалізації статутних обов'язків наукових бібліотек, архівів та інших установ, які є хранителями історико-культурної спадщини України, що стосуються передусім особливих умов зберігання, проведення державного обліку, організації системи доступу для широких кіл науковців, культурних діячів, освітян, загалом усім, хто цікавиться своїм історичним минулим, як через читальні зали, так і через створення специфічної бібліотечної системи комунікації (остання об'єднує науково-довідковий та науково-пошуковий апарат, зокрема й електронні каталоги та цифрові колекції з метою збереження спадщини в цифровому вигляді).

¹⁷ Гальченко О.М. Оправа східнослов'янських рукописних книг та стародруків в Україні: історія, структура, опис / відп. ред. Л.А. Дубровіна. Київ, 2005. 375 с.

Розділ 2. Історико-культурологічні
дослідження
рукописної спадщини
в Інституті рукопису
Національної бібліотеки України
імені В.І. Вернадського

2.1. Дослідження слов'янських кириличних рукописних книг

Другий південнослов'янський вплив і локалізуючі орфографічні маркери українських кириличних рукописних книг XVI – початку XVII століть

Людмила Гнатенко

Актуальним завданням на сьогодні є виокремлення української рукописної спадщини зі східнослов'янської, чому сприятиме розгляд питання щодо позначення другого південнослов'янського впливу в орфографії староукраїнських кириличних рукописних книг. При встановленні місця написання кодексів важливим є використання орфограм, які до староукраїнської писемності ввійшли під іншомовним писемним впливом, безпосередньо південнослов'янським. Староукраїнська книжна писемність поступово засвоювала південнослов'янські графіко-орфографічні (переважно фонетико-орфографічні) правила, що поширилися від часу проведення в Болгарії реформи релігійної писемності, яку здійснив патріарх Євфимій Тирновський у 1375 р., та реформи сербської писемності, здійсненої на поч. XV ст. Костянтином Костенецьким і зафіксованої в його граматичному трактаті, який був популярним в українських книжних скрипторіях і в XVI ст.¹ Вивчаючи східнослов'янську писемність, М. Тихомиров наголошував на тому, що хоча введення південнослов'янської орфографії певним чином і гальмувало її розвиток, усе ж «створення єдиної орфографічної манери (письма), зрозумілої і для східних і для південних слов'ян, на перших порах мало велике значення для їхнього взаємного зближення»². Ця обставина значно ускладнює проведення ідентифікації походження слов'янських книжних пам'яток, зокрема виокремлення

¹ Мошин В.А. Палеографическо-орфографические нормы южнославянских рукописей // Методическое пособие по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР. Вып. 1. Москва, 1973. С. 43–75.

² Тихомиров М.Н. Исторические связи России со славянскими странами и Византией. Москва : Наука, 1969. 374 с.

українських. Важливим чинником у встановленні атрибутуючих орфографічних маркерів є використання палеографічних і лінгвістичних методів та палеографічно-орфографічної методики, безпосередньо напрацьованої нами щодо атрибуції українських кодексів³.

Історіографія питання щодо позначення південнослов'янського впливу книжної писемності в орфографії українських кодексів бере початок ще в новомодерному часі з укладання перших граматичних підручників українськими вченими Л. Зизанієм та М. Смотрицьким наприкінці XVI та на початку XVII ст.⁴ Учені саме за конфесійними книгами українського походження цього періоду встановили й кодифікували основні особливості української редакції. Диференційовано підійшовши до південнослов'янських орфограм, вони залишили лише деякі унормовані у правописному узусі, зокрема написання літер *ї*, – перед голосними. Лише з кін. XIX – поч. XX ст. науковці починають розробляти проблему відбиття другого південнослов'янського впливу на східнослов'янську (зокрема й українську) писемність, але вона і до сьогодні потребує системного вивчення. Фундаментальною залишається робота О. Соболевського 1894 р. «Южнославянское влияние на русскую письменность в XIV–XV веках»⁵. Хочемо звернути увагу на те, що як у цій праці, так і у працях інших учених під визначенням «русская письменность» мається на увазі не російська, а східнослов'янська писемність, у подальших їхніх роботах досліджуються особливості цього впливу також і на російську писемність. У підручнику з руської палеографії В. Щепкіним визначено особливості даного впливу⁶. І. Талевим здійснене найбільш узагальнююче дослідження, присвячене другому південнослов'янському впливу⁷.

³ Гнатенко Л. Палеографічно-орфографічна атрибуція української кириличної рукописної книги: уставні та півуставні кодекси кінця XIII – початку XVII ст. : монографія; відп. ред. Л.А. Дубровіна; НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Ін-т рукопису. Київ, 2016. 476 с. : іл. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/E_LIB/EIF00004181/#1

⁴ Зизаній Лаврентій. Граматика словенська / підгот. факсим. вид. та дослідж. пам'ятки В.В. Німчука. Київ : Наук. думка, 1980. 55 с. + 90 л.; [Смотрицький М.]. Грамматіки Славенскиѧ правилноѧ Синта҃҃ма. Єв'ю, 1619; підгот. факсим. вид., дослідж. пам'ятки В.В. Німчука; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні. Київ : Наук. думка, 1979. 110, [1] с. : іл., портр. (Пам'ятки української мови XVII ст.).

⁵ Соболевский А.И. Южнославянское влияние на русскую письменность в XIV–XV веках : речь, читанная на годичном акте Археологического института, 8 мая 1894 г. С.-Петербург : Тип. М. Меркушева, 1894. 30 с. Цьому впливові присвячені частини праці: Соболевский А.И. Славяно-русская палеография / Лекции А.И. Соболевского. 2-е изд. С.-Петербург : Изд. Имп. Археолог. ин-та, 1908. С. 53–58, 77–81, 85–91.

⁶ Щепкин В.Н. Русская палеография. Москва : Наука, 1967. С. 14, 120–131.

⁷ Talev I. Some problems of the second south Slavic influence in Russia. München, 1973.

В українській історіографії від кінця XIX ст. проблемі відбиття другого південнослов'янського впливу у правописі та окремим орфограмам приділена увага при археографічному опрацюванні й вивченні книг українського походження XV–XVII ст. П. Владимировим⁸ та Г. Крижановським – Євангеліїв XIII–XVI ст. з київських книгосховищ⁹. Найбільш важливі орфографічні питання південнослов'янського впливу знайшли висвітлення в роботах П. Житецького та О. Грузинського у процесі дослідження Пересопницького Євангелія XVI ст.¹⁰, у монографічних студіях І. Огієнка¹¹, висвітлював цю проблему й А. Кримський¹². П. Плющ присвятив другому південнослов'янському впливові окремий розділ у підручнику з історії української літературної мови¹³. Більше уваги основним південнослов'янським орфограмам приділено А. Москаленком при розгляді історії правопису давньоруської та української літературної писемної мови¹⁴. Звертався до дослідження цього впливу на правопис староукраїнських пам'яток також В. Німчук¹⁵. Від 90-х років XX ст. в україністиці другий південнослов'янський вплив набуває більш системного вивчення: В. Франчук написала невеличку загальну розвідку про

⁸ Владимиров П.В. Обзор южнорусских и западнорусских памятников письменности от XI до XVII ст. Киев : Тип. В.И. Завадского, 1890. [2], 42 с.

⁹ Крыжановский Г. Рукописные евангелия киевских книгохранилищ : Исследование языка и сравнительная характеристика текста. Киев : Тип. Г.Т. Корчака-Новицкого, 1889.

¹⁰ Житецкий П. Описание Пересопницкой рукописи XVI в. С прил. текста Евангелия от Луки, выдержек из других евангелистов и 4-х страниц снимков. Киев : Универ. тип., 1876. 79 с.; IV л. ил.; Грузинский А.С. Пересопницкое евангелие как памятник искусства эпохи Возрождения в Южной России в XVI в. Киев, 1911. 47, [4] с. : ил. 54 с.; Грузинский А.С. Палеографические и критические заметки о Пересопницком евангелии. С.-Петербург, 1912. 59 с.

¹¹ Огієнко І. Новочасний церковнослов'янський правопис: Історичний нарис з палеографії та палеотипії : З семінара церковно-слов'янської мови Православного Богословського Відділу Варшавського Університету. Варшава, 1926. С. 3, 18; Огієнко І. Історія церковнослов'янської мови. Варшава : Наша культура, 1927. Т. 3: Фонетика церковнослов'янської мови. С. 17–25, 40–44; Огієнко І. Нариси з історії української мови. Система українського правопису: популярно-науковий курс з історичним освітленням. Варшава : Наша культура, 1927.

¹² Кримський А. Нарис історії українського правопису до 1927 р. // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. Київ, 1929. Кн. 25. С. 175 зв.–176.

¹³ Плющ П.П. Історія української літературної мови. Київ : Вища школа, 1971. 423 с. (Перевид. Київ, 1975). С. 150–151.

¹⁴ Москаленко А.А., Терлецька В.М. Український правопис (Бібліографія, матеріали на допомогу науковій та учбовій роботі). Одеса, 1971. С. 56, 63–64.

¹⁵ Німчук В.В. Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст. Київ : Наук. думка, 1985. С. 31–33; 68–145.

південнослов'янський вплив на староукраїнську писемність¹⁶; Т. Видайчук, вивчаючи розвиток фонетичної системи староукраїнської мови др. пол. XVI–XVIII ст. за правописною традицією житійно-повістевих пам'яток та ділових джерел, розглянула й окремі питання іншомовного південнослов'янського впливу¹⁷. І. Чепіга дослідила графіко-орфографічні особливості другого південнослов'янського впливу в Пересопницькому Євангелії 1556–1561 рр.¹⁸, правопис пам'ятки вивчався й Л. Гнатенко¹⁹. Праці угорського вченого М. Кочиша присвячені правописним питанням староукраїнської книжної писемності, в яких археографічно описуються українські церковні книги, що зберігаються в Будапешті й Сегеді. Вченим розглядаються графіко-орфографічні особливості церковнослов'янських кодексів, позначення у правописі другого південнослов'янського впливу та ідентифікація часу й місця написання за орфографічними ознаками письма²⁰.

¹⁶ Франчук В.Ю. О Втором южнославянском влиянии на староукраинскую письменность // Закономерности языковой эволюции : тез. докл. Рига, 1990. С. 187–188. До цієї проблеми вчена зверталася й раніше: Франчук В.Ю. Відбиття другого південнослов'янського впливу в мові «Задонщини» // Тези доп. VI Республ. конф. Чернівці, 1964. С. 79–81.

¹⁷ Видайчук Т.Л. Відбиття другого південнослов'янського впливу у графіці та орфографії українських житійно-повістевих пам'яток // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика. Київ, 2001. Вип. 4. С. 97–105.

¹⁸ Чепіга І.П. Національна святиня // Київська старовина. 1992. № 4. С. 6–11; Чепіга І.П. Пересопницьке євангеліє як джерело вивчення історичної фонетики української мови // Проблеми сучасної археології. Київ, 1994. С. 82–89; Чепіга І.П. Деякі графіко-орфографічні особливості другого південнослов'янського впливу в Пересопницькому євангелії // Пам'ятки писемності східнослов'янськими мовами XI–XVIII ст. Київ, 1995. Вип. 2: Матеріали наук. конф. пам'яті Лідії Петрівни Жуковської. С. 245–248.

¹⁹ Гнатенко Л.А. Письмо Пересопницького Євангелія та графіко-орфографічні особливості пам'ятки // Пересопницьке Євангеліє 1556–1561. Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик / вид. підгот. І.П. Чепіга за участю Л.А. Гнатенко; вступ. слово О.С. Онищенко. Київ : НБУВ, 2001. С. 55–73. (Перевид. Київ, 2011).

²⁰ Кочиш М. Опис українських церковних книг, які зберігаються в Будапешті та Сегеді // Slavische Sprachgeschichte. Wien–Berlin, 2008. Bd. 2. S. 173–185; Кочиш М. К истории церковнославянского языка на Украине // Dissertationes Slavicae. Sectio Linguistica XXI. Szeged, 1990. S. 333–338; Кочиш М. К графико-орфографическому анализу церковнославянских рукописей // Dissertationes Slavicae. Sectio Linguistica XXI. Szeged, 1991. S. 137–146; Кочиш М. Среднеболгарские черты в орфографии Сегедской минеи // Hungaro-Bulgarica V. Szeged, 1994. 183 s.; Кочиш М. Скотарське учительне євангеліє – український гоміліар 1588 року / текст рукопису підгот. і видав М. Кочиш; передмова В. Німчука [Bibliotheca Slavica Savariensis IV. Regidit: Károly Gadányi]. Szombathely, 1997. 41. 470 s.; Кочиш М. Спостереження за правописом у Скотарському учительному євангелії // Studia Russica 20. 2003. S. 209–213; Кочиш М. «Евфимиевская» правописная реформа как создание нормализованного

Автором даної статті вже протягом тривалого часу досліджується питання дії другого південнослов'янського впливу на правопис староукраїнської писемності, встановлюються атрибуційні орфограми²¹.

Прийняття південнослов'янської книжної реформи (реформ) сприяло долученню українських земель до загального слов'янського культурного та релігійного християнсько-православного процесу.

Вплив південнослов'янської культури й писемності в Україні в XVI ст. спричинив виправлення конфесійних текстів. Завдяки цьому впливові з'являються нові

для всех православных славян литургического языка // Zborník materiálov zo 6. medzinárodnej vedeckej konferencie o komunikácii Kontinuitné a diskontinuitné otázky jazykovej komunikácie. Banská Bystrica, 2007. S. 63–67; Кочиш М. Способы обозначения звукосочетания јѣ в украинских рукописях XVI века // Studia Slavica Savariensia. Szombathely, 2007. № 1–2. VIII. Nemzetközi Szlavisztikai Napok. S. 232–236; Кочиш М. Употребление омеги в украинских рукописях XVI века // Studia Slavica Hung. Budapest, 2007. 52/1–2. S. 235–240; Кочиш М. К определению места возникновения украинских рукописей // Studia Hungaro-Bulgarica II. Sumen–Szeged, 2008. Bd. 2. S. 201–206; Кочиш М. Украинские рукописи в Венгрии. Исследования по Скотарскому учительному евангелию и Сегедской минее XVI века. Сегед, 2014. 304 с.

²¹ Гнатенко Л.А. Відбиття так званого другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу в правописі антропонімів Синодика кінця XVI ст. // Мовознавство. 1995. № 6. С. 47–53; Гнатенко Л.А. Графіко-орфографічні особливості староукраїнського узусу в правописі голосних конфесійних рукописних пам'яток останньої чверті XIV – першої чверті XVII ст. // Рукописна та книжкова спадщина України. 1996. Вип. 3. С. 39–57; Гнатенко Л.А. Староукраїнський правопис останньої чверті XIV – першої чверті XVII ст. у зв'язку з проблемою другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу (Букви на позначення голосних звуків) : автореф. дис. ... канд. філол. наук; НАН України; Ін-т укр. мови; наук. кер. В.В. Німчук. Київ, 1997. 28 с.; Гнатенко Л.А. Передача голосних звуків у староукраїнських ділових пам'ятках останньої чверті XIV – першої чверті XVII ст. // Східні слов'яни: Мова. Історія. Культура. За матеріалами пам'яток писемності XI–XVIII століть : зб. присвячений 90-річчю акад. Б.О. Рибаківа. Київ : Київ. ін-т “Слов'янський університет”, 1999. Вип. 3. С. 153–161; Гнатенко Л.А. Поєднання палеографічних та орфографічних досліджень при вивченні староукраїнських писемних пам'яток // Український археографічний щорічник. 1999. Нова серія. Вип. 3–4. С. 103–109; Гнатенко Л.А. Середньоболгарські орфограми як засіб ідентифікації часу написання староукраїнських конфесійних пам'яток // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. 2000. С. 266–277; Гнатенко Л.А. Правопис приголосних та буквених знаків у староукраїнських конфесійних писемних пам'ятках (у зв'язку з другим південнослов'янським графіко-орфографічним впливом) // Рукописна та книжкова спадщина України. 2000. Вип. 6. С. 11–21; Гнатенко Л.А. Другий південнослов'янський вплив // Українська мова : енциклопедія. Вид. 2, випр. і доп. Київ, 2004. С. 163; Гнатенко Л. Палеографічно-орфографічна атрибуція української кирилическої рукописної книги... (К., 2016).

редакції перекладів Апостола, Євангелія тетр, Мінеї службової, Псалтиря, Книги «Пісня пісень», Синайського Патерика, Слів Григорія Богослова, Ліствиці Іоана Ліствичника, Пандектів Никона Черногорця, житія різних святих, твори гімнографічної літератури та ін. Перекладаються невідомі твори Василя Великого, Григорія Синаїта, Григорія Палами, Іоана Златоустого, Ісаака Сирина, Сави Дорофея, Симона Нового Богослова та ін. З поширенням в Україні цієї літератури набуває закріплення у XVI ст. принципів південнослов'янської книжної реформи, зокрема у графіці, орфографії, мові. На відміну від консервативної російської конфесійної писемності, яка від поч. XVI ст. позбувається південнослов'янського впливу²², в білоруській писемності він поступово згасає і до середини XVI ст. стає ледь відчутним в орфографії пам'яток²³.

Український правописний узус ґрунтувався на давньоукраїнській традиції, а південнослов'янська книжна традиція сприймалась українськими книжниками як іншомовна штучно кодифікована. Прийняття орфограм відбувалося вибірково, з трансформацією на національний книжний правопис. Саме в конфесійних пам'ятках спостерігається вплив південнослов'янських графіко-орфографічних норм. Взаємодія двох правописних систем — давньоукраїнської (давньоруської) та південнослов'янської — спричинила вироблення на кін. XVI — поч. XVII ст. унормованої системи правопису, до якої долучалися й новітні українські орфограми. За влучним визначенням В. Німчука, саме правопис конфесійних пам'яток відбиває суть староукраїнської орфографії, яка є «своєрідним синтезом давньоруських традицій та результатом другого південнослов'янського впливу»²⁴.

Південнослов'янський вплив з кін. XIV ст. приніс на українські землі південнослов'янський півустав²⁵, яким послуговувалися й книжники-писці XVI ст.

²² О. Іванова наголошує, що в даний період у російських рукописах, на відміну від українських та білоруських, уже майже не використовується південнослов'янський правопис. Див.: Іванова О.А. Характерні риси східнослов'янських мовних редакцій в церковнослов'янських пам'ятках постійного змісту XVI ст. на матеріалі фондів Інституту рукопису НБУВ // Рукописна та книжкова спадщина України. 2003. Вип. 8. С. 97.

²³ Булыка А.М. Развіццё арфаграфічнай сістэмы старабеларускай мовы. Мінск : Навука і тэхніка, 1970. С. 35 та ін.

²⁴ Німчук В.В. Мовознавство на Україні в XIV—XVII ст. С. 87.

²⁵ Про особливості південнослов'янського півустава та його вплив на східнослов'янську, зокрема староукраїнську, графіку, про взаємодію двох типів письма у східнослов'янських пам'ятках ідеться у ґрунтовних працях визначних палеографів: Соболевський А.И. Славяно-русская палеография; Карский Е.Ф. Славянская кирилловская палеография. Ленинград : Из-во АН СССР, 1928. XII, 494 с. : ил. (Изд. 2, фототипное. Москва : Наука, 1979).

6

Використовуються нові накреслення літер **а, є, и, в, ж, з, к, т, ч, ъ, ь**; відновлюється літера **ж**; більшого вживання набувають букви **ѣ** (замість **пе**), **ѡ** (замість **ке**), **ы** (замість **ѣ**), **оу** (замість **у**), **ѣ, з**; поширюється відсутність йотації **а**; **ъ, ь** пишуться після плавних та ін.; розвивається пунктуація. Мистецьке оформлення рукописів також зазнає змін, популярними стають геометричні та рослинні орнаменти, а в заголовках назв книжок і статей домінує в'язь та ін.²⁶

Використовується півустав двох типів: один — подібний до молдавського півустанову, письмо характеризується манірністю, а літери ніби графічно звиті; другий є простим, літери чітко виписані. У др. пол. XVI ст. у західноукраїнських (волинських) скрипторіях був напрацьований і поширений т. зв. новий український устав, для якого характерними є графічна виразність, декоративність і пропорційність, а також використання великих, чітко виписаних літер: широкі варіанти літер ритмічно чергуються з вузькими; контрастне співвідношення між потовщеними й тонкими частинами літер є яскраво вираженим²⁷. Книги, написані новим українським уставом, продовжують традицію використання південнослов'янських орфограм.

До розгляду питання використання локалізуючих південнослов'янських орфографічних маркерів для встановлення українського походження конфесійних кириличних писемних пам'яток XVI — поч. XVII ст. залучено кодекси, створені церковнослов'янською мовою української редакції та староукраїнською мовою, півуставом та новим українським уставом, які зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського²⁸.

²⁶ Про художнє оформлення рукописних книг див.: Запаско Я.П. Орнаментальне оформлення української рукописної книги. Київ : Вид-во АН УРСР, 1960. 180 с.; Запаско Я.П. Українська рукописна книга. Львів : Світ, 1995. 480 с. : іл. (Сер.: Пам'ятки книжкового мистецтва).

²⁷ Чепіга І.П. Національна святиня. С. 9.

²⁸ Використано такі джерела (за хронологією): Ізм. кін. XV — поч. XVI ст. — Ізмарагд, кінець XV — початок XVI ст. Ф. 307 (Золот.-Мих.). Од. зб. 489 П; ЄУ поч. XVI ст. — Євангеліє учительне. Початок XVI ст. Ф. 301 (КДА). Од. зб. 223 Л; СВ 1509 р. — *Совоузъ в'ъ в'б'гос'б'саемомъ град'ъ Вильни бывшій (написавъ ѿвсиѣвъ, Архїєписъ митрополитъ ѿ с'т'ѣйшого Митрополи Киев'ское и всеа Роуси)*. 18 січня 1509 р. Надрукований у Львові, 1614 р. Зберігається у Відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ, Кир. 578. Досліджується як рукопис 1509 р.; Єв. 20—40-ві рр. XVI ст. — Євангеліє тетр, 20—40-х років XVI ст. Ф. 312 (Соф.). Од. зб. 29 П; ПП 1553—1554 рр. — Патерик Печерський, 1553—1554 рр. Ф. 306 (КПЛ). Од. зб. 386 П; ЄП 1556—1561 рр. — Євангеліє Пересопницьке, 1556—1561 рр. Староукр. книжна мова. Ф. І. Од. зб. 15512; АР 1568 р. — Апостол Радивиловський, 1568 р. Ф. 28. Од. зб. 766; Син. кін. XVI ст. — Синодик. Конволют (Синодик кінця XVI ст., арк. 2—58; Синодик, писано протягом 30—50-х років XVII ст., арк. 59—128). Досліджувався текст Синодика кінця XVI ст.; Ап. 1600 р. — Апостол, 1600 р. Ф. 312 (Соф.).

Ил. 2. Євангеліє Пересопницьке, 1556–1561 рр. Ф. І. Од. зб. 15512. Арк. 2

Для цього періоду локалізуючим маркером може бути лише комплекс південнослов'янських орфограм, який використовувався українськими книжниками-писцями в орфографії рукописної книги в системі голосних, приголосних та буквених знаків²⁹:

Букви на позначення голосних звуків

• Букви на позначення звука А йотованого

Відсутність йотації А, порушення норм вживання букв ІА і А. Під другим південнослов'янським впливом у староукраїнських конфесійних кодексах починає вживатися буква А на позначення йотованого звука А після голосних, що призвело до порушення сформованої давньоукраїнської традиції у вживанні літер ІА і А, за якою ІА писали на початку слова та після голосної, а А — після приголосної. За південнослов'янською нормою замість ІА голосного почало вживатися А³⁰. Також встановлюється правило вживання сполучення -АА замість давньоукраїнського АІА в середині та кінці слова. Той факт, що форми -АА були штучними, засвідчується подвійним написанням у рукописах українського походження.

Передача звука А йотованого без йотації після голосної букви в XVI ст. набуває значного поширення, часто фіксуються й подвійні написання з ІА: вѣгаа 153 зв., вѣѣа 257, оуазвлениа 258 (ЄУ поч. XVI ст.); аѣвнаѣа 362 зв., везаконѣа 31, вѣѣмиа 349 зв. / вѣѣмиа 362 зв., исхѣдаѣаа 33 (Єв. 20–40-х рр. XVI ст.); архимандритѣа 4, благословенѣа 5, дѣаконѣа 2 (ПП 1553–1554 рр.); вѣзѣнесенѣа 338, знаменѣа 315 зв., писанѣа 336 зв. / нѣѣакыи 204 зв., стоѣаль 337 (ЄП 1556–1561 рр.); анѣдреа 43, браѣтѣа 6, Остаѣѣа 27 / вѣдокенѣа 16, иѣкова 23 (Син. кін. XVI ст.). Наприкінці XVI — на початку XVII ст. такі написання стають унормованими: анѣтиѣѣѣѣѣни" 1, дѣѣанѣи 1,

Од. зб. 41 П; МС 1600 р. — Мінея службова на лютий, 1600 р. Ф. 307 (Золот.-Мих.). Од. зб. 425 П; ТМ поч. XVII ст. — Торжественник мінейний, поч. XVII ст. Ф. 313 (Поч.). Од. зб. 9 Б; ЄУ 1604 р. — Євангеліє учительне, 1604 р. Староукр. мова. Євангеліє знаходиться у складі конволюта (Пролог, кін. XV ст., Пролог, друга половина XVI ст. Євангеліє учительне, 1604 р., арк. 271–536). Ф. 307 (Золот.-Мих.). Од. зб. 529 П; ТЦ 1608 р. — Тріодь цвітна, 1608 р. Ф. 312 (Соф.). Од. зб. 79 П; К 1615 р. — Кормча, 1615 р. Ф. 312 (Соф.). Од. зб. 222 П. Книги переважно писані церковнослов'янською мовою української редакції. Деякі кодекси в статті проілюстровані, див. іл. 1–4.

²⁹ Комплекс південнослов'янських орфограм окреслено за нашими новітніми чи уточненими даними попередніх досліджень, які представлені в орфографічних та палеографічних працях, присвячених графіко-орфографічним проблемам староукраїнської кириличної писемності, а також питанням другого південнослов'янського правописного впливу. Див. історіографію вивчення питання (примітки № 19, 20).

³⁰ Огієнко І. Новочасний церковнослов'янський правопис: Історичний нарис з палеографії та палеотипів...

Ил. 3. Апостол Радивилівський, 1568 р. Ф. 28. Од. зб. 766. Арк. 68 зв.

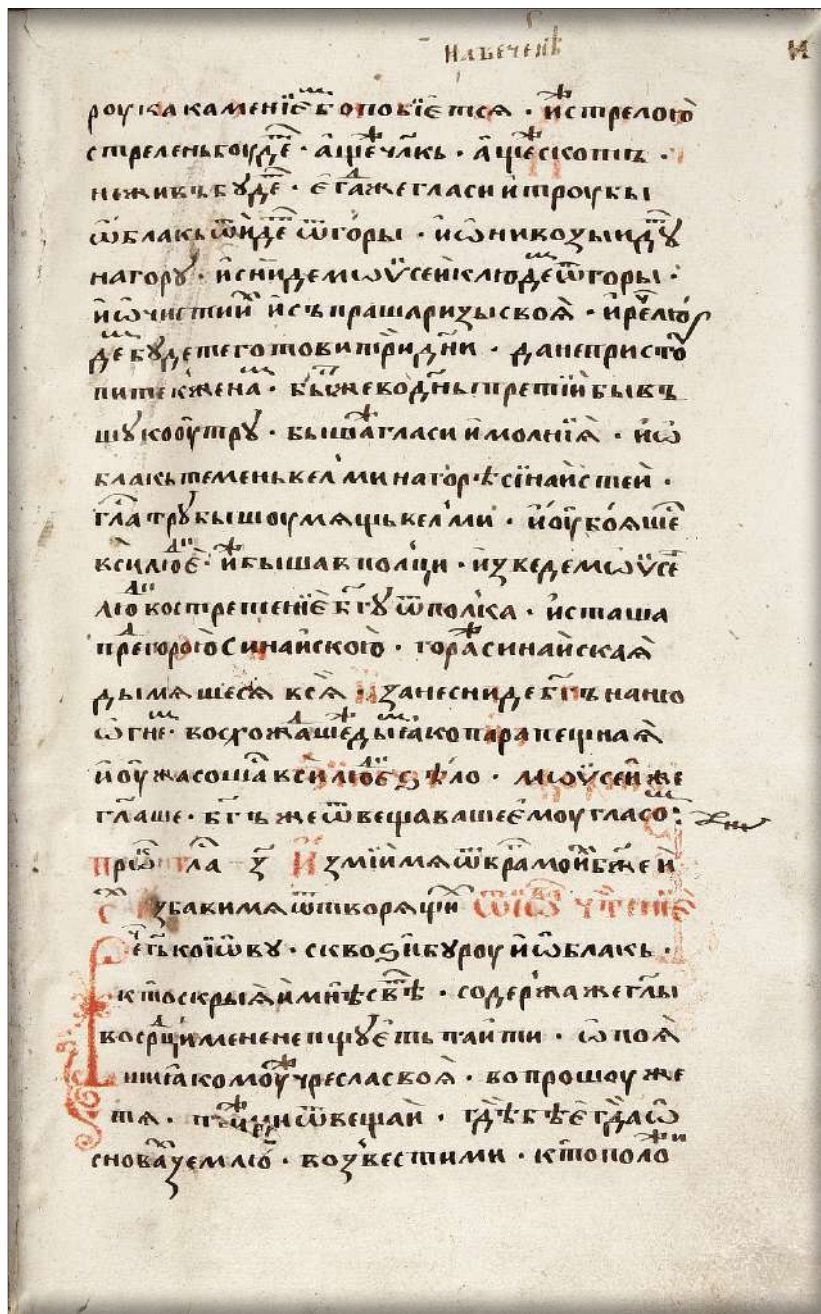
сѣмѣнѣа 7 зв. (Ап 1600 р.); воѣныа 1, дѣовныа 137, посѣщенїа 43 зв. (ТМ поч. XVII ст.); антїохїа 348 зв., бжѣственныа 138, правовѣрїа 5 зв. (К 1615 р.).

Букви А та ІА, поплутання. Поширення написань **А** без йотації спричинило до порушення сформованої давньоукраїнської традиції щодо вживання букв **А** і **ІА**. На початку слів до перш. чв. XVII ст. перевага надається традиційному написанню з **ІА**, вживання за середньоболгарською нормою в цій позиції **А** наявне лише спорадично: ѡвѣленїа 211 зв., ѡкы` 243 зв., ѡсно 337 зв. (ЄП 1556–1561 р.); ѡзыки 348 зв., ѡростно 219 зв., ѡснѣе 4 / ѡзыци 219 (К 1615 р.). Написання з **А** у позиції після голосних у пам'ятках XVI – перш. чв. XVII ст. красномовно засвідчують, що ця південнослов'янська норма вже була засвоєна староукраїнським узусом, трапляється в цій позиції і **ІА**: дарованныа 2, достѣйныа 2, разоуа 4 (СВ 1509 р.); вѣсвоаси 5 зв., доуѡбѣе 16, поасом 18 / поѡсомъ 6 зв. (ПП 1553–1554 рр.); анѣдреа 5 зв., повѣдаа 1, сїа 6 / сїа 5 зв. (Ап 1600 р.); бл҃гоуѣтныа 116, порѣчааа 33 зв., оуставленныа 7 зв. / б҃гоуавленныа 138 (К 1615 р.). Наприкінці XVI – на початку XVII ст. спостерігається остаточне закріплення давньоруської традиції – вживання після м'яких приголосних букви **А**: древнаа 44 зв., їстазаа 137, оуправлаа 100 (ТМ поч. XVII ст.); земля 86 зв., ѡкаменатѣа 86 зв., прославляющѣ 85 зв. (ТЦ 1608 р.); коѣстаѣтина 1 зв., фѣравнаа 340, хѣлаша 1 (К 1615 р.). Буква **А** трапляється й після шиплячих та **Ц**: везѣадень 9, наѣаша 170, овца 308 / везѣадень 9, овѣца 307 зв. (Єв. 20–40-х рр. XVI ст.); поставиша 6, наѣашѣ 6 зв., вааа 7 / наѣаѣ 5, сѣдрѣжаѣ 1 (Ап. 1600 р.); извѣрѣгоша 4 зв., животвораца 2 / ѡвѣчааа 140 (К 1615 р.).

Букви Ъ, Є на місці букви А. Під дією цього впливу наявне написання букв **Ъ**, **Є** на місці **А**. Вживання букви **Ъ** на місці **А** фіксується разово: ѡ латынѣѣхъ 3 (ПП 1553–1554 рр.); со свѣѣнікомъ 4 (Син. кін. XV ст.); дивлѣхъѣа 7, ѡвлѣаа 5 (Ап. 1600 р.); в монастырѣхъ 224 зв. (К 1615 р.). Буква **Є** на місці **А** пишеться спорадично до сер. XVI ст. і переважно у словах, у яких її вживання в цій позиції усталилося традиційно: вѣщеѣ 170 зв., заповѣдеѣ 170 зв. (Єв. 20–40-х рр. XVI ст.), а з др. пол. XVI ст. написання з **Є** набувають поширення: вѣщехъ 204 зв., вѣ дѣехъ 205, заповѣдехъ 204 зв. (ЄП 1556–1561 рр.); дѣваѣетѣ 69, любидеѣмь 191 зв., мѣсеѣць 396 (АР 1568 р.); ѡ кѣзехъ 3 зв., по монастырехъ 5 зв., памѣть 6 (Син. кін. XVI ст.). Вони наявні й у перш. чв. XVII ст.: людѣмь 304, хитроѣтеѣ 349 зв. (ЄУ 1604 р.); ѡ конѣхъ 85 зв., людѣмь 84 зв. (ТЦ 1608 р.).

• Букви на позначення звуків Е та Е йотованого

В українській писемності до дії другого південнослов'янського впливу було узусно напрацьоване таке правило: літера **ІѢ**, згодом і **Є** широка, пишеться на початку слів та складів, а також після голосних; літера **Е** вузька – після приголосних.

Іл. 4. Тріодь цвітна, 1608 р. Ф. 312 (Соф.). Од. зб. 79 п. Арк. 50

Букви Іє, Є широка, ҃ вузька ҄, Ъ³¹. Графічно букву Іє замінює під новомодним впливом Є широка, узусно унормовується вживання широких і вузьких літер. У більшості досліджених конфесійних пам'яток протягом XVI ст. спостерігається закріплення нової орфографічної риси, виробленої староукраїнським правописом, — Є широка пишеться на початку слів, а після голосних і приголосних вживається ҃ вузька: єв'їла 9 зв., раздѣлѣте 132 зв. (Єв. 20—40-х рр. XVI ст.); єдинородного 304, братїє 304 зв. (ЄУ 1604 р.). Буква ҃ вузька після приголосних послідовно пишеться до сер. XVI ст., а з др. пол. XVI ст. ця послідовність порушується вживанням ҄: вєсѣдова 44, вєнецъ 6, черноризца 2 (ПП 1553—1554 рр.); анігелъ 242, ветхїи 247, заведеные 114 (АР 1568 р.); вѣше 85, дерзайте 85, колесницами 87 (ТЦ 1608 р.).

Буква ҄ була введена до староукраїнської графіки під впливом сербських пам'яток. У рукописних книгах XVI ст. ҄ спорадично використовується на початку слів, після приголосних, а також у кінці слів та рядків: недѣугы 92, мыслєнѣю 280, вѣтѣвѣ//ноу 49 зв. (ЄУ поч. XVI ст.); емѣ 159, дрєвїє 133, раздѣлѣте 132 зв. (Єв. 20—40-х рр. XVI ст.); имѣше 4 зв. (ПП 1553—1554 рр.); стрѣтей 3 (Син. кін. XVI ст.). Від поч. XVII ст. вживання графеми ҄ поширюється. У деяких кодексах вона пишеться майже паралельно з Є широкою на початку слів, іноді й частіше за неї, а також, інколи, після приголосних на місці ҃ вузької: єв'ѣд 433, єгип'ѣта 304, єст' 271 зв. / єгипѣ'скѣмъ 293, єдинородного 304, єсть 273 вѣ'конєчное 300 зв., вѣ'споможенїє 340, ден'ное 444; вѣ'конєчное 300 зв., всего 271, ѿпоуценїа 276 зв. / вѣ'конє'наго 294, вєсєли'мъ 304 зв., идолопоклонєніє 433 (УЄ 1604 р.); ємоу 8 зв., єп'ѣа 86 зв., єрєтици 4 зв., євѣтѣхѣ 8 зв., єп'ѣа 89; дрѣх'єп'ѣа 138 зв., второе 138, смѣшлєніємъ 87 / ієр'єл'ємьскѣа 349 зв., ѿвѣчѣє 140, ѿутѣрѣжѣє 13; вѣ'прошенїє 4, ѿвѣщенїє 89, повєлѣ 1 зв. / вѣ'зичинїа 33, правлєнїа 138 (К 1615 р.). Не зафіксовано вживання букви ҄ у СВ 1509 р., ЄП 1556—1561 рр., ТМ поч. XVII ст. та в ТЦ 1608 р.

• Букви на позначення звука І

Буква І (І) перед голосною. У XVI ст. кодекси майже послідовно фіксують правописну норму середньоболгарських текстів — написання І (І) перед голосними та Й. Це свідчить, що дана норма вже була засвоєна староукраїнськими книжниками-писцями, зрідка трапляються проставлення в цій позиції букви И за давньоруською традицією: дрѣх'єп'ѣа 1, вѣ'голоуценїа 5, мїрскїй 2 (СВ 1508 р.); дрѣх'єрѣ'ѣмъ 155 зв., єв'їла 8, любовдѣ'ѣнїа 55 (Єв. 20—40-х рр. XVI ст.); ігнатїа 12, братїи 6, патрїар'ѣхъ 7 (Син. кін. XVI ст.). У сер. XVI ст. ця норма вже була узусно закріплена,

³¹ Див. далі: Букви Ъ, Ѣ на позначення звуків О, Е.

що йспостерігається в пам'ятках перш. чв. XVII ст.: виденїа 7, ж^ароу^вїй 6, сїй 5 зв. (Ап. 1600 р.); в^аїїє 304 зв., змїю 272 зв., х^ртїа^їскїи 390 (ЄУ 1604 р.); величїє 86 зв., достоянїа 86 зв., придоша 87 (ТЦ 1608 р.).

Буква V (іжиця). Див. нижче: Вживання грецьких букв.

• Букви на позначення звуку О

Букви W, O широка, Ъ³². Упорядкування цих букв відбувається за правилами сербського граматиста Костянтина Костенецького³³, що порушує давньоукраїнську правописну традицію писати: **W** або **O** широку на початку слів та складів, **O** вузьку – після приголосних. За новітньою орфографією в XVI ст. букви **W** або **O** широка багаторазово вживані між приголосними та в кінці слів, причому **O** широка пишеться частіше, ніж **W**: безъвъжнихъ 4, волъдымерьскїй 4, даръванныа 2; законъ 61, цѣковъ 2 (СВ 1509 р.); дѣлwmъ 8 зв., нwць 140 зв., слwво 28; **O** покованїи 1 зв., прп^авномоу 1 зв. (ПП 1553–1554 рр.). Наприкінці XVI – в перш. чв. XVII ст. писці використовують переважно **W**: инwка 23, кwнона 22, пwмилонъ 4 зв. (Син. кін. XVI ст.); ѿ пwда 8, слwвеса 7 зв., смwнь 1 зв. (Ап. 1600 р.); мwвсей 85, мwвсею 84 зв., 85 (ТЦ 1608 р.). У позиції після приголосних перед виносними літерами перевага надається вживанню **W**: вwдана 22, кwдратїа 8, свѣю 11 (Син. кін. XVI ст.); грwвъ 192, свѣтъw 9 (ТМ поч. XVII ст.). У досліджених пам'ятках **W** переважно пишеться перед виносними буквами **B** та **M** і значно менше – перед іншими. Від XVII ст. відбувається уніфікація вживання широких варіантів на позначення звуку **O** в кінці слів: **O** широка зовсім не використовується, а **W** вживається лише спорадично і, до того ж, лише в деяких пам'ятках: ветхaгw 250, прaз^анествw 59, чюдw 1 (ТМ поч. XVII ст.); прaз^анествw 59, прм^арw 55, слѣw 77 зв. (К 1615 р.).

• Букви на позначення звуків У та У йотованого

Букви OУ, У. В XVI ст. звук **У** передавався за традицією через диграф **OУ** (зрідка через **OУ**), переважно на початку слів і постійно в середині після приголосних; а також через **Ѹ**, здебільшого в кінці рядків. Йотований звук **У** позначається буквою **Ю** після голосних та м'яких приголосних. Підтримано другим південнослов'янським впливом і використання диграфа **OУ** в позиції після приголосних: градоуца 20, соуботе 112 зв., роукоу 112 зв. (Єв. 20–40-х рр. XVI ст.), живоуцим 6, гласоу 6 зв., своемоу 8 (Ап 1600 р.), у перш. чв. XVII ст. диграф переважно замінюється буквою **Ѹ**. Проте вживання **OУ** ще є частим; наявні в деяких пам'ятках і спорадичні написання з **У**: моужа 433, слоухай 272 зв., соуботоу 271, томоу 433 / моєму 274 зв., мл^їтивоу 280 (ЄУ 1604 р.); растоуписа 86 зв., соупостаты 86 зв.; водоу 87 (ТЦ 1608 р.).

³² Див. далі: Букви **Ѣ, Ѥ** на позначення звуків **O, E**.

³³ Кувей К., Петков Г. Правописни въпроси в граматическия трактат. С. 53.

Буква Ѣ. У середньоболгарській орфографії звук **У** передавався, як і в давньо-українській, через диграф **ОУ** переважно на початку слів і постійно в середині; а також через **Ѣ** — головню в середині та в кінці слів. Між **ОУ** та **Ѣ**, зауважує В. Василев, можлива повна заміна³⁴. У правописі староукраїнських пам'яток під впливом новомодної орфографії поширюється передача звука **У** через букву **Ѣ**. Поступово ця буква починає вживатися на місці диграфа **ОУ**. На початку слів написання з цією літерою зустрічаються спорадично і лише в декількох пам'ятках: **Ѣдѣти** 159, **Ѣмѣ** 313, **Ѣхастѣ** 317 (Ізм. кін. XV — поч. XVI ст.); **Ѣйица** 326 зв., **Ѣлов'ле** 343 зв., **Ѣстави** 348 (АР 1568 р.); **Ѣма** 69 зв., **Ѣстрадѣть** 3, **Ѣазвѣнѣ** 69 (МС 1600 р.). Після голосних використання **Ѣ** не зафіксоване. У XV—XVI ст. поширюється, але не панує вживання букви **Ѣ** після приголосних у середині та в кінці слів, перевага надається сполучі **ОУ**, напр., маємо такі написання з **Ѣ**: **мѢдрѣте** 316 зв., **зловѣ** 317, **родѣ** 12 зв. (Ізм. кін. XV — поч. XVI ст.); **игоуменѣ** 103, **вѣждѣ** 44; **гору**/ 23 зв. (ПП 1553—1554 рр.). У цих позиціях південнослов'янська риса в перш. чв. XVII ст. набуває панівного становища і сприймається українськими писцями вже як орфографічна норма — написання **Ѣ** на місці **ОУ**: **мѢдре** 69, **рѣкама** 70 зв., **праз'не** 2 зв. (МС 1600 р.); **вѣдовѣ** 281, **натѣры** 272, **пѣдѣкѣ** 279 (ЄУ 1604 р.); **вѣдѣ** 88 зв., **рѣлоуѣадоуѣа** 1, **дрѣгомѣ** 33 зв. (К 1615 р.). Проте вживання **ОУ** ще є частим; наявні в деяких пам'ятках і спорадичні написання з **У**: **живоуѣи** 6, **гласоуѣ** 6 зв., **своѣмоуѣ** 8 (Ап 1600 р.); **слоуѣхай** 272 зв., **сѣвѣтоуѣ** 271, **томоуѣ** 433 / **моѣмоуѣ** 274 зв., **мѣтѣвоуѣ** 280 (ЄУ 1604 р.); **пѣйдоуѣ** 86 зв., **соуѣпѣстѣти** 86 зв.; **водоуѣ** 87 (ТЦ 1608 р.).

Буква Ѧ. Під другим південнослов'янським графіко-орфографічним впливом у староукраїнському правописі знову з'являється буква **Ѧ**. Вона передає звук **У** на початку слів, після голосних та приголосних, у кінці слів, **У** йотований — після голосних. Відновлення букви **Ѧ** внесло ще більший різнобій при передачі звука **У**, який позначався на письмі через **ОУ**, **У**, **Ѣ**. Напр.: **игоуменѣ** — **игѣменѣ** 16 — **игѣменѣ** 103 (ПП 1553—1554 рр.); **соуѣдомѣ** 6 — **сѣвѣдѣ** 190 зв. — **сѣжѣти** 29 зв. (К 1615 р.). Окреме правило вживання букви **Ѧ** не було вироблене староукраїнськими писцями, з цієї причини вона пишеться паралельно з **ОУ**, **У**, **Ѣ** як за етимологією, так і проти етимології, напр.: **вѣдѣѣмѣ** 17 зв., **мѣжити** 128 зв., **славѣ** 43 зв.; **вѣжѣмоуѣ** 101 зв., **вѣжѣ'номоуѣ** 5 зв., **погѣжити** 101 зв. (ПП 1553—1554 рр.); **вѣдѣѣ** 32, **дрѣгѣѣ** 32 зв., **пасѣхѣ** 1; **дрѣгѣа** 48 зв., **міроуѣ** 1, **сѣвѣжѣпльшѣа** 2 (К 1615 р.). Не зафіксовано поширеного вживання букви **Ѧ** в ЄУ поч. XVI ст., ЄП 1556—1561 рр.,

³⁴ Василев В.П. Правописната реформа на Евтимий и отражението и в произведения на негови следовници и на българските Дамаскинали // Търновска книжовна школа 2. Ученици и последователи на Евтимий Търновски. Втори Межд. симп., Велико Търново, 20—23 мая, 1976. София, 1980. С. 416.

АР 1568 р., МС 1600 р., ТМ поч. XVII ст. Букви **Ж** спорадично фіксуються на місці букви **Ю** на позначення йотованого звука **У**, зокрема: **сѣ вратіѣж** 6, **клатвож** 8, **маріѣж** 6 (Ап. 1600 р.). Від сер. XVI ст. у провідних українських скрипторіях намагаються уніфікувати графемний різнобій, поступово вилучаючи з правопису й букву **Ж**. Це свідчить про розуміння староукраїнськими книжниками штучності використання літери **Ж**, що не несе фонетичного значення. Загалом, з кінця XVI ст. вживання **Ж** значно звужується. У пам'ятках перш. чв. XVII ст. написання букви **Ж** для передачі **У** йотованого не є поширеними.

Сполучення **ЖА**. У південнослов'янській орфографії за традицією при збігові двох великих юсів (**Ж Ж**) другий юс великий замінювали на юс малий (**ЖА**). Це правило почало спорадично діяти у староукраїнських пам'ятках у XVI ст., напр.: **наказѣа** 77 (ПП 1553–1554 рр.).

Букви на позначення приголосних звуків

• Передача приголосних звуків

ЖД на місці Ж. У староукраїнських пам'ятках частим є вживання південнослов'янського буквосполучення **ЖД** замість давньоукраїнського **Ж**. Ці написання зустрічаються переважно у словах, що перейшли зі старослов'янської мови з **ЖД** і за традицією або внаслідок південнослов'янського впливу продовжують писатися. Староукраїнські конфесійні пам'ятки до перш. чв. XVII ст. не відбивають послідовної заміни **ЖД** на **Ж**, часто одне і те ж слово має подвійне написання. На поч. XVI ст. кількість таких написань збільшується: **дождь** 3 зв., **многжды** 313 зв., **ражъенья** 10 — **рожейса** 57 (Ізм. кін. XV — поч. XVI ст.). Від середини — другої половини XVI ст. написання з **ЖД** поширюються: **вдежа** 86 зв., **прежа** 8 зв. — **преже** 16, **оутвъжъеніє** 24 (ПП 1553–1554 рр.); **пръворожъденънаго** 212 зв., **рожденіи** 337 зв., **рождество** 337 — **роство** 22 (ЄП 1556–1561 рр.); **вдеждѣ** 274 зв., **перехожденіє** 304, **прихоженіа** 304 зв. (ЄУ 1604 р.); **оутвъжъеніє** 10 зв., **прежде** 174, **рожъши** 172 зв. (ТМ поч. XVII ст.).

ГГ на місці НГ. У староукраїнських писемних пам'ятках досліджуваного періоду поширюється південнослов'янське написання **ГГ** на місці давньоукраїнської сполуки **НГ**, але не послідовно, пам'ятки мають паралельні написання **ГГ–НГ**: **аггль** 17, **аггла** 363, **аггли** 21 зв. — **аггль** 21 (Єв. 20–40-х рр. XVI ст.); **аггль** 208, **аггы** 293 зв., **аггломь** 213 (ЄП 1556–1561 рр.), **аггль** 138, **аггли** 138, **агглом** 218 (К 1615 р.).

• Вживання грецьких букв

Буква V (іжиця). Іжиця була відновлена для передачі грецького **υ**, причому надали їй відмінне від **γ** (яка мала такий вигляд у найдавніших пам'ятках. — Л. Г.)

накреслення — **V**³⁵. За південнослов'янською орфографією іжиця передавала два звуки — **B** та **I** в залежності від діакритичного знака над нею і могла стояти в середині та в кінці слова. У значенні **I** вона писалася на початку слова і між двома приголосними, у значенні **B** — між двома голосними³⁶. У пам'ятках XVI — перш. чв. XVII ст. графема **V** для передачі звука **I** в іншомовних словах не була закріплена узусом і використовувалася лише спорадично: **мврo** 214, **сѡмиѡнь** 142, **сѡрїанинь** 148 (Єв. 1423 р.); **мѡвсѡа** 295, **сѡмиѡѣ** 215 зв. (ЄП 1556–1561 pp.); **мѡвсѡѡ**³⁷ 433 зв., **мѡвсѡѡѡ** 439, **мѡвсѡа** 304 (ЄУ 1604 р.).

Костянтин Костенецький у граматичному трактаті «Слово о словѣсѣх» поч. XV ст.³⁷ наголошує на тому, що коли буква **V** позначає звук **I**, то над нею треба ставити діакритичний знак: на початку слова — дасію або апостроф; у середині слова — дві крапки. Коли буква **V** передає звук **B**, над нею не ставиться діакритичний знак, його відсутність вказує на те, що ця буква позначає приголосний³⁸. У староукраїнських пам'ятках XVI ст. поширюється вживання графеми **V** при передачі звука **B**, в одних більше, в інших менше, але слова без неї переважають, є й змішане написання одних і тих же форм: **єѡѣлиѡа** 209, **єѡѣлиѡѡ** 339, **єѡѣлиѡѡѡ** 336 зв. (ЄП 1556–1561 pp.), **єѡѣлиѡ** 92, 240 — **єѡѡѣлиѡ** 165, **єѡѡѣлиѡ**, **єѡѡѣлиѡѡ** 398 зв. (АР 1568 р.); **єѡѣлиѡѡ** 26, **єѡѣлиѡ** 150, **єѡѣлиѡѡ** 184 зв., **єѡѡѣлиѡ** 22 (ТМ поч. XVII ст.). У досліджуваних пам'ятках над літерою **V** ставиться переважно діакритичний знак — дві крапки або дві рисочки — і коли **V** передає **B**, і коли — **I**. Написання в цих позиціях дасії чи апострофа не виявлено.

Буква Ѣ (фіта). Під другим південнослов'янським впливом у староукраїнських писемних пам'ятках поширюється вживання графеми **Ѣ**, одиничні написання з якою знають і давньоукраїнські пам'ятки, в яких вона мала іншу конфігурацію й писалася вся в рядку. У такому вигляді вона в нас зустрічається до відновлення південнослов'янського впливу, але до неї зверталися не часто, іноді замість неї вживали **Ѧ**. У південних слов'ян ця графема мала інший вигляд — **Ѧ**, з верхніми та нижніми кінцівками, що виходять за рядок³⁹. У староукраїнській писемності до букви **Ѧ** зверталися не часто, вживаючи замість неї **Ѣ**. Кількість написань з **Ѧ** збільшується з др. пол. XV ст.: **Ѧѡѡѡѡѡ** 2 — **Ѧѡѡѡѡѡ** 66, **Ѧѡѡѡѡѡ** 3 зв., **Ѧѡѡѡѡѡ** 40

³⁵Карский Е.Ф. Славянская кирилловская палеография. С. 210.

³⁶Москаленко А.А., Терлецька В.М. Український правопис... С. 45–46.

³⁷Часом його написання вчені вважають початок XV ст., зокрема В. Мошин зазначає, що трактат був написаний після 1405 р. Див.: Мошин В.А. Палеографическо-орфографические нормы южнославянских рукописей. С. 69.

³⁸Куєв К., Петков Г. Правописни въпроси в граматическия трактат. С. 51–52.

³⁹Карский Е.Ф. Славянская кирилловская палеография. С. 209.

(Ізм. кін. XV — поч. XVI ст.); євдѣиѣ 362 зв. — євфѣиѣ 349 зв., маѣдѣѣ 7, деклы 349 (Єв. 20–40-х рр. XVI ст.). Від сер. XVI ст. графема **Ѧ** вже поширена, але часто наявні й паралельні написання з **Ѧ**: **аредѣ** — **аредѣ** 140 зв., **єдрѣ** 143 зв., **деуѣ** 73 зв. (ПП 1553–1554 рр.); **видѣ** 212, **вальдоремеѣ** 234, **деуѣ** 204 зв. (ЄП 1556–1561 рр.); **адонаѣ** 26 — **афанаѣ** 20 зв., **содѣ** 55 — **софѣ** 33 зв., **тимодеѣ** 10 зв. (Син. кін. XVI ст.); **тимодеѣ** 1 зв., **деуѣ** — **февѣ** 1 зв., **дома** 348 зв. (К 1615 р.).

Буква Ѣ (ксі). У давньоукраїнському письменстві ця буква використовувалася майже винятково в числовому значенні 60, а під дією другого південнослов'янського впливу вона починає вживатись у значенні **КС** в іншомовних, переважно грецьких, словах: **маѣ** 31 — **максі** 21, **оѣ** 46 зв., **оѣ** 51 зв. (Син. кін. XVI ст.); **алеѣ** — **алексанѣ** 1 (К 1615 р.).

Буква С. Ця буква використовувалася в більшості випадків лише в числовому значенні 6. У південнослов'янських текстах букви **С** і **З** вживалися на позначення звука **ДЗ**, зрідка — **З**⁴⁰. Свого часу О. Булика зауважував, що важко визначити, чим було викликане це поширення функції букви **С** — другим південнослов'янським впливом чи певними каліграфічними міркуваннями писців. Можна припустити, що будь-які інші фактори тут не мали значення, бо ніякої особливої функції, відмінної від ролі букви **З**, графема **С** при своїй появі в писемності не виконувала⁴¹. Ці спостереження білоруського вченого повною мірою стосуються й староукраїнської писемності, в якій із др. пол. XVI ст. буква **С** набуває значного поширення: **сѣ** 208 зв., **законѣ** 214 зв., **книѣ** 335 (ЄП 1556–1561 рр.); **сѣ** 187, **сѣ** 239 зв. — **сѣ** 191 зв., **носѣ** 334 (АР 1568 р.); **дрѣ** 504, **сѣ** — **сѣ** 452 зв., **помосѣ** 294 зв. (ЄУ 1604 р.).

Буква Ѧ (псі) позначає звукосполучення **ПС**. У староукраїнському письменстві **Ѧ** зустрічається зрідка, майже винятково в іншомовних словах, переважно грецьких, а іноді й у староукраїнських. У досліджуваних пам'ятках слова пишуться як через **ПС**, так і через **Ѧ**: **Ѧ** — **псалѣ** 51, **псалѣ** 64 зв., **Ѧ** 191 (ПП 1553–1554 рр.); **Ѧ** 312 зв. — **Ѧ** 334 (ЄП 1556–1561 рр.), **Ѧ** 285 зв., 286, 376 зв. (ЄУ 1604 р.).

• Неповноголосся

У староукраїнських пам'ятках неповноголосся поширилося під дією другого південнослов'янського впливу. Давні повноголосні форми **-оро**, **-оло**, **-ере**, **-еле**

⁴⁰ Карский Е.Ф. Славянская кирилловская палеография. С. 191.

⁴¹ Булика А.М. Эволюция графической системы старобеларуской письменности // Вестник АН БССР. Сер. грамматических наук. 1966. № 2. С. 47–48.

замінювалися південнослов'янськими -ра, -ла, -ре, -ле⁴². У пам'ятках XVI — поч. XVII ст. у написанні неповноголосних форм спостерігається коливання — правопис одних і тих же слів як з повноголоссям, так і без нього: *древеномоу* 73 зв., *с'рєвѣра* 103, *оумреть* 105 зв. (ПП 1553–1554 рр.); *чрѣды* 204 зв. (ЄП 1556–1561 рр.); *градѣ* 536, *дрєва* 272 (ЄУ 1604 р.).

Буквені знаки та паєрок

• Вживання Ъ, Ь у функції буквених знаків

Другий південнослов'янський вплив порушив у староукраїнських пам'ятках традиційні вживання букв Ъ і Ь, поступово виробилася звичка ставити Ъ на місці звучного голосного у прийменнику, префіксі та в середині слова, в кінці слова постійно — Ь. Ця правописна звичка дуже поширилася в Україні й панувала у XVI — на поч. XVII ст. — в одних пам'ятках більше, в інших менше, як зауважив І. Огієнко, — в залежності від уподобань писаря⁴³.

У пам'ятках перш. пол. XVI ст. давньоруська норма остаточно порушилася, а південнослов'янська не стала панівною: *їорданѣскаѧ* 19 зв., *оучилѣса* 170 зв.; *вѣржємь* 9 зв., *єлисаѣѣѣ* — *єлисаѣѣѣ* 170 зв. (Єв. 40 рр. XVI ст.). Поліваріантністю у вживанні літер Ъ і Ь характеризуються й пам'ятки сер. XVI ст., правопис яких наслідую особливості пам'яток попереднього періоду: *вѣ* 23, *вѣдавше* 16 зв., *вѣпроси* 16 зв.; *воларѣскоуѧ* 44, *лѣкаѣѣѣ* 190 зв., *мирѣскѣ* 44; *вѣїмь* 1, *гривень* 101 зв., *вѣразѣ* 23 зв. (ПП 1553–1554 рр.). З др. пол. XVI ст. у провідних українських скрипторіях почали послідовно вживати Ъ, Ь за південнослов'янською орфографією, але спостерігається також замість цих знаків **паєрок**: *вѣ* — *в'* 205; *лѣ* — *л'* 337 зв., *младєньца* 213, *пѣхатѣкоу* 204 зв.; *великѣ* 207 зв., *грѣхѣ* 211, *старѣ* 206 (ЄП 1556–1561 рр.); *вѣ* — *в'* 69, *вѣзирати* 223, *вѣзидѣ* 172 зв.; *вѣтѣхѣ* 274, *жидѣвѣска* 165 — *жидѣвѣѣѣ* 118; *вѣсѣловѣ* 105, *венѣцѣ* 69, *закѣнѣ* 115 (АР 1568 р.); *вѣ* 1, *вѣзидѣ* 39, *кѣ* 108; *лѣгнѣца* 251, *сѣвокупѣши* 170; *оучѣнѣ* 225, *дѣвѣрѣ* 120 (ТМ поч. XVII ст.).

• Букви Ъ, Ь на позначення звуків О, Е

У староукраїнських конфесійних пам'ятках букви Ъ, Ь вживалися не лише як знаки, але під другим південнослов'янським впливом знову починають на позначення звуків **О** і **Е** на місці сильних редукованих. До поч. XVI ст. такі написання вживаються зрідка: *вѣпросѣ* 3, *сѣвирѣють* 10; *лѣстѣ* 33 зв., *мыслѣми* 313 (Ізм. кін. XV — поч. XVI ст.), вони частішають у XVI ст.: *сѣвѣлѣдашѣ* 180 зв., *сѣкрѣжѣши* 155, *вѣчѣрѣ* 332 зв.; *остѣвѣлѣшѣ* 76 зв., *оѣѣскѣ* 9 зв., *прѣрѣѣскаѣ* 7 (Єв. 40 рр. XVI ст.);

⁴² Жуковская Л.П. О южнославянском влиянии XIV–XV вв. ... С. 57.

⁴³ Огієнко І. Українська літературна мова XVI ст. і Крехівський апостол 1560-х рр. С. 216.

взѣмѣте 16, кѣгѣа 1, сѣзѣлюде 23; грѣѣськоую 23 зв. (у цьому слові писець спочатку написав після ҃ букву є, а потім ще й ѣ) — грѣѣськыа 18, ѣсти 190 зв., мѣсти 4 зв. (ПП 1553–1554 pp.); вѣплощенїи 337, кѣли 207 зв., кѣнець 215 зв.; прѣѣрѣськыа 271 зв, сѣѣениѣскомоу 205, ѣѣѣьскыѣ 230 (ЄП 1556–1561 pp.). На поч. XVII ст. такі написання є широко вживаними: вѣѣлюби 7 зв., сѣворь 200 зв., сѣфѣа 43в.; рожаѣши 172 зв., сѣвокупѣши 170 (ТМ поч. XVII ст.); вѣзнесѣшеса 147, сѣворнаа 172 зв., сѣгрѣшающе 187 зв.; прѣѣрѣськыѣ 349 зв., сѣвѣкѣплѣшаса 2 (К 1615 р.). Як засвідчують наведені вище приклади, **Ѣ**, **ѣ** пишуться: **Ѣ** — на місці **О** переважно у префіксах **В-** та **С-** і зрідка в коренях слів; **ѣ** — на місці **Е** — після шиплячих та плавних **Р**, **Л**, іноді після інших приголосних.

• **РѢ, Рѣ, ЛѢ, Лѣ на місці ЪР, ЪР, ЪЛ, ЪЛ**

Південнослов'янські написання **Ѣ** і **ѣ** після плавних **Р**, **Л** у сполученнях **-ѣрѣт**, **-ѣлѣт**, **-ѣрѣт**, **ѣлѣт** не були властиві для давньоукраїнської орфографії. Вони значно поширюються лише від сер. XVI ст.: вѣзѣрѣжанїи 24, жѣрѣтовникѣмъ 6, ѣрѣноризѣца 26; испѣлѣнь 44, мѣлѣвы 30 зв., оумѣлѣѣе 62 (ПП 1553–1554 pp.); дрѣжѣбѣньї 204 зв., жѣрѣтвоу 214, оумѣрѣгла 313; выпѣлѣзнилиса 212, напѣлѣзнили 209, дѣлѣго 312 зв. (ЄП 1556–1561 pp.); всѣдрѣжитѣлю 35 зв., грѣдоѣсть 390 зв., ѣсквѣрѣзнаючи 438; дѣлѣгѣ 367, дѣлѣжника 365 зв., попѣлѣзнити 275 зв. (ЄУ 1604 р.); вѣѣдрѣжанїа 38, грѣдоѣстїю 28 зв., ѣрѣноризѣецѣ 139 зв.; мѣлѣзанїемѣ 310, продѣлѣжнїса 32 зв. (К 1615 р.).

• **Паєрок**

Під другим південнослов'янським впливом у староукраїнських пам'ятках значно поширилося вживання паєрка у сполученні приголосних на місці **Ѣ**, **ѣ**, що зовсім зникли з вимови до того часу як окремі звуки чи призвуки. Найперше він спостерігається на місці старих слабких зредукованих. Це явище О. Соболевський вважав дуже сильним впливом південнослов'янської писемності⁴⁴. Використовується паєрок також і у сполученні приголосних, які не мали зредукованих, у нових групах приголосних (**дѣци**); в кінці слова та рядка; а також у середині й кінці слова на місці **Й**. Унормування вживання паєрка набуває штучного характеру, його вживання розширюється в позиції між приголосними та в кінці слів: вѣзѣро/дѣныа 213 зв., казѣнь 315, мѣногий 110 зв. (Ізм. кін. XV — поч. XVI ст.), а з др. пол. XVI ст. паєрок уже є широко вживаним майже послідовно між приголосними: вѣлѣвенѣною 208 зв., выпѣлѣзилѣса 209 зв., дѣоуѣка 338 зв.; воудѣтѣ 206 зв., вѣзѣпамѣтѣлѣ 337, ѣѣѣнѣитѣ 207 зв. (ЄП 1556–1561 pp.); всѣленѣскыѣхѣ 7, каѣрѣпа 25 зв., скѣимѣнїка 10 зв.; помѣлоуѣтѣ 5 зв., хѣрѣтолюбѣвыѣхѣ 7 (Син кін. XVI ст.); вѣдаѣѣный 338, вѣзѣставѣши 294, грѣшѣнымъ 275; вѣамѣ 386, нароѣдомъ 444 (ЄУ 1604 р.).

⁴⁴ Соболевский А. И. Южнославянское влияние на русскую письменность в XIV–XV веках...

Отже, використання південнослов'янських орфограм є локалізуючим маркером щодо встановлення українського походження рукописних книг XVI – поч. XVII ст. Власне, факт використання в цей період у правописі конфесійних рукописних книг комплексу південнослов'янських орфограм уже є локалізуючою ознакою, оскільки російська писемність на початку цього періоду позбувається південнослов'янського впливу, а в білоруській писемності він поступово згасає і до середини XVI ст. стає ледь відчутним. В українській же конфесійній писемності з поч. XVI ст. цей вплив посилюється і набуває розвитку, а в сер. та др. пол. XVI ст. закріплюється. Наприкінці XVI – на початку XVII ст. цей вплив зменшується, але окремі його орфограми унормовуються правописною практикою староукраїнських конфесійних пам'яток.

Подальше дослідження питання сприятиме встановленню комплексу регіональних орфографічних маркерів і більш вузькій регіональній локалізації походження української рукописної книги.

Титульні аркуші українських рукописних книг XVII століття

Тетяна Добрянська

Вивчення національної рукописної спадщини XVII ст. є важливою складовою суспільного розвитку України, адже саме цей історичний відтинок І. Огієнко назвав «золотим віком нашого письменства та нашої культури»¹.

У процесі дослідження кириличних рукописних книг XVII ст., які зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), нашу увагу привернув такий доволі рідкісний феномен, як титульні аркуші – своєрідне нововведення в українській рукописній традиції зазначеного періоду. Уперше титульний аркуш на теренах України був виявлений у виданні Івана Федорова «Читанка» 1578 р. Для порівняння: в українських рукописних книгах титульний аркуш набув значного розповсюдження від XVII ст., а в кодексах російського походження титул як частина їхнього художнього оздоблення з'явився лише на поч. XVIII ст.²

Хоча титульні аркуші рукописних пам'яток XVII ст. і стали предметом вивчення науки про кодекси, варто зазначити недостатність розкриття даної теми фахівцями, адже основна їхня увага приділялася переважно титульним аркушам стародрукованих книг. Побіжно згадуються титульні аркуші рукописних книг у контексті комплексного дослідження художнього оздоблення української рукописної книги XVII ст. лише в деяких працях П. Жолтовського³ та Я. Запаска⁴. Своєю чергою, результати студіювання титульних аркушів стародрукованих книг

¹ Огієнко І. Українська культура: коротка історія культурного життя українського народу. Київ : Абрис, 1991. С. 25.

² Тимошик М.С. Історія видавничої справи : підручник. Київ : Наша культура і наука, 2007. С. 190.

³ Жолтовський П.М. Український живопис XVII–XVIII століть. Київ : Наук. думка, 1978. 327 с.

⁴ Запаско Я.П. Мистецтво книги на Україні в XVI–XVIII ст. Львів, 1971. 310 с.

докладно висвітлені у працях Д. Степовика⁵ та М. Макаренка⁶; типології та художнім особливостям титульних аркушів українських кириличних видань XVII ст. присвячено працю Г. Юхимця та І. Цинковської⁷. Отож можемо констатувати, що вивчення титульних аркушів українських кириличних рукописних книг XVII ст. є перспективним напрямом кодикології, на що вказано в низці робіт автора⁸.

Методика нашого дослідження базується на типології титульних аркушів, розроблений Д. Степовиком⁹, за якою титульний аркуш заповнюється за зразком стародрукованого, з усіма вихідними даними, де зазначаються дата написання, місце та подекуди навіть вказуються переписувач і замовник.

У процесі нашої науково-дослідницької роботи були опрацьовані кодекси з фондів ІР НБУВ, які досі комплексно не досліджені, зокрема не атрибутовані. До наукового пошуку залучалися богослужбові та світські кириличні рукописні книги, результатом чого стало виявлення низки кодексів, які мають вихідні дані, зазначені на титульних аркушах. При уточненні датування кодексів нами було проведено аналіз паперу рукописів на предмет наявності на ньому водяних знаків, для чого у пригоді стали альбоми філіграней О. Гераклітова (Гераклитов)¹⁰, Т. Діанової

⁵ Степовик Д.В. Українська графіка XVI–XVIII ст. : Еволюція образної системи. Київ : Наук. думка, 1982. 331 с.

⁶ Макаренко М. Орнаментация української книги XVI–XVIII ст. Київ, 1926. 76 с.

⁷ Юхимець Г.М., Цинковська І.І. Титули українських кириличних видань XVII ст. : типологія і художні особливості // Рукописна та книжкова спадщина України. 2013. Вип. 17. С. 96–151.

⁸ Добрянська Т.А. Дослідження титульних аркушів рукописних книг XVII ст. (за фондами Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського) // Бібліотека. Наука. Комунікація : актуальні тенденції у цифрову епоху. Матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 8–10 жовтня 2019 р.) у 2 т. Т. 1 / НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Асоц. б-к України, Рада директорів та інформ. центрів академій наук — членів МААН. Київ, 2019. С. 156–161; Добрянська Т.А. Титульні аркуші кодексів XVII ст. з колекції рукописних книг Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : джерелознавчий аспект // Рукописна та книжкова спадщина України. 2019. Вип. 24. С. 169–182; Добрянская Т.А. Титульные листы кириллических рукописных книг XVII в. (по фондам Института рукописи Национальной библиотеки Украины имени В.И. Вернадского) // Матэрыялы XVII Міжнародных кнігазнаўчых чытаньняў / Нацыянальная бібліятэка Беларусі ; [складальнікі: Т.А. Сапега, А.А. Суша, К.В. Суша]. Мінск, 2021. С. 215–219.

⁹ Степовик Д.В. Українська графіка XVI–XVIII ст. : Еволюція образної системи. Київ, 1982. С. 245.

¹⁰ Гераклитов А.А. Филигрانی XVII века на бумаге рукописных и печатных документов русского происхождения / [послел. и коммент. С.А. Клепикова]. Москва, 1963. 259 с.

Іл. 1. Пом'яник Луцької братської церкви. 1677 р. Ф. 30. Од. зб. 50

(Дианова 1980, 1993, 1998)¹¹, І. Каманіна та О. Вітвіцької (Каманін, Вітвіцька)¹², Е. Лауцявичюса (Laucevičius)¹³, М. Лихачова (Лихачев)¹⁴, К. Тромоніна (Тромонин)¹⁵, Е. Хівуда (Heawood)¹⁶, Ностіца (Nostitz)¹⁷.

Тривала та копітка робота з виявлення, атрибуції та описування кодексів з вихідними даними, що містяться на титульних аркушах, дала змогу наразі долучити отримані результати до фахового наукового простору.

• **Ф. 30. Од. зб. 50. Пом'яник Луцької братської церкви. 1677 р.** Рукопис незадовільного стану, форматом у 2^о, 111 арк. Як свідчать вихідні дані, поминальні записи було розпочато в 1618 р. У пом'янику вказано реєстр родів, а також наведено перелік імен померлих родичів луцьких братчиків, осіб духовного стану, міщан та ін. В оздобленні кодексу використані темно-коричнєве чорнило та кіновар. Кожне наступне поминання роду відкривається півуставним кіноварним заголовком. Титульний аркуш з вихідними даними оздоблено віньєткою з рослинним орнаментом, увесь текст вихідних даних написано кіновар'ю: «Сїя книга ꙗвляея поменикъ цркви бра(ц)кой лѣцкоє в року: 4дхп (1618): писати зачатый: а пре(з) мене многоръ(ш)наго іеромонаха іеремѣю ѿвлицько(гѣ) зако(н)ника кадедра(л)но(гѣ) Луцкого. С послѣдшанїа тѣтъ тѣтъ на часъ 4дхѣз (1677): мешкающою слово в слово рѣкою моею власною за ѿпущенїе грѣхо(б) переписаны(х)». Даний титул є прикладом шрифтового титулу: як зазначає Г. Юхимець, це досить популярний тип

¹¹ Дианова Т.В., Костюхина Л.М. Водяные знаки рукописей России XVII в. : по материалам Отдела рукописей ГИМ. Москва, 1980. 172 с.; Дианова Т.В. Филигрانی XVII ст. по старопечатным книгам Украины и Литвы. Каталог / сост. Т.В. Дианова. Москва, 1993. 192 с.; Дианова Т.В. Филигрانی XVII–XVIII вв. «Герб города Амстердама». Москва, 1998. 168 с.

¹² Каманін І., Вітвіцька О. Водяні знаки на папері українських документів XVI–XVII вв. (1566–1651). Киев, 1923. 144 с.

¹³ Лауцявичюс Э. Бумага в Литве в XV–XVIII веках : атлас = Laucevicius E. Paper in Lithuania in XV–XVIII centuries: atlas / Центр. б-ка АН Литов. ССР; Комиссия по истории естествознания и техники при Президиуме АН Литов. ССР. Вильнюс : Минтис, 1967. 577 с.; Лауцявичюс Э. Бумага в Литве в XV–XVIII веках / [сокр. перевод с литов. Ю.В. Андрушайтите]; Археогр. комиссия АН СССР; Центр. б-ка АН Литов. ССР. Вильнюс, 1979. 187 с.

¹⁴ Лихачев Н.П. Палеографическое значение бумажных водяных знаков. С.-Петербург, 1899. Ч. 1–3

¹⁵ Тромонин К.Я. Изъяснения знаков, видимых на писчей бумаге...

¹⁶ Heawood E. Watermarks mainly of the 17th and 18th centuries. — Hilversum : The paper publ. Society, 1950. (Monumenta chartae papyraceae historiam illustrantia; Vol. 1).

¹⁷ The Nostitz Papers. Notes on Watermarks found in the German Imperial Archives of the 17th and 18th Centuries and Essays Showing the Evolution of a Number of Watermarks Published by The Paper Publications Society, Hilversum, Holland, 1956.

титульних аркушів, притаманний переважно книгам світської тематики¹⁸. Окрім вихідних даних, які зазначені на титульному аркуші, в рукопису міститься пізніший запис про те, що його було дописано та оправлено в 1748 р., також зустрічаються й метричні, поминальні записи кінця XVIII ст.; оправа пам'ятки не збереглася. На папері кодексу повторюється філігрань *єдиноріг* (арк. 42), схожа до філіграні в альбомі Laucevičius 1967 № 3747 з датуванням 1675 р. Більш пізня філігрань *Pro patria* (арк. 110) подібна до Laucevičius 1967 № 2923 (1765 р.). Водяний знак повторюється переважно на останніх аркушах, тож можна припустити, що ці аркуші було додано до кодексу значно пізніше, адже останній поминальний запис датується 1788 р. Завдяки філігранологічному аналізу нами підтверджені вихідні дані, вказані на титульному аркуші рукопису. Отже, даний пом'яник є списком 1677 р., розпочатим ієромонахом Ієремією Савицьким і завершеним значно пізніше іншою особою, про що свідчать різні почерки в кодексі та більш пізні записи, зокрема XVIII ст.

Принагідно зауважимо, що у процесі дослідження рукописних пом'яників XVII ст. з фондів ІР НБУВ встановлено, що більшість із них збереглася в неналежному стані і потребує реставрації; очевидно, це зумовлено їхнім постійним використанням у богослужінні. Так, з восьми віднайдених нами українських рукописних пом'яників XVII ст. лише декілька мають елементи оздоблення: це рослинна заставка та кіноварний ініціал на першому аркуші Пом'яника 60-х років XVII ст. (ф. І, од. зб. 7512) та шрифтовий титульний аркуш з кольоровою рослинною віньеткою в Пом'янику Києво-Михайлівського монастиря 1667 р. (ф. 307, од. зб. 538).

• **Ф. 301. Од. зб. 849 л. Вінець віри. Кінець 90-х рр. XVII ст.** Стан збереженості задовільний, формат у 2°, 405 арк. Кодекс оздоблений титульним аркушем з оздобленням у вигляді вінця з листя, бутонів квітів та зірок, з вихідними даними: «Венець вери Кафоліче(с)кія, на основанні Символа, С(т)ыхъ Ап(с)тлѣ. Из ра(з)лич[н]и(х) Цветов(ъ) Б[о]гословскы(х), и прочіихъ со плете(н)ніи, и Д[у]ша(м) верни(м), яко Два(м) Жениха Нв(с)наго, Во украшеніе, и во вою Благоуханія Д[у]ховнаго со оруже(н)ніи. Трудоловѣе(м) Ієромонаха Сімеона Си(т)няновича; Полоцкаго. В(ъ) лето о(т) со(з)да(н): мир(а): ꙗзри [7178]: о(т) Ро(ж): е(ж): по п(л): Га; н(ш): І(с) Ха, ꙗхо [1670]: М(с)ца Ію(а): Дня ф [9]». За нашими спостереженнями, рукопис реставровано в 70-х роках XX ст. — зітлілі аркуші взяті в конденсаторний папір (на початку та в кінці рукопису були обірвані поля, частково постраждав текст), блок книги перешитий

¹⁸ Юхимець Г.М., Цинковська І.І. Титули українських кириличних видань XVII ст. : типологія і художні особливості // Рукописна та книжкова спадщина України. 2013. Вип. 17. С. 100.

і заново опрацьований (кришки зі щільного картону, обтягнуті темно-коричневою штучною шкірою). При реставрації було відновлено послідовність аркушів книги: нумерація початкових аркушів сплутана помилково, після арк. 6 першого розділу вшиті аркуші з передмови до читачів, що пронумерований як арк. 7. Перші аркуші в рукопису збереглися, проте в описі О. Лебедева зауважено, що вони відсутні. Ученим також не вказано, що даний рукопис є списком, як і не зазначений час його написання. Ним повністю подано текст титулу, з перенесеними вихідними даними до списку з оригіналу 1670 р. Також подано інформацію про наявні в рукопису дві філіграні з посиланням на альбоми-довідники водяних знаків М. Лихачова та К. Тромоніна: це *аламога* (арк. 75), подібна за своєю конфігурацією до філіграні в альбомі Лихачов № 683, 684 (1697 р., з книги, надрукованої в Києві) та в альбомі Тромонин № 1355, 1356. Малюнки водяних знаків схожі між собою, попри незначні відмінності. На наш погляд, малюнок філіграні рукопису більше відповідає малюнку в альбомі Тромонин № 1356, але нами виявлено філігрань в альбомі Laucevičiusa 1967 № 28 (1692, 1694 pp.), яка ще більше відповідає нашому випадку. В описі А. Лебедева вказана, без посилання на довідник, також філігрань *вершник на коні*, яка є водяним знаком *поштар* (напр., арк. 171) і подібна до філіграні в альбомі Дианова 1998 № 627 (1695–1698 pp.). Нами також виявлено філігрань *герба міста Амстердама*, який дуже погано проглядається (напр., на арк. 373) і подібний до малюнка в довіднику Т. Дианова 1998 № 385 (1711, 1712 pp.). Проведений філігранологічний аналіз рукопису дозволяє датувати його кін. 90-х років XVII ст.

Автограф Симеона Полоцького «*Венецъ веры каѳоліческія. На основаніи Символа с(вя)тыхъ ап(ос)толъ...*» 1670 р. та список, зроблений безпосередньо з оригіналу, зберігаються в Державному історичному музеї в Москві, у Відділі рукописів та стародруків, у зібранні Московської Синодальної бібліотеки (ф. 80 370), та описані в каталозі А. Горського і К. Невоструєва¹⁹. Автограф Симеона Полоцького з авторськими правками та правками його друга і соратника Сильвестра Медведєва має шифр 285. Під шифром 286 зберігається список, зроблений переважно Сильвестром Медведєвим (на арк. 449 вклеєний шмат паперу, на якому рукою келаря Чудова монастиря Євфимія зроблено напис: «*Дозде полуѣстевая кн[ига] рукою Сѣлвестра Медведєва списана*»). В обох рукописних списках кодексу міститься й рукописний Катехізис 1671 р. Упродовж тривалого часу твори Симеона Полоцького були заборонені московським собором 1690 р. «Вінець віри» жодного

¹⁹ Горский А.В., Невоструев К.И. Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки. Москва, 1855. Т. 1. Отд. 1. С. 220–229.

разу не видавався і побутував лише в рукописах, про що свідчать численні списки твору, які зберігалися, до прикладу, у приватних зібраннях відомих представників київського духовенства²⁰.

• **Ф. 30. Од. зб. 60. Збірник слів і повчань. 1655 р.** Стан збереженості незадовільний, формат у 2°, 255 арк. Деякі аркуші випадають із книжного блока, папір має сліди замокання, подекуди є втрати тексту. У збірнику нами ідентифіковано іконостасний титульний аркуш у вигляді арки, оздобленої пілястрами та фронтоном. Постаті Василя Великого, Іоанна Златоуста, Григорія Богослова, прп. Феодора Студита, прп. Єфрема Сирина та (погруддя) прп. Анастасія, прп. Феодосія, свт. Феофіла, архієпископа Александрійського, прп. Антіоха прикрашають широкі пілястри. Кожен образ узятий у подвійну рамку та оздоблений рослинним орнаментом. Усю композицію увінчують Матір Божа та постаті прп. Антонія та Феодосія. Текст з вихідними даними — «Книга прп(д)внаго, и бгоноснаго ѿца ншого Девдора Ігумена овители студійскіа. Написана въ ѿ, въ (ѿ): Лавръ Печерскон Кіев(ѿ): в лѣ(тѣ): 7200 (1655) м(ѿ)ца, сѣ(пѣ): 10 (29)» — написано темно-коричневим чорнилом та кіновар'ю. Початкові літери виділені кіновар'ю.

Дещо схожий титульний аркуш з пілястрами, фронтоном та погруддями святих є в рукопису Ірмологіон нотований 1691 р., що зберігається в бібліотеці Російської академії наук. Кодекс має неординарну історію написання та побутування. Як стверджує Я. Запаско, пам'ятка походить з Галичини, на її титулі зазначені дата створення (1691 р.) та автор (Константин Білинський, за сприяння братства Канчузького²¹). Зауважимо, що від другої половини XVII ст. можна простежити певну схожість в оздобленні титульних аркушів рукописних книг українського походження. Таку тенденцію зауважує Я. Запаско. За спостереженнями дослідника, саме з др. пол. XVII — у XVIII ст. набула розвитку орнаментика в стилі бароко, архітектурні арки титульних аркушів переважно прикрашені рослинними візерунками, квітами тощо²².

Серед рукописних збірників з фондів ІР НБУВ чільне місце посідає ораторська проза, зокрема збірники слів та проповідей. Більшість з них датована нами в межах років, і лише декілька мають точну дату написання, як, наприклад, «Збірник слів та повчань» 1610 р. (ф. 306, од. зб. 216) та «Збірник слів та апокрифів» 1607 р. (ф. 301, од. зб. 901 л). Проте титульний аркуш з вихідними даними має

²⁰ Корзо М.А. Нравственное богословие Симеона Полоцкого: освоение католической традиции московскими книжниками второй половины XVII века. Москва, 2011. С. 144.

²¹ Запаско Я.П. Українська рукописна книга. Львів, 1995. С. 438.

²² Там само. С. 108.

лише «Збірник слів і повчань» 1655 р. До нього увійшли «Слова та повчання від неділі Митаря і Фарисея до неділі всіх святих», а саме: твори прп. Феодора Студита, прп. Феодосія, св. Василя, прп. Антіоха, св. Іоанна Златоуста, св. Іларіона та св. Афанасія Александрійського. Лише повчальні слова Феодора Студита на арк. 2 відкриваються гарною сюжетною заставкою та кіноварним ініціалом, інші розділи збірника виділено лише кіноварними заголовками та ініціалами з рослинними елементами. Філігрань *лілія* (арк. 109) за своєю конфігурацією подібна до філіграні в каталозі Дианова 1980 № 915 (1668 р.), філігрань *ворота* (напр., на арк. 139) схожа на філігрань в альбомі Nostitz № 307 (1651 р.). Проведений нами філігранологічний аналіз рукопису підтвердив дату написання, вказану у вихідних даних титульного аркуша.

Історію побутування рукопису можна прослідкувати за покрайніми записами. Так, на арк. 2–6 є власницький запис, скорописом, який свідчить, що рукописний збірник є власністю Києво-Печерського монастиря і в 1670 р. його було позичено ігумену Ніжинського монастиря. З наступного, також власницького, запису на арк. 7–8 дізнаємося, що збірник свого часу належав Софронієво-Молченському монастирю, заснованому 1630 р. (суч. назва — Різдва Богородиці Софронієво-Молченський чоловічий монастир²³). Отже, результати філігранологічного аналізу та покрайніх записів рукопису підтверджують вихідні дані, вказані на титульному аркуші, а саме дату написання пам'ятки.

• Прозову рукописну спадщину XVII ст. вдало доповнює твір «Огородок Марії Богородиці». Автором рукопису вважається відомий культурний і церковний діяч XVII ст. Антоній Радивилівський. Твір складається з двох гарно оздоблених томів. Перший із них зберігається у **Ф. 309. Ог. зб. 560/І. Огородок Марії Богородиці. 1671 р.** Кодекс, формат у 2^о, 1906 арк., у задовільному стані. Титульний аркуш першої частини твору прикрашають погруддя святих у квіткових бутонах, які увінчує образ Богородиці, з вихідними даними: «Огородо(к) пр(с)той Бцї и пр(х)но двѣ Марїи. Различыми словѣ(с) неделны(х) празднико(в) г(с)подски(х) Бгородичных. Разныхъ сѣтъх и иныхъ къ сїсензю належаѹихъ рече(м), цвѣтами пре(ж)дндостойнаго раба Бжго и Мрїи Іеромонаха Антонїа Радивило(в)ского наместника на то(т) ча(с) Печерскаго, насаждены(й) в. сѣтой ве(л): и чюдowo(р): Лавре Кїевопече(р): року 1671) м(с)ца марта 1 (1) дня». Здійснений нами філігранологічний аналіз

²³ Черняков І.Т., Вортман Д.Я. Софроніївський монастир, Софронієво-Молченська Печерська пустинь Різдва Пресвятої Богородиці // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. ; Ін-т історії України НАН України. Київ : Наук. думка, 2012. Т. 9. С. 726.

Іл. 2. Огородок Марії Богородиці. 1671 р. Ф. 309. Од. зб. 560/І

підтвердив дату написання пам'ятки, зокрема філігрань *герб Дубрава* (напр., на арк. 3) схожа на філігрань в альбомі Laucevičius 1967 № 1197 (1663, 1665), філігрань *аламода* (арк. 7) подібна до філіграні в альбомі Laucevičius 1967 № 1256 (1671) та *орел двоголовий* тотожний Дианова 1980 № 1012 (1671).

• Титульний аркуш другого тому кодексу **Ф. 309. Ог. зб. 560/II. Огородок Марії Богородиці. 1671 р.** оздоблений значно скромніше – у вигляді вінця з рослинних сплетінь. Стан збереженості задовільний, формат у 2°, 1616 арк. Вихідні дані: «Огородок пр(с)той Бѣи цвѣтами словѣсъ праз(д)ничны(х) гдѣски(х) Бѣгородичных и сѣтых з придатком и иных дѣшеполезныхъ словесъ наслѣдени прѣ(ж) недостойнаго раба Бѣжда и Мрїи Антонїа Радивил(в)скаго намыс(т)ника сѣтой великои и чѣдотвѣрной Лаври Печерскои року ѣхѡа (1671) м(с)ца марта а (1) дня томъ вторын». Встановлені філіграні підтверджують дату написання рукопису, зокрема *аламода* (арк. 3) тотожна філіграні в альбомі Дианова 1980 № 1256 (1671), *орел двоголовий* (арк. 40) подібний до філіграні в альбомі Laucevičius 1967 № 434 (1664), *орел двоголовий* (арк. 312) тотожний Дианова 1980 № 1012 (1671), *герб Дубрава* подібний до філіграні в альбомі Laucevičius 1967 № 1197 (1663, 1665).

Проповіді Антонія Радивилівського створювалися переважно в 50–80-х роках XVII ст., більшість із них написані до 1671 р.²⁴ «Огородок Марії Богородиці» побував у рукописних списках та друкованих книжках. Твір уперше було опубліковано у друкарні Києво-Печерської лаври в 1676 р. Відомий також іще один твір Антонія Радивилівського – «Вінець Христов», що також побачив світ у друкарні КПЛ у 1688 р.²⁵

• **Ф. 307. Ог. зб. 474. Зогіак або Дорога до вічності. 1685 р.** Стан збереженості відносно задовільний, формат у 4°, 199 арк. Написаний скорописом, з використанням темно-коричневого чорнила. Вихідні дані зазначені на титульному аркуші: «Зодїакъ або дорога слѣчнаа до вѣчно(с)ты неве(с)нои ведучаа през ѣздитѣ Дрезеладша Полацкѣи свѣтѣ обясненна: а в Краковѣ по Пол(с)кѣ рокоѣ ѣхѣлв (1632): дрѣкована а теперѣ в Кїевѣ на Рѣскїй язы(к) переложенна и расискому свѣтѣ подана рокоѣ от Ро(ж)дества Хѣа ѣхѣе (1685)» (серед іншого тут вказано, що книга була перекладена з краківського видання 1632 р. і написана в 1685 р.). На папері повторюється одна філігрань *аламода* (арк. 18–19), подібна до філіграні в альбомі Дианова 1993 № 254 (1674), що підтверджує вихідні дані кодексу. Титул виконано у вигляді

²⁴ Крекотень В.І. Оповідання Антонія Радивилівського. Київ, 1983. С. 12–18.

²⁵ Петров С.О. Славянские книги кирилловской печати XV–XVIII вв. Описание книг, хранящихся в Государственной публичной библиотеке УССР / сост. С.О. Петров, Я.Д. Бирюк, Т.П. Золотарь. Киев, 1958. С. 74, № 256; С. 82, № 302.

Ил. 3. Зодіак або Дорога до вічності. 1685 р. Ф. 307. Од. зб. 474

іконостасної арки. Навколо центрального сюжету з поясненням тексту зображені Антоній та Феодосій Печерські, які тримають змія, що поїдає свій хвіст. Увінчує композицію зображення Пресвятої Богородиці. Цей іконографічний образ не часто зустрічається в оздобленні рукописних книг, адже православна церква не прийняла вчення про непорочне зачаття Діви Марії (зображення Діви Марії, що стоїть на земній кулі й попирає ногами змія). Як зазначено у праці авторства О. Гальченко та С. Зінченко, даний сюжет був поширений у декоративному оздобленні середників шкіряних оправ рукописних книг, виготовлених у Києві²⁶. Про кодекс «Зодіак» серед переліку рукописів XVII ст. із зібрання Михайлівського Золотоверхого монастиря згадує у своєму дослідженні В. Ульяновський²⁷.

Рукопис містить 12 глав, що співвідносяться із сімома планетами. Головним елементом т. зв. «колеса життя» є змій, який поїдає свій хвіст. Цей давній символ має вигляд кільця й уособлює безкінечність, мудрість. Одна частина цього символу темна, інша світла, що можна порівняти зі зміною дня і ночі. У християнстві зодіакальне коло взаємопов'язане з історією народження Христа. Так, в Одрокровеннях св. Іоанна Богослова згадується: «И явилось на небе великое знамение: жена, облеченная в солнце; под ногами ее луна, и на главе ее венец из двенадцати звезд. Она имела во чреве, и кричала от болей и мук рождения...». Ще одним доказом символічності числа 12 є короткі статті в рукописному Збірнику-конволюті (ф. 301, од. зб. 181 л). На арк. 180 зв. — 182 містяться статті, що різняться за своїм змістовим наповненням, зокрема й стаття «О символическом значении числа 12». Згаданий символ часто зустрічається в алхімічних трактатах, його багате смислове навантаження з часом поступово змінюється, проте зберігає свою провідну роль поєднання хтонічного (земного) начала з небесним²⁸. У трактаті елліністичної доби «Хризопея» зображення змія, що поїдає себе, супроводжується написом «ἐν τῷ παν» (Єдине Все), що символізує єдність універсуму²⁹.

Довгий час книги про магію, заупокійні тексти були заборонені, але якщо писці й бралися за таку роботу, то тривала вона довго і коштувала дуже дорого.

²⁶ Гальченко О.М., Зінченко С.В. Сюжети середників шкіряних оправ з майстерні Києво-Печерської лаври : спроба іконографічного вивчення // Рукописна та книжкова спадщина України. 2012. № 16. С. 290.

²⁷ Ульяновський В.І. Старожитня бібліотека Михайлівського Золотоверхого монастиря. Спроба реконструкції кириличної збірки. Київ, 2008. С. 109.

²⁸ Юнг К.Г. Психология и алхимия / пер. с нем. С.Л. Удовик. Москва—Київ, 1997. С. 303.

²⁹ Родигін К. «Духовна алхімія Григорія Сковороди» // Модуси світів Григорія Сковороди (до 300-річчя від дня народження Г. Сковороди): зб. ст. / упоряд., заг. ред. А.М. Киридон. Київ, 2022. С. 42.

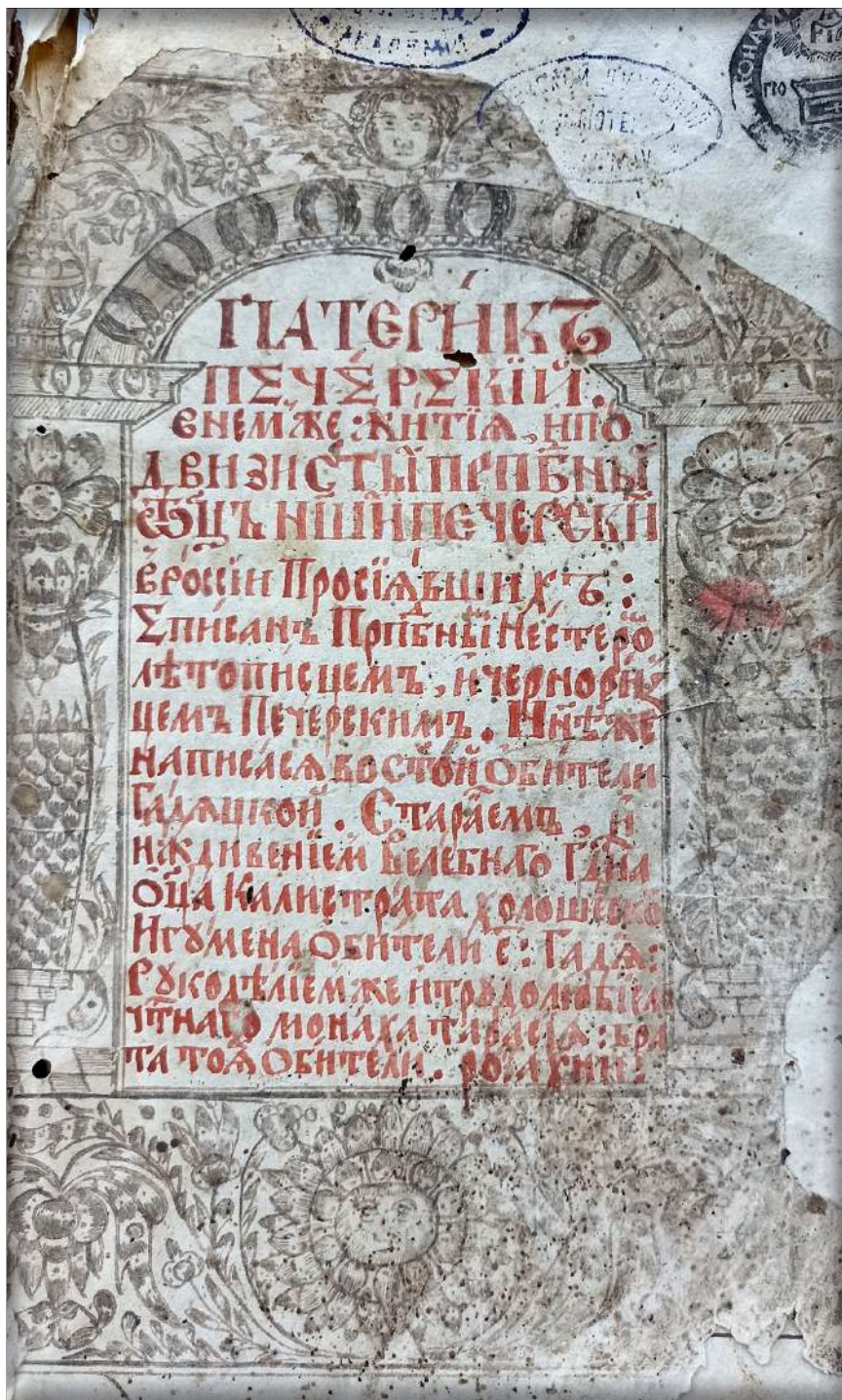

Іл. 4. Хронограф, друга українська редакція. 1699 р. Ф. 30. Од. зб. 89

• **Ф. 30. Од. зб. 89. Хронограф, друга українська редакція. 1699 р.** Стан збереженості незадовільний, формат у 2°, 401 арк. Написаний скорописом XVII ст., староукраїнською мовою. В оздобленні використані темно-коричнєве чорнило та кіновар. Окрасою пам'ятки є титульний аркуш у вигляді арки з широкими пілястрами та фронтоном із криптограмою «ІС ХС» (скорочене ім'я Ісуса Христа) та «ЦРЬ СЛВЫ» (Цар Слави, що означає набуття Ісусом Христом земної слави ціною власного життя). Текст з вихідними даними «Лѣтописецъ си естъ кройника зъ разныхъ авторовъ и гисторииковъ многихъ диалекто(м) рускимъ естъ написана Сѣб Троецкомъ Илин(с)комъ Чернѣговско(м) Іеромонахомъ Леонтиемъ Боволинскимъ закон(н)ико(м) мона(с)тира выдубицкого кѣевского року ѿ Рождества Хрѣтowego 4848ѣф (1699) мѣца априля дня кѣ (23)» писаний темно-коричневим чорнилом, початкові літери – кіновар'ю. На світло-коричневому тлі – композиція з подвійною рослинною віньеткою зі штриховими елементами. Палеографічний аналіз тексту та датування були зроблені Л. Гнатенко. На підтвердження датування дослідницею вказується філігрань *ріг поштовий* по типу Heawood № 2719 (1687–1690)³⁰. За нашими спостереженнями, дана філігрань (напр., на арк. 282 та 396) більше подібна до малюнка в альбомі Каманін, Вітвіцька № 840 (1693, 1695). Варто зазначити, що на папері рукопису є значно більше філіграней, і нам вдалося встановити деякі з них, зокрема: ще один тип філіграні *ріг поштовий* (арк. 218), подібний до філіграні в альбомі Lausevičius 1967 № 2954 (1698, 1700); *герб Базель* (арк. 7), схожий на філігрань в альбомі Lausevičius 1967 № 1229 (1690). *Герб могила* (арк. 62 та 218) за своєю конфігурацією подібний до філіграні в альбомі Lausevičius 1967 № 1065 (1697). Погано, але все ж проглядається філігрань (напр., на арк. 31 та 39), яка в довіднику Дианова 1980 значиться як різне і схожа на філігрань № 266 (1685, 1686). Отож здійснений нами філігранологічний аналіз підтверджує дату написання списку рукопису.

• **Ф. 312. Од. зб. 60. Службник і Требник. 1632 р.** Стан збереженості відносно задовільний, формат у 2°, 269 арк. Пам'ятка є досконалим зразком рукописного мистецтва XVII ст. – вона гарно оздоблена мініатюрами, заставками, ініціалами, бордюрами. Містить архітектурний титульний аркуш з ускладненою композицією у вигляді арки. На фоні широких пілястрів зображені постаті св. Іоанна Предтечі та євангеліста Іоанна Богослова, знизу постамент прикрашає філігрань «Тайна вечеря». Усю композицію у вигляді арки з розірваним фронтоном

³⁰ Гнатенко Л.А. Просвітителі Кирило і Мефодій у писемних джерелах Інституту рукопису ЦНБ НАН України : каталог рукописів другої половини XV – першої чверті XX ст. Київ, 1995. С. 63–64.

Ил. 5. Патерик Печерський. 1657–1658 рр. Ф. 301. Од. зб. 580 п

увінчують ангели. Розірваний фронтон прикрашають ангели та сфера з хрестом. Текст з вихідними даними «Служебникъ и требникъ архієре(й)ски новоисправлен мно(го)грешны(м) Іw: Боя(р)ски(м) лѣта хѣа ѡхлв (1632): Лавре(н)тій Яцкови(ч) писа(л):» написаний темно-коричневим чорнилом та кіновар'ю. У вихідних даних вказано ім'я замовника рукопису — Івана Боярського. Він походив з української шляхетської родини, був сином священника львівської Успенської церкви Василя Боярського³¹. Згодом рукопис став власністю Петра Могили, про що свідчить тиснення герба на верхній кришці оправу. За сприяння митрополита було започатковано традицію митрополичого збирання книг з подальшим переданням особистих бібліотек до обителів чи громадських установ³².

Упродовж кількох століть рукопис досліджувало багато науковців. Уперше до наукового обігу його залучив М. Петров, підготувавши каталог рукописного зібрання бібліотеки Києво-Софійського собору. Новітній кодикологічний опис та уточнення датування пам'ятки здійснені О. Івановою³³. Дослідницею визначено філігрань *лілія* кількох типів, яка подібна до філіграні в довіднику Каманін, Вітвіцька № 613 (1622), № 618 (1627–1628) та Laucevicus № 2067 (1646), що підтверджує дату створення кодексу.

• **Ф. 301. Од. зб. 580 п. Патерик Печерський. 1657–1658 рр.** Стан збереженості незадовільний, формат у 2°, 380 арк. Титульний аркуш у вигляді архітектурної арки оздоблений рослинним орнаментом з бутонів квітів. Текст з вихідними даними «Патерикъ Печерскій. В нем же житія и подвиги стѣ(х) прп(д)бны(х) отцъ нши(х) печерски(х) в Россіи Просіявшихъ: списанъ прп(д)бны(м) Нестеро(м) Летописцемъ и чорнорицемъ Печерскимъ. И ниже напиася во сѣо обители Гадяцкой. Стара(н)емъ и иждевеніемъ велевнаго г(с)дна ѡца калистрата холошевского игумена обители ѿ: Гадя(ч): рукоделіемъ же и трудолювцемъ чѣтнаго монаха тарасія : врата тоя(ж) обители. Рока ѡхлви (1658):» написано півуставним письмом, кіновар'ю. В основу даного списку автором покладено другу Касіянівську редакцію Патерика Печерського (1462 р.), яка також була укладена в Києво-Печерському монастирі псаломщиком Касіаном³⁴.

Здійснений нами філігранологічний аналіз підтвердив вихідні дані та дату написання рукопису, зокрема виявлено такі філіграні: *лілія на гербовому щиті* // РІ

³¹ ЦДІАЛ. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 118. Арк. 1465; Спр. 384. Арк. 1399.

³² Болгарова М., Шелапов С. Меморіальні предмети Київського Митрополита Петра Могили в контексті реставрації: до постановки проблеми // Київські збірники історії, археології, мистецтва та побуту. 2021. Вип. 2. С. 264, 271.

³³ Іванова О.А. Служебник і Требник архієрейський 1632 року: кодикологічний опис // Рукописна та книжкова спадщина України. 2012. Вип. 16. С. 316–324.

³⁴ Києво-Печерський Патерик / Д. Абрамович (вступ, текст, примітки). Київ, 1930. С. 18.

Ил. 6. Мінеї на квітень. 1685 р. Ф. І. Од. зб. 1685

(арк. 157), подібна до філіграні в альбомі Гераклитов № 204 (1644), *голова блазня* (арк. 4), схожа на філігрань в альбомі Гераклитов № 1335 (1659), *герб перев'язь* (арк. 159), подібний до філіграні в альбомі Гераклитов № 258 (1644), та *монограма ФСМП* на форзаці нижньої кришки оправи, схожа на філігрань в альбомі Тромонин № 714 (1780).

• **Ф. І. Ог. зб. 1685. Мінея на квітень. 1685 р.** Стан збереженості незадовільний, формат у 2°, 248 арк. Архітектурна композиція титульного аркуша рукопису є значно простішою, ніж у попередніх кодексах, — має вигляд арки з рослинним орнаментом з бутонів квітів, яку увінчує погруддя Ісуса Христа. Текст має такі вихідні дані: «Сія мінея мцѣ апрѣль списана во вѣсѣсемомъ градѣ козе(л)цѣ старанем и кошто(м) превелевнаго гдѣна ѿца Дѣми Кѣ(д)рицкаго протопопа козеле(ц)ка(г): на славу и честь во Трѣ(б)ци Бѣа славиаго: ро(к): 4885 (1685) мѣа: дека(м): 13 (13) дна». На папері рукопису повторюється філігрань *орел двоголовий*, подібна до філіграні в альбомі Laucevičius № 434 (1664).

Про історію побутування рукопису та його замовника відомо небагато, зокрема те, що в 1685 р. протопоп Фома Кудрицький разом з іншими київськими намісниками брав участь у проведенні церковного собору та виборах митрополита³⁵.

• **Ф. 301. Ог. зб. 86 л. Ірмологіон нотований. 30-ті – 40-ві рр. XVII ст., середина XVIII ст. та 1803 р.** Стан збереженості незадовільний, формат у 4°, 255 арк. Рукопис є конволютом. На архітектурному титульному аркуші початку XIX ст. містяться вихідні дані: «Сей Ірмолой Сѣеннѣ Іереа Николаа Николаевича свато Дмитріевскои цѣркви настоателя села Нестеровки списаа въ лѣто Г(с)днѣ 4803 (1803) года мѣсяца декамвріа з (7) дна». О. Лебедев датував рукопис широко — 1640–1803 рр., пояснивши це тим, що «на нових аркушах *герб Ярославля*, *букви МВСЯ* (у Лихачова немає), в старих — Лихачев, Бумага № 579. Перші аркуші рукопису 1803 р.»³⁶. Ю. Ясиновський виявив на аркушах рукопису філігрань *вершник на коні зі списом під короною*³⁷, але не підтвердив цього відповідним посиланням на будь-який філігранологічний альбом. Нами такої філіграні в кодексі не виявлено, імовірно вченим розглядалася філігрань *агнецъ великодній*, представлена

³⁵ Павленко С. Участь генерального осавула Івана Мазепи у виборах митрополита 1685 р. та перепідпорядкуванні Київської митрополії // Сіверянський літопис. 2019. № 6. С. 141–144.

³⁶ Лебедев А. Рукописи Церковно-археологического музея Императорской Киевской духовной академии. Саратов, 1916. С. 404.

³⁷ Ясиновський Ю. Українські та білоруські нотолінійні Ірмолої 16–18 століть : Каталог і кодикологічно-палеографічне дослідження / ред.: Я. Ісаєвич, О. Цалай-Якименко. Львів, 1996. С. 403, № 796.

на всіх аркушах (арк. 51–252) рукописної частини XVII ст. і подібна до філіграні в альбомі Laucevičius 1967 № 582 (1636). У рукопису наявні й пізніші за часом водяні знаки; це: філігрань *вершник* (арк. 7–8), подібна до філіграні в альбомі Laucevičius 1967 № 3542 (1796), *герб Ярославля = МВСЯ* (арк. 27–28), схожий на філігрань в альбомі Тромонин № 959 (1801); низку графем також вдалось ідентифікувати за альбомом К. Тромонин, зокрема: *графема РФ у рамці* (арк. 253, 255), подібна до філіграні № 1035 (1753), та *графема АГ у рамці* (арк. 254), схожа на філігрань під № 1080 (1732). Проведені філігранологічне та кодикологічне дослідження показали, що кодекс є конволютом 30–40-х рр. XVII ст., сер. XVIII ст. та 1803 р.: арк. 1–26 – кін. XVIII ст.; арк. 27–50 – поч. XIX ст.; арк. 51–252 – 30–40-х рр. XVII ст.; арк. 253, 255 – сер. XVIII ст., арк. 254 – 30-х рр. XVIII ст. Конвolut був укладений у грудні 1803 р. ієреєм Миколаєм Миколайовичем, настоятелем Свято-Димитріївської церкви с. Несторовки, про що свідчить запис на арк. 2. Ним же було поновлено не повністю збережений текст Ірмологіона XVII ст., дописані перші 50 аркушів та оздоблено титульний аркуш.

Отже, незважаючи на наявні вихідні дані, досі актуальним залишається питання їхнього уточнення, позаяк переписувач міг доєднати титульний аркуш значно пізніше, під час реставрації чи переоправлення кодексу, або ж навіть перенести вихідні дані з протографа. Така практика була доволі популярною в XVII ст., про що свідчать наші попередні студії³⁸. А в іншому випадку, в рукописному списку «Вінець віри» (ф. 301, од. зб. 849 Л), навпаки, – переписувач просто переніс вихідні дані з рукописного протографа.

Результатом нашого дослідження є характеристика комплексу рукописних книг XVII ст. українського походження, що мають іконостасні, архітектурні та шрифтові титульні аркуші із зазначеними на них вихідними даними. Запропонований нами типологічний поділ титульних аркушів є досить умовним, адже подекуди доволі важко встановити чітку межу між художнім оздобленням. Отже, вивчення титульних аркушів рукописних книг XVII ст. має значні перспективи для поглиблення сучасних знань про національну писемну спадщину.

³⁸ Добрянська Т.А. Проблема датування українських кириличних кодексів XVII ст. з колекції Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії в каталозі О. Лебедева // Рукописна та книжкова спадщина України. 2013. Вип. 17. С. 380–389; Добрянская Т.А. Списки книги Симеона Полоцкого «Венец Веры» 1670 г. в Институте рукописи НБУВ // Здабыткі: дакументальныя помнікі на Беларусі. Мінск, 2014. Вип. 17. С. 83–93.

Співочі традиції в рукописній спадщині України: безлінійні нотовані рукописи XII — початку XX століття

Еріка Клименко

Музична кирилична рукописна книга (далі — РК) є важливим джерелом, що відображає розвиток церковно-співочого мистецтва протягом понад семи століть. Саме тоді вдосконалювалася майстерність півчих, розвивалися та змінювалися традиції співу, виникали варіанти мелодичних наспівів і, відповідно, змінювалися та вдосконалювалися форми їхньої фіксації в рукописних книгах.

Кожному історичному періоду притаманні свої особливості співу — т. зв. співочі традиції, відображені на письмі в рукописах певними палеографічними, музично-палеографічними, текстологічними ознаками (типи письма, типи, види, різновиди нотацій, текстові редакції) та оформленням, що характеризують різні традиції музичної рукописної книжності впродовж тривалого часу її еволюції. Дослідження цих ознак має першочергове значення для ідентифікації та атрибуції РК: визначення її типо-видової характеристики, стилів оформлення, вірогідної дати створення (на основі комплексного підходу, що базується на філігранознавчому аналізі, аналізі почерків та текстів), місця створення, історії походження та побутування (власники, розповсюдження) РК тощо.

Використання методів джерелознавства, палеографії, музичної (співочої) палеографії, кодикології та кодикографії, врахування періодизації церковного знаменного співу, застосування методик структурно-типологічного аналізу, що активно розвивалися протягом XX ст., дають можливість показати розвиток та вплив різних традицій церковно-співочого мистецтва на традиції рукописної книжності. А здійснений на основі зазначених методик комплексний кодикологічний аналіз, який включає ґрунтовне вивчення філіграней, оправ, почерків, чорнила, структури блока, тексту, письма, нотацій, оздоблення, маргіналій, дає змогу провести опис РК, дослідити її історію, походження, побутування та дозволяє включити її в контекст світової історії та культури.

На формування рукописно-книжних традицій, втілених у співочих рукописах, мали вплив різні історико-культурні та релігійні чинники, пов'язані з Православним церковним богослужінням та його реформами. Як відомо, найдавнішою традицією вітчизняного церковного співу від XI ст. була старокиївська церковно-співоча традиція, в основу якої були покладені жанри візантійської церковної гімнографії та система восьмигласся – систематизації співів відносно церковного календаря. На основі палеовізантійської нотації київська богослужбова практика витворювала власну старокиївську безлінійну нотацію, яка мала незначну кількість знаків – знамен, що використовувалися лише для нагадування співів¹. На жаль, в Україні збереглися лише поодинокі нотографічні пам'ятки давньоруського періоду, зокрема два уривки зі Стихирарів Мінейних (XII та XIII–XIV ст.) з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Давньоукраїнська традиція монодійного співу у процесі свого розвитку зазнала значного грековізантійського впливу в XIV–XV ст. (т. зв. другий південнослов'янський вплив) і на др. пол. XVI ст. досягла високого художнього рівня. Безлінійна знаменна або крюкова нотація, яку в Україні називали кулізмяною², протягом кількох століть також зазнала суттєвих змін. Збільшення кількості нотних знаків, стильові зміни й збагачення мелодики призвели до неможливості усної передачі співу та спричинили необхідність реформи нотації. Так, в Україні та Білорусі наприкін. XVI ст. безлінійна нотація була замінена нотолінійним письмом – київською квадратною нотацією, т. зв. «київським знаменем». Зважаючи на це, надзвичайно цінними є збережені безлінійні пам'ятки цього часу, зокрема два рукописи XVI ст., імовірно українського походження, з фондів ІР НБУВ.

У подальшому національна традиція християнського співу в Україні була спрямована на створення єдиного співочого збірника – Ірмолоя, який вміщував найважливіші відібрані співи – недільні, щотижневі, співи двомісячних циклів (восьмигласні), святкові співи всього календарного року.

Українська музична культура від сер. XVI ст. переживала своє відродження – епоху українського бароко, що характеризується синтезом різних культурних традицій: руського ірмолейного співу, трансплантованої новогрецької та балканослов'янської монодії, запозиченого латинського багатоголосся, нових протестантських співів – кантів і псалмів. Почалася генеральна зміна художньої системи – перехід на нову загальноєвропейську музичну писемність, акордове

¹ Корній Л.П. Історія української музики. Київ–Харків–Нью-Йорк : Вид. М.П. Коць, 1998. Ч. 1. С. 66–70.

² Там само. С. 136–137.

тонально-гармонічне багатоголосся, нову систему музичного виховання у братських школах, доступну для всіх суспільних верств³.

Усі ці явища вплинули і на ірмолійний спів, зосереджений переважно в монастирях України та Білорусі – осередках традиційної гімнографічної культури. Там відбувалось оновлення співу завдяки поширенню грецького та балканослов'янського репертуару, зокрема в Ірмологіонах Супрасльського та Жировицького монастирів (Білорусь), Манявського скиту, Лаврівського, Межигірського монастирів (Україна). Був сформований напів Києво-Печерської лаври, який увели в нотні рукописні книги лише в XIX ст. Іншою тенденцією стала консервація архаїчного старокиївського стилю співу, що посилюється з 10–20-х років XVII ст. У цей самий час з'являється запис багаточастинного циклічного твору – Служби київської, якої не було в повному вигляді у знаменних Ірмолоях⁴.

У нотолінійних кириличних пам'ятках вітчизняного церковно-співочого мистецтва XVI–XVIII ст. знайшли відображення дві традиції: монодійного – одноголосного церковного співу, зафіксованого в універсальному поліжанровому збірнику – нотолінійному Ірмолої (Ірмологіоні), та багатоголосного, т. зв. партесного співу, записаного у вигляді окремих рукописних партій-книг, що вміщували 8–12-голосі духовні концерти. В Україні зберігається доволі велика колекція цих пам'яток. Староросійська ж богослужбова практика до сер. XVII ст. зберігала традиційний давньоруський канон і дотримувалася безлінійної крюкової нотації, яка від др. чв. XVII ст. також зазнала реформувань – були введені літерні кіноварні позначки (рос. – «киноварные пометы»).

В означений період у рукописних пам'ятках, окрім знаменної (крюкової) нотації, з'являються й досягають значного розповсюдження такі різновиди безлінійного нотного письма, як путна (рос. – «путевая, путная») (XVI–XVII ст.) та демествена (XVII – поч. XX ст.) нотації. Вони також позначалися на письмі невменними знаками і свідчили про поступове формування в церковно-співочому мистецтві нового типу мислення – поліфонічного. Поряд з монодією виникають дво- три- та чотириголосні інтерпретації гімнографічних текстів. Тип запису багатоголосного співу дістав назву «строчне». У 30–40-х роках XVII ст. велика частина репертуару була розспівана строчним багатоголоссям, і на сер. XVII ст. припадає його розквіт. Цей новий вид співу вимагав від півчих особливої майстерності, оскільки вони мали знати будь-який голос: «низ», «путь» та «верх».

³ Цалай-Якименко О.С. Київська школа музики XVII століття. Київ та ін., 2002. (Наук. Т-во ім. Шевченка. Українознавча бібліотека НТШ; Чис. 16.) С. 13.

⁴ Там само. С. 19, 24–25.

З тр. чв. XVII ст. простежуються дві тенденції в розвитку російського церковно-співочого мистецтва. Одна з них полягала у збереженні співочої традиції в тому вигляді, в якому вона дійшла до сер. XVII ст. Для гімнографічних текстів це передусім була хомонія (роздільномовлення) (рос. — «раздельноречие»), що виникла в XV ст., коли під впливом живої вимови було порушено норми церковного правопису і з'явилися розбіжності у вимові й написанні співочих та неспівочих текстів. Хомонія — це особлива манера виспівування текстів піснеспівів зі вставками у словах між приголосними звуками неіснуючих у мові голосних. Вона виникла внаслідок озвучування під час співу давньоруських голосних ъ та ѣ, над якими писалися нотні знаки, й заміни їх на письмі, відповідно, на о та е (денесе, грехохомо, седохомо, сотворихомо). Від цих специфічних закінчень і пішла назва хомонія⁵.

Хомонія сприяла мелодичному розвитку наспіву, а також призвела до відокремлення напіву від тексту й розриву їхньої початкової єдності. Вона стала свого роду стильовим елементом професійного співу і зберігалася в рукописах часто разом з «хабувами» та «аненайками» — вставками всередині тексту, що слугували для прикрашення розспіву. Усе це значно подовжувало церковну службу, що спричинило появу такого явища, як «різногласся» — одночасне звучання у храмі різних розділів служби⁶.

Наслідками хомонії стало викривлення гімнографічного тексту заради «гласоприкрашення», надмірне подовження служб і небезпека повного обезсмыслення служби. Наспів «тісний» слово за рахунок музично-поетичної цілісності піснеспівів.

Зважаючи на це, другою тенденцією стали зміни у старій системі богослужбового співу й виправлення накопичених за кілька віків помилок, що виникали у процесі переписування книжок. Вони передбачали відмову від роздільномовлення та вставок (хабув), які викривляли священні тексти. Крім того, переведення літургійного тексту на новоістинномовленнєву основу значно скорочувало церковну службу. Це допомогло позбутись одночасного звучання у храмі різних її розділів. Відбувалося виправлення текстів і коригування розспівів. Комісією справщиків на чолі зі старцем Олександром Мезенцем була складена співоча Азбука, в якій були по-новому систематизовані всі вживані знамена, пояснені їхні значення та придумані признаки. Метою цієї роботи було тиражування уніфікованих співо-

⁵ Шевчук О.Ю. Літургійна вимова гімнографічних текстів в Україні: хомонія (за матеріалами кінця XVI — першої чверті XVIII ст.) // Науковий вісник НМАУ. 2006. Вип. 41: Старовинна музика: сучасний погляд, кн. 2. С. 107–127.

⁶ Разумовский Д.В. Церковное пение в России: Опыт историко-технического изложения : В 3 вып. Москва : Тип. Т. Рис, 1867–1869. С. 64–68.

чих книг друкованим способом. Але цього не сталося через запровадження під впливом західноєвропейської музичної культури Бароко партесного співу, що потіснив знаменний розспів.

З огляду на зазначене, XVII ст. є періодом перетину у співочій практиці двох музичних систем, виражених безлінійною крюковою нотацією та п'ятилінійною нотацією західноєвропейського походження. Через перемогу останньої знаменний спів залишився лише у вузькому вжитку старообрядців, про що свідчать крюкові рукописні книги XVIII – поч. XX ст.

Крюкові рукописні джерела XVII–XIX ст., які зберігаються в Україні, відображають цікавий і водночас складний період розвитку богослужбової книжності. У Росії в сер. XVII ст. виникає «переломна» ситуація в політичній, релігійній та культурній сферах суспільства. Під впливом реформування уставу, обряду Церкви та розколу Російської Православної Церкви були визначені два шляхи розвитку церковної ідеології – «офіційний» (ніконіанський) і старообрядницький – та відповідні традиції безлінійної рукописної книжності. Тому дослідження РК російського походження XVII–XIX ст. є важливими для вивчення історії та побутування богослужбових співочих книг до реформ, періоду церковних реформ 1668–1670-х років та долі пореформеної співочої рукописної практики у двох течіях церковної обрядовості.

Безлінійні церковно-співочі рукописи, що зберігаються в Україні, є надзвичайно цінними для історії вітчизняної культури та мистецтва, оскільки були написані забутими нині безлінійними нотаціями і зберегли у традиційній формі пам'ятки середньовічної музичної творчості. Адже в них відображені практично всі етапи еволюції крюкової писемності та книжного мистецтва – від становлення в давньоруський період (урипки рукописів XII–XIV ст.), розвитку та розквіту (рукописні пам'ятки XVI та XVII ст.) до збереження та творчого переосмислення у старообрядницькій рукописній книжності безпопівського та попівського напрямів (РК поч. XVIII – поч. XX ст.).

Одне з найважливіших завдань наукового опису співочих РК – це встановлення часу їхнього створення. Датування кодексів здійснюється на основі комплексного вивчення всіх датуючих ознак в їхній сукупності: філіграні, чорнило, шрифт, оздоблення, оправа, маргінальні записи, колофони, а також мовні та текстові редакції, графічні особливості письма та нотопису тощо. При цьому використовуються методи палеографії, кодикології, джерелознавства, а також філігранознавства, археографії, текстології, маргіналістики із залученням спеціальних музично-палеографічних методик.

Визначальними датуючими ознаками, характерними лише для співочих РК і відсутними в інших видах РК, є фонетична редакція літургійного тексту, види та особливості нотацій, а також музичні особливості, що вказують на певний період розвитку богослужбового співу.

Музична РК також має специфічні ознаки, обумовлені її змістом, призначенням, побутованням та хронологічними межами, які враховуються при описуванні співочих РК. Важливе значення має й писемна графіка (типи письма та музичної писемності): особливості написання літер, знамен та нот (зовнішній вигляд, розмір, нахил знамен, їхні зміни в товщині та нашаруванні у процесі еволюції; типи графічного зображення нот київської нотації), почерки, стилі письма, що є допоміжними при датуванні.

Еволюція письма та еволюція музичної писемності – паралельний взаємопов'язаний процес, що потребує зіставлення цих змін. Кожній епосі властиві певні особливості почерку, що визначають характер писемної графіки.

Співочі рукописи різного часу створення, походження, традицій книжного письма відрізняються також орнаментальними стилями оздоблення, що враховується при атрибуції та датуванні РК. Більш детально специфічні ознаки співочих рукописів будуть показані при розгляді безлінійних РК з фондів ІР НБУВ.

Розглянемо основні праці вітчизняних та зарубіжних дослідників, на які ми спиралися при атрибуції співочих рукописів, дослідженні їхніх музично-палеографічних та текстологічних особливостей, що лягли в основу при створенні монографії⁷.

Уперше систематичне дослідження кривої нотації здійснив В.М. Металлов («Русская семиография», 1867 р.). Цю працю продовжили С.В. Смоленський та А.В. Преображенський. З іменем Д.В. Разумовського пов'язана поява класичних праць дорадянської історіографії співочого мистецтва, в яких розвиток знаменного співу розглядається як цілісний процес, що пройшов певні етапи⁸. Вченим була запропонована перша і, на наш погляд, базова для подальших удосконалень

⁷ Клименко Е.С., Гальченко О.М. Кириличні співочі рукописи монодійної традиції XII – початку XX ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Історико-кодикологічне дослідження. Каталог / відп. ред. Л.А. Дубровіна; НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. Київ, 2011. 305 с.: іл. (далі – Каталог).

⁸ Разумовский Д.В. Церковное пение в России: Опыт историко-технического изложения: В 3 вып. Москва : Тип. Т. Рис, 1867–1869. 365 с.; Разумовский Д.В. Богослужбное пение православной греко-российской церкви. Москва, 1886. I. Теория и практика церковного пения. 172 с.

(С.В. Смоленський, М.В. Бражніков, Д.С. Шабалін та ін.) періодизація знаменного розспіву, обумовлена музично-палеографічними характеристиками тексту⁹. В ній відображені окремі етапи розвитку мовлення, що позначилися змінами в орфографії і спричинили суттєві трансформації та вдосконалення в церковному співі та знаменній семіографії.

На основі даної періодизації нами була визначена фонетична редакція тексту, що допомогло коректно атрибутувати й віднести наявні в ІР крюкові РК до певної епохи в розвитку музичного мистецтва.

Значний внесок у музично-палеографічні дослідження й вивчення давньоруської теорії музики зробив М.В. Бражніков. Цей видатний історик музики, перший музикант-палеограф приділив основну увагу рукописним джерелам. На основі ґрунтовного вивчення крюкових рукописів XII–XVIII ст. та рукописних теоретичних посібників XVI – поч. XX ст. вчений простежив еволюцію знаменної нотації та виявив закономірності розвитку її графічних елементів у різні періоди існування.

Крім того, М.В. Бражніков першим відзначив характерні риси саме співочих пам'яток, звернувши увагу на особливості їхніх текстів. Це має велике значення для їхнього віднайдення, вивчення та опису в бібліотеках та книгосховищах, де вони часто поєднані з неспівочими книгами за різними ознаками¹⁰.

Особлива заслуга М.В. Бражнікова полягає в розробленні методів джерелознавчого аналізу та архівного опису російських середньовічних співочих рукописів¹¹. Із цієї причини запропонована ним методика опису була взята нами за основу при дослідженні музично-палеографічних особливостей знаменних РК.

Вивчаються також музично-теоретичні посібники – рукописні Азбуки (М.В. Бражніков, Д.С. Шабалін, Н.В. Денісова та ін.), з'являються роботи з аналізом існуючих списків рукописів найвизначніших музично-теоретичних трактатів XVII–XVIII ст. (Христофор. Ключ знаменной. 1604, А. Мезенец и прочие... Извещение желающим учиться пению. 1670).

⁹ Разумовский Д.В. Церковное пение в России: Опыт историко-технического изложения: В 3 вып. Москва : Тип. Т. Рис, 1867–1869. С. 58–79.

¹⁰ Бражников М.В. Статьи о древнерусской музыке. Ленинград : Музыка, 1975. С. 47–52.

¹¹ Бражников М.В. Архивная обработка певческих рукописей // Вопросы архивоведения. Москва, 1965. № 2. С. 50–62; Бражников М.В. Краткие методические рекомендации и схемы по описанию древнерусских певческих рукописей // Методическое пособие по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР. Вып. 1. Москва : Тип. Глав. арх. упр. при Совете Министров СССР, 1973. С. 132–163.

Від 90-х років XX ст. у зв'язку з поглибленим вивченням співочих рукописів по-стала проблема систематизації структурної типології співочих книг, вирішенням якої займалися переважно укладачі їх описів та каталогів (Ю.П. Ясіновський, М.П. Парфентьев, М.В. Богомолова, М.Г. Казанцева та ін.).

М.П. Парфентьев детально дослідив склад рукописів XVI–XX ст., використавши значний масив різних за типами співочих книг, що зберігаються у книгосховищах Москви, Санкт-Петербурга та Уралу, показав історію еволюції їхнього складу й розробив класифікацію кожної співочої книги, виділивши певні типи (редакції) відповідно до повноти представлення в ній тих чи інших піснеспівів. Він підкреслює особливості текстового складу РК й класифікував за типами рукописи середньовічного періоду (дореформеного, дониконівського), періоду церковних реформ 1668–1670-х років та старообрядницького періоду¹².

Слід зазначити, що ще від 70-х років XX ст. серед музикознавців-медієвістів поширилася зацікавленість музичною культурою старовірів завдяки феномену т. зв. «живої співацької традиції». Це дало можливість вивчення знаменного співу через порівняння усної та писемної традицій у середовищі її носіїв – старообрядців. Археографічні експедиції розпочали збирання й систематизацію рукописного матеріалу та його наукове описування.

Співочі РК старообрядницького періоду (XVII–XX ст.), їх типологія, розспіви, нотації, історична доля усної та писемної традицій у співочому мистецтві досліджувалися переважно в Росії. Їх описи були здійснені такими вченими, як А.Н. Кручиніна (археографічна експедиція Сибірського відділення АН СРСР), М.В. Богомолова та Н.А. Кобяк (Ветківсько-Стародубське зібрання НБ МДУ), М.Г. Денісов та О.Б. Смілянська (співочі рукописи Білокриницького зібрання НБ МДУ), Ф.В. Панченко (рукописи виголексинського письма із зібрань БАН). Активно вивчалися також традиції співочого мистецтва в зібраннях Уралу (М.П. Парфентьев, М.Г. Казанцева, А.Г. Хачаянц)¹³.

Серед українських досліджень слід відзначити працю С.В. Таранця зі збирання та аналізу джерел з історії та культури старообрядництва Правобережної України

¹² Парфентьев Н.П. Традиции и памятники древнерусской музыкальной письменности на Урале (XVI–XX вв.). Описание крюковых рукописей выполнено при участии М.Г. Казанцевой. Челябинск : Б. изд., 1994. 446 с.; илл., нот. прилож.

¹³ Клименко Е.С., Гальченко О.М. Кириличні співочі рукописи монодійної традиції XII – початку XX ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Історико-кодикологічне дослідження. Каталог / відп. ред. Л.А. Дубровіна; НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. Київ, 2011. С. 28.

та поданий ним огляд крюкових РК, що зберігаються в Бібліотеці Успенської старообрядницької громади¹⁴.

Результати цих досліджень були нами використані при вивченні різних періодів та традицій рукописної книжності й застосовані для структурно-типологічних класифікацій крюкових співочих РК з фондів ІР НБУВ.

В Україні, в ІР НБУВ, з 90-х років XX ст. розвивається кодикологічний напрям досліджень, розроблений доктором історичних наук, членом-кореспондентом Національної академії наук України, Генеральним директором Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського Любов'ю Андріївною Дубровіною, що спрямований на створення універсальних принципів опису рукописної книги¹⁵. Застосування кодикологічних методик до музичної РК дозволило нам отримати найдетальнішу інформацію про кожен кодекс, його походження та побутування.

Особливий внесок у джерелознавчі дослідження вітчизняних пам'яток церковно-співочого мистецтва та комплексні дослідження співочих РК зробили й українські вчені-музикознавці.

Серед них величезне значення має науковий опис понад 1100 нотолінійних Ірмолоїв кін. XVI – сер. XIX ст., що збереглися в Україні, Білорусі та за їхніми межами, здійснений Ю.П. Ясіновським¹⁶, який систематизував і узагальнив структурну типологію цих багатожанрових гімнографічних збірників. Ученим-джерелознавцем на основі дослідження змісту, структури та репертуару здійснено класифікацію українських Ірмолоїв, виявлено різні типи організації змісту в залежності від способу групування піснеспівів, їхній зв'язок з функціональним призначенням, середовищем походження та побутування. Його дослідження охоплюють як суто музикознавчі аспекти, пов'язані зі змістом, структурною організацією тексту, жанрами, музичним стилем, так і джерелознавчу та археографічну

¹⁴ Таранец С.В. Старообрядчество города Киева и Киевской губернии / НАН Украины. Ин-т укр. археографии и источниковедения им. М.С. Грушевского, Музей истории и культуры рус. старообрядчества Украины. Киев, 2004. 352 с.; Таранец С.В. Джерела з історії старообрядства Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, Музей історії та культури старообрядства України. Київ, 2007. 456 с.

¹⁵ Дубровіна Л.А. Кодикологія та кодикографія української рукописної книги. Київ, 1992. 262 с.; Дубровіна Л.А., Гальченко О.М., Іванова О.А. Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису. Київ, 1992. 151 с.

¹⁶ Ясіновський Ю.П. Українські та білоруські нотолінійні Ірмолої 16–18 століть. Каталог і кодикологічно-палеографічне дослідження / Ін-т українознавства ім. Крип'якевича НАН України. Львів : Вид-во отців Василіян «Місіонер», 1996. 380 с.

проблематику, палеографію словесного та нотного текстів, культурно-історичні, соціальні та мистецькі аспекти рукописної книги¹⁷.

Поглиблений та розширений кодикологічний аналіз Ірмології XVII ст., що містять тексти болгарського наспіву, здійснила Л.А. Дубровіна¹⁸. Вченою за комплексними ознаками (аналіз філіграней, технології створення, структури, типів почерків, записів, художнього оздоблення) було встановлено час створення, локалізацію походження, побутування та історичну долю цих кодексів.

Музикознавчий аналіз та кодикологічний опис двох Ірмологіїв із зібрання Національної бібліотеки Варшави подає О.Ю. Шевчук, вводячи додаткову рубрику на позначення неатрибутованих наспівів¹⁹. У своїх багатогранних дослідженнях співочих рукописів монодійної традиції вчена доповнює виявлені Ю.П. Ясіновським принципи побудови Ірмологіону, поглиблює методику жанрового аналізу піснеспівів і виявляє закономірності розміщення певних піснеспівів та наспівів у книзі, досліджує правопис гімнографічних текстів, особливості білоруської церковно-монодійної традиції та ін.²⁰ Окрім того, дослідниця аналізує музичну палеографію середньовічних пам'яток (як нотолінійних, так і безлінійних)²¹.

О.С. Цалай-Якименко у своїх працях головну увагу приділяє вивченню київської нотації XVII ст. — її походження, функцій, палеографічних особливостей²², вбача-

¹⁷ Ясіновський Ю.П. Нотний Ірмологіон як тип рукописного кодексу: питання структурної організації тексту // До джерел : Зб. наук. праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. Т. 1. Київ—Львів, 2004. С. 394—406.

¹⁸ Корній Л.П., Дубровіна Л.А. Болгарський наспів з рукописних нотолінійних ірмологіїв України кінця XVI—XVII ст. / З історії музичної спадщини України. Київ, 1998. С. 18—38.

¹⁹ Шевчук О.Ю. Про взаємозв'язки української стародрукованої та рукописної нотної книжності (за матеріалами рукописів із польського зібрання та львівських стародруків) // Науковий вісник НМАУ. Вип. 24: Старовинна музика: сучасний погляд, кн. 1. Київ, 2003. С. 55—57.

²⁰ Шевчук О.Ю. До проблеми дослідження давньоруських богослужбово-літургічних жанрів // Науковий вісник НМАУ. 1999. Вип. 6. С. 54—65; Її ж. Літургійна вимова гімнографічних текстів в Україні: хомонія (за матеріалами кінця XVI — першої чверті XVIII ст.) // Науковий вісник НМАУ. Вип. 41: Старовинна музика: сучасний погляд, кн. 2. 2006. С. 107—127; Її ж. Про деякі особливості білоруської церковно-монодійної традиції // Київське музикознавство. 2003. Вип. 9. С. 64—79.

²¹ Шевчук О.Ю. Київська нотація // УМЕ / ІМФЕ імені М.Т. Рильського. Київ, 2008. Т. 2. С. 379—382; Її ж. Українські церковно-півчі азбуки XVI століття у вітчизняній і зарубіжній науковій бібліографії // Рукописна та книжкова спадщина України. 2023. Вип. 31. С. 287—310.

²² Цалай-Якименко О.С. Київська нотація як релятивна система (за рукописами XVI—XVII ст.) // Українське музикознавство. 1974. Вип. 9. С. 197—224; Цалай-Якименко О.С. Київська школа музики XVII століття. Київ та ін., 2002. 520 с. (Наук. Т-во ім. Шевченка. Українознавча бібліотека НТШ; Чис. 16).

ючи її зв'язок з літерними помітами в російських крюкових рукописах²³. Проблемам історичного джерелознавства української музичної культури присвячує свої дослідження Л.П. Корній²⁴. У працях ученої висвітлено еволюцію старокиївського монодійного співу, особливості побудови, стилістики, музично-текстологічні аспекти безлінійних нотованих рукописів XI–XVI ст. та українських нотолінійних Ірмолоїв XVII–XVIII ст.²⁵

Величезний внесок у царині вивчення становлення й розвитку українського партесного концерту XVII–XVIII ст. здійснила Н.О. Герасимова-Персидська. Дослідницею був зроблений комплексний музикознавчий та джерелознавчий аналіз комплектів поголосників київської колекції партесної музики з фондів Києво-Печерської лаври та Києво-Софійського собору²⁶. До цих комплектів учена створила інципітний каталог, що містить 426 окремих творів та 16 церковних служб, серед яких «Служби Божі» Миколи Дилецького, Думи (Івана Домарацького), Миколи, Грицька, Давидовича, Василя Титова. У ньому початкові фрагменти нотного тексту всіх хорових партій переведені з київської квадратної нотації на сучасну та зведені в партитуру²⁷.

Вітчизняними науковцями були визначені основні завдання щодо вивчення церковного співу: створення зведених каталогів нотованих рукописів, уточнення їхнього датування, визначення репертуару, а також текстологічне дослідження піснеспівів з точки зору історичної еволюції нотного тексту.

Розглянемо основні типи кириличних співочих рукописів, що зберігаються в ІР НБУВ. У фондах ІР НБУВ налічується понад 300 музичних рукописних книг різних традицій та жанрів, що охоплюють період від XII до поч. XX ст.

²³ Цалай-Якименко О.С. «Літерні поміти» російських співацьких рукописів XVII століття – різновид київської релятивної нотації // Записки НТШ. Праці Музикознавчої комісії. Львів, 1996. Т. ССХХХІІ. С. 41–58.

²⁴ Корній Л.П. Історія української музики. Ч. 1 (від найдавніших часів до середини XVIII ст.). Київ та ін.: Вид-во М.П. Коць, 1996. 314 с.; Ч. 2 (друга половина XVIII ст.). Київ та ін., 1998. 388 с.

²⁵ Корній Л.П. До проблеми музично-текстологічного вивчення нотолінійних Ірмолоїв української традиції XVII–XVIII ст. // Науковий вісник НМАУ. 2006. Вип. 41: Старовинна музика: сучасний погляд, кн. 2. С. 87–93.

²⁶ Герасимова-Персидська Н.О. Рукописи багатоголосних творів XVII–XVIII ст. у фондах відділу рукописів ЦНБ Академії наук УРСР // Фонди відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР. Київ, 1982. С. 116–129; Герасимова-Персидська Н.О. Київська колекція партесних творів XVII–XVIII ст. // Українська музична спадщина. 1989. Вип. 1. С. 11–16.

²⁷ Музыкальный каталог партесных концертов, имеющих в отделе рукописей ЦНБ АН УССР (составитель Н. Герасимова-Персидская, рукопись). Дар 296 (1–3).

Значну кількість рукописів становлять кириличні джерела вітчизняного співочого мистецтва, серед яких понад 200 містять пам'ятки церковної монодії. Переважна більшість з них — це українські та білоруські нотолінійні Ірмологіони — універсальні поліжанрові збірники, що характеризують український тип церковно-співочої книги, яка досягла найбільшого розповсюдження в Україні в XVII–XVIII ст. Серед багатоголосних пам'яток вітчизняного співочого мистецтва барокового стилю привертають увагу дев'ять збірок київської колекції партесної музики XVII–XVIII ст. Кожна з них вміщує партесні концерти та «Служби Божі» і складається з 8–12 книг-частин — комплектів «поголосників», у кожній з яких міститься одна хорова партія багатьох творів. Серед авторів партесних творів — талановиті українські композитори Микола Дилецький та Симеон Пекалицький.

З-поміж співочих РК є також 11 російських нотолінійних книг др. пол. XVII–XVIII ст., подібних до знаменних пореформених співочих книг за структурою і складом. Вони частково продовжують давні книжні традиції, подекуди вводять нові.

Особливе ж місце серед церковно-співочих рукописів посідають безлінійні нотовані книги XII — початку XX ст. (49 од. зб.). Усі вони зберігаються в різних колекціях та архівних фондах ІР НБУВ: 16 РК містяться в Зібранні Церковно-археологічного музею (ф. 301), 15 РК — у І фондї (Літературні матеріали), 5 РК — у Колекції бібліотеки Софійського собору (ф. 312), 4 — в Колекції рукописних книг (ф. 30), 2 — в Зібранні Ніжинського Історико-філологічного інституту кн. Безбородька (ф. 310), по одній — у Зібранні Києво-Печерської лаври (ф. 306), Одеського товариства історії та старожитностей (ф. V), Київської духовної академії (ф. 160), Колекції уривків слов'янських рукописів (ф. 235), збірці С.І. Маслова (ф. 33) та Зібранні рукописних книг Почаївської лаври (ф. 313). Їхні перші науково-реєстраційні описи, укладені на межі XIX–XX ст. ученими — збирачами рукописів широкого профілю (М.І. Петровим²⁸, О.О. Лебедевим²⁹, С.І. Масловим³⁰, М.М. Сперанським³¹,

²⁸ Петров Н.И. Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской Духовной академии. Киев : Тип. С.Т. Еремеева, 1875. Вып. 1. [4]+280+[2] с.; Киев : Тип. В. Давиденко, 1877. Вып. 2. С. 281–542; Киев : Тип. В. Давиденко, 1879. Вып. 3. С. 543–683+CVI с.; Он же. Описание рукописных собраний, находящихся в г. Киеве. Москва : Унив. тип., 1891. Вып. 1. VIII+321 с.; Москва : Унив. тип., 1897. Вып. 2. [2]+294 с.; Москва : Унив. тип., 1904. Вып. 3. [2]+IV+307+LVIII с.

²⁹ Лебедев А.А. Рукописи Церковно-археологического музея Императорской Киевской духовной академии. Т. 1. Саратов: Электро-типогр. «Волга», 1916. 472 с.

³⁰ Маслов С.И. Обзор рукописей библиотеки Императорского Университета Св. Владимира. Киев : Тип. Имп. Ун-та Св. Владимира, 1910. [2]+42 с.

³¹ Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине / сост. под ред. М. Сперанского. Москва, 1900. [6] +143 с.

В. Березиним³², С.О. Щегловою³³), мають узагальнюючий характер і містять здебільшого облікові дані, як і описи безлінійних рукописів XVII–XIX ст. з фонду I, частина з яких була подана Ю.П. Ясіновським³⁴, а інша частина має лише фондовий опис. Тому, спираючись на згадані описи, на методологію та принципи музично-палеографічного аналізу, розроблені М.В. Бражніковим і розвинуті у працях російських учених, а також використовуючи методи кодикології та досягнення вітчизняних музикознавців, нами здійснено кодикологічний опис цих рукописів.

Безлінійні нотовані рукописи вміщують богослужбові співочі книги (Ірмології, Октоїхи, Стихирарі, Тріоді, Обиходи, Празники) різних типів, складу та редакцій, а також співочі Азбуки. Вони є найменш дослідженими книгами в Україні й майже не увійшли до наукового обігу, тому ми вивчали їх з різних аспектів: з точки зору історії книги, її структури, змісту, текстів, художнього оформлення та музичних особливостей. Адже ці пам'ятки співочого мистецтва, з одного боку, зберегли усталені традиції середньовічної рукописної книжності (анонімність, уставне та півуставне письмо, самобутні стилі художнього оформлення), а з іншого – завдяки змінам у нотному письмі та літературних текстах дозволяють прослідкувати еволюцію церковно-співочого мистецтва.

У літературних текстах безлінійних нотованих книг відображені всі етапи розвитку мовлення, характерні лише для музичних пам'яток: найдавніше істинномовлення XI–XIV ст. з літерами **ѣ** та **ѡ** у середині слів, роздільномовлення (хомонія) XV – перш. пол. XVII ст., яке збереглось у старообрядницькій рукописній книжності безпопівського напрямку, та нове істинномовлення, що поширилося в рукописах 60–90-х років XVII ст. і збереглось у старообрядницьких книгах попівського напрямку.

Рукописні джерела також дозволяють прослідкувати значні зміни та вдосконалення, яких зазнає і знаменна нотація. З др. чв. – сер. XVII ст. у безлінійних співочих рукописах можна побачити літерні кіноварні позначки – червоні літери двох видів, що проставлялися зліва та зверху від знамен. Одні з них – вказівні («б» – «борзо», «т» – «тихо», «у» – «ударка», «к» – «качка», «з» – «зевок», «р» –

³² Березин В. Описание рукописей Почаевской Лавры, хранящихся в библиотеке музея при Киевской духовной академии. Киев, 1881. 81 с.

³³ Щеглова С.А. Описание рукописей Киевского художественно-промышленного и научного музея имени Государя Императора Николая Александровича. Петроград : Тип. Имп. Академии наук, 1916. 112 с.

³⁴ Ясиновський Ю.П. Нотні рукописи у фондах ЦНБ АН УРСР (ірмології) // Фонди відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР : зб. наук. праць / відп. ред. М.П. Візир. Київ : Наук. думка, 1982. С. 130–154.

«рівно») — визначали напрям та характер руху голосу (стосувалися деталей виконання — ритмічних, агогічних, темпових), інші — степенні (звуквисотні) («гн» із крижиком, «н» із крижиком, «ц», «гн», «н», «с», «м», «п», «в», «гв» або «м» із хохлом, «п» із хохлом, «в» із хохлом) — з'явилися в рукописах з др. пол. XVII ст. і показували, з якого ступеня церковного звукоряду треба починати поспівку, зображену даним знаменем. Кіноварні позначки дозволяли досить точно фіксувати співвідношення тонів усередині одного знамені та між знаменами в межах обиходного звукоряду³⁵. Безперечною датуючою ознакою для РК після 1668 р. стали додаткові чорнильні рисочки біля знамен — признаки, що були введені Олександром Мезенцем також для уточнення звуквисотного положення знамен.

У текстах рукописів XVII ст. також наявні лиця та фіти — широкі мелодичні звороти, що зображувалися на письмі декількома знаками нотації. Графіка лиця має особливий склад та послідовність знамен. Її характерними ознаками є знамена «ріг» і «змійця», а також багатократний повтор одних і тих самих знамен та їхніх сполучень, велика кількість «статей» чи «стріл», наявність «змійці» у поєднанні зі «статтями», «хамілою», «сложитіями», «кобилою».

Обов'язковою ознакою фіти є грецька літера «θ», яка ділить фітне накреслення на дві частини (для правої найбільш характерні «статті» та «змійці», для лівої — «стріли» та «статті»). Фіта як самостійне знам'я не функціонує³⁶. Значення, тобто розкриття фітних та лицьових формул, можна побачити в розводах — перекладах тайнозамкнених накреслень на просте (дробне) знам'я в тексті чи на полях співочої книги.

У співочих рукописах означеного періоду на межах текстових рядків зустрічається знаменна нотація зі знаком, схожим на російську літеру «Э» (частіше — кіноварна, рідше — чорнилом). Над нею іноді проставлялися нотні знаки («Э»-нотований), яким позначався путний чи демествений розспів (див.: ф. I, од. зб. 5511; ф. V, од. зб. 746; ф. 301, од. зб. 644 п; ф. 301, од. зб. 97 л, 115 л, 148 л; ф. 312, од. зб. 113).

У рукописах XVI — др. пол. XVII ст. трапляються ще два види безлінійних нотацій — «путь» та «демество». Їхні зовнішньопалеографічні ознаки мають багато спільного й відзначаються великою кількістю складних комбінованих накреслень, а відрізняються передусім репертуаром та співацьким значенням знамен³⁷. В Аз-

³⁵ Ефимова И.В. Источниковедение древнерусского церковно-певческого искусства : учеб. пособие / Красноярский гос. ин-т искусств. Красноярск, 1999. С. 66—67.

³⁶ Там само. С. 75.

³⁷ Гарднер И.А. Богослужбное пение русской Православной Церкви : В 2 т. Т. 1 : Сущность, система и история. Нью-Йорк : Тип. Преп. Иова Почаевского, 1978. С. 537—541.

буках-гранях (паралельних стовпцях путних та стовпових знамен) простежуються особливості графіки путних знамен – «криж», хрестик. Демествені знаки – складніші, ніж путні, утворюють цілі «гнізда» графем, зібрані зі стовпових знамен. Тому дослідження цих нотацій має поєднуватися з вивченням однойменних розспівів, що потребує глибинного музично-текстового аналізу.

У безлінійних РК, що зберігаються у фондах ІР НБУВ, від початку XVII ст. значно поширюється багаторозспівність, що полягала в існуванні декількох музичних версій (інтерпретацій) на один текст і була пов'язана з мелодичним зростанням знаменного співу. Розспиви позначалися в тексті «инь», «инак», «другий», «инь распѣвъ», «ино знамѧ», «инь перевод», коли слідували безпосередньо один за одним, і вказували на те, що іншим є не текст, а інтонація. Наявні також стиліові різновиди знаменного розспіву: малий розспів, що позначався в рукописах «мал», «малой», «меншой», «менше знамѧ», та великий – «большей», «болшій», «большее знамѧ», «большей распѣвъ», які були утворені безпосередньо зі знаменного. Зустрічаються також самостійні розспиви – демественний та путний. З ост. тр. XVII ст. у рукописах з'являються численні вказівки на місцеві, монастирські та авторські розспиви й наспіви, що також є атрибутивною ознакою для кодексів цього періоду.

Різні розспиви часто записувалися різними видами безлінійних нотацій (знамена, путна, демествена, путно-демествена) та різновидами знаменної (без кіноварних позначок, з ранніми кіноварними позначками, зі знаком «Э»).

«Ознаки текстів» знаменних рукописів у палеографічному та півчому аспектах, що відображали еволюцію мовлення, знаменного співу та його запису, були наведені С.В Смоленським³⁸. Як зауважує дослідник, якщо до сер. XVII ст. тексти співочих книг відповідали періодизації історії церковного співу, яка базується на фонетичних редакціях, то з др. пол. XVII ст. у співочих рукописах з'являються редакції, що стосувалися розвитку мелодичних особливостей та їх запису:

- а) нововиправлені післяніконівські рукописи (1666 р. – сер. XVIII ст.) з дрібним письмом, з кіноварними позначками та признаками, в яких завжди повністю прописувалось ім'я самодержця;
- б) єдиновірницькі Йосифівські старообрядницькі тексти з кіноварними позначками та признаками, виправлені по старих напівах у сер. XVII ст. (кін. XVII – XIX ст.);

³⁸ Смоленский С.В. О древне-русских певческих нотациях : историко-палеографический очерк. Санкт-Петербург : Тип. И.Н. Скороходова, 1901. (Памятники древней письменности и искусства; [Т.] 145). С. 54–59; Смоленский С.В. О собрании русских древнепевческих рукописей в Московском Синодальном училище церковного пения // Русская духовная музыка в документах и материалах / Гос. ин-т искусствоведения, Гос. центр. музей муз. культуры им. М.И. Глинки. Москва : Языки славянской культуры, 2002. С. 232–233.

- в) тексти, тотожні друкованим виданням Св. Синоду (1890 р.);
- г) роздільномовленнєві тексти поморського письма з кіноварними позначками без признаків, що використовувалися в середовищі старообрядців-безпоповців;
- д) новоістинномовленнєві тексти гуслицького письма з кіноварними позначками та признаками, що використовувалися в середовищі старообрядців-поповців.

Також важливе значення має «типологічне» вивчення співочої книги, при якому досліджується підбір творів, склад її списків, етапи становлення та побутування пам'ятки як збірника в різних за повнотою піснеспівів рукописах.

У 60-ті роки XVII ст. у зв'язку з реформами патріарха Никона були переглянуті й виправлені тексти необхідних у практиці книг — Азбук, Ірмологіїв, Октоїхів з метою приведення до однаковості в богослужінні. Із 70-х років XVII ст. реформувань зазнали тексти на декількох рівнях: правопис, музично-палеографічний та типологічний аспекти. У результаті діяльності Першої та Другої комісій з виправлення співочих книг з ост. чв. XVII ст. з'являються рукописи нової істинномовленнєвої редакції зі зміненим складом піснеспівів. Взірцями для текстів знаменних рукописів стали «нововиправлені» в ході никонівських реформ неспівочі книги та пергаменні книги. Наприклад, Ірмологій у XVI — перш. пол. XVII ст. налічував бл. 690 ірмосів, а після реформ його склад збільшився майже вдвічі (бл. 1020 ірмосів) через те, що багато ірмосів було введено з канонів, які не вживалися раніше у службово-співочій практиці. Це були ірмоси переважно добового, повсякденного кола, а також деякі святкові (ф. 301, од. зб. 110 л; ф. 306, од. зб. 39). У цей самий час зустрічаються також Ірмології попереднього складу з доданою катавасією перед Різдом Христовим в ірмосах першого гласу, виправленими «на реч» текстами та призначною нотацією.

В Октоїхах та Празниках також, окрім редакції мелодій і текстів, була замінені частина творів (в Октоїхах повністю замінені піснеспіви всіх малих вечірен, а в Празниках замінені стихирі в малих вечірнях на перехідні свята)³⁹.

Оскільки більшість співочих книг у процесі еволюції з XII до XVII ст. зазнала значних структурних змін, їх узагальнююча класифікація полегшує дослідження і є необхідною при описуванні.

У фондах ІР НБУВ у складі окремих книг та збірників виявлені такі богослужбові співочі книги та їхні фрагменти, як Октоїхи (19), Ірмології (17), Обиходи (13), Праздники (13), Стихирарі (7), Тріоди (2), Мінея, Демественик та знаменні Азбуки (4).

³⁹ Парфентьев Н.П. Древнерусское певческое искусство в духовной культуре Российского государства XVI–XVII вв.: Школы. Центры. Мастера. Свердловск : Изд-во Урал. ун-та, 1991. С. 209, 222.

З них повних нотованих кодексів – 42, 7 рукописів збереглися у вигляді фрагментів (ф. I, од. зб. 2485, 6713, 11962, ф. 301, од. зб. 389 п, 94 л, 119 л, ф. 235, од. зб. 10). У рукописах XVI–XVII ст., як правило, декілька співочих книг об'єднувалися в один кодекс (найчастіше Ірмологій, Октоїх та Обиход), на відміну від більшості старообрядницьких рукописів, які містять лише одну, рідше дві співочі книги.

У рукописах пам'ятки відрізняються за повнотою складу вміщених у них традиційних піснеспівів та за редакціями: дореформена та періоду після реформ патріарха Никона. Останні рукописи характеризуються збільшеним кількісним складом переважної частини піснеспівів, що було пов'язано з розповсюдженням Єрусалимського Уставу та появою нових служб, а також заміною їхніх текстів на інші, що також є додатковою ознакою для атрибуції цих книг.

Співочі книги старообрядницького періоду також мають свої типологічні особливості. Вони склалися на основі давньоруських типів книг, але відрізняються спрощенням обрядів та служб і скороченням складу.

Крім пам'яток, списки яких можна типологічно ідентифікувати, існують рукописи, що мають притаманний лише їм, особливий склад піснеспівів, а також особливий порядок їхнього розміщення. До них належать Обиход, Трезвони, а також музично-теоретичні посібники – Азбуки.

Співочі рукописи різного часу створення, походження, традицій книжного письма відрізняються за стилем художнього оздоблення, що також має важливе значення для атрибуції та датування РК. Так, у співочих рукописах з фондів ІР використовуються такі стилі художнього декору та їхні елементи: тератологічний орнамент з людиноподібними чи анімалістичними фантастичними істотами та природно-геометричними мотивами, характерний для заставок XII–XVI ст.; джгутовий та плетений балканський орнамент, утворений контурними візерунками (плетені кола, вісімки) кіновар'ю, або кольоровий, з перевагою червоного, жовтого та зеленого тонів, що переважає в українських та білоруських кодексах XVI ст.; стародрукований стиль, в основі якого – білий трав'яний орнамент на чорному тлі, іноді зі стилізованими квітами та плодами, виконаний у гравюрній манері з легкою штриховкою, або чорний трав'яний орнамент на білому тлі, що з'являється в перших друкованих книгах і стає панівним у XVII ст.; бароко, в орнаменті якого поєдналися рослинні мотиви (зображення реального листа, квітів та плодів) з геометричними – еліпсом, спіраллю, ламаними зворотами. Цей стиль приходить з Італії й активно розповсюджується в Московській державі із сер. XVII ст. для оформлення здебільшого розкішних рукописів, створених у придворних патріарших колах. Поморський стиль утворився з розкішного варіанту

московського бароко кін. XVII ст., елементів стародрукованого стилю та геометричного орнаменту й панував на півночі і сході Росії у XVIII та XIX ст. Поморський орнамент відзначається витонченою художньою майстерністю, поєднанням благородного зеленого та малинового тонів із чергуванням золота, а чорні контури підкреслюють його стилістичну основу — книжну гравюру. Гуслицький стиль склався в Гуслицькій волості Богородського повіту сучасної Московської області, побутував з кін. XVIII до поч. XX ст. і відрізняється від деталізованого поморського пишним орнаментом, в якому переважають широколисті трави, а також яскравими фарбами (відтінки малинової, червоної, жовтої, зеленої та синьої), подекуди із золотом чи сріблом⁴⁰. Подібним до гуслицького є ветківський орнамент, для якого характерна кольорова гама з використанням вишневого, синього, зеленого відтінків та охри. Він був сформований у ранньому центрі попівського старообрядництва — Ветці (Білорусь) у др. пол. XVIII ст. і проіснував у старообрядницькій рукописній творчості до перш. пол. XIX ст.

Для зручності системного дослідження кодексів та їх наукового опису всі безлінійні співочі рукописи ІР НБУВ можна розподілити на такі групи за хронологією та рукописно-книжними традиціями: 1) рукописи давньоруського періоду (XII та XIII—XIV ст.); 2) знаменні РК українського походження (XVI ст.); 3) російські до-реформені крюкові РК (поч. — 60-ті рр. XVII ст.); 4) російські пореформені крюкові РК (ост. тр. XVII ст.); 5) старообрядницькі рукописи безпопівського напрямку; 6) старообрядницькі рукописи попівського напрямку.

● *Рукописи давньоруського періоду*

В Україні за даними комплексного археографічного опрацювання пергаменних безлінійних пам'яток, що увійшли у «Сводный каталог славяно-русских рукописей, хранящихся в СССР XI—XIII вв.» (далі — СК)⁴¹, наведених Ю.П. Ясіновським⁴², зберігаються п'ять співочих нотованих рукописів давньоруського періоду, записаних знаменною нотацією. Однак реально віднайдено лише чотири рукописи (доля Кондакаря XII ст. під шифром 1/93 невідома). Два рукописи — Мінеї святкові з фрагментарною (поодинокі проставленими нотними знаками), т. зв. тета-нотацією — зберігаються в Одеській національній науковій бібліотеці (СК, № 359,

⁴⁰ Щепкин В.Н. Учебник русской палеографии. Москва : О-во ист. и древностей российских при Моск. ун-те, 1918. 182 с. С. 56—65; Черепнин Л.В. Русская палеография до XIX в. : Курс лекций. Москва : Изд-во Моск. Ун-та, 1957. С. 267, 401, 488.

⁴¹ Сводный каталог славяно-русских рукописей, хранящихся в СССР: XI—XIII вв. Москва : Наука, 1984. 406 с.

⁴² Ясіновський Ю.П. Кулизьмяні нотовані пам'ятки княжої доби // Записки НТШ. Львів, 1996. Т. 232: Праці Музикознавчої комісії. С. 34.

360), інші два рукописи – фрагменти Стихирарів Мінейних XII ст. (СК, № 132) та XIII – поч. XIV ст. (СК, № 481) – зберігаються в ІР НБУВ.

Рукописи давньоруського періоду написані уставом – урочистим письмом, що характеризується квадратною формою літер, без нахилу, окремим написанням кожної літери, з рівними проміжками, без поділу на слова, незначною кількістю скорочень та відсутністю надрядкових літер. Цьому письму відповідають знамена – теж однакові, середні за величиною, з рівномірними проміжками й легким нахилом управо, з приблизно однаковою довжиною вертикальних та горизонтальних ліній. Чорнило бурого та блідо-жовтого кольорів. Літургійні тексти істинномовленнєві.

Обидва уривки з фондів ІР НБУВ складаються з двох пергаментних аркушів. Перший з них (ф. 235, од. зб. 10) був знайдений М.П. Візіром у Житомирському краєзнавчому музеї в 1976 р. під час роботи археологічної експедиції. Згодом М. Тихомиров встановив, що вони є фрагментами (арк. 1 та 8 з 12-го зошита) Стихирара, основна частина якого (11 зошитів) зберігається в Москві, в Державному історичному музеї (ф. 80370, од. зб. 279), а арк. 2–7 12-го зошита – у РДБ (ф. 87, од. зб. 47). Сучасна дослідниця давньої української музичної спадщини Л.П. Корній⁴³ відносить манускрипт до київського осередку, до якого його відносив також І.О. Гарднер⁴⁴. Понад сто років тому В. Металлов припускав, що він походить зі Смоленської області, і часом написання вважав др. пол. – кін. XII ст.⁴⁵ Кодекс написаний церковнослов'янською мовою, прямим уставом сер. XII ст., нотація знаменна. Знамена чітко проставлені над кожним складом, їх письму властива уставність, квадратність, рівномірні проміжки між ними й легкий нахил управо. Цей уривок був уведений до наукового обігу в 1981 р. М.П. Візіром⁴⁶, ним же був поданий короткий опис уривка до СК.

Другий уривок (ф. I, од. зб. 6713) має два аркуші по 14 рядків, складені з дрібних пергаментних шматочків, які є залишками рукопису. Ці шматочки прикріплені

⁴³ Корній Л.П. Проблеми джерелознавства української музичної культури (безлінійні нотовані рукописи сакральної монодії XI–XVI ст.) // Студії мистецтвознавчі : Чис. 6 (10) : Театр. Музика. Кіно. Київ, 2005. С. 7–14.

⁴⁴ Гарднер И.А. Богослужбное пение русской Православной Церкви : В 2 т. Т. 1: Сущность, система и история. Нью-Йорк : Тип. Преп. Иова Почаевского, 1978. 568 с.

⁴⁵ Металлов В.М. Богослужбное пение русской церкви в период домонгольский по историческим, археологическим и палеографическим данным. Москва, 1906. Т. 1, 2. (Зап. Моск. археол. ин-та; Т. XXVI). С. 191–196; Ясіновський Ю.П. Кулизьм'яні нотовані пам'ятки княжої доби // Записки НТШ. Львів, 1996. Т. 232: Праці Музикознавчої комісії. С. 26, 34.

⁴⁶ Визирь Н.П. Описание рукописей в Центральной научной библиотеке Академии наук СССР // Проблемы научного описания рукописей и факсимильного издания памятников письменности : Матер. Всесоюз. конф. : сб. ст. Ленинград, 1981. С. 166.

нитками до подвійного аркуша цупкого паперу і вкладені в конверт, на якому є такий напис: «Пергаментные кусочки из южнорусской рукописи, получены были в 1902 г. на Харь[овском] съезде от Ювеналия Ивановича Тиховского. В виду кончины Ю. Т-го передает Украинской Академии в Киеве П. Симони. Ленинград, 7 апреля 1926 г. П. Симони». До Відділу рукописів ВБУ фрагменти надійшли з Бібліотеки ім. Антоновича, зі збірки Ю. Тиховського, який знайшов ці уривки у волинському Євангелії XVI ст., першим їх дослідив і припускав, що вони за походженням волинські й, без сумніву, малоруські (українські) ⁴⁷.

Уривок увійшов до хронологічного каталогу «Слов'янські рукописи XI–XIV ст. у фондах Відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР», укладеного М.В. Геппенером (№ 8) ⁴⁸, а потім – у СК.

Походження та структуру цих рукописних уривків давньоруського періоду досліджував Ю.П. Ясіновський. Аналіз змісту, текстів, мовних особливостей та системи знаків знаменної нотації був проведений Л.П. Корній. Дослідницею подано перелік простих загальноновживаних знамен та комбінацій, що зустрічаються в тексті Стихирара XII ст., і зроблено висновок, що навіть цей уривок з двох аркушів може дати уявлення про особливості доволі розвиненої знаменної системи означеного періоду ⁴⁹. Історія, опис, графіко-орфографічне дослідження обох уривків були здійснені Л.А. Дубровіною та Л.А. Гнатенко, що дало підстави для уточнення датування, й нами було уточнено їхній зміст (жанровий склад) ⁵⁰. Результати кодиколого-орфографічного та історико-кодикологічного дослідження були втілені у трьох Каталогах ⁵¹.

⁴⁷ Гнатенко Л.А. Слов'янська кирилична рукописна книга XIV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : Каталог. Кодиколого-орфографічне дослідження. Палеографічний альбом. Київ, 2007. С. 157.

⁴⁸ Геппенер М.В. Слов'янські рукописи XI–XIV ст. у фондах Відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР : Огляд, опис, публікації. Київ : Наук. думка, 1969. С. 44–45.

⁴⁹ Корній Л.П. Проблеми джерелознавства української музичної культури (безлінійні нотовані рукописи сакральної монодії XI–XVI ст.) // Студії мистецтвознавчі: Чис. 6 (10) : Театр. Музика. Кіно. Київ, 2005. С. 11.

⁵⁰ Дубровіна Л.А., Гнатенко Л.А. «Колекція уривків» XII–XVI ст. Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (історія, описання, графіко-орфографічний аналіз) // Рукописна та книжкова спадщина України. 2010. Вип. 14. С. 141–144; Гнатенко Л.А., Клименко Е.С. Уривок Стихирара мінейного XII ст. фондів Інституту рукопису НБУВ : археографічне та палеографічне дослідження й опис // Рукописна та книжкова спадщина України. 2012. Вип. 16. С. 305–315.

⁵¹ Гнатенко Л.А. Слов'янська кирилична рукописна книга XIV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : Каталог. Кодиколого-орфографічне дослідження. Палеографічний альбом. Київ, 2007. С. 157.

• **Знаменні рукописи XVI ст.**

Співочі рукописи XVI ст. мають свої характерні палеографічні особливості. Вони написані на папері, півуставом, дрібнішим за устав та округлішим за формою, який поєднує в собі зручність та чіткість письма. У ньому поступово посилюється нахил горизонтальних ліній. Для графіки знамен XVI ст. характерні спокійне, округле письмо, більш широкі та розмашисті горизонтальні риси, ніж у попередні століття. Літургійні тексти роздільномовленнєві.

В Україні у фондах ІР НБУВ зберігаються два надзвичайно цікавих знаменних рукописи XVI ст.

Перший з них – Збірник 40–60-х років (ф. 160, од. зб. 614), без початку, містить піснеспіви Ірмологія, Октоїха, Стихирара Мінейного та Пісного, Пісної та Цвітної Тріоди й Обиходу. Крім зазначених вище розділів, у рукопису наявні вибрані піснеспіви Октоїха (сідальні з богородичними) та подібні на 8 гласів, характерні для нотолінійних Ірмолоїв. Враховуючи також, що перелік ірмосів на кожен день на арк. 571 має заголовок «Оустав Ермолоиный», можна припустити, що цей Збірник є попередником нотолінійного Ірмолою (Ермолою) жанрово-тематичного структурного типу, в якому зібрані піснеспіви з різних богослужбових співочих книг.

У стильовому відношенні в тексті збірника наявні грецькі наспіви («херувик греческий» та ін.), розділ демественого співу, грецька Обідня (без нот). Під впливом збагачення та ускладнення церковних служб з'являється нашарування знамен у 2–3 рядки (арк. 183–184, 303 зв. – 305 та ін.).

Рукопис написаний церковнослов'янською мовою, в якій, як зазначає Л.П. Корній, зустрічаються поліські та деякі галицькі діалектні особливості, що дає підставу вважати, що цей рукопис має українське походження⁵².

колого-орфографічне дослідження. Палеографічний альбом. Київ, 2007. С. 157–159; Клименко Е.С., Гальченко О.М. Кириличні співочі рукописи монодійної традиції XII – початку XX ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Історико-кодикологічне дослідження. Каталог / відп. ред. Л.А. Дубровіна; НАН України. Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. Київ, 2011. С. 67–69; Гнатенко Л.А. Слов'янська кирилична рукописна книга XII–XIII ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: Каталог. Кодиколого-палеографічне та графіко-орфографічне дослідження. Палеографічний альбом / редкол.: Л.А. Дубровіна (голова) та ін. Київ, 2012. С. 68–69.

⁵² Корній Л.П. Проблеми джерелознавства української музичної культури (безлінійні нотовані рукописи сакральної монодії XI–XVI ст.) // Студії мистецтвознавчі: Чис. 6 (10): Театр. Музика. Кіно. 2005. С. 12–13.

Манускрипт оздоблений чудовими заставками з кіноварними двоконтурними плетінками різних видів (арк. 55, 358, 571), плетінкою з рослинним орнаментом, зафарбованою золотом та синьою фарбою (арк. 97), плетінкою з тератологічними елементами у прямокутній рамці, зафарбованою золотом та зеленою фарбою (арк. 204).

Уперше кодикологічне дослідження та опис рукопису було здійснено О.А. Івановою⁵³. Нами досліджено музичні особливості та більш докладно розкрито його зміст⁵⁴.

Другий рукопис кінця XVI ст. (ф. I, од. зб. 11962)⁵⁵ зберігся фрагментарно, містить ірмоси вибраних мінейних канонів: на великі свята (Богоявлення, Обрізання Господнє), а також канонів Тріодей (1, 4, 6-ї неділі Посту, в Неділю Фомину, Велику Суботу, на Пасху, на Преполовлення), розміщені не за гласами та піснями, а за приналежністю їх до того чи іншого канону, який був написаний на якийсь певний глас. У складі манускрипту є також недільні піснеспіви Октоїха (сідальни з богородичними та антифони 8 гласу) та подібні на 8 гласів. Такий порядок слідування ірмосів є нетиповим для слов'янських рукописів, його в літературі називають грецьким структурним типом (КаО – від Order of Kanons – послідовність канонів), оскільки так розміщувались ірмоси в давніх грецьких Ірмологіях, які використовувалися переважно для службових потреб. Подібний порядок розташування ірмосів зустрічається у бл. 30 українських нотолінійних Ірмолоях⁵⁶.

Як бачимо, в обох рукописах наявні зміни у структурній організації текстів, що більше тяжіють до нотолінійного Ірмолою, ніж до російських крюкових збірників того ж періоду: розділ подібних на 8 гласів та розділ, в якому поєднані вибрані співи з Октоїха та Ірмологія. Ці кодекси відображають перехідний етап еволюції єдиної давньоруської традиції знаменного співу на території України.

⁵³ Іванова О.А., Гальченко О.М., Гнатенко Л.А. Слов'янська кирилична рукописна книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : наук. кат.: палеогр. альбом / редкол.: Л.А. Дубровіна (голова) та ін. Київ, 2010. С. 215–216.

⁵⁴ Клименко Е.С., Гальченко О.М. Кириличні співочі рукописи монодійної традиції XII – початку XX ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Історико-кодикологічне дослідження. Каталог / відп. ред. Л.А. Дубровіна; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2011. С. 69–76.

⁵⁵ Там само. С. 76–77.

⁵⁶ Гусейнова З.М. Ирмологий (нотированный) : Учеб. пособие. С.-Петербург, 1999. 53 с.; Ясиновський Ю.П. Український нотолінійний Ірмолой як тип гімнографічного збірника: зміст, структура // Записки НТШ. Т. 226: Праці Музикознавчої комісії. Львів: Вид. НТШ, 1993. С. 52–55.

• **Рукописи XVII ст.**

Безлінійні співочі рукописи XVII ст., що зберігаються в ІР НБУВ, представлені 18-ма книгами. Їх історико-кодикологічне дослідження та опис подано в Каталозі (№ 5–22)⁵⁷. Переважній більшості цих книг притаманна анонімність, відсутність прямої дати й точної локалізації походження. Лише у двох РК зазначені імена писців: Тимофій Попов (ф. V, од. зб. 746) та Сергій Самсонов (ф. 310, од. зб. 4). У деяких рукописах наявна інформація про власників рукописів і територію їхнього побутування: Орловська (с. Ребінки Болховського повіту) (ф. 301, од. зб. 345 п), Псковська (м. Великі Луки) (ф. 310, од. зб. 4), Архангельська («волока пѣнежскаго») (ф. 301, од. зб. 115 л), Ярославльська губернії (ф. 313, од. зб. 32), а також шляхи міграції, вартість тощо. Усі ці відомості можна знайти в записах на сторінках рукописів, у поаркушевих скрепах, на форзацах та кришках оправи. Три рукописи містять інформацію про їх монастирську приналежність: «Чюдова монастыря головщика Афанасия Колязинца тетрадь певчая (ф. 310, од. зб. 176), «Соловецкаго монастыря» (ф. I, од. зб. 5511), «прихода обитѣльскаго» (ф. 301, од. зб. 644 п).

Усі рукописні книги XVII ст. за палеографічними, музично-палеографічними, текстологічними ознаками та структурно-типологічними характеристиками можна розподілити на дореформені (дониконівські) та пореформені (післяніконівські) церковно-співочі книги. Розглянемо ці ознаки більш детально.

• **Дореформені рукописи початку – середини XVII ст.**

Дореформені рукописи поч. – сер. XVII ст. невеликого формату (переважно на восьму долю аркуша), написані на папері іноземного виробництва (італійського, французького, німецького), характеризуються багатством різновидів філіграней *голова блязня*, *гличик*, *герб Амстердама* та ін., поєднують у собі 3–4 співочі книги в одному кодексі (найчастіше Ірмологій, Октоїх, Обиход та Стихирар або Празники). Літургійні тексти рукописів роздільномовленнєві.

Дореформені РК написані знаменною безпозначковою нотацією, але трапляються також тексти з подекуди проставленими пізніше кіноварними позначками. Так, у РК ф. V, од. зб. 746 (20–30-х рр. XVII ст.) на деяких аркушах проставлені позначки «б», «т», «р», «в», «н». Кіноварні позначки є також у першій частині РК (ф. 301, од. зб. 644 п), поряд – розвод фіти з помітою «в поморских» (арк. 17),

⁵⁷ Клименко Е.С., Гальченко О.М. Кириличні співочі рукописи монодійної традиції XII – початку XX ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Історико-кодикологічне дослідження. Каталог / відп. ред. Л.А. Дубровіна; НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. Київ, 2011. С. 59–61, 77–141.

(тобто, ймовірно, виписаний пізніше з поморських рукописів), написані темнішим відтінком кіноварі, ніж ініціали рукопису.

У безлінійних рукописах ІР від поч. XVII ст. значного поширення набуває багаторозспівність. Особливим багатством музичних версій вирізняються знаменні Празники середини XVII ст. (ф. 301, од. зб. 644 п), в яких розміщено понад 80 варіантів розспіваного тексту піснеспівів (здебільшого варіанти «ін роспѣвь», «путь», «произвол») та їхніх частин («ін розвод» фітних накреслень, «ино лицо» тощо).

Часто музичні версії записувалися різними видами безлінійної нотації: знаменна зі знаком «Э» (переважно в рукописах перш. пол. XVII ст.), а також путна та демествена. У текстах рукописів також зустрічається багатоголосся. Наприклад, уривок з кафізми 17 (ф. 301, од. зб. 97 л, арк. 187) та піснеспіви «Свете тихии» і світильні Успінню Богородиці й Преображенню Господньому (ф. 310, од. зб. 176) записані двоголосною демественою нотацією, в якій верхній рядок — кіноварний, а нижній — чорним чорнилом. Ще один рукопис поч. XVII ст. [ф. 301, од. зб. 148 л, арк. 423–427] містить літургію Іоанна Златоуста багатоголосного стилю, про що свідчать ремарки: «путь», «поч. верхом», «зах[ват]», «перенос».

Художнє оздоблення дореформених РК виконане здебільшого у стародрукованому стилі (ф. 312, од. зб. 113, арк. 1; ф. 301, од. зб. 644 п, арк. 285), іноді на кольоровому тлі (у заставці РК ф. 301, од. зб. 148 л, арк. 224 для фону використано салатовий колір). Оформлення деяких РК відзначається високою майстерністю, яскравими барвами, витонченим стилем рослинних візерунків. Так, РК (ф. 301, од. зб. 644 п) має дві чудові заставки з квітковим орнаментом, виконані в ніжних рожево-блакитних тонах з позолотою (арк. 4, 164). На бічному полі бордюру — рука, що тримає квітку з птахом на вершині (арк. 4, 285). Заголовні ініціали в рукописах перш. пол. XVII ст. невеликі, тонкі, кіноварні, іноді з рослинними елементами (завитками). Заголовки служб — в'яззю.

Більшість із книг дореформеного періоду мала тенденцію до незначного збільшення складу (хоча існували й винятки) за рахунок розспівування нових текстів та варіативності музичних інтерпретацій.

• **Пореформені рукописи останньої третини XVII ст.**

Пореформені рукописи др. пол. XVII ст. також невеликого формату (переважно на четверту долю аркуша, хоча зустрічаються також і на восьму та шістнадцяту), що свідчить про їхнє призначення для повсякденного вжитку.

Для цих співочих книг ІР НБУВ характерне дрібне письмо, завжди повністю прописане ім'я самодержця в піснеспівах служб. Так, у текстах декількох Обиходів згадуються цар Федор Олексійович (ф. 310, од. зб. 4 та ф. 301, од. зб. 150 л) та

царі Іоанн Олексійович і Петро Олексійович (ф. 310, од. зб. 176), що уточнює датування цих кодексів.

Пореформені богослужбові співочі книги др. пол. XVII ст. репрезентують рукописні пам'ятки після «книжної справи» 1652–1668 рр. Ці рукописи мають характерні текстологічні та палеографічні ознаки, що дозволяють відрізнити їх від дореформених та старообрядницьких РК, оскільки їхні літургійні тексти зазнали правок на різних рівнях:

- а) повна заміна тексту в малих вечернях деяких служб Октоїхів та Празників;
- б) синонімічна заміна окремих лексем;
- в) нова форма правопису конкретних слів;
- г) виправлені «на речь» тексти (новоістинномовленнєва фонетична редакція)⁵⁸.

Зміни торкнулись і знаменної нотації: були запроваджені кіноварні позначки та признаки. Більшість рукописів, датованих за філігранями 60–80-ми роками XVII ст., вміщують зшиті під одним блоком співочі книги різних редакцій: новоістинномовленнєві тексти з позначковою безпризначною та призначною нотаціями (ф. I, од. зб. 5510, ф. 301, од. зб. 344 п, 345 п, 149 л, ф. 310, од. зб. 4, од. зб. 176 ф. 313, од. зб. 32).

У пам'ятках др. пол. XVII ст., зокрема в Ірмологіях, окрім правок у текстах, відбуваються також зміни структурно-типологічного характеру. Так, Ірмологія у складі Збірника (ф. 301, од. зб. 148) містить усі позначки свят та відзначається більшою кількістю ірмосів порівняно з іншими книгами XVI – перш. пол. XVII ст. Майже всі нові ірмоси позначені літерою «л» у колі. Крім того, в кінці деяких гласів містяться вказівки переписувача на кількість ірмосів цього гласу: в кінці 3-го гласу – «71 стих», 4-го гласу – «139», 5-го гласу – «66 стихов», 7-го гласу – «54 стиха», 8-го гласу – «100 стихов».

У 60-х роках був змінений порядок ірмосів усередині пісень, ірмоси впорядковані за змістом, виділені святкові й осмогласні (повсякденні) розділи. У текстах з'явилися ірмоси княгині Ользі, виписані в кінці кожної пісні п'ятого гласу, або після п'ятого гласу, зрідка в кінці Ірмологія.

В Ірмологіях (ф. 30, од. зб. 28; ф. 301, од. зб. 344 п, 345 п; ф. 312, од. зб. 115; ф. 313, од. зб. 32) була здійснена правка текстів, що торкнулася передусім заміни хомонії на новоістинномовленнєву редакцію. Виявлено тільки незначні зміни у словах, наприклад, в ірмосах 1-го гласу: «Божиеу» – «Божественною», «поимо» – «воспоем», «прохлажае» – «прохлаждающь», «побежаются» – «побеждаются» та ін.

⁵⁸ Клименко Е.С., Гальченко О.М. Кириличні співочі рукописи монодійної... С. 59.

Крім того, в Ірмологіях (ф. 301, од. зб. 149 л; ф. 310, од. зб. 4) були додані ірмоси «в неделю прежде Рождества Христова». Тексти зазнали більш суттєвих змін (цілі фрази), наприклад, в ірмосах на Різдво Христове 6 та 7 пісень 1-го гласу: «Пловы Иона во мутехо море» — «Обитаяй Їона в преисподних морских», «Отроцы во блазеи вере» — «Отроцы благочестию со воспитаны».

Слід зауважити, що в пореформений період з'являються Ірмології повної редакції з майже удвічі збільшеним складом ірмосів. Подібні тексти знайдено лише в нотолінійних Ірмологіях ІР НБУВ (ф. 301, од. зб. 110 л; ф. 306, од. зб. 39)⁵⁹.

Гімнографічні тексти Октоїхів періоду церковної реформи за редакціями можна розподілити на дві групи. У рукописах (ф. 1, од. зб. 5510; ф. 301, од. зб. 345 п; ф. 313 од. зб. 32) у гімнографічних текстах змін зазнала лише фонетична редакція (хомонія заміненна новим істинномовленням). Нотація знаменна, позначкова, безпризнáчна; лише в рукопису (ф. 313, од. зб. 32) подекуди проставлені призна́ки. В іншій групі рукописів (ф. 301, од. зб. 149 л; ф. 310 од. зб. 4), окрім заміни фонетичної редакції, повністю замінені тексти богородичних у малих вечернях, наприклад, у 1-му гласі текст богородична на «Господи воззвах» «Радуйся от нас...» замінено на «Девственное торжество...», богородична-догматика «Се к тебе прихожу...» на «Облак ты света...».

Також наявні незначні правки на рівні окремих лексем, наприклад, у тексті богородична: «...и царьство отверзе тоя оубо имуще верно оутвержение...» змінено на «...и царьствие отверзе сию оубо имуще веры оутвержение...». Нотація знаменна, позначкова, призна́чна.

У пореформених Празниках (ф. 301, од. зб. 345 п та ф. 306, од. зб. 29) виправлень зазнали тексти славників малих вечірень на перехідні свята. Наприклад, у службі Вознесінню Христовому славник «Приидите верных собори...» замінено на «Господи смотрения...», а славник «Хвалу богоподобну...» на «Родился еси...»⁶⁰.

У пореформених рукописах відсутнє таке багатство музичних версій піснеспівів, яке наявне у дореформених РК, але з'являються авторські, місцеві та монастирські розспіви. Особливим багатством указаних розспівів відзначається Обиход.

Від сер. XVII ст. у рукописах бачимо вказівки на розспіви, позначені іменами розспівщиків: «Зуевское» та «інъ перевод Зѣев» (ф. 301, од. зб. 97 л, 148 л). Оскільки у великих монастирях склалися й підтримувалися стійкі співацькі традиції, більшість створених у них розспівів позначалася за назвою обителі («кириловскаѧ»,

⁵⁹ Клименко Е.С., Гальченко О.М. Кириличні співочі рукописи монодійної... С. 52–53.

⁶⁰ Там само. С. 54–55.

«тифинское», «тихонов», «опекаловскаа», «монастырскаа») (ф. 301, од. зб. 150 л; ф. 306, од. зб. 29; ф. 310, од. зб. 4, од. зб. 176).

У текстах російських безлінійних рукописів починаючи від ост. тр. XVII ст. з'являються такі розспіви, як київський, болгарський та грецький (ф. 301, од. зб. 149 л, 150 л). Особливої уваги заслуговує російський нотолінійний Обиход 60–70-х років XVIII ст., який відзначається особливою різноманітністю назв музичних версій, серед яких: «болгарскаа», «кієвскаго роспѣва», «болшаа», «на плачь», «на благообразный Іосиф», «новаа», «жѣковскаа», «малаго роспѣва», «на горках» та ін.

В оздобленні рукописів др. пол. XVII ст. можна побачити новий, змішаний стиль – московське бароко, що поєднує елементи бароко з мотивами стародрукованого орнаменту (ф. 301, од. зб. 150 л, арк. 99), варіант якого присутній в заставках та заголовних ініціалах Трезвонів др. чв. XVIII ст. (ф. 1, од. зб. 7480), що належали єдиновірницькій церкві. Заголовні ініціали в рукописах кін. XVII ст. високі, кіноварні, прикрашені рослинними завитками різних стилів. Так, у РК (ф. 301 од. зб. 149 л) заголовні ініціали подовжені (на 5–8 рядків) вишуканими закрученими рослинними пагінцями та квітами (арк. 39, 47, 53, 60, 68 та ін.); в'язь двох видів: подібна до московської (арк. 1 зв., 147, 166); 2) у стилі заголовних ініціалів (перша літера – чорнилом) (арк. 53, 60, 68). У цьому ж рукопису на полях зустрічаємо зображення людини, птаха (арк. 40 зв., 65 зв.). У РК (ф. 301, од. зб. 344 п) на арк. 1 є малюнок із зображенням прп. Іоанна Дамаскіна, чорнилом.

• **Рукописні книги старообрядницької традиції**

В ІР НБУВ зберігаються 27 старообрядницьких РК, що охоплюють період від поч. XVIII до поч. XX ст. Їх історико-кодикологічне дослідження та опис подано в Каталозі (№ 23–49)⁶¹. Незважаючи на порівняно невелику кількість цих кодексів, в них достатньо повно відображені репертуар, склад та тенденції розвитку старообрядницької книжності й давньоруської музичної традиції.

Як відомо, оформлення Старообрядницької церкви у двох основних конфесійних течіях – попівства й безпопівства – відбулося в перш. пол. 90-х років XVII ст. При цьому, якщо початок безпопівської традиції в рукописно-книжному мистецтві можна віднести до межі XVII–XVIII ст. (виговська школа книжного письма), то в попівстві єдина традиція книжного оформлення склалася ближче до сер. XIX ст.

⁶¹ Клименко Е.С., Гальченко О.М. Кириличні співочі рукописи монодійної традиції XII – початку XX ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Історико-кодикологічне дослідження. Каталог / відп. ред. Л.А. Дубровіна; НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. Київ, 2011. С. 62–64, 141–184.

(гуслицька школа книжного оформлення), а до цього часу існувала множинність місцевих шкіл (осередків).

Як і рукописи середньовічної традиції, старообрядницькі книги також зберігають анонімність, у деяких з них вказані дата та місце створення, імена власників, територія побутування, шляхи міграції, вартість книг тощо. Додатковою датуючою ознакою для рукописів кін. XVIII – поч. XIX ст. є цупкий папір світло-блакитного кольору, а для др. чв. XIX ст. – густого синього кольору⁶².

Так, у трьох книгах (ф. I, од. зб. 5465–5467) вказані дати (1849, 1786, 1866), в кожній з них зазначене місце написання й проставлений штамп Путивльської міської публічної бібліотеки «Маклаковых», де вони зберігалися. «Пѣснословецъ празѣдничный на Владычии Празники для Црковнаго пѣнія Писанный тѣпомъ древнихъ пѣснотворцевъ Московскимъ мастеромъ...» (ф. I, од. зб. 5466), співоча книга «**О**ктай сирѣчь ѡсмогласникъ древнаго крюковаго пѣнія. Переводъ со списка времен Патріарха Филарета Никитича...», що вміщує запис на нижньому форзаці: «продается цѣною 18 и не менѣе 16-ти рублей серебромъ, которая, отъ Сергія Тихановича Болшакова, посвящена въ даръ библіотеки безвозмѣдно» (ф. I, од. зб. 5467), а також «Азбука нотного стариннаго крюковаго пѣнія» (ф. I, од. зб. 5465) були написані в Москві. Ці рукописні книги виконані в гуслицькому стилі художнього оформлення. Відомо, що гуслицькі рукописи найчастіше виготовляли на замовлення в різні куточки Російської імперії, тому, можливо, й ці книги були створені в Москві на замовлення старообрядців Чернігівщини.

Ще одна «...сватаа и Бгдохновеннаа книга **О**ктай сиРѣчь ѡсмогласникъ. Со **О**биходо^м нѣльным и Празничнымъ. крюковаго напева и прЕкРаснаго Демѣства. Для молитвеннаго дома. На памат ꙗзд (1904) года», як свідчить приписка, написана в м. Уральську (ф. 30, од. зб. 29).

Про територію побутування РК дізнаємося також із записів у рукописах. Так, запис 1858 р. рукою протоієрея Арсенія свідчить про те, що Трезвони др. чв. XVIII ст. (ф. I, од. зб. 7480) належали єдиновірницькій Воскресенській церкві м. Ново-Георгіївська (з 1803 р. – Херсонської губернії). Празники першої чверті XIX ст. (ф. I, од. зб. 7482) у 1849 р. належали «Ново-Георгієвському купеческому сыну Ивану Матвѣичу». У Празниках (ф. 301, од. зб. 116 л) 60–80-х років XVIII ст. міститься поаркушева скрепа: «1888 Года Мая 30 дня Подарена Сія Книга Какъ древняя вѣщъ Евгению Теодоровичу Отъ Священника Слоб. Радули...» (ймовірно, Городнянського повіту Чернігівської губернії).

⁶² Тихомиров М.Н., Муравьев А.В. Русская палеография. Москва : Высш. школа, 1966. С. 46.

Старообрядницький період рукописної книжності генетично пов'язаний з давньоруським, хоча і є відносно самостійною та самобутньою епохою розвитку співочої теорії та мистецтва. Він характеризується синхронним співіснуванням двох основних різночасових редакцій гімнографічного та невменного текстів⁶³, що утворили безпопівський та попівський напрями в рукописній традиції, які відрізняються ознаками змістовного, структурного, декоративно-орнаментального, почеркового характеру. Розглянемо ці напрями більш докладно.

• **Співочі рукописи безпопівського напрямку**

Найяскравішими взірцями художнього оформлення РК безпопівського напрямку є поморські рукописи. Творчий розвиток давньоруських традицій, що проявився високим рівнем професіоналізму у всіх видах мистецтва, був втілений у Виговській пустині в Помор'ї – центрі книжності, де вже до сер. XVIII ст. було сформовано єдину традицію та єдиний стиль графічного оформлення РК, а також стильовий різновид півуставу – поморський півустав XVIII–XIX ст., у якому в накресленні знамен та літер словесного тексту прослідковується зв'язок з московським книгописним стилем кін. XVII ст.⁶⁴

Книжний декор поморців був оснований на елементах стародрукованого стилю, геометричного орнаменту, а також розкішного варіанту московського бароко кін. XVII ст., якому притаманні золоте тло заставок, насиченість фарб із використанням малинових, жовтих, зелених кольорів⁶⁵. Також слід відзначити витончену художню майстерність, високий рівень грамотності, професіоналізм писців, чистоту та єдність стилю, що простежується у співочих книгах поморського письма.

Ця традиція спиралась у своїй основі на джерела давньоруського співочого мистецтва періоду його найвищого розквіту (перш. пол. – сер. XVII ст.), що базувалися на хомовому співі, і водночас була трансплантована й адаптована до умов Нового часу шляхом проставлення в знаменній нотації кіноварних позначок.

У фондах ІР НБУВ виявлено п'ять манускриптів, які можна віднести до безпопівської традиції (ф. І, од. зб. 2485, 3998, 3999; ф. 30, од. зб. 27; ф. 312, од. зб. 116).

⁶³ Клименко Е.С., Гальченко О.М. Кириличні співочі рукописи монодійної традиції XII – початку XX ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Історико-кодикологічне дослідження. Каталог / відп. ред. Л.А. Дубровіна; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2011. С. 62.

⁶⁴ Панченко Ф.В. Рукописное наследие выговских мастеровпевцев: история, традиция, творчество: Автореф. дис. ... канд. искусствовед. / С.-Петербург. Гос. консерватория им. Н.А. Римского-Корсакова. Санкт-Петербург, 2002. С. 13.

⁶⁵ Винокурова Э.П. К вопросу о генезисе поморского орнамента // Литература Древней Руси. Источниковедение. Ленинград, 1988. С. 259–289.

Це книги невеликого формату (4° та 8°), три кодекси мають добротні оправи, в них відсутні особливі прикраси. Характерними ознаками текстів є переважно роздільномовленнєва фонетична редакція, знаменна позначкова безпризначна нотація, особливий тип почерку, наявність проміжків між словами, відсутність розділу літургії в Обиходах тощо.

Два з цих кодексів (ф. 30, од. зб. 27 та ф. I, од. зб. 3998) мають ознаки поморського стилю художнього оформлення: деталізовані малюнки з рослинно-геометричним орнаментом, квіти та ягоди благородних відтінків, помірне використання золота. Так, в оздобленні першого з них бачимо гнучке переплетення рослинних пагінців, насиченість малинових та зелених відтінків фарб з переважанням чорного кольору на золотому тлі. Цей рукопис містить Октоїх традиційного складу й додатковий розділ Обиходу – чинопослідування по померлих, частина піснеспівів якого новоістинномовленнєва, інша зберігає хомонію. У другому кодексі незвичним є поєднання в орнаменті квіткових шестипелюсткових розеток та ягід типу малини на плодоніжці із соковитими кістянками, з ламаними барочними лініями. Обидва рукописи відзначаються характерними заставками-рамками в аркуш із квітково-ягідним орнаментом на золотому тлі й вписаним усередині титулом книги, а також колонами та вертикальними смугами, що з'єднують композицію воєдино.

У РК (ф. 312, од. зб. 116) художнє оздоблення виконане в аматорській манері. Рукопис містить Ірмологій неповного складу ірмосів, в роздільномовленнєвій редакції. За послідовністю гласів додано канон Вербної неділі 4-го гласу та канон Великої Суботи 6-го гласу в новоістинномовленнєвій редакції⁶⁶.

РК (ф. I, од. зб. 3999) є складеним конволютним збірником, що має чотири частини. Він написаний на різних видах паперу сімома почерками, містить 12 різних філіграней та приписки власника, що дозволяє прослідкувати процес його створення. Цікавою є доля цієї книги. У записах згадуються отаман Кутейников, імена донських козаків, ім'я власника рукопису та шлях його міграції (зі слободи [Довжика] Житомирського повіту Волинської губернії, що засвідчено власником книги в 1830-х роках, – Мінської губернії Мозирський міщанин Максим Максимович).

Слід зазначити, що в рукописах поморської традиції найбільше збереглася багаторозспівність, що проявилось варіантністю розспівів Октоїха, Стихир евангель-

⁶⁶ Клименко Е.С. Музичні знаменні рукописи поморської традиції у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського // Рукописна та книжкова спадщина України. 2007. Вип. 11. С. 200–202.

ських, Празників та Обиходу (чисельні позначки «ін», «ін перевод», які помічають варіанти формул та фітних розводів у тексті). У поморському Збірнику (ф. I, од. зб. 3999) наявні також вказівки на «болшой» та демествений розспів, а світильні святам та Трисвяте записані знаменною нотацією зі знаком «Э», що свідчить про їхню приналежність до путного чи демественого розспіву⁶⁷.

• Співочі рукописи попівського напрямку

У фондах ІР НБУВ зберігаються 22 співочих РК попівського напрямку. Ранні старообрядницькі рукописи цієї традиції ще не мають самобутніх, яскраво виражених рис художнього декору, тому основними критеріями для їхньої ідентифікації та атрибуції слугують такі ознаки: старі дониконівські тексти (старообрядці не сприйняли нововведень, пов'язаних з розширенням складу Ірмологія та заміною одних піснеспівів на інші в Октоїху й Празниках), виправлені на «речь» та представлені біля знамен кіноварні позначки та признаки.

Загалом ці рукописи зберігають типологію співочих книг середньовічної традиції, але в них частіше зустрічаються скорочені типи книг. У деяких пам'ятках є особливі розділи та доповнення. Так, Октоїх уральського походження в кожному гласі великої вечірні містить стих на вході «Свете тихий» та «Достойно есть...» з літургії (ф. 30, од. зб. 29). У деяких списках Празників наводяться світильні (ф. I, од. зб. 7482), тропарі, кондаки та світильні на господські та богородичні свята (ф. I, од. зб. 5466, ф. 33, од. зб. 18), величання та задостойник (ф. 301, од. зб. 116 л).

Серед старообрядницьких рукописів є чотири співочі Азбуки поч. – сер. XIX ст., що являють собою теоретичні посібники для вивчення давнього співу. У кожній вміщено Ліствицю – гірку, на якій звуки розташовані у висхідному та низхідному русі, «Имена всакомѣ знамени», де подано перелік співочих знаків безлінійної нотації, й у трьох з них наведено Проуки – дуже просто нотовані навчальні фрази, які вивчалися напам'ять і розспівувалися по знаменах. Рукопис (ф. 301, № 638 п) містить такий заголовок: «Азбѣка Зде написахом имена столповому знамени како которое зоветсѧ. Мы же се от предковѣ своих которіи быша песнотворцы и песнорачителіе, от них же мнози оугодиша Богу навыкохом и преимствовахом требѣющимъ предлагаемъ. Ты же пѣснорачителю ѿ сем внимай, ѿ нижніѧ степени на вышнюю възстѣпай, радиво а нелѣностно прилѣжи, ѧзыкѣ же свой ѿ всѧкаго зла оудержи» й наступні, більш складні розділи: розводні таблиці-грані, розводи лицѣ та фіт 1–8 гласів. Азбука (ф. 312, од. зб. 124)

⁶⁷ Клименко Е.С. Півчі знаменні старообрядницькі рукописи у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. 2007. Вип. 14. С. 40.

містить значний за обсягом теоретичний розділ, нотні приклади, розводні таблиці-грані, фіти й лиця осмогласного співу, фіти з Трезвонів. «Грамматика старинного крюкового п'янія» (ф. 312, од. зб. 125с) містить нотні приклади з Октоїха та Празників, записані у вигляді знаменно-нотолінійного та демествено-нотолінійного двознаменника, а РК (ф. I, од. зб. 5465) — розводи лиць та фіт 1–8 гласів. Два останні кодекси оздоблені в гуслицькій манері книжного декору.

На окрему увагу заслуговує старообрядницький Збірник (ф. I, од. зб. 2836), в якому знаходяться вибрані піснеспіви найбільш урочистого — демественого розспіву з Обиходу, записані демественою нотацією. Цією ж нотацією записана й Обідниця, що містить піснеспіви Літургії Іоанна Златоуста (ф. 30 од. зб. 29, арк. 246–250 зв.) .

У рукописах старообрядницької попівської традиції від XVIII ст. спостерігається зменшення кількості піснеспівів у службах і стає менш поширеною багаторозспівність. Перевага віддається пишному та яскравому художньому оформленню.

Серед манускриптів ІР за манерою письма, орнаментикою, гамою кольорів вирізняються рукописи з ознаками «гуслицької традиції» (ф. I, од. зб. 5465, од. зб. 5467, од. зб. 5513, од. зб. 7482; ф. 30, од. зб. 29; ф. 33, од. зб. 18; ф. 312, од. зб. 125 с), «ветківської традиції» (ймовірно, ф. 301, од. зб. 638 п та ф. I, од. зб. 5466), а також РК змішаних стилів з елементами народних мотивів, що, можливо, побутували у старообрядницьких поселеннях Центральної та Південно-Західної України.

У святкових старообрядницьких кодексах, здебільшого ветківських та гуслицьких Празниках, на бокових полях вміщено бордюри з квіткою, іноді — з пташкою на вершині, що надавало аркушу вигляд рамки (ф. I, од. зб. 5466, од. зб. 5513; ф. 33, од. зб. 18). На початку книг широко використовувалися заставки-рамки розміром в аркуш архітектурного типу (з двома колонами, антаблементом та базою), зі вписаним усередині титулом книги поморського або гуслицького стилів (ф. I, од. зб. 3998, ф. I, од. зб. 5466, од. зб. 5513, од. зб. 7482; ф. 30, од. зб. 29; ф. 33, од. зб. 18). У деяких рукописах заставки-рамки в аркуш вміщено на початку розділів зі вписаними всередині заголовками (ф. I, од. зб. 7480 — з елементами барочного та стародрукованого стилів; ф. I, од. зб. 3996 — виконані в техніці гравюри). Орнамент гуслицьких рукописів складається з широколистих трав, яким за допомогою штриховки надається об'ємність у звивах. Характерними для цих рукописів є новоістинномовленнєва фонетична редакція текстів, знаменна позначкова призначна нотація, тексти з крупним, дещо витягнутим півуставом з чітким поділом слів на склади, пишнobarвне яскраве оздоблення, виконане в червоних, жовтих, блакитних, зелених кольорах з використанням золота, доб-

ротні оправи вишневого та коричневого кольорів, деякі з яких мають золоте тиснення, та обрізи, покриті золотом та чеканими візерунками⁶⁸.

Отже, використання методів джерелознавства, палеографії, спеціальних музично-палеографічних методик, а також періодизації церковного знаменного співу, заснованої на фонетичних редакціях літературного тексту, звернення до методик структурної типології та залучення матеріалів історичного характеру дали можливість показати розвиток та впливи різних церковно-співочих традицій на традиції рукописної книжності. Застосування методів кодикології та кодикографії, які активно розвиваються в ІР НБУВ з 90-х років XX ст., сприяло систематизації колекції, ідентифікації і коректній атрибуції кожного рукопису, віднесенню його до певної культурної традиції.

⁶⁸ Клименко Е.С. Півчі знаменні старообрядницькі рукописи у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. 2007. Вип. 14. С. 39, 41.

**Історія та повсякдення в записах
українських рукописів ранньомодерної доби
з фондів Інституту рукопису
Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського**

Ольга Іванова

Період XVI–XVII ст., визначений у вітчизняній історії як ранньомодерна або козацька доба, має беззаперечно велике значення у становленні української нації. Бурхливі історичні події, значний вплив західноєвропейської культури та літератури, складні міжконфесійні відносини в суспільстві, – все це спричинило подальший розквіт книгописання, що знайшло відображення в активізації створення книг історичного та художнього жанрів, виникненні та поширенні перекладів національною староукраїнською мовою – спочатку книг Святого Письма, згодом творів догматичного, полемічного та апологетичного змісту, наукових праць тощо. Цілком зрозуміло, що історичні події та повсякденне життя за складних часів XVI–XVII ст. безпосередньо відбиті передусім в історичних та актових документах того часу. Проте своєрідним історичним матеріалом, що доповнює документальні джерела і тим сприяє створенню більш повної картини певного часового відтинку, можуть слугувати записи на полях та вільних аркушах рукописних книг.

Період української писемної культури XVI–XVII ст. репрезентований значною кількістю рукописних книг, створених на теренах України, що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР). Записи на їхніх сторінках є важливим джерелом, з одного боку, – для дослідження вітчизняної книжкової культури, зокрема історії побутування кожного кодексу від часу написання до часу надходження до бібліотечного сховища, з іншого, – для вивчення історії України – від значних подій та відомих імен до повсякденного життя пересічної людини.

Записи, залишені у РК будь-яким сучасником її створення або певного періоду її побутування (писця, інтролігатора, замовника, вкладника, покупця, даруваль-

ника, читача та ін.), є своєрідним історичним свідченням. Наведені в них імена, назви, події — від лише імені писця, часто з додаванням статусу (піп, дяк та ін.) та дати написання РК, до згадування імен замовників та вкладників, назв церков, монастирів, імен та регалій тогочасних можновладців або церковних ієрархів, цін на книги та інші предмети, про природні явища тощо — висвітлюють тим самим історичні реалії або повсякденні подробиці щодо тогочасного життя країни.

Найчастішим та найпростішим свідченням історії, суголосної створенню кодексів, є вказівки в записях писців на можновладців, представників вищого духовенства, архимандритів монастирів, відомих на той час історичних осіб тощо.

У двох Апостолах, створених на Волині в 1568 р. (ф. 28, од. зб. 766) та 1597 р. (ф. I, од. зб. 7462)¹ і переписаних з видання Франциска Скорини (Вільно, 1525 р.), післямови друкованих видань відображають тогочасні події, в них висвітлено історичні обставини написання рукописних списків, зокрема названо імена світських правителів. В Апостолі 1597 р. писець Федір Черемський наводить ім'я князя та військового діяча Януша (Івана) Збараського (1553–1608 рр.), який на час створення цього рукопису вже отримав номінацію на Брацлавське воєводство (1576 р.), а за участь у війнах з Московією — на староство Пінське (1781 р.): *«Літа по народженіи нашего спасителя. Исуca Хpистa сына божія тысяча пятсотъ девятдесять сего мѣсяца апрѣля 13 дня. При держаніи наласкавъшего господара его милости. княжате Януша Збараського. воєводи браславського и пиньского. и далии. в мѣсте четвертни. списана. через мене Федора Черемского на тот час писара в четвертни. изъ друку доктора Франьцышка Скорини с Полоцька...»*².

Так само відредаговано післямову у списку Апостола 1568 р., написаному, як і попередній рукопис, також на Волині невідомим писцем: *«Доконана есть сия книга... літа по народженіи нашего Спасителя Исуca Хpистa Сына Божія. тысячнаго, пятсотога, и шестдѣсять осмаго: мѣсяца сентевріа четвертого дне: при держаніи наласкавъшего господаря Жикгимонта I Августа, Короля Польского. и Великаго князьства Литовського, и Рускаго, и Жомойтського. и иных в мѣсті Радивилове...»*.

Король Сигізмунд Август і воєвода Київський Федір Глібович (Семен-Фрідріх) Пронський, руський князь, який перейшов у католицизм, згадуються у списку

¹ У розділі наведено кілька записів, опублікованих раніше в монографії: Іванова О.А. Кирилична рукописна книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : Історико-кодікологічне дослідження. Альбом філіграней. Київ, 2016. 226 с. : іл.

² Для кращого сприйняття текстів записів звуки застарілих літер церковнослов'янської абетки подаються в сучасній графіці, власні імена та титули — з великої літери, титла розкриваються, надрядкові літери подаються в рядку.

Києво-Печерського патерика 1553–1554 рр. разом із представниками церковної влади — митрополитом Макарієм та архімандритом Іларіоном: *«при гръжаві великаго короля Жикгимонте Августа при благородном князі Феодоре Глібовичи Пронскомъ. въведоі Києвъском. при митрополите Києвъском и Галицком и всея Руси кир. Макарії. пречестном архимандрите Печерском кир Иларионі»* (ф. 306, од. зб. 386).

Слід зазначити, що місця створення кодексів у записах писців згадуються рідше, ніж дати, і більшість з них це — монастирі: Київський Золотоверхий Михайлівський, Дворецький Троїцький, Пересопницький Богородице-Рождественський, Жировицький Успенський, Києво-Печерська Успенська лавра. Цілком зрозуміло, що найвища церковна влада, а також місцеві архієреї, архімандрити та ігумени згадуються в записах рукописів, що написані або вкладені (подаровані) в українські монастирі. У наведеному вище записі в Києво-Печерському патерику, створеному в однойменній лаврі, — це архімандрит Іларіон. Дворецький та Пересопницький монастирі пов'язані з іменем архімандрита Григорія, який брав безпосередню участь у написанні цього шедевра книжкової писемності як керівник.

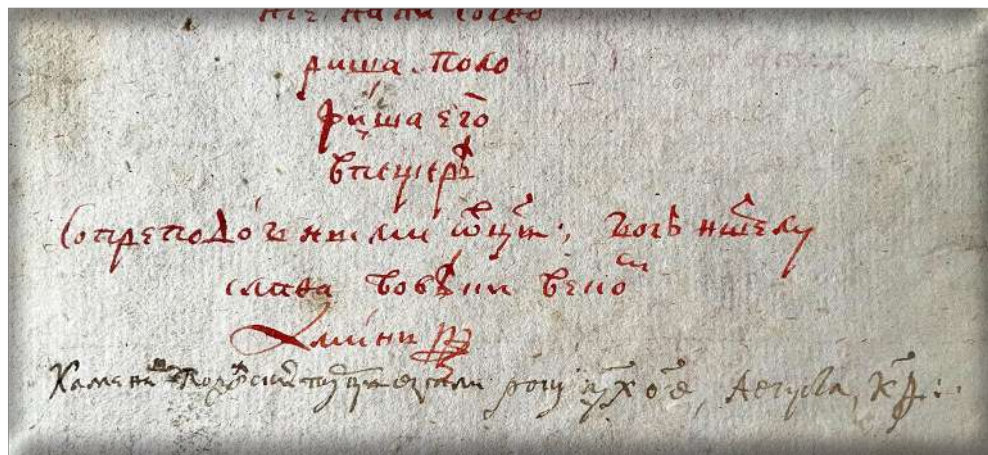
У Збірнику полемічного змісту, написаному наприкін. XVI ст. у Львові (ф. 303, од. зб. 19), міститься запис вкладника рукопису в Жидичинський Миколаївський монастир — архімандрита монастиря Гедеона Балабана, який, вірогідно, був також і замовником, судячи з близьких дат написання та вкладу, а також з очевидного підкреслення полемічної мети написання книги, яку він називає «книгою ізбаронною от многих святых отец на еретики вопросы і ответы». Запис може слугувати своєрідною ілюстрацією тодішнього історичного періоду, важливого моменту конфесійної напруги, спричиненої укладенням у Бересті кількома єпископами Київської митрополії Константинопольської Православної Церкви на чолі з митрополитом Михайлом Рогозою унії з Римо-Католицькою Церквою. Запис містить всі відомі на той час імена представників світської влади та церковних ієрархів, очевидців або учасників згаданої події. Варто зазначити, що імена ієрархів згруповані згідно з двома сторонами церковного протистояння. Так, спочатку, за королем Сигізмундом III (Вазою), *«при отступленю от святои восточной церкви»* згадуються луцький староста М.О. Семашко, один з організаторів церковної унії — митрополит Київський, Галицький і всієї Русі Михайло Рагоза, проуніонні єпископи, які підписалися під текстом Брестської (Берестейської) унії: Володимирський єпископ Ігнатій Потій, Луцький і Острозький єпископ Кирило Терлецький, Холмський і Белзький єпископ Діонісій Збіруйський, Полоцький єпископ Григорій Герман, інші владики, які приєдналися до них, зокрема Пинський і Туровський єпископ Леонтій Пелчицький. Іншу групу — *«при благочестии стоящих»* — пред-

ставляють: володимирський староста та маршалок землі Волинської (1550–1608 рр.), київський воєвода (1559–1608 рр.), відомий воєначальник та державний діяч князь Василь Острозький, сам вкладник – єпископ Львівський Гедеон Маркович Балабан, який певний час після укладання Брестської унії перебував на згаданій у записі посаді екзарха Константинопольського патріарха, його племянник Ісає Балабан, поставлений дядьком архімандритом Унівського монастиря³, єпископ Перемиський Михайло Копистенський та архімандрит Києво-Печерський Єлисей Плетенецький. Слід зауважити, що послідовно «при благочестии стояв» лише останній з названих єпископів, усі інші церковні діячі з цієї групи і Василь Острозький спочатку, до собору 1596 р., самі схилилися до підписання унії.

У Збірнику слів та повчань змішаного змісту 30-х років XVII ст. (ф. 301, од. зб. 521) серед кількох нотаток літописного характеру стосовно подій різного часу знаходимо кілька таких, що стосуються церковного життя минулого століття, але для читача XVII ст., на тлі міжконфесійної боротьби, вони були співзвучними актуальним мотивам релігійної полеміки: *«Рымляне от Русі отлучилися святыми великими мясопустами и постами в року... от Рождества Христова [1582]-го... и... смущение веліе сотвориша грековірнымъ людемъ»*. *«Року [1582] Поправа календара в римском костелі»*. Тема переходу з юліанського календаря на григоріанський, здійсненого за постановою папи Григорія XIII, набуває розвитку в тому самому рукопису в польському записі, також датованому XVII ст.: *«Roku Panskiego 1582, d. 4 Pazdziernika Kalendarz otrzymie Grzegorza XIII Papieza odmieniono y poprawiano (albo raczey skrzywioino) y dziesięć dni nazad pomkniono, co niektore Koscioly przyeli, oprócz Greckych, iako cale statecznych y ni w czym postanowieniu oycow S.S. y siedmi Synodow ich nienaruszających»*.

З темою міжконфесійних відносин пов'язаний підсумковий запис-післямова найвідомішої української рукописної пам'ятки XVI ст. – Пересопниці; у ній писець висвітлює, серед іншого, практичну мету перекладу Євангелія зрозумілою для пересічного українця «руською» мовою, яка лежить в актуальній на той час площині релігійної полеміки. Пояснюючи наявність сумаріїв – анотацій до кожної глави на її початку, писець зазначає: *«Розуміи же и о том брате. иже тыи писмена гробными. въ очерътах положеныи, где то взывается глава не безъ причины суть написаны. Але абы еси зналь, иже єдина глава, замыкаєть в собі колко зачалъ и што єсть в неи написано. Тыж для людіи законуу римского, сиреч, латинянь, иже в нихъ не взываются зачала, єдно капитулы, а по нашемуу языку главы, буде ли онъ тебе о што просити, абы еси єму немедло, сиречь, боръзо нашедьши, указаль»*.

³ Див.: Ізборник – URL: <http://litopys.org.ua/isaevych/is11.htm>

Іл. 1. Історичний запис у Збірнику повчань 30-х років XVII ст. Ф. 301. Од. зб. 521. Арк. 13

Утім, міжконфесійні відносини позначалися не лише у площині протистояння та полеміки. Спостерігалось також неминуче прийняття та проникнення деяких аспектів католицизму в українське суспільство разом із загальноєвропейським культурним впливом. Але віддзеркалювався цей вплив у різних соціальних верствах по-різному. Якщо для світської та релігійної верхівки прийняття католицизму як безпосередньо, так і у формі церковної унії було життєво необхідним з політичних міркувань – задля збереження власного статусу, майна та соціального впливу, то для шляхетства й інтелігенції з міських та сільських мешканців, які тяжіли до здобуття знань та освіти, стає привабливим тип світської культури західного зразка: це знаходить відбиття в розповсюдженні латиномовних і польськомовних католицьких шкіл, навчанні деяких представників українського суспільства в європейських університетах, поширенні перекладної європейської літератури тощо. Щодо пересічної людини, то вона здебільшого зберігала вірність Православ'ю, але й її не обійшов певний вплив «чужого» обряду, що висвітлюється, зокрема, у збірнику «Слова послицькі Василя Великого» з колекції Михайлівського монастиря (ф. 307, од. зб. 480). У розлогу історичному записі йдеться про рішення церковного собору 1629 р., який відбувся в Києві в Михайлівському монастирі за благословення митрополита Іова Борецького, служити у православних церквах чин пасії, поширений у католицьких та уніатських церквах. Спеціальна великопісна служба пасія (лат. *passio* – страсті), присвячена дням Страсного тижня, яка правиться в церквах по чотирьох п'ятницях Великого посту – за страсними Євангеліями від чотирьох євангелістів. Служба мала характер урочистої зворушливої процесії і знаходила значний відгук у душах людей, не обтяжених догматичними міркуваннями, які сприймали богослужіння здебільшого емоційно та естетично.

Собор «поставиша творить зборомъ в златоверхои Церкви на субботу акафість за иконою Новодворскою и Печерском монастирі... Sancti Jesu Christi incruciamы (!) зовоша *пассиѧ*», аби протидіяти Католицькій Церкві залучати православних парафіян до себе: «много діяху, абы нашихъ греческаго закона люди прихожъ, и облякохкося на вси ихъ кривды»⁴.

Фіксація історичної події в окремому записі, не пов'язаному безпосередньо ні зі вкладом, ні зі створенням рукопису, трапляється в поодиноких випадках. Можна зауважити подібну, суто історичну нотатку про відомий історичний факт — здачу Кам'янця-Подільського турецькій армії після двотижневої облоги⁵ — у сухому літописному формулюванні у Збірнику слів та повчань 30-х років XVII ст. (ф. 301, од. зб. 521): «Каменец-Подоольский турци взяли року [1672] Августа [29]».

Важливий історичний факт щодо торговельних відносин регіонального характеру конкретної місцевості висвітлює запис про придбання «рабом Божиим Федором» збірника Ізмарагд (ф. 310, од. зб. 152) у 1661 р. «в місті Василькові в ярмарку». На час появи цього купчого запису ярмарок у Василькові діяв уже тривалий час — від 1586 р.: за магдебурзьким правом, наданим місту Стефаном Баторієм, у Василькові, як і в деяких інших українських містах, дозволялося проводити ярмарки двічі на рік, але невдовзі вони стали відбуватися частіше. Відомості про це містяться в «Записках» Павла Алеппського, який мандрував Україною в сер. XVII ст.: «у країні козаків ярмарки є безперервними з початку до кінця року. На кожне свято утворюється ярмарок в тому чи іншому місті, як це було введено при пануванні ляхів»⁶.

Ранньомодерна доба характеризується, зокрема, становленням та подальшим розквітом українського козацтва; епоха кін. XVI — сер. XVII ст. зазнала кількох хвиль козацьких повстань проти Речі Посполитої. Відомості щодо подій з історії козацтва також можна знайти на полях рукописних книг. Вони містяться здебільшого в купчих та вкладних записах, що висвітлюють обставини укладання угод.

Так, один з моментів Національно-визвольної війни 1648–1656 рр. між військами Речі Посполитої та українськими козацько-селянськими військами Богдана Хмельницького відображений у записі Євангелія (ф. 301, од. зб. 34 л) про вклад

⁴ Голубев С. Когда и кем введены в южнорусскую обрядность пассии? // Епархиальные ведомости. 1874. № 7. С. 161–165.

⁵ Пلامеницька О. Castrum Camenecensis. Фортеця Кам'янець : (пізньоантичний — ранньомодерний час). Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2012. С. 87.

⁶ Іванова О.А. Кирилична рукописна книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : Історико-кодикологічне дослідження. Альбом філіграней. Київ, 2016. С. 179.

у церкву Архістратига Михаїла в місті Гадячі Козми Гарбара та його дружини Соломониди, датованому 1 січня 1649 р. До звичайних елементів, що утворюють розлогий вкладний запис, — дата, імена вкладників, назва книги, місто та місце вкладу, закляття проти крадіжки — додані та підкреслені відомості про історичні обставини часу, які, мабуть, близько торкалися кожної людини незалежно від її соціального стану: *«а сія кніга надана есть в тои час гди была воина в землі нашои росииской, то есть гды бились благочестивые во Христі воины козаки з ляхами за наступлене на благочестия. То діялось в тои рок вышменованный [1649]»*.

Відомо також про козацькі пожертви на храми, зокрема, наприклад, Святкову мінею, яка пізніше потрапила до київського Софійського собору (ф. 312, од. зб. 90), у 1651 р. *«Трохым козаць Гавронски воиска Запоросского»* (село Чернігівського воєводства) дарує священнику свого села Іоанну Добренку, настоятелю Покровської церкви; джерела наводять рік її заснування, близький до дати цього вкладу, — 1646 р.⁷

Інший козак Війська Запорозького, Мартин Курошчук, з дружиною, за записом 1604 р., надає на престольне Євангеліє *«го храму святого пророка Ілии на сели Прохоровці в повите каневскомъ»* (ф. I, од. зб. 1776) — церкви, яка має дотепер статус козацької.

Між тим, слід зазначити, що козаки не завжди ставилися до духовенства та релігійних установ з належною повагою, відомі також випадки пограбування ними храмів та монастирів. Про одну з таких подій оповідає історичний запис на бічному полі Торжественика тріодного, який довгий час зберігався в Мілецькому Миколаївському монастирі (ф. 303, од. зб. 116), про що свідчать кілька власницьких записів: *«Козаки Пришли у суботу передь Покровою и манастирь обирали»* — запис датований за письмом XVII ст.

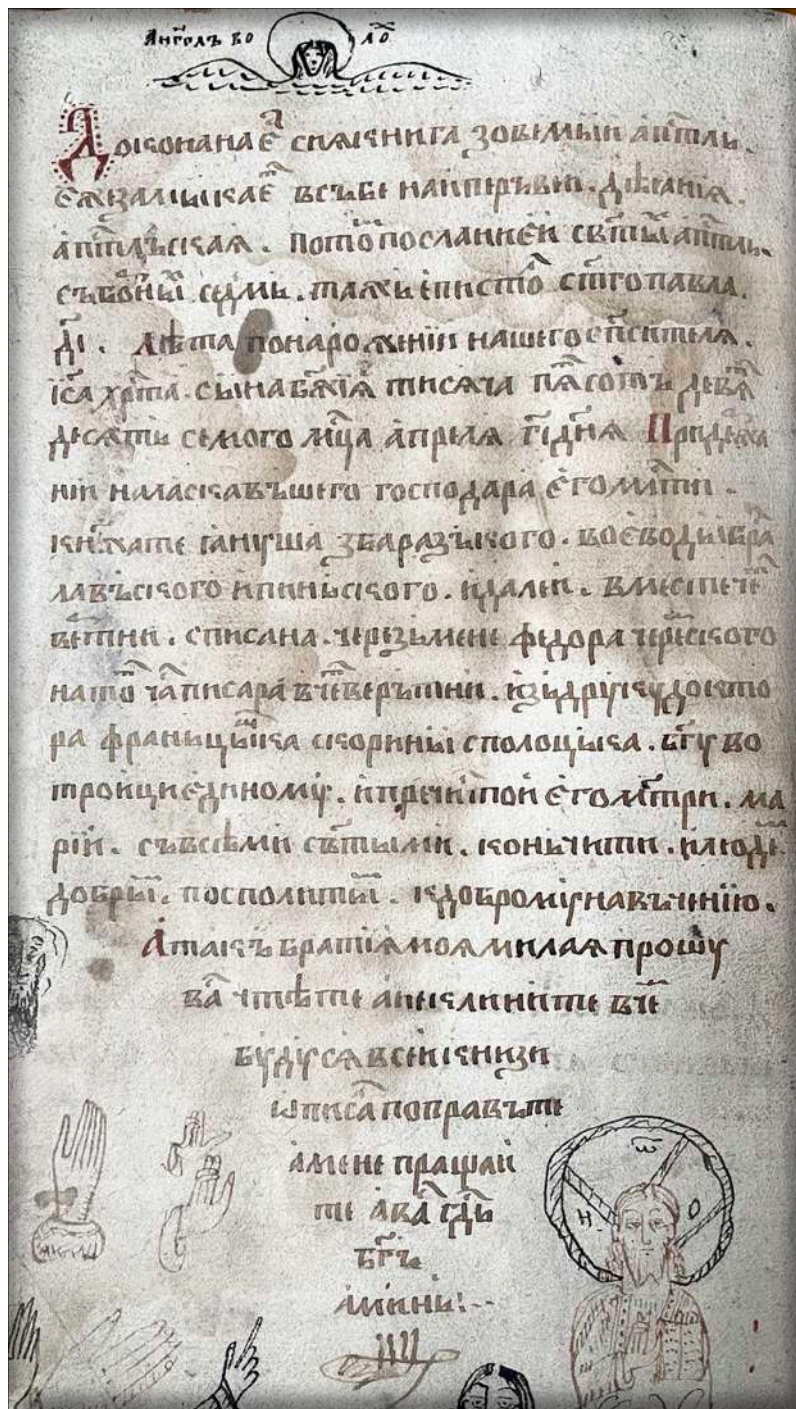
У рукописах, які були створені в монастирях або в них вкладені та зберігалися тривалий час, часто зустрічаються записи про монастирське та церковне будівництво. Так, цінним є історичний запис літописного змісту 1687 р. у книзі Бесіда Іоанна Златоуста на Євангеліє від Матфея з колекції Києво-Печерської лаври (ф. 306, од. зб. 13), який фіксує дату початку спорудження в лаврських стінах Трапезної церкви зі згадуванням архимандрита та грошодавця робіт: *«Въ року 1687 місяця мая 20 дня, в пятокъ Святого Духа... начали муровати трапезу в Печерском святом манастиру, за благословениемъ висоце Богу Его милости господина отца Варлама Ясинского, архимандрита Печерского, коштом Пана Максима Василковского, арендара на тои час будучого Печерского»*.

⁷ Іванова О.А. Кирилична рукописна книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису... С. 175.

У збірнику Ізмарагд, що зберігався в бібліотеці Михайлівського Золотоверхого монастиря, його економом занотовано поновлення Михайлівського собору в 1655–1656 рр. коштом ігумена монастиря – історика, письменника, автора відомої «Хроніки з літописців стародавніх» Феодосія Софоновича із зазначеною датою 1655–1656 рр.: *«Ясневелебный отецъ нашъ Феодосій Софониъ золотоверхую церковь железомъ покрил року 1655 и року 1656. рабъ божій економъ Семѣонъ»* (ф. 307, од. зб. 489).

Два історичні записи про будівництво в Межигірському монастирі Преображенського собору містяться в Євангелії (ф. 312, од. зб. 28), яке було написане у цьому монастирі і зберігалось там протягом трьох з половиною століть. Відомо, що відбудова запусілого на початок XVI ст. монастиря почалася в 1523 р., коли Сигізмундом I Августом була підписана грамота-привілей на ім'я Київського воєводи Андрія Немировича, яка надавала київському ієромонаху Мисаїлу Щербині право на монастир зі звільненням від податків з метою його відновлення⁸. Важливий історичний запис у рукопису дає змогу уточнити час завершення робіт у храмі (1555 р.) разом з головним вівтарем на честь Преображення та бічними вівтарями святителя Миколая й апостолів Петра і Павла: *«В літо от нарожения Сина Божего Ісуса Христа 1555 сталося совершение храму господня в Межигорском монастыри. престол великий Преображения Господа нашего Ісуса Христа и святого чюдотворца Николы и святых верховных апостоль Петра и Павла»*. В іншому записі Євангелія зафіксовано день освячення бічного вівтаря святителя Миколая в наступному 1556 р. митрополитом Київським Макарієм II: *«Освятися олтар великаго Бога и Спаса нашего Ісуса Христа во имя святого архіереа чюдотворца Николаа преосвященным митрополитом Киевским и всеа Руси Макариемъ, и при великом Кір Жигмонті Августі в літо 7063... місяца сепевріа 15 дня на день святого мученка Никиты за игумена Онофрея»*. У XVII ст. будівництво в монастирі продовжилось, про що опосередковано згадується в поаркушевому записі 1649 р. в Ірмолії (ф. VIII, од. зб. 20), пожертвуваному в Преображенський собор обителі ієромонахом, вірогідно, того самого монастиря, Йосифом Феодоровичем. Вкладник називає час вкладу *«временем кгда пановал в нашей Малой Россіи пан Зиновій Богдан Хмелницкій Гетман воиска Запорозкаго христолюбиваго труждающагося о благочестивой восточней Церкви, а за пастырства... Силвестра Косова митрополита Кіевскаго Галицкаго и всея Россіи, за строительства тои святои обители Межигорской: Пречеснаго господина отца Ігумена Варнавы Лебедевича»*.

⁸ Максимович М.А. Сказание о Межигорском монастыре // Максимович М.А. Собрание сочинений. Киев, 1865. Т. II. С. 259–260.

Ил. 2. Запис писця, попа Федора, в Мінеї 40–60-х років XVI ст. Село Битень, Волинь. Ф. І. Од. зб. 4056. Арк. 276

Утім, під «строителством», можливо, розуміється не власне будівництво, а швидше, облаштування монастирського життя. Зведені в монастирі храми, про які згадується в записах, очевидно, були дерев'яними, відомо, що кам'яне будівництво розпочалося в Межигірському монастирі дещо пізніше, в 70-х роках XVII ст., після великої пожежі 1665 р., за ігуменства Феодосія Васковського (1669–1793).

Окрім прямого згадування історичних подій та участі в них відомих осіб, записи віддзеркалюють чимало подробиць щодо повсякденного життя людей, і найбільш змістовними в цьому сенсі є записи писців, вкладні та купчі, які охоплюють цілий комплекс питань, пов'язаних з роллю рукописної книги як такої в історії писемності та культури: ким була написана книга, в якому місці, для кого, де нею користувалися, де вона зберігалася тощо.

Слід зазначити, що в наявних записах писців у рукописах XVI–XVII ст. частіше зазначені дати написання книг, аніж місця; а зі вказаних місць здебільшого це монастирі. Але не завжди вони підписані ченцями, хоча цілком зрозуміло, що велика кількість створених у монастирях книг переписувалася ченцями без зазначення імені за церковним послухом. З метою поповнення монастирських бібліотек до роботи залучалися також світські особи, частіше – професійні писці або дяки, які іноді самі вказують у підписах свій рід діяльності. Так, Федір Черемський у післямові до переписуваного ним друкованого видання Апостола Франциска Скорини зазначає про себе: «писар в Четвертні» (ф. 1, од. зб. 7462 а), а Михайло Васильович, писець Пересопницького Євангелія, в одній із приписок вказує, що він «писар зь Сянока».

Крім монастирів, книги переписувалися в селах та містах, і там серед переписувачів уже зустрічаються представники білого духовенства та шляхетства. Диякон Василій у записі до переписаного Євангелія (ф. 301, од. зб. 39 л) підкреслює про себе: «з дому шлехетных Терновских...».

Для власного вкладу в церкву або монастир РК переписувалися вкрай рідко. Так, священник села Битень на Волині піп Федір «в старости єсми писалъ сию книгу» Мінею святкову (ф. 1, од. зб. 4056) вірогідно власноруч для своєї церкви, звертаючись до майбутніх читачів: «Въспоминайте въ святи литоргъи поминайте не словомъ празнымъ но свічею и проскорою».

Богослужбні книги, які становили більшість у XVI–XVIII ст., переважно виготовлялися на замовлення, але з різною метою та для різних замовників. Так, духовні особи замовляли книги для користування в богослужіннях у своїй церкві або для вкладу. Книги замовляли й світські особи, які бажали вкласти кошти «за спасіння душі» для подальшої пожертви в церкву або монастир. У першому випадку це позначалося в запису як «повеленіє», «стяжаніє», «благословеніє» священника

церкви, ігумена або архімандрита монастиря: Тріодь цвітна (ф. 312, од. зб. 79) написана в 1608 р. *«рукою многогрішного діяка іменем Єрофея Семеновича поповича Черньского... повеленієм священного ієрея Терентія Падневича мешанина Острозкого, на тоть час бывшаго священника Грежанского»*. Мінея на лютий (ф. 307, од. зб. 425) створена переписувачем Іоанном Васильовичем у 1600 р. для Михайлівського Золотоверхого монастиря *«стараниемъ и повеленіємъ въ иноцѣхъ изряднаго господина отца Аръсенія понеже онъ бысть въ тои час стареишиною въ манастирі»*.

Писець Сава Григорієвич переписує у Львові «Бесіди Іоанна Златоуста на Євангеліє від Іоанна» для диякона Ігнатія Савича (ф. 303, од. зб. 112).

Серед світських замовників зустрічаються імена князів: для князя Юрія Слуцького створює Євангеліє тлумачне дяк Устин Яцкович Чечерянин (ф. 303, од. зб. 113). Ім'я князя Юрія Слуцького зазначає ігумен Межигірського монастиря в записі Євангелія тетр (ф. 312, од. зб. 28) з приводу дарування монастирю Євангелія, з якого був переписаний новий рукопис: *«Я Андриан игумен манастиря Межигорского обачивши велико попсоване от мышей старому Євангелію которое было надано от князя Юрья Слуцького казав есми переписать свято Євангеліе...»*.

Значна кількість РК створена на замовлення з метою подальшого вкладу. Відразу після написання в Яворові дияконом Георгієм Четвероєвангелія (ф. 1, од. зб. 2789) воно було придбане родиною із села Люлеховець для вкладу в Успенську церкву свого села. Монастирський ктитор Кузьма Кипшатий замовив три місячних мінеї (ф. 307, од. зб. 427) для вкладу в Київський Михайлівський Золотоверхий монастир.

Світські вкладники репрезентовані в записах усім можливим спектром соціальних верств: тут і представники влади, і вельможі, і військові, а також міщани, ремісники, мешканці як містечок, так і сіл. Варто зауважити, що від XVII ст. містяни й селяни як вкладники кількісно переважають, що свідчить про їхню зростаючу роль в соціальному житті того часу. Як правило, власне містяни та селяни виступають колективним жертводавцем – від імені членів своїх родин, а іноді сільської громади. Якщо вклад здійснюється «во здоровіє», до запису включається поіменний перелік усіх членів родини: *«Игнат сынъ Феодоров стараго ватамана и с погроужіем своим Марією и сыньми своими Борисом и Димитрієм, Ілієм, Іоаном»* (ф. 1, од. зб. 3936). У поминальних записах замість переліку імен здебільшого зазначаються родинні стосунки: *«за родичів»*, *«за батьків»*.

Іноді запис має подвійний зміст: у ньому йдеться відразу про купівлю книги та її вклад у церкву. Оскільки такий запис має почасти характер юридичної угоди, де

вказуються вартість книги, власник, адресат передачі, трапляються, хоча й украй рідко, випадки, коли згадуються свідки цієї угоди. Подібний запис, датований 2 квітня 1620 р., міститься на сторінках Тріоді цвітної (ф. 306, од. зб. 26): «...Сиа книга именем Триодъ Цвітная купилъ рабъ божи Самоиль кравец з Росоховатец и женою своею и сынами своими Савою з Микитою с Костуком з Яцкомъ и дал за ню золотых чотири. И дал ею отцу Леонтию попови Камянецкому вічними часы і его потомкомъ за свое отпущеніе и записал еи у Камянках и свідоцтвом слушным при добрихъ людехъ при Власкі при Тишенкі при Ивахні при Пилипі Кашаровскому при Петрі Власковом...».

Крім згадки про свідків, часто зауважуються всі можливі деталі угоди про передавання власності. У Львівському Євангелії (ф. 311, од. зб. 574) згадуються покупець та вкладник, члени родини, ціна книги, священник, свідки, церква та місце: «Был при том брат его Игнат, Коундратув Рудный, Васко Лаврикув синь был при том, и поп их Захарій котрыи тогды им закоун чинил. а записовал его дяк с постели Кундрат Иванькоувъ снь Михув унукъ. съ женою своею Паранкою з Юрковою дочкою, и Стецковою внукою, купили євангеліє, за три копы грошій без семи грошій, за свою вірную силу, и прідал его ку святой церкви, ку Глинску и к городищу на гору, ку святому Михаилу... місцкый синь пана Ивановъ снь Матвій. масной недели в четверъ перед полуднем. куплено въ граді Львові. У святого отца Николы, у дякона Павла».

Щодо осіб, які записували до книг ці угоди купівлі–вкладу, ймовірно припустити, що це були священники або дячки та переписувачі тих церков і монастирів, які нотували вклад, деякі з них додали до записів також свої імена. Серед авторів таких записів – священники: ієрей Григорій Данилович, який «для ліпшаго увіренія руку свою» підписав (ф. 301, од. зб. 37 л), та Іоанн Добренко Сокальський, піп Гайворонський, «настоятель Святое Покровы рукою власною» (ф. 312, од. зб. 90), дячки та писці, наприклад: «при ігумені Никанру писец Ифрим» (ф. 1, од. зб. 2403).

Записи, підписані власноруч вкладниками, зустрічаються не часто, здебільшого їх залишили церковнослужителі, які самі надавали вклади церкві або монастиреві — місцям свого служіння. «Рукою власною» засвідчують свої вклади «сміреный єромонах Арсеній игумень [монастиря] Честного Креста» (ф. 312, од. зб. 31), священник Симеон Кирилович «сию книгу нарекомую Апостоль» (ф. 312, од. зб. 41); один запис належить світській особі — мешканцеві села Павлу Лапку: «подпис руку моеи даю Павелъ Лапка з жонои Огафъею» (ф. 301, од. зб. 30 л).

Подекуди, в дуже рідкісних випадках, вкладниками ставали жінки, що серед наших рукописів зафіксовано лише в одному з Євангелій 40-х років XVI ст., у купчому-вкладному записі 1619 р. городельської міщанки Мотрони Коровчиної, яка

презентує свій вклад — дзвінок у храм свт. Миколая: *«літа Божого 1619 року я раба Божия Мотруна из дітмі своїми на имя Коровчінаа мещанка городелская надала сеи звонок который откупіла у мещан городелских ко храму архієрея Христова Ніколы...»* (ф. 301, од. зб. 34 л). Як свідчить цей запис, іноді предметами вкладу в церкви та монастирі, що фіксувалися в подарованій книзі, були не лише книги, а також деякі речі, які використовувалися як церковне начиння. Подібний запис, датований 1727 р., знаходимо в іншому Євангелії (ф. 301, од. зб. 30 л), в якому занотовано великий майновий внесок у церкву села Обенниж пана Станіслава Гримського з родиною: два олов'яних хрести, чотири ліхтарі, завіса зі шкіряних щитків, корогви з прикрасами, ризи, стихирар тощо.

Географія тогочасних церков та монастирів — міст вкладів релігійних книг — досить широка. Українські топоніми репрезентовані в записах РК у всьому своєму розмаїтті. Згадуються монастирі: Дворецький, Жидичинський, Зімненський, Корсунський, Межигірський, Михайлівський Золотоверхий, Мілецький, Пересопницький, Почаївський, Пустинно-Миколаївський, Рильський Миколаївський, Хоморський, Володимир-Волинський Чесного Хреста, Києво-Печерський, численні церкви в містах Київ, Львів, Яворів, Шаргород, Красилів, Васильків, Вишгород, Глинськ, Гадяч, Канів, Межибіж, Кам'янець-Подільський, Лубни, а також у містечках та селах — Княжполе, Брежани, Битень, Воловичі, Гайворон, Ворзель, Доброгощі, Зозулниці, Кирничани, Лосичі, Люлеховець, Петровське, Полонне, Росоховатець, Селище тощо. Загалом українські топоніми репрезентовані в записах РК XVI–XVII ст. дуже широко⁹.

Спостерігаються певні зміни в кількості вкладних записів у різні часи. Найбільше їх припадає на XVII ст. — час значних історичних змін, національного самовизначення, міжконфесійних суперечок, народних повстань та війн; у попередньому, XVI ст. датованих записів, що свідчать про перехід рукописів до іншого місця або вкладника, значно менше. Переміщення книг з місця на місце сповільнюється у XVIII ст. і майже повністю припиняється в XIX ст., коли рукописи надходять до зібрань монастирів та світських установ.

На відміну від великої кількості вкладних записів, що свідчать про широку практику передання книг у XVI–XVII ст. як пожертв у монастир або церкву для священницьких молитов про здоров'я та спасіння вкладника чи для поминання померлих батьків та родичів, записів власне дарчих і, відповідно, книг, просто переданих у дар, подарованих, украй мало. Серед дарчих записів у книгах XVI–

⁹ Іванова О.А. Слов'янська кирилична рукописна книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : Історико-кодікологічне дослідження. Альбом філіграней. Київ, 2010. С. 464–470.

XVII ст. з фондів ІР НБУВ, які писалися здебільшого на форзацах або на звороті верхньої кришки оправ, більшість — у дар бібліотеці або музеєві — залишена пізніше — в XIX ст. Наявні лише два такі записи XVII ст., один — на книзі, подарованій ієромонахом своєму єпископу, із позначенням імен і сану: *«Сию книгу глаголемую Соборникъ во дар принесє пречестный во ієромонасехъ Антоний Тацевский бо-голюбивому єпископу Луцкому и Острозкому архимандриту Мілецкому Кир Іосифу Чаплицови»* (ф. 303, од. зб. 119), другий — з рукопису, подарованого в бібліотеку монастиря: *«Сія книга Ієромонаха Тимофея Максимовича, од него дана в библиотеку обители Елецкой»* (ф. 301, од. зб. 568 п). В обох випадках дарувальниками є духовні особи. Пересічні мешканці не сприймали книгу, що мала сакральне значення, як подарунок, до того ж і вартість книг ще була занадто високою.

Про ціни на книги того часу дізнаємося з купчих записів, де вартість вказується поряд з назвою книги, іменем покупця, його соціальним статусом або посадою, часом укладання запису й, рідше, місцем купівлі: *«діялося в Наливайков в Романа титора в дому»*.

Угоди здебільшого зафіксовані покупцями, оскільки, як було зазначено, часто придбані книги надалі слугували вкладами. Слід зауважити, що у третині досліджених купчих записів покупці лише залишили під угодою власноручні підписи, при цьому самі тексти про купівлю складені майже в усіх записах третьою особою. Водночас згадування стосовно продавців книг зустрічаються набагато рідше.

Відомостей щодо вартості книг у записах РК, які зберігаються в ІР НБУВ, небагато, записи із зазначенням цін хронологічно представлені лише в кількох рукописах та починаючи тільки з XVII ст. (ціни на книги в записах XVI ст. не зустрічаються), в них репрезентовані всі можливі на той час грошові одиниці: таляри, польські та литовські злоті (золоті) та пенязі. *«За золотих вісімъ»* пресвітер Любецкий із села Щурина наприкін. XVII ст. купив рукописний *«Іермолой»* (ф. 301, од. зб. 647 п). За поодинокими випадками, коли рукописи містять кілька різночасових купчих записів про оплату однаковою грошовою одиницею, можна простежити поступове зниження вартості книги. Так, спостерігаємо зниження ціни на Тріодь цвітну (ф. 312, од. зб. 82) протягом півтора століття завдяки запису XVII ст., датованому за почерком. Дізнаємося, що пресвітер Йосиф Лукашевич купив її за 20 золотих; на поч. XVII ст. *«рабъ божиї Стефан»* із дружиною *«Феодосию и з синомъ своимъ Димитриемъ»* заплатив за Тріодь 13 золотих, а в 1733 р. *«громада Липовская»* куплену за *«золотихъ осімъ»* у поповича Івана книгу *«отмінила до храму Покрова святаыя Богородици...»*. У цій Тріоді зберігся також цікавий рідкісний запис кінця XVIII — початку XVIII ст., який дає уявлення про тогочасні розцінки на оформительські храмові роботи в сільській церкві — це стає очевидним з кількох купчих

записів громади Липовської або священника Липовського, згаданих вище: «*на росходу церковнии роспіси враховали золотихъ сорокъ золотихъ и сімъ золотих. Сего росходу вишло... сімъдесят золотих и семь золотихъ*» (ф. 312, од. зб. 82).

Подекуди замість грошей ціна на книгу визначалася в натуральному еквіваленті — кількістю тварин або обсягом зерна. Так, надавалися, до прикладу, 4 дойниці пшениці «*київської міри*» за Октоїх у 1729 р. на Житомирщині (ф. 312, од. зб. 87). Оплата могла здійснюватися також через надання певної послуги: «*за похорон*» на Львівщині у XVIII ст. (ф. I, од. зб. 2786), «*за свою працю власну*» на Київщині в XVII ст. (ф. 307, од. зб. 492).

Чи не найбільш цікавою та захоплюючою для дослідника темою є вивчення міграції рукописної книги, її доля в часі та просторі. Насамперед це стосується книг, в яких наявні два та більше записів різних часів. Незважаючи на традиційні загрозливі формули-перестороги вкладників, замовників та покупців, які містяться в більш ніж половині таких записів і мали, на думку їхніх авторів, своєрідну охоронну функцію, не завжди богослужбні книги, пожертвовані в ту чи іншу церкву або монастир «*навічно*» або створені для потреб певної релігійної громади, насправді зберігалися та використовувалися там тривалий час; записи свідчать про часту міграцію РК у період XVII–XVIII ст.

Переміщення книг з одного монастиря до іншого могло бути пов'язане зі зміною ченцями, власниками книг, місця їхнього перебування: вкладу в церкву монастиря або надання книги як дару ігумену свого монастиря.

Так, Збірник полемічний 90-х років XVI ст. (ф. 303, од. зб. 119), написаний близько 1596 р. на замовлення архімандрита Гедеона Балабана для «свого» Микільського Жидичинського монастиря, вже в сер. XVII ст. (1651 р.) ієромонах Антоній Тацевський приносить «*во дар боголюбивому єпископу Луцькому і Острозькому Іосифу*» Чаплицові-[Шпаковському], який, будучи архімандритом Мілецького монастиря, своєю чергою, пожертвував книгу в цей монастир. Про постійне подальше перебування Збірника в ньому аж до надходження до бібліотеки КДА, згідно з розпорядженням митрополита Макарія, свідчать власницькі записи монастиря: др. пол. XVIII ст. — «*Ex libris Biblioteca Mielienski*» та XIX ст. — «*Принадлежить Мілецького Манастиря Библиотеки*».

Лествиця поч. XVI ст. (ф. 306, од. зб. 236) наприкін. XVI ст. була надана ієродияконом Віталієм у Тригорський монастир на Житомирщині, в церкву Преображення Господнього, на спомин душі Кирила, першого ігумена цього монастиря, «*навічно*», але в наступному столітті вона вже є «*власною монастыря Печерского Киевского*» і зберігалася там до передання у складі книжкової збірки в 1930 р. до ВБУ.

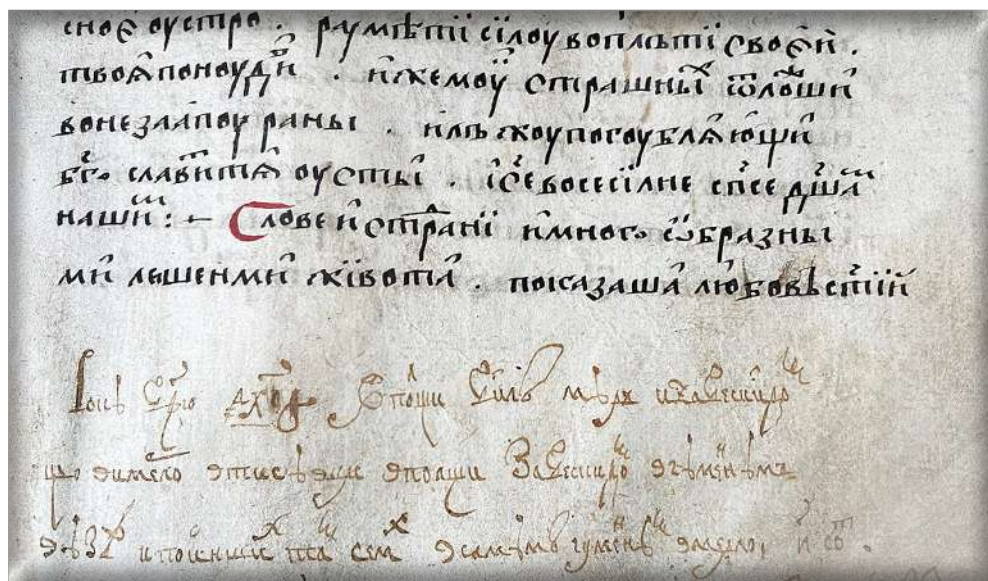
Книга «Бесід Іоанна Златоуста на Євангеліє від Матфея» (ф. 306, од. зб. 13) надійшла наприкін. XVII ст. до Києво-Печерського монастиря доволі складним шляхом: у 1657 р. вона була передана її тодішнім власником священником Хоменком з Нового міста в Шаргороді, через міщанина Івана Максимовича, настоятелю храма Різдва Христового в Старому місті, причому в записі зазначено про вимушене затримання цього передання «через війну». Сам Хоменко називає себе «шаргородським новоміським» та висловлює побажання про майбутнє передання книги до церкви Нового міста, коли її «воскресит Господь Бог» (вірогідно церква була зруйнована). Утім, з невеликим інтервалом у часі, в 1692 р., книга «Бесід» потрапляє до священника церкви прп. Феодосія на Печерську Івана Дзені, який залишив запис про пожертву її в Києво-Печерський монастир, де рукопис і залишився.

Рукописні книги, створені для парафіяльних церков, частіше за монастирські змінювали місце користування. Неодноразово таке переміщення фіксується в межах однієї історичної місцевості. Так, межі Волині не перетинав Апостол (ф. I, од. зб. 7462), переписаний у 1597 р. з друкованого видання писарем Федором Черемським у місті Четвертні (суч. село Маневицького р-ну Волинської обл.), у 1619 р. богослужбовою книгою користується священник Павло Лещевич у церкві міста Ратне, також на Волині. Наступні відомості про долю книги знаходимо вже на початку XX ст., коли вона була привезена з волинською екскурсією Д. Щербаківського для поповнення колекції київського Художньо-промислового музею.

Кілька записів у Ірмологіоні сер. XVII ст. (ф. 301, од. зб. 647 п) також свідчать про перебування цього рукопису протягом усього часу на Волині, хоча й у різних місцях: у XVII ст. це купчий та власницький запис «презвітера Любецького» із села Щурина (суч. Луцький р-н Волинської обл.), у 1761 р. це власницький запис «церкви Милской» — очевидно, в селі Мільці Старовижівського р-ну. І нарешті до КДА книга потрапляє від священника П. Гапановича, який служив у Ковельському соборі, також на Волині.

Межі Київщини не перетинав Службеник, написаний у 20–30-х роках XVII ст. (ф. 301, од. зб. 641 п). У ньому наявні поминальні записи XVII ст. військових, міщан та їхніх родичів із села Ольшани (ще в XIX ст. село з такою назвою існувало в Київській губернії¹⁰); власницький запис кін. XVII ст. священника Самійла Можеловського Покровської церкви села Жуківка (суч. Згурівський р-н Київської обл.); вкладний запис перш. чв. XVIII ст. мешканця Лисянського (тепер — Лисянка Черкаської обл., але в ті часи — Південна Київщина) Костянтина з дружиною

¹⁰ Петров Н.И. Описание рукописных собраний Церковно-археологического музея при Киевской Духовной Академии. Вып. I–III. Киев, 1875–1879. С. 658.

Ил. 3. Історичний запис 1679 р. в Мінеї 1604 р. Ф. 160. Од. зб. 420. Арк. 212

Ориною до храму святителя Христова Миколая; у XIX ст. книга все ще перебуває в Київській губернії в мешканця Таращі Євстафія Петрушевського і надходить до ЦАМ КДА від священника Покровської церкви села Халчки Київського повіту Гошковського.

Більш далекий шлях подолало теренами України Євангеліє, написане, судячи з письма, близько 1610 р. на Львівщині (ф. 301, од. зб. 42 л). Невдовзі після створення, у 1612 р., воно було пожертвоване Андрусом, «Стасувом сином», у церкву свт. Миколая в Малій Горожонці (сучасна Львівська обл.) за відпущення гріхів та на спомин родичів. Через деякий час (1682 р.) книга опиняється у протилежному кінці країни, у Прокопія Кузьменка, священника Тупичевського (суч. Чернігівська обл.), який віддає її до своєї церкви Покрови Пресв. Богородиці. Книга залишається там протягом XVIII ст., що зафіксовано у власницькому записі цієї церкви. А в XIX ст., уже з території теперішньої Черкаської області, надходить до КДА від єпископа Чигиринського Ієроніма.

Євангеліє сер. XVI ст. (ф. I, од. зб. 3936) також змінило кілька церков. У 1602 р. мешканець села Криничани Кам'янець-Подільського повіту Ігнат з родиною пожертвував куплене ним Євангеліє в Михайлівський храм села; у 1779 р. до Троїцької церкви містечка Острожка (суч. Житомирська обл.) його передає селянин Яків Белавка. Записи XIX ст. фіксують перебування книги в Успенській церкві села Киновь та у Троїцькій церкві Новограда-Волинського (1844 р.).

Як бачимо, записи, які передусім мають цінність для дослідника, — писців, вкладні, купчі, дарчі, суто історичні — висвітлюють історію країни, підтверджують та уточнюють відомі, маловідомі й взагалі невідомі факти та події, водночас вони дають змогу простежити долю самого кодексу. Утім існує велика кількість записів іншого роду — тих, що відображають важливі чи дрібні деталі життя власне авторів цих записів, їхнє особисте ставлення до тієї чи іншої події у своєму повсякденні — чи то суто фіксуючого характеру, чи то емоційне, яке часто має характер побіжної нотатки.

Зауважимо, що емоційна загроза, присутня у вкладних записах, має суто формальний характер і насправді є лише однією з обов'язкових складових такого типу записів: ім'я — дата — місце вкладу — імена представників влади або церковної адміністрації того часу — загроза. Тому її не можна розглядати як виявлення особистості автора. До нотаток, що фіксують ту чи іншу яскраву подію, яка не могла не привернути увагу їхнього автора, слід віднести насамперед записи про землетруси та сонячні затемнення — природні явища, які завжди вражають спостерігачів.

В одному з Євангелій XVI ст. (ф. 301, од. зб. 37 л) занотовано два подібні записи про природні явища на українських землях у др. тр. XVIII ст. — землетрус 1738 р.: *«Трасеніе земли от полудни в року: 1738: місяца мая дня 31»* та сонячне затемнення в червні 1760 р.: *«Року 1760. місяця іюня дня 2 преміненіе солнца»*.

У Мінеї святкової поч. XVII ст. (ф. 160, од. зб. 420) запис 1679 р. фіксує трагічні наслідки останньої великої епідемії в 1677–1679 рр. серед подібних (1628, 1656, 1662, 1675 рр.), що сталась у Польщі: *«року Божию [1679] въ Полщи билъ мур за Бескидом що вимерло в тисуци в Полщи Гуменнумъ вузі и по инших мам селих и самумъ Гуменнум вмерло 50 сот»*.

На сторінках іншої Мінеї святкової (ф. I, од. зб. 7492) розповідається про надзвичайну подію вже місцевого значення, а саме про навмисний підпал сільської церкви. Вона була зафіксована в 1706 р. у розлоному записі польською мовою; тут же наведено відомості про ймовірного зловмисника — Стефана Сломи та його вклад у 10 злотих на відбудову Козерецького храму; згадуються також адміністратори церкви та місцеві князі.

Господарчі побутові записи надають цінні відомості з повсякденного життя пересічної людини тієї доби: про покупки та витрати на них, організацію весільних урочистостей, святковий великодній одяг тощо.

Так, список витрат на сватання та весілля, приписаний скорописом на чистій частині аркуша Євангелія (ф. 301, од. зб. 557 п), докладно інформує про вартість цих

заходів для нареченого в XVII ст.: «за горілку своєму жигу золоти 3, за венчана попу: рубля паламару, 9 пану та протопопі, за кошт золотих музикамъ на свата-не 9, на весіле музикамъ 9, на чоботи два, 9 жигові за весіля, рублей пять жигові майстрові, а рубля от гайдученка, а золотий узявъ якъ до мошень їхавъ за шапку».

Із запису польською мовою в Мінеї святковій (ф. 301, од. зб. 118 л) дізнаємося про ціни на жіночий одяг, підготовлений до Великодніх свят у 1694 р.: «Roku 1694 podczas swiet wielkonocnych sprawilem suknią podszutą szlomami kotrą mie kosztuię sama suknia zl. 24. ...spodnia także koszulę pl. 15. vteporo starę».

Повсякдення постійно знаходить відбиття на чистих сторінках та полях рукописних книг — незважаючи на здебільшого релігійний характер тодішньої книжності, а можливо, з огляду на те, що сама книга, яка старанно зберігалася, збереже також записи та нотатки її власників. На сторінках Збірника проповідей кін. XVII ст. (ф. 301, од. зб. 226 л) знаходимо запис власників про придбання лошака та його вартість: «Року 1691 місяця Септеврія [29] дня купилемъ у жителей Роменских Василя и Герасима Чаленковъ мешкающих за Сулою лошака шпакватого четвертим літомъ на тотъ часъ будучимъ за сумму золотихъ тридцетъ и три». А побутовий лікарський запис у Збірнику повчань 30-х років XVII ст. (ф. 301, од. зб. 521), очевидно, зроблений «для пам'яті»: «*Latis Kobra, Lekarstwo na kołtuny*».

Деякі сторінки заповнено родовими та родинними нотатки, більшість з них — про народження дітей. Так, один із Требників (ф. 301, од. зб. 333 п) містить два такі записи: 2 жовтня 1568 р. — «...родися дочка... у дяка на имя Пелагея...»; 30 вересня 1669 р. — «рабъ Божій Георгій родился року 1669 місяця септеврія дня 30». Запис у Мінеї святковій (ф. 1, од. зб. 7492) фіксує народження Антонія: «року 1777го родися Антоний». Цікаво, що обидві книги є церковними, можливо, такі записи саме в церковних книгах пов'язані з обрядами хрещення та відспівування при тій церкві, де використовувалася дана богослужбна книга.

Не можна залишити поза увагою таку доволі репрезентативну групу нотаток, як редакційні або критичні зауваження читачів. У Збірнику слів та повчань 30-х років XVII ст. (ф. 301, од. зб. 521) знаходимо подібні приписки якогось ієромонаха Іоанна, «законника» (уставника) Яблочинського монастиря прп. Онуфрія Великого: «Сия книга именована соборник з книг монастыря Яблочинского храму и обители преподобного отца Онуфрія великого и еще ко ней приписаны некоторіи благопотребниі словеса мною ієромонахом Іоанном той стой обители законником». У нотованому Ірмологіоні (ф. 301, од. зб. 86 л) XVII ст. доданий наприкінці тексту пропущений ірмос супроводжується такою ремаркою: «Сіи Ірмос до своего стику спознился и того ради в конци положился».

Загалом, спостереження свідчать, що найбільша кількість критичних нотаток міститься саме в Ірмологіонах: вірогідно, авторства регента або співаків, які, користуючись ними на кліросі, зауважили ту чи іншу помилку або описку. Часто такі записи мають доволі емоційний характер. Так, в Ірмологіоні сер. XVII ст. (ф. 301, од. зб. 647 п) читаємо кілька таких критичних записів XVIII ст.: «Хто того Ярмолая писавь щобы той нещастя николи не мавь. Кілко він тут бемулов поставивь щобы вінь тілко в чисцу гріхівь покуштував...», а також: «ноту не самую тактовую або пултаковую ставив». Подібні зауваження почерком XVIII ст. занотовані на сторінках ще одного Ірмологіона, другої чверті XVII ст., створеного в Києво-Печерській лаврі (ф. 301, од. зб. 85 л): «Сии Ирмоси трудно пописано, не такъ их співають», та XIX ст.: «Кто сеи ирмолой писалъ, то чтобы тотъ на страшный судъ не встал...».

Богослужіння за церковними книгами та читання духовної літератури спонукають читача замислитися над людським життям, робити з того чи іншого питання власні висновки, які часто знаходять відображення у приказках, прислів'ях та моральних сентенціях, що прикрашають сторінки РК, записаних староукраїнською, польською мовами або латиною: «Як маеш читати лепше маеш мовчати, а нижели маеш брехати» (ф. I, од. зб. 7492), «Kazdy czlowek klamliny tylko Bog sprawedliwy» (ф. 312, од. зб. 274), «Kto chce slawy otrzymac wiele robic trzeba, kto nierobi niegodzien ani zo[czqł?] chleba» (ф. 313, од. зб. 9), «Kto mało umi ten wiek o sobie rozumі, A kto uczony dobrze ten cicho poczynaіę mą drzec» (там само), «rara Phoenix in mundo, sed rarius Concordia fratrum» (ф. 303, № 118), «tempora felici multi numerantur amici / (t)um fortuna peri(t) nullus amicus erit» (ф. 160, од. зб. 420). Серед очевидно популярних прислів'їв можна особливо виділити такі – саме вони часто зустрічаються в рукописах: «Во юности не хотящу труж-дати ся во старости зло постраждеть» (ф. 306, од. зб. 19, ф. I, од. зб. 1658, ф. I, од. зб. 1659), «Хто богат, тот всім (варіант: всім людям) брат, а хто ничего не маєт (варіант: мало маєт), того никто не знает» (ф. 301, од. зб. 90 л та ін.).

Отже, записи, розпорошені по сторінках українських рукописів XVI–XVII ст., відбиваючи історичні реалії свого часу та надаючи відомості про повсякденне життя пересічної людини, є свідченнями епохи, що підтверджують та уточнюють ті чи інші події з історії України, а подекуди розкривають нові факти, дотепер невідомі історичній науці, у зв'язку з чим є безцінним джерелом для вивчення вітчизняної історії та культури.

Оправи українських рукописних книг: питання атрибуції та вивчення

Олена Гальченко

Ототожнюючи книгу з духовними надбаннями людства, ми часто забуваємо, що книга — це ще й предмет нашого повсякденного побуту, тобто нашої матеріальної культури, в якому знайшли відображення як технічні, так й естетичні досягнення людства. Найбільш виразно вони проявляються на книжній¹ оправі, невід'ємному складнику будь-якої книги-кодексу, що з перших століть нової ери стає домінантною формою книги і зберігає свої позиції до сьогодення.

Оправлення книг — це одночасно ремесло й мистецтво, які органічно поєднуються. Всі процеси, пов'язані з оправленням (з'єднання в одне ціле розрізнених аркушів книги та кришок і поволочення останніх покривним матеріалом), є ремеслом, що потребує знань про матеріали і технічні прийоми, які застосовувалися при виготовленні книг упродовж усієї історії їхнього побутування. Оздоблення (декорування) покриття оправ у різних стилях та техніках є мистецтвом, в якому деякі з інтралігаторів та палітурників минулого сягнули вершин, що ставлять їх на один щабель із визначними митцями інших галузей ужиткового мистецтва.

Переважна більшість середньовічних манускриптів (особливо ранніх) не має своїх первинних оправ і дійшла до сьогодення або зовсім без них, або в оправках, створених значно пізніше за час написання власне книг, у т. зв. вторинних оправках. Чим раніше створений рукопис, тим рідше зберігається його первинна оправа. З огляду на те, що в більшості рукописних книг час їхнього створення не зазначений, вивчення конструкції та характеру оздоблення збережених первинних оправ дозволяє більш точно встановити час появи та територіальні межі побутування оправлених у них пам'яток.

¹ Стосовно рукописних книг уживаємо прикметник «книжний» (від «книга»), а не «книжковий» (від «книжка»). Обидва прикметники є паралельними формами, але остання зазвичай застосовується, коли йдеться про сучасні друковані книжки.

Історія книжності знає різні типи оправ, що побутували в певні хронологічні періоди на різних територіях. Їх поява пов'язана з пошуком найбільш оптимальних методів оправлення спочатку пергаментних, а згодом паперових кодексів. Майже всі з них створені за часів Середньовіччя і призначалися для рукописної книги; лише з появою книгодрукування, їх почали застосовувати й для стародруків.

Одні народи брали активну участь у появі конкретних типів середньовічних оправ, інші лише використовували їхні здобутки, пристосовуючи до своїх потреб. І все ж оправи, створені певним народом, незважаючи на деякі спільні конструктивні риси, завжди мають хоча й незначні, але специфічні відмінності, що дозволяє співвідносити ці книги з конкретним народом або територією, на якій вони побутували. Вивчення книжних оправ дозволяє не тільки відтворювати історію виникнення та побутування рукописної книги як факту матеріальної історії людства, а й визначати внесок окремих народів у появу тих чи інших типів оправ та способів їх декорування. Запозичуючи та переосмислюючи технічні здобутки сусідів, кожний народ створював лише йому притаманну іконографічну та декоративну схему розміщення оздоблення на своїх оправах, що вирізняє їх з-поміж інших соціумів. Саме вивчення первинних оправ може стати у пригоді в цих дослідженнях. На жаль, більшість рукописних книг за час свого побутування поновлювалися та переоправлялися по кілька разів. Причини їх повторного переоправлення були як об'єктивними, так і суб'єктивними.

Серед об'єктивних: 1) природне старіння матеріалів, з яких складається книга та її оправа²; 2) механічні пошкодження книг у процесі повсякденного використання; 3) різноманітні катаклізми — як політичні (війни, революції, повстання тощо), так і природні (пожежі, повені). Зазначені вище причини призводили до того, що з плином часу, навіть при обережному користуванні, книги — як рукописні, так і друковані — необхідно було ремонтувати або, як кажуть зараз, реставрувати. При відновленні пошкоджених книг поновлювалися втрачені частин окремих аркушів блока та форзаців, каптали, кріплення кришок до блока та складові частини оправи (кришки, покриття, застібки, фурнітура), укріплювалися ветхі аркуші та фарби оздоблення. При втраті оправи книги зазвичай заново переоправлялися, але вже в техніці оправлення, яка була у використанні на час виконання робіт. Як наслідок, більша частина книг дійшла до сьогодення в оправах, створених значно пізніше за самі рукописи та стародруки.

² За нашими спостереженнями, шкіряне покриття оправи при активному використанні витримує без поновлення приблизно 50—100 років, тканинне — близько 10—25 років, а іноді й менше.

Із поширенням книгодрукування колекціонування книг стає головною суб'єктивною причиною і найважливішим чинником, що призводив до заміни старих оправ на нові. Іноді це робилося зовсім не тому, що оправа ставала непридатною для використання, просто власник керувався міркуваннями престижності або власними естетичними уподобаннями. Особливо актуальною зазначена причина стає у XVIII—XIX ст., що пов'язане з активним розвитком колекціонування книг серед осіб зі значними статками та антикварної торгівлі раритетними виданнями, коли давні рукописні книги відновлювалися в «первинному вигляді» у відповідності до тогочасних смаків та забаганок власників книг. Найчастіше подібне відновлення призводило до заміни первинних оправ новими, конструкція яких не завжди сприяла подальшому збереженню книги, а іноді навіть прискорювала її руйнування. При повторному оправленні фактично всі кодекси зменшувалися в розмірах, адже вони заново обрізалися з трьох сторін, від чого страждали оздоблення та записи на полях аркушів. Досить часто при цьому власники керувалися бажанням «підігнати» книги під певний формат, щоб уся їхня колекція мала не тільки однакові за оздобленням оправ, а й однакові за розміром томи. Лише у XX ст. змінюються підходи колекціонерів до збереження оправ книг, але на той час більшість давніх книг вже втратили свої первинні оправ.

Ці причини значною мірою утруднюють атрибуцію оправ рукописних книг, створених на певних територіях за часів Середньовіччя, хоча активне їх вивчення в Західній Європі розпочалося понад триста років тому. Наразі сформувався великий науковий доробок з історії інтралігаторства та палітурництва, а бібліографія з даного питання має значні обсяги, що збільшуються з кожним роком. Орієнтуватися в ній допомагають бібліографічні покажчики, присвячені цій темі³. Стосовно видань, що вийшли після 1981 р., то дослідникам стане у пригоді Інтернет та сучасні електронні ресурси, зокрема бази даних на книжкові оправи⁴.

³ Mejer W. Bibliographie der Buchbinderei-Literatur. Leipzig: Karl W. Hiersemann, 1925. 208 p.; Herbst H. Bibliographie der Buchbinderei-Literatur 1924–1932. Leipzig: Karl W. Hiersemann, 1933. VIII, 169 p.; Hoecker R., Vorstius J. Internationale Bibliographie des Buch- und Bibliothekswesens. 1926–1940. T. I–XV; Hobson A.R.A. The Literature of Book-binding. London: Published for the National Book League by the Cambridge University Press, 1954. 16 p.; Dühmert A. Buchpflege: Ein bibliographie. Stuttgart: Max Hettler Verlag, 1963. 209 p.; Schmidt-Künsemüller F.A., 20 Jahre Einbandforschung: eine Bibliographie // Archiv für Geschichte des Buchwesens 1967. № VIII. cols. 1097–1144; Amelung P. Einbandforschung 1966–1971. Ein Literaturbericht // Gutenberg-Jahrbuch 1972. Mainz, 1972. S. 372–409; Amelung P. Einbandforschung 1977–1981. Ein Literaturbericht Teil 1 // Gutenberg-Jahrbuch 1982. Mainz, 1982. S. 319–330.

⁴ Гальченко О.М. Бази даних на історичні книжкові оправы в Інтернет-ресурсах: аналіз структури та функцій, класифікація // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики : зб. наук. пр. 2015. Ч. 25. С. 137–148.

На жаль, праць, присвячених оправам слов'янських (кириличних) рукописних книг, створених на теренах Східної Європи (Україна, Білорусь, Росія), й досі конче мало. Перші поодинокі праці з їхнього вивчення датуються кін. XIX — поч. XX ст., а активне їх вивчення починається з тр. чв. XX ст., вже за радянських часів, і пов'язане з пріоритетним вивченням рукописних книг, що зберігаються у книгозбірнях Москви та Ленінграда (нині Санкт-Петербурга) й переважно пов'язані з російською книжною спадщиною. Саме російські книгознавці стояли біля витоків дослідження давніх оправ на східнослов'янських рукописних книгах⁵.

Вивчення оправ українських писемних пам'яток й досі не набуло системності, хоча перші розвідки у цьому напрямі припадають на перше пореволюційне десятиліття, коли в Україні активізується інтерес до власної культури, її джерел та відродження національних традицій. Досить швидко ці дослідження перестали вважатися актуальними, і до кінця століття світ побачили лише поодинокі статті, переважно авторства поляків та росіян, в яких українські оправи розглядалися в рамках їхньої національної історії. Праць власне українських науковців з цієї проблематики конче мало. Більш-менш активне студіювання оправ розпочалося в Україні в останнє десятиліття XX ст., коли держава отримала незалежність і поступово почала позбуватися стереотипу «старшого брата», який довгий час був домінуючим у вивченні різних аспектів історії східнослов'янської кириличної книги⁶.

Атрибуція середньовічних книжних оправ українського походження

Дослідження та атрибуція середньовічних оправ, створених в Україні, — справа доволі складна. Бурхливі події нашої історії — навали, повстання, революції та війни — як у минулому, так і нині призводять до невиправних втрат національного книжного надбання. Тому не дивно, що відсоток первинних оправ, що залишилися від тих часів, досить незначний. Крім того, перебування українських земель у складі інших держав наклало певні особливості на інтролігаторське ремесло та мистецтво оздоблення оправ, перш за все, з огляду на культурний вплив та побутування книг. Значна частина рукописно-книжної спадщини України нині зберігається поза її межами (переважно у книгозбірнях Росії, Литви та Польщі).

⁵ Гальченко О.М. Давня оправа: історичний огляд // Бібліотечний вісник. 1995. № 3. С. 32–36; Гальченко О.М. Оправа східнослов'янських рукописних книг та стародруків в Україні: історія, структура, опис. Київ, 2005. С. 32–36 (далі — Гальченко О.М. Оправа східнослов'янських...).

⁶ Гальченко О.М. Оправа східнослов'янських... С. 36–42; Гальченко Е.М. Переплет украинских рукописных и первопечатных книг: современное состояние изучения и дальнейшие перспективы // Библиотеки академий наук: проблемы функционирования, тенденции развития : науч.-практ. и теор. сб. 2007. Вып. 5. С. 81–105.

За часів СРСР історію інтролігаторства та палітурництва в Україні починали із XVII ст., у кращому випадку – з кін. XVI ст., мотивуючи це тим, що первинні оправи часів сивої давнини тут практично не збереглися. Сьогодні ми можемо спростувати це твердження. Масштабні пошуки, проведені львівською науковицею С.В. Зінченко на початку XXI ст., дозволили виявити 14 найдавніших первинних оправ українського походження (9 – сер. XIV – поч. XV ст., 5 – кін. XV – поч. XVI ст.), які практично не відомі науковому загалові. Також було виявлено низку оправ XVI – перш. пол. XVII ст., що за регіональним походженням, технікою оправлення та оздобленням дотичні до нововиявлених оправ. Результати досліджень С.В. Зінченко були викладені в дисертації⁷, захищеній 2007 р. У подальшому було віднайдено ще певну кількість давніх українських оправ, вивчення яких докорінно змінює існуючі уявлення про історію розвитку східнослов'янського інтролігаторства та палітурництва на теренах України.

Українців довгий час переконували й досі намагаються переконувати, що історія інтролігаторства східнослов'янської кириличної книги розпочалася в Росії. Спробуємо спростувати цей міф.

Найдавніші рукописні книги в Україні з'явилися в Київській Русі із запровадженням християнства, а перший скрипторій був заснований за правління князя Ярослава Мудрого (перш. пол. XI ст.) при Софійському соборі в Києві, там були написані найдавніші східнослов'янські кириличні кодекси – Остромирове Євангеліє (1056–1057), Ізборники Святослава (1073 і 1076 рр.), які росіяни вважають пам'ятками своєї культури. Саме з Києва, де виникли перші монастирські скрипторії, традиції книгописання та виробництва книг поширюються монастирями Русі. У XII–XIV ст. важливими центрами книгописання стають монастирі Галицько-Волинського, Чернігівського, Новгород-Сіверського, Переяславського князівств, про що є згадки в давніх літописах. Без досвідчених інтролігаторів діяльність згаданих центрів була б неможливою. Первинні оправи на цих рукописних книгах варто називати давньоруськими, або за регіонами чи місцевостями, з яких вони походять (галицькими, волинськими, новгородськими тощо), але в жодному разі не російськими, як намагаються подавати їх сучасні дослідники з РФ, зовсім ігноруючи той факт, що в ті давні часи навіть не існувало географічної назви «Росія», яка з'явилася лише на зламі XVII та XVIII ст., за часів правління Петра I. Першість у поширенні книжної справи на Русі була за Києвом, а не за Мо-

⁷ Зінченко С.В. Візантійсько-балканські впливи на розвиток інтролігаторства в монастирях та церквах Київської митрополії XIV–XVII ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2007. 20 с.

скою, заснованою на кілька століть пізніше (1147 р.). Саме виявлення, атрибуція та детальне дослідження давніх оправ, створених на теренах України, можуть допомогти відновити історичну справедливість у цьому питанні.

Атрибуція середньовічної книги — це складний процес, результат якого отримується шляхом зіставлень, довготривалих спостережень і порівнянь, оскільки рукописні книги даного періоду є переважно не датованими, не локалізованими та анонімними. Не атрибутована або неправильно атрибутована пам'ятка фактично позбавлена можливості стати об'єктивним історичним джерелом.

Атрибуція книжних оправ може бути складовою частиною загальної атрибуції писемного джерела у книжній формі (атрибуція оправи окремо взятої пам'ятки) або самостійного наукового дослідження, присвяченого вивченню техніки оправлення та характеру оздоблення, що побутували на певних територіях у певні проміжки часу (атрибуція оправ групи писемних пам'яток, що походять або пов'язані з конкретним монастирем, місцевістю чи регіоном).

Атрибуція книжної оправи повинна дати відповіді на такі основні питання:

- час створення власне оправи, а не рукописної (друкованої) пам'ятки;
- місце створення / походження оправи (країна, регіон, місто, скрипторій або майстерня);
- техніка оправлення;
- відомості про виконавців / виробників — інтролігаторів / палітурників, граверів тощо;
- приналежність до конкретної особи, зв'язок з конкретною історичною подією;
- приналежність до конкретного етносу / етнічної групи / етнокультурного регіону;
- автентичність оправи (первинна чи вторинна).

Для атрибуції книжних оправ та палітурок застосовується комплексний аналіз писемної пам'ятки, що спирається на всебічне візуальне вивчення конкретної книги та може поєднувати в собі (в разі необхідності) використання різних форм і методів дослідження із застосуванням спеціальних знань різних галузей науки, техніки тощо. Останні застосовуються зазвичай при реставрації пам'ятки, коли потрібно підтвердити, уточнити чи спростувати дані, отримані при візуальному вивченні. Такий комплексний аналіз дозволяє набути найбільш достовірний результат при атрибуції будь-яких книжних оправ, незалежно від місця та часу створення, і складається з кількох етапів:

1. Визначення мови та часу створення писемної пам'ятки.
2. Візуальний огляд оправи:
 - 2.1. Визначення первинності та вторинності оправи;

2.2. Техніко-конструктивний аналіз;

2.3. Аналіз декору оправ.

3. Допоміжні методи атрибуції:

3.1. Вивчення записів та провенієнцій на книгах;

3.2. Архівно-документальна експертиза.

Нижче наведемо стислі характеристики зазначених етапів, приділяючи основну увагу атрибуції оправ кириличних рукописних книг та стародруків з теренів України.

1. Визначення мови та часу створення писемної пам'ятки. Цим питанням зазвичай займаються кодикологи (рукописна книга) або книгознавці (книга друкована). А в разі, якщо бракує можливості отримати консультацію фахівця стосовно мови та часу створення книги, а потрібно самому здійснити мовну атрибуцію певної писемної пам'ятки, радимо звернутися до методичних рекомендацій з описування слов'яно-руських рукописів⁸, підручників з палеографії⁹ та робіт сучасних українських науковців¹⁰. Зазначені публікації супроводжуються значною за обсягом бібліографією, яка може стати у пригоді за необхідності поглибленого вивчення даного питання.

Значну допомогу у визначенні та уточненні дати створення документів на папері (а саме вони становлять більшість українських писемних пам'яток) надає філі-

⁸ Методическое пособие по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР. Москва, 1973. Вып. 1. 387 с.; Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР. Москва, 1976. Вып. 2. 484 с.; Москва, 1990. Вып. 3. 405 с.

⁹ Кісь Я.П. Палеографія. Львів, 1978. 78 с.; Кріль М. Основи палеографії. Київ, 1995. 196 с.; Панащенко В.В. Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст. (На матеріалах Лівобережної України). Київ, 1974. 112 с.

¹⁰ Гнатенко Л.А. Палеографічно-орфографічна атрибуція української кириличної рукописної книги: уставні та півуставні кодекси кінця XIII — початку XVII ст. Київ, 2016. 476 с. : іл.; Гнатенко Л.А. Графіко-орфографічні особливості староукраїнського узусу в правописі голосних конфесійних рукописних пам'яток останньої чверті XIV — першої чверті XVII ст. // Рукописна та книжкова спадщина України. 2003. Вип. 8. С. 39—57; Гнатенко Л.А. Передача голосних звуків у староукраїнських ділових пам'ятках останньої чверті XIV — першої чверті XVII ст. // Східні слов'яни. Мова. Історія. Культура. За матеріалами пам'яток писемності XI—XVIII ст. Київ, 1999. Вип. 3. С. 153—161; Іванова О.А., Іваннікова М.К. Рукописна кирилична книга XVI—XVII ст.: основні принципи атрибуції // Архіви України. 2002. № 6. С. 169—178; Іванова О.А. Характерні риси східнослов'янських мовних редакцій у церковнослов'янських пам'ятках постійного змісту XVI ст. (на матеріалі фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського) // Рукописна та книжкова спадщина України. 2003. Вип. 8. С. 95—103.

гранологічний аналіз. Його проведення складається з кількох етапів: поаркушне виявлення всіх філіграней рукопису та їх розташування; пошук, зіставлення та порівняння з відповідними аналогами датованих знаків, опублікованими в альбомах філіграней; визначення ступеня схожості з ними. Інформацію про час уживання тих чи інших філіграней можна отримати зі спеціальних довідників (альбомів філіграней), які допомагають в атрибуції часу виготовлення досліджуваного паперу. Завдяки розвиткові інформаційних технологій значна частина альбомів та праць з філігранології доступна сьогодні онлайн. Більш детально про вживання паперу на українських землях ідеться у працях О.Я. Мацюка¹¹ та О.А. Іванової¹².

2. Візуальний огляд — це дослідження матеріального предмета (в нашому випадку, книги та її оправи чи палітурки), що здійснюється шляхом всебічного огляду об'єкта неозброєним оком або з використанням нескладних оптичних засобів, зокрема лупи або дзеркала. Лупа застосовується для збільшення роздільної здатності ока, що дозволяє розгледіти дрібні деталі об'єкта. Дзеркало використовується при прочитанні незрозумілих написів та позначок на відбитках тиснення на оправі¹³. Візуальний огляд є основним при вивченні оправ. Усі інші види аналізу пам'ятки є допоміжними, що доповнюють, уточнюють або, навпаки, спростовують його результати.

2.1. При визначення первинності та вторинності оправи потрібно насамперед звертати увагу на ознаки, які вказують на побічне втручання у книгу у процесі її існування. Нижче, в табл. 1, наводиться перелік питань та ознак, на які потрібно звертати увагу при візуальному огляді оправи для визначення її первинності.

2.2. Техніко-конструктивний аналіз дозволяє встановити відповідність конструкції оправи часові створення рукопису або стародруку. Для його проведення застосовують як методи порівняльного вивчення конструкції оправ, так і технологічні та фізико-хімічні методи дослідження матеріалів, застосованих при

¹¹ Мацюк О.Я. Історія українського паперу. Київ, 1994. 186 с.

¹² Іванова О.А. До питання датування рукописних книг (за матеріалами Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського) // Рукописна та книжкова спадщина України. 2002. Вип. 7. С. 204–216. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0000000731>; Іванова О.А. Папір кириличних рукописів XVI ст.: аналіз походження та динаміка використання // Рукописна та книжкова спадщина України. 2004. Вип. 9. С. 161–173. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0000000734>

¹³ Подібне трапляється, коли при гравіруванні текстів на кліше майстер припускався помилки, наводячи текст у прямому, а не у зворотному (дзеркальному) порядку. І тільки завдяки дзеркалу з'являється можливість прочитати подібний текст і зрозуміти, про що йдеться.

Таблиця 1

Ознаки вторинності оправи	Пояснення та коментарі
1) чи поновлювалися (реставрувалися) пошкоджені частини аркушів блока	
Наявність різноманітних за формою і розташуванням паперових наклеюк, якими укріплювалися та наросчувалися надірвані або втрачені частини аркушів	До XVII ст. для поновлення пошкоджених аркушів уживали дещо світліший або темніший за колір власне аркушів рукописної книги папір, а у XVIII–XIX ст. – макулатурний папір з рукописним текстом або навіть папір іншого кольору. Зокрема, в кін. XVIII – перш. чв. XIX ст. для цього застосовували папір зеленкуватого, блакитного або синього кольорів. Зазвичай для поновлення втрачених аркушів майстри використовували сучасний для них папір, тому якщо на ньому збереглися філіграні, то час переоправлення книги можна визначити навіть у межах десятиліття за допомогою альбомів філіграней
На поверхню аркуша (з одного або з обох боків) нанесено прозорий папір	Повне або часткове нашарування на поверхню аркушів конденсаторного або мікалентного паперу є прямою вказівкою на реставрацію книги у XX ст. Перший широко вживали в СРСР при реставрації документів на папері до 1980-х років включно, другий використовують й досі
2) чи відновлювався на пошкоджених аркушах втрачений текст	
Місцями текст на сторінках написаний чорнилом іншого кольору	1) Текст, що вигорів, іноді поновлювався шляхом наведення його контурів чорнилом іншого кольору 2) На заклеваних та доклеєних частинах поновлених аркушів текст відновлювався шляхом дописування окремих літер, слів або частин тексту 3) Замість утрачених аркушів у блок вставлені нові аркуші з наново написаним текстом
3) чи перешивався книжний блок рукопису	
Корінцеві фальці зшитків укріплені смужками паперу	Наявність наклеюк уздовж корінця є прямою вказівкою на те, що блок рукописної книги заново перешивався
У середині зшитків при розгортанні на корінцевому фальці виявляються «зайві» отвори, не задіяні у процесі зшивання блока, зовні на корінці блока вони мають вигляд зайвих поперечних канавок	При перешиванні книжних блоків кріплення зшитків між собою ніколи не виконувалося по тих самих отворах, що й первинне шиття. Як наслідок, у середині зшитку вздовж корінцевого фальца лишалися «зайві» отвори, які зовні на корінці блока (при втраті покриття) мають вигляд поперечних канавок. Залежно від виду первинного шиття вони можуть мати різну форму, зокрема зарубок, пропилів або проколів
Блок прошитий через корінцеве поле і погано розкривається	Саме зшивання блоків при перешиванні шиттям «на прокол» призводило до його поганого розкриття. Подібна практика почала застосовуватися на вторинних оправах кін. XVIII ст. і стає звичною в XIX ст.

Продовження табл. 1

Ознаки вторинності оправи	Пояснення та коментарі
4) чи обрізався блок рукопису повторно	
Сильно зрізані поля сторінок, пошкоджені тексти записів, окремі елементи оздоблення, колонтитули, рубрикаційні знаки тощо	При повторному обрізанні ширина полів могла зменшуватися на 15–20 мм, а іноді й на 30 мм — якщо книга обрізалася кілька разів. Внаслідок обрізання відстань фіцбундів до верхнього / нижнього обрізів могла зменшуватися до 15 мм, хоча зазвичай сягала щонайменше 30 мм у книгах форматом у 2 ^о та 4 ^о
Блок обрізався, але не перешивався	Подібна практика спостерігається на книгах XVII–XVIII ст. Обрізалися тільки обтріпані або пошкоджені краї аркушів. При цьому порушувалося співвідношення полів: вони ставали значно вужчими, ніж зазвичай, пошкоджувалися або зовсім втрачалися записи та позначки на полях
Окремі аркуші дещо більші по ширині за книжний блок або мають часткові виступи по краю	Край аркуша вздовж бічного обрізу дещо загинався (повністю або частково): на аркушах добре видно місце загинання. Це робилося, щоб запобігти втраті записів на бічних полях окремих аркушів при обрізанні блока (рис. 1)
Книжний блок має жолоблений бічний обріз	Причина появи послаблення та порушення з'єднання зшитків між собою в корінці і, як наслідок, деформація форми корінця, — він починає «грати». При цьому між зшитками часто утворювався «розкол», що призводив до появи неглибоких повздовжніх заглиблень між ними вздовж бічного обрізу, роблячи його поверхню дещо зигзагоподібною або жолобленою. Його наявність не є ознакою вторинності, бо зустрічається як на первинних, так і на вторинних оправах
5) наявність чи відсутність капталу	
Використані не типові для часу написання рукопису каптали	Якщо книжний блок обрізався, то зазвичай виготовляли й нові каптали, спосіб виготовлення яких був тотожним часові переоправлення книги
Каптали, плетені на корінці, з перпендикулярним розташуванням стібків	Входять в ужиток із сер. XVI ст. і в подальшому стають традиційними як для первинних, так і для вторинних оправ. Зустрічаються на оправах західноукраїнського походження візантійської конструкції (др. пол. XVI — перш. пол. XVII ст.)
Приклейні каптали	Відомі на українських оправах з кін. XVII ст. — бортик капталу обшивався кольоровими нитками з перпендикулярним розташуванням стібків. З кін. XVIII ст. отримують поширення гладкі (тканинні та шкіряні) каптали ручного виготовлення, без обшивки кольоровими нитками, а з кін. XIX ст. в ужиток входить каптальна стрічка фабричного виготовлення
Відсутність капталів	Характерна для оправ рукописних та друкованих книг, переоправлених у XIX — на поч. XX ст.

Продовження табл. 1

Ознаки вторинності оправи	Пояснення та коментарі
6) чи змінювався спосіб кріплення кришок до блока	
Шнурове кріплення, поєднане з кріпленням на клей	Відоме з кін. XVII ст., зокрема зустрічається на оправах друкарень Києво-Печерської лаври (далі — КПЛ) та М. Сльозки*. Від шнурового кріплення відрізняється лише тим, що кінець шнура в останньому отворі не закріплюється кілочком, а розтріпується на окремі пасма й підклеюється до звороту кришки. Для міцності його додатково заклеюють смужками макулатурного паперу
Кріплення на клей	Отримує поширення з початком застосування картонних кришок. Буває двох типів: 1) навпроти шнурів (у місцях з'єднання) пробивали отвори, через які кінці шнурів виводили на зворотний бік кришки, розтріпували й підклеювали до неї, заклеюючи зверху смужками макулатурного паперу; 2) у XVIII ст. кінці шнурів не протягувалися через отвори у кришці, а розтріпувалися і наклеювалися на зовнішній або внутрішній бік кришки, зверху також додатково укріплювалися смужкою паперу. У XVIII—XIX ст. цей варіант став загальноживаним як для оправ з картонними, так і з дерев'яними кришками. Для збільшення міцності кріплення кришок до блока у проміжки між бинтами наклеювалися смужки тканини, кінці якої (до 40—50 мм завдовжки) наклеювалися на зовнішній або зворотний бік кришки
7) матеріал, форма та конфігурація кришок	
Матеріал кришок: дерево / картон	До кінця XVII ст. кришки робилися винятково з дерева; у XVIII—XIX ст. дерево застосовувалося переважно для оправ книг, виконаних у традиціях XVII ст. Картон починає вживатися на рубежі XVII—XVIII ст. спочатку в Україні, а в ост. чв. XVIII ст. — в Росії
Розмір кришок дещо менший за книжний блок	Це трапляється при застосуванні погано просушеного дерева, яке з часом давало усадку, що призводила до зменшення розміру кришок. Передній обріз блока міг виступати за межі кришок на ширину до 5 мм, якщо його формат співпадав з розміром кришок, або край канта майже співпадав з бічним обрізом блока, коли розмір кришок був більшим за блок

* Гальченко О.М. Оправа східнослов'янських... С. 166; Гальченко О.М. Деякі спостереження стосовно оздоблення та конструкції видавничих оправ друкарні М. Сльозки // До джерел. Київ ; Львів, 2004. С. 810—827. (Далі — Гальченко О.М. Деякі спостереження...).

Продовження табл. 1

Ознаки вторинності оправи	Пояснення та коментарі
На зворотах кришок є сліди кріплення (отвори, рубіжки, канавки, залишки ниток, кінців ременів не задіяні у скріпленні кришок із блоком)	Це трапляється, коли при переоправленні книги блока використовують інший тип шиття (шиття на шнури замість шиття «ланцюжком») або при шитті на шнури використовують іншу (більшу або меншу) кількість опор при зшиванні. Зустрічається на вторинних оправах XVII–XVIII ст., для яких були використані кришки від попередньої або іншої оправи
Дерев'яні кришки більші за розмір блока	Бувають двох типів та мають такі конструктивні особливості: 1) канти, ранти та часткові скоси по обрізам із зовнішнього боку кришки (др. пол. XVI – перш. пол. XVII ст.); 2) канти, ранти, а зовнішній бік кришки лишається гладким (від др. пол. XVII ст. до XIX ст. включно)
8) наявність чи відсутність форзців, їхня конструкція	
Форзаци втрачені	На зворотах кришок уздовж загинів шкіри та на звороті кришок лишаються сліди клею та фрагменти паперу, з якого робилися форзаци
На оправах візантійської конструкції виклеєні звороти кришок	Є характерним для оправ XVI–XVII ст. даної конструкції або зустрічається на первинних оправах, що частково поновлювалися
Наявність форзців	З др. пол. XVI ст. форзаци зустрічаються як на первинних, так і на вторинних оправах. На первинних оправах форзаци мають ті самі якість та колір, що й папір аркушів книжного блока, а на поновлених оправах вони не лише відрізняються якістю паперу, але й можуть мати інший колір. Найчастіше при поновленні або переоправленні оправ давніх кодексів вживали суцільнопаперовий прошивний форзац (XVIII–XIX ст.) або простий приклеєний форзац (XIX–XX ст.)
9) поновлені або замінені застібки	
Тричастинні плетені ремені замінені на двочастинні плетені або пласкі	На це вказують зайві, не задіяні для кріплення отвори на нижній кришці: 1) один (найчастіше центральний) при заміні на двочастинний ремінь; 2) три у формі рівнобедреного трикутника або прямої лінії – при пласких ременях
Інший колір пласких ременів застібки	При поновленні ременів їхній колір найчастіше не співпадає з кольором покриття оправи (може бути темнішим або світлішим)
Застібки на картонних кришках	У XVIII ст. зустрічаються нечисленні випадки, коли такі застібки ставили на вимогу приватних замовників на альбоми та щоденники

Закінчення табл. 1

Ознаки вторинності оправи	Пояснення та коментарі
Металеві складові застібок виготовлені з різних металів та в різних техніках	Зазвичай застібки робилися з металу одного виду (мідь, мосяж, залізо) та в одній техніці оздоблення. Одночасне застосування різних металів (мосяж – залізо) або технік (лиття – вирізування) є безпосередньою вказівкою на їхнє пізніше поновлення
Відсутність застібок	З XVIII ст. поступово поширюється практика відмови від застібок при виготовленні оправ з дерев'яними кришками
Наявність зав'язок	Зав'язки (шкіряні або тканинні) характерні для оправ XVIII ст. з картонними кришками, вживалися досить короткий час. Переважно це оправи, зроблені іноземними майстрами, які працювали в Російській імперії
Цвяхи	Із XVII ст. для кріплення ременів застібок на українських оправах вживають цвяхи на зразок шпалерних: з голівками у вигляді розкритої квітки з шістьма / вісьмома пелюстками
Заклепки	Застосовувалися замість цвяхів з XVIII ст., але значного поширення не отримали
Прикріпи	З XVI ст. при фіксації кінців пласких ременів застібки під цвяхи підкладали прикріпу квадратної або прямокутної форми, а з XVIII ст. зустрічаються прикріпи примхливої форми
10) тип та матеріал покриття оправи	
Суцільнокриті оправи	Відомі від часів сивої давнини до сьогодення. Основним матеріалом для покриття оправ була шкіра різних сортів та гатунків. У XIX ст. в широкий обіг входять суцільнокриті коленкорові, ледеринові та картонні оправи. Їх застосовують для оправлення друків. На вторинних оправах кодексів, виготовлених у цей час, вони зустрічаються зрідка
Колір шкіри покриття	У XVIII ст. окрім рівномірного фарбування в один колір починають вживати декоративне фарбування шкіри (фарбування крапом, під мармур, під корінь тощо)
Старе шкіряне покриття, наклеєне на нове.	Характерне для вторинних оправ XIX ст. та для оправ, реставрованих у перш. пол. XX ст.
Складена оправа (шкіряна або тканинна)	Починає вживатися з кін. XVIII ст., а від XIX ст. стає загальноновживаною. Відомі два типи: з ріжками або без них. Переважно вживалася колекціонерами для оправлення фрагментів рукописів, щоб запобігти їхньому руйнуванню

створенні книги. Останні спираються на т. зв. точні методи — фотографію, рентгеноскопію, хімічні / фізичні дослідження, застосовується також комп'ютерна та електронно-обчислювальна техніка тощо. Їхнє проведення передбачає застосування комплексу науково-технічних методів у лабораторних умовах, що визначаються в залежності від поставленої мети дослідження та фізичного стану об'єктів і зменшують імовірність похибок при атрибуції. Технологічне вивчення матеріалів стає у пригоді найчастіше при реставрації пам'яток культури (для визначення доцільності використання певних видів реставраційних матеріалів) та при виникненні сумнівів стосовно даних візуального вивчення, особливо відносно автентичності пам'ятки. Саме результати матеріалознавчих досліджень можуть остаточно підтвердити або скасувати отримані візуальні дані, уточнити або спростувати час та місце створення пам'ятки чи її складників, виявити можливі фальсифікації.

Порівняльне вивчення конструкції досліджуваних оправ здійснюється шляхом зіставлення та порівняння виявлених конструктивних ознак з аналогічними, характерними для точно датованих оправ подібної конструкції. Середньовічні оправи, що дійшли до сьогодення, за конструктивними ознаками техніки оправлення поділяють на такі основні типи: візантійська (VI — перш. пол. XVII ст.), ранньосередньовічна (VI—IX ст.), дороманська (X—XI ст.), романська (XII—XIV ст.), готична (XIV—XVI ст.)¹⁴. Вони, у свою чергу, можуть поділятися на підтипи, що мають певні незначні відмінності, пов'язані з їх поширенням поза межами території їх створення¹⁵.

Починаючи з епохи Відродження оправи друкованих книг у книгознавстві прийнято поділяти, перш за все, не за конструктивними типами оправи (хоча певні відмінності серед них також існують), а за стилем оздоблення їхніх кришок та корінців. Поява різних стилів в оздобленні оправ XV—XIX ст. пов'язана з іменами відомих бібліофілів, на замовлення яких опраправлялися та оздоблювалися значні масиви книги з їхніх бібліотек, або з визначними інтролігаторами / палітурниками, чії оправи стали прикладом для наслідування і лишили помітний слід в історії книжної справи.

¹⁴ У них «одягали» не тільки рукописні книги, але й першодруки.

¹⁵ Як ілюстрований довідник з основних типів середньовічних оправ можна рекомендувати працю Я. Шірмаї, яка узагальнює численні дослідження попередників і надає всебічне уявлення про конструкцію середньовічних оправ III—XVII ст. На жаль, оправи кирилических книг згадуються в ній лише побіжно. (Див. Szirmai J.A. The archaeology of medieval bookbinding Aldershot, Hants. ; Brookfield, VT : Ashgate, 1999. xvi, 352 p. : il. Перевидання книги 2003 р.).

Конструктивні ознаки оправ кириличних рукописних книг українського походження

Досі спірним лишається питання, як називати давні середньовічні оправи, створені на землях компактного проживання східних слов'ян. У літературі можна зустріти різні їх назви: давньоруські, східнослов'янські, а найчастіше — російські. Якщо поява перших двох назв має під собою певне підґрунтя, то остання одразу викликає багато питань. При чому тут Росія, і яке відношення вона має до зародження інтролігаторства у східних слов'ян? Адже першою ранньосередньовічною державою східних слов'ян була Київська Русь, і саме з нею та її столицею Києвом пов'язують запровадження християнства та поширення традиції виробництва кириличних рукописних книг на теренах Східної Європи. Навіть Новгород, у монастирях якого збереглися найдавніші східнослов'янські рукописні книги, був заснований вихідцями з Києва, що визнавалося вже в XIX ст. російськими дослідниками. Чомусь у подальшому, розробляючи хронологічну періодизацію розвитку інтролігаторства у східних слов'ян, вони вже віддають пріоритетність у цьому питанні саме росіянам, вважаючи їх першими в усьому та ігноруючи історичні реалії.

На нашу думку, оправи рукописних кириличних книг, створених на територіях сучасного проживання у Східній Європі українців, білорусів та росіян та об'єднаних традицією кириличного письма і спільністю походження техніки оправлення, доцільно виділити в окрему групу оправ під назвою «східнослов'янські оправи» за аналогією з південнослов'янськими, які, у свою чергу, поділяються на сербські, болгарські та македонські.

У межах утвореної групи оправи можна систематизувати за хронологією, технікою оправлення та територіальним походженням. Наведений нижче поділ попередній і в подальшому може уточнюватися у відповідності до певної нової інформації, але все ж, сподіваємося, він більше відповідає історичним реаліям, аніж запропонований свого часу Клепиковим¹⁶.

• **Періодизація історії розвитку східнослов'янської книжної оправи**

візантійський період:

XII–XIII ст. — давньоруські оправи;

¹⁶ Клепиков С.А. Орнаментальные украшения переплетов конца XV — первой половины XVII веков в рукописях Троице-Сергиева монастыря // Записки отдела рукописей / ГБЛ. Москва, 1960. Вып. 22. С. 72. (Далі — Клепиков С.А. Орнаментальные украшения...); Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР. Москва, 1976. Вып. 2. С. 52.

XIV – ост. чв. XVII ст. – західноукраїнські оправи;

XIV – сер. XVI ст. – новгородські оправи.

західноєвропейський період:

сер. XVI ст. – ост. чв. XVII ст. – оправи готичної конструкції. За характером оздоблення можуть бути розподілені на українські та російські¹⁷;

XVIII ст. – XX ст. – оправи сучасної конструкції з картонними кришками. Вони внесені до переліку, бо вторинні оправи, датовані цим часом, часто зустрічаються на середньовічних рукописних книгах.

Нижче побіжно зупинимося на основних конструктивних особливостях, притаманних оправам саме українського походження, датованим межами запропонованої періодизації.

• **Оправи XIV – останньої чверті XVII ст. (візантійська техніка оправлення)**

Оправи візантійської конструкції потрапляють до Русі одночасно з прийняттям християнства та стають основою для виробництва місцевих рукописних книг. Уже в XIV ст. на східнослов'янських оправах з'являються окремі конструктивні відмінності – інакші способи кріплення кришок до книжного блока та виплітання капталів, поява шиття на опорі тощо, при збереженні основних конструктивних ознак, притаманних візантійській техніці оправлення при їх виготовленні.

На сьогодні відомо майже 100 українських оправ візантійського типу, і тільки 14 з них датуються сер. XIV – поч. XVI ст. Їхнє походження пов'язане із Сучавською та Київською митрополіями (Львівська та Перемишльська єпархії). Детальніше про притаманні їм конструктивні ознаки можна дізнатися з праць С.В. Зінченко¹⁸. Далі, в табл. 2, подаємо перелік основних конструктивних ознак українських оправ даної конструкції.

¹⁷ Якщо про оправи українського та російського походження існує незначна кількість літератури, то інформацію про білоруські оправи виявити взагалі не вдалося. За умови отримання будь-яких відомостей про білоруські оправи, вони будуть внесені до переліку.

¹⁸ Зінченко С. Найдавніші українські оправи зі збірки Національного музею у Львові // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. 2000. Вип. 4. С. 101–112. (Далі – Зінченко С. Найдавніші українські...); Зінченко С. Найдавніші українські оправи книжок з блінтовим тисненням зі збірки Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника НАН України // Записки НТШ. 2000. Т. 240. С. 457–470. (Далі – Зінченко С. Найдавніші українські оправи...); Zinchenko S. Warsztaty introligatorskie w skryptoriach klasztorów metropolii Szczańskiej XIV–XV w. // Klasztorne ośrodki piśmiennictwa i kultury w krajach słowiańskich. Kraków: Wydawnictwo Naukowe PAT, 2005. S. 123–134. (Далі – Zinchenko S. Warsztaty introligatorskie...); Зінченко С. Оправи візантійської конструкції, що виготовлялися в інтролігаторських майстернях при

Таблиця 2

Конструктивні ознаки техніки опрацювання	Характерні ознаки та коментарі до них
Шиття блока	Зустрічне шиття «ланцюжком»*. Блок складається з двох частин, скріплених у центрі корінця блока; конусоподібні зарубки на корінцевих фальцах зшитків; для зшивання блоків вживали конопляні, а із XVII ст. — лляні нитки
Кріплення кришок до блока	Нитяне кріплення блока до кришок. Крім існуючих варіантів форм каналів для закріплення нитки, що згадуються в літературі (пряме горизонтальне, зигзагоподібне, кутове або V-подібне**), на оправах західноукраїнського походження виявлено два типи кріплення, невідомі раніше, які умовно можна назвати подвійним кутовим кріпленням (рис. 2)
Корінець	Глухий, заокруглений, гладкий, обклеєний по всій довжині матеріалом (грубе домоткане полотно, рідше — пергамен або шкіра)
Обрізи	Виявлені 4-х різновидів: 1) білі обрізи без оздоблення; 2) білі обрізи з монохромними словесниками (др. пол. XIV — 80-ті рр. XVI ст.) та двоколірними словесниками: словеса — кіновар'ю, декоративна рамка — чорнилом (ост. чв. XVI ст.); 3) фарбовані в один колір (червоний або рудий) з монохромними словесниками (з поч. XVII ст.) та двоколірними словесниками (з 20-х рр. до кін. XVII ст.); 4) фарбовані в один колір — червоний, рудий або синьо-зелений.
Каптали	Каптали з «губочкою». Види: традиційний візантійський каптал, каптал з перехресною кольоровою обшивкою (як на сербських оправах) та каптал «alla gresa»***. Для обшивання вживали шовкові нитки, іноді в поєднанні з металізованими нитками, рідше застосовували бавовняні. Зустрічається закритий пришивний каптал із «сідлоподібним стібком»****, але, на відміну від готичних оправ, він має візантійську «губочку» (рис. 3). Наявність плетеної петлі для прикріплення закладок типу «лясе» на верхньому обрізі (рис. 4)

монастирях Львівської та Перемишльської єпархій XV–XVII ст. // Рукописна і стародрукована книга : зб. праць Міжнар. конф. (XIII Федоровський семінар) «Рукописна і стародрукована книга» (Львів, 23–25 квіт. 2004 р.). Львів, 2006. С. 113–141. (Далі — Оправа візантійської...); Зінченко С. Особливості конструкції та декоративного оздоблення галицьких оправ XV–XVIII ст. візантійського типу // Тези доп. наук.-техн. конф. проф.-виклад. складу, наук. працівників і аспірантів УАД (Львів, 31 січ. — 3 лют. 2006 р.). Львів : УАД, 2006. С. 57.

* Szirmai J. A. The archaeology of medieval bookbinding Aldershot, Hants. ; Brookfield, VT : Ashgate, 1999. P. 65–69.

** Там само. С. 69–73.

*** Там само. Fig. 6.10; 6.18.

**** Там само. Fig. 6.23.

Конструктивні ознаки техніки опрацювання	Характерні ознаки та коментарі до них
Кришки	Матеріал – дерево (сосна, бук, рідше – дуб та вільха). Формат врівень із блоком. Товщина кришки від 5 до 17 мм; біля корінця – на кілька мм менша, ніж біля бічного обрізу. Переважно поперечне розташування волокон на дошках, але трапляється повздовжнє. Певні часові відмінності у формі прикорінцевого торця кришок: заокруглення тільки із зовнішнього боку (др. пол. XIV – кін. XVII ст.) (рис. 5 А), заокруглення з обох сторін (др. пол. XIV – кін. XV ст.) (рис. 5 Б), зрізаний під гострим кутом із зовнішнього (рис. 5 В) або внутрішнього боку (рис. 5 Г), зрізаний під гострим кутом із зовнішнього та внутрішнього ребра (рис. 5 Д). Торці кришок гладкі (рис. 5 Ж) або з жолобками двох видів: 1) йде по всій довжині торців по обрізах (рис. 5 З); 2) жолобки на торцях доходять до зовнішніх кутів, але не сполучаються між собою, між ними утворюється тонка перетинка (рис. 5 К); 3) жолобки перериваються, не доходючи до зовнішніх кутів кришок, і їх кінці можуть закінчуватися розгалуженням, веретеноподібно або заокруглюватися на один бік (рис. 5 Л)
Покриття	Шкіра (теляча, рідше волова, козяча, зрідка свиняча або бараняча лощена) молдово-волоського та місцевого виробництва. Колір може коливатися від вохрово-брунатного до чорного та від брунатного до вишнево-брунатного)
Форзаци	Не було, звороти кришок не виклеювалися
Застібки	Розташування – дві на бічному обрізі, рідше одна. Два типи: 1) традиційна шпенькова на тричастинному реміні. З XVI ст. також починають застосовувати плоскі реміні, які закінчуються прорізом у шкірі або металевим кільцем чи металевою пластиною з отвором посередині, що накладаються на шпеньок; 2) з XVI ст. паралельно починають вживати застібки на пробій готичного типу
Фурнітура	Переважно жуки невеликого розміру (округлі, ромбічні, мигдалеподібні та краплеподібні). Найчастіше зустрічаються на оправах новгородського походження, на західноукраїнських – не мали широкого застосування, хоча сліди від округлих жуків іноді трапляються*
Оздоблення	Сліпе тиснення тільки на кришках, корінець гладкий, без оздоблення**. Інструменти: дорожник; бордюрні басми та басми наповнення. У сер. XVI – перш. пол. XVII ст. для створення смуг обрамлення починають застосовувати накатки в поєднанні з бордюрними басмами

* Зінченко С. Оправи візантійської... С. 126.

** У літературі вдалося виявити згадку тільки про три східнослов'янські оправи новгородського походження, корінці яких були оздоблені з використанням дорожника та басм наповнення (Клепиков С.А. Орнаментальные украшения... С. 329).

• **Оправи середини XVI – XVII ст. (готична техніка оправлення)**

Середина XVI ст. – це умовна хронологічна межа появи готичної техніки оправлення на східнослов'янських землях, що характеризується кардинальними змінами як у техніці оправлення, так і в оздобленні оправ (див. табл. 3). Поширення нової техніки оправлення пов'язують з розповсюдженням книгодрукування та формуванням книжного ринку у цьому регіоні.

Таблиця 3

Складові частини оправи	Характерні конструктивні ознаки та коментарі
Шиття блока	Шиття на одинарних або подвійних шнурах. Їх кількість залежала від розмірів книги і могла коливатися від трьох до п'яти
Кріплення кришок до блока	Традиційне готичне кріплення кінців шнурів. Вони протягувалися через отвори, що поєднувалися між собою канальцями, а в останньому отворі закріплювалися дерев'яним кілочком
Корінець	Глухий, заокруглений, з бинтами, обклеєний смужками полотна тільки у проміжках між шнурами
Каптали	Плетені на корінці. Основа капталу обпліталася нитками двох (рідше трьох) контрастних кольорів, ритмічне чергуванням яких утворювало смугастий орнамент з перпендикулярно розміщених стібків
Кришки	Матеріал – дерево. Формат більший за книжний блок (Україна та Білорусь приблизно з др. пол. XVI ст., Росія – з кін. XVI – поч. XVII ст.). Два типи кришок: 1) з кантами, рантами та з частковими скосами на зовнішньому боці кришки (др. пол. XVI – перш. пол. XVII ст.) (рис. 6 А); 2) від попереднього типу відрізняється тільки відсутністю часткових скосів із зовнішнього боку кришки (із сер. XVII ст. і в подальшому він стає превалюючим) (рис. 6 Б). Рубіж XVII–XVIII ст. – початок використання картону для кришок на теренах України
Покриття	Переважно шкіра. Колір брунатний, різних відтінків – від світлого до майже чорного
Форзаци	Пришивні та прошивні. Звороти кришок виклеєні
Застібки	Розташування – дві на бічному обрізі, рідше – одна на книгах малого формату. Двох типів – на пробій (класична готична застібка) та накладний шпеньок (виявлений тільки на українських оправах). Плоскі реміні застібок можуть мати різні способи їх складання*

* Гальченко О.М., Зінченко С.В. Типологія книжкових застібок на українських кириличних пам'ятках: XIV–XVIII століття // Рукописна та книжкова спадщина України. 2022. Вип. 29. С. 195–225. Рис. 4.

Закінчення табл. 3

Складові частини оправи	Характерні конструктивні ознаки та коментарі
Фурнітура	Наріжники та середники. Техніка виконання: литі із суцільним або наскрізним орнаментом, вирізані з металевого листа та оздоблені гравіруванням. Жуки найчастіше круглої форми. Досить часто використовували фурнітуру польського та литовського виробництва. Із сер. XVII ст., може дещо раніше, практично виходить з ужитку
Оздоблення	Др. пол. XVI ст. — початок застосування тиснення золотом. Спочатку його вживали в поєднанні зі сліпим тисненням (золотом відтискувалися тільки середники та косинці в середині обрамлення), з часом золотом покривають усю поверхню кришки. У вжитку з'являються нові інструменти для тиснення: кліше (середники та наріжники), накатки, словесники та філети. Відбувається зміна характеру розміщення тиснення в середині обрамлення на кришках. Корінець оправи стає додатковою площею для оздоблення. Спочатку воно було доволі простим — суцільна подвійна чи потрійна лінія, відтиснута дорожником по краях корінця та обабіч бинтів, з часом для цього починають застосовувати вузькі орнаментальні накатки. Простір між бинтами спочатку зовсім не оздоблювався, а з кін. XVI ст. його також починають оздоблювати басмами наповнення

• Оправи XVIII–XIX ст.

У процесі вивчення оправ цього періоду основна увага зверталася переважно на характер оздоблення оправ, а не на їхню конструкцію. Масове застосування картонних кришок замість дерев'яних спричинило певні конструктивні зміни в зовнішньому вигляді оправ: зменшується товщина кришок, змінюються способи їх кріплення, зникають застібки та фурнітура (див. табл. 4). З одного боку, відбувається подальше спрощення методів оправлення, поява яких пов'язана із зростанням обсягів друкованих книг та застосуванням нових матеріалів, що робить книжкову продукцію друкарень доступнішою для більшого кола людей, з іншого, — оздоблення оправ стає відображенням соціального статусу замовника оправи. Від XVIII ст. оправи світських книг, створених на теренах східної Європи, починають підпорядковуватися європейській моді, хоча й зберігають певні місцеві особливості.

Наведені конструктивні ознаки типів оправ є основними, найбільш вживаними на оправах рукописних книг, що побутували на теренах України. Загальна історія появи та розвитку національного інтралігаторства та палітурництва досі не написана. Наразі найбільш дослідженими є оправи, пов'язані з палітурними

Таблиця 4

Конструктивні ознаки техніки опрацювання	Характерні ознаки та коментарі до них
Шиття блока	XVIII ст. — шиття на тонкі виступаючі або врізні шнури зі збереженням способів шиття, притаманних готичній оправі. З XIX ст. — поширення шиття на тканинні смужки
Корінець	XVIII ст. — глухі корінці, кашировані корінці, поява фальшивих бинтів на корінцях. З XIX ст. — корінці з відставом або з гільзою; поряд з корінцями з бинтами поширюються гладкі корінці
Каптали	Приклейні плетені каптали з обшивкою бортика кольоровими нитками. З кін. XVIII ст. — гладкі приклейні каптали (тканинні, рідше шкіряні) без обшивки кольоровими нитками. Для тканинних капталів вживали смугасту тканину зі смужками одного або кількох кольорів, іноді — тканину темних кольорів з дуже дрібним квітчастим рисунком. З кін. XIX ст. в ужиток входить каптальна стрічка фабричного виготовлення
Кріплення блока	Переважно на клей, розтріпані кінці шнурів могли підклеюватися як із внутрішнього, так і із зовнішнього боку кришок
Кришки	Матеріал — картон. Формат більший за книжний блок, з кантами. Початок вживання в Україні — рубіж XVII–XVIII ст., в Росії — ост. чв. XVIII ст. Дерево продовжують вживати для кришок церковних оправ, виконаних за традиціями XVII ст., та для старообрядницьких оправ
Обрізи	Крім золотих, широко застосовують фарбовані обрізи: краплені, мармурові та суцільно фарбовані в один колір, переважно червоний, жовтий, зелений
Покриття	Опоєк та теляча шкіра лишаються в ужитку. З XVIII ст. починають вживати кольорові шкіри (марокен, шагрень). Зростають обсяги використання шкір невисокого ґатунку; на їхній лицьовий бік, щоб приховати дефекти обробки, починають наносити декоративне фарбування (мармурове, під корінь, під черепаху, крапом тощо). З кін. XVIII ст. спостерігається поширення складених оправ, що співіснують поряд із суцільнокритими шкіряними та тканинними оправами
Форзаци	Прошивні та прості приклейні форзаци. Широке вживання виклейних форзацив, для їх виготовлення вживають мармуровий папір ручного виробництва*. Для ошатних оправ починають застосовувати дублюру (в Західній Європі — із XVII ст., в Російській імперії — у XVIII — на поч. XIX ст.)

* База даних на декоративні папери, створена у Вашингтонському університеті, дозволяє за характером орнаментів на мармуровому папері визначити місце їх виробництва (Див.: Decorated and Decorative Paper Collection // Digital Collections / University of Washington Libraries Special Collections. [2000]. Retrived from: <https://digitalcollections.lib.washington.edu/digital/collection/dp/search>).

Закінчення табл. 4

Конструктивні ознаки техніки оправлення	Характерні ознаки та коментарі до них
Фурнітура та застібки	Практично вийшли з використання
Оздоблення	Продовжують вживатися схеми оздоблення, започатковані в XVII ст. Поряд з багато декорованими оправами з XVIII ст. отримують поширення оправи з досить скромного декору. Оскільки кришки, поволочені декоративними шкірами, вважалися оздобленими, їхній декор обмежувався вузькими орнаментальними чи лінійними рамками, або його зовсім не було. При декоруванні складених оправ та оправ, поволочених декоративною шкірою, основна увага приділялася оздобленню корінця, поверхня якого рясно декорується золотим тисненням. Для відтискування назви книг на корінці застосовують контрастні шкіряні наклейки, переважно червоного кольору

майстернями КПЛ¹⁹ та М. Сльозки²⁰, хоча останнім часом в орбіту наукових студій входять оправи стародруків, зроблені в друкарнях Острога²¹ та Почаївської Успенської Лаври²². Розширення географічних меж вивчення оправ рукописів та стародруків може виявити й інші конструктивні ознаки, притаманні оправам конкретних регіонів або палітурних майстерень України.

¹⁹ Курінний П. Лаврські інтролігатори XVII–XVIII ст. Київ, 1926. С. 5–39. (Окремий відбиток з 1-го тому «Труди УНІК»). (Далі – Курінний П. Лаврські інтролігатори...); Гусева А.А. Украинский переплет XVII–XVIII вв. // Книга: исследования и материалы. Москва, 1997. Сб. 74. С. 143–154. (Далі – Гусева А.А. Украинский переплет...); Клепиков С.А. Из истории украинского переплета XVII–XVIII ст. // История книги и издательского дела. Ленинград, 1977. С. 53–61. (Далі – Клепиков С.А. Из истории украинского...); Гальченко О.М., Зінченко С.В. Сюжети середників шкіряних оправ з майстерні Києво-Печерської Лаври: спроба іконографічного вивчення // Рукописна та книжкова спадщина України. 2012. Вип. 16. С. 268–304. (Далі – Гальченко О.М., Зінченко С.В. Сюжети середників...).

²⁰ Гальченко О.М. Деякі спостереження... С. 810–827; Гальченко О.М., Зінченко С.В. Нові дані про діяльність інтролігаторської майстерні М. Сльозки в світлі бібліопегістичних досліджень // Рукописна та книжкова спадщина України. 2021. Вип. 27. С. 110–139. <https://doi.org/10.15407/rksu.27.110>. (Далі – Гальченко О.М., Зінченко С.В. Нові дані...).

²¹ Бондар Н. Острозькі оправи кириличних стародруків // Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині : наук. зб. Острог, 2011. Вип. 3. С. 440–447. http://vuzlib.com.ua/articles/book/18598-Ostroz%20D1%96_opravi_kirilichnikh_/1.html (Далі – Бондар Н. Острозькі оправи...).

²² Железняк О.О. Оправи та обкладинки кириличних стародруків з друкарні Почаївської Успенської Лаври // Рукописна та книжкова спадщина України. 2014. Вип. 18. С. 72–80. (Далі – Железняк О.О. Оправи та обкладинки...).

2.3. Аналіз декору оправи — поєднує в собі кілька видів аналізу, які традиційно застосовуються мистецтвознавцями на різних етапах дослідження пам'яток мистецтва, доповнюючи один одного та дозволяючи зробити отримані висновки більш вираженими та точними.

- *Мистецтвознавчий аналіз* — розкриває манеру та техніку виконання оздоблення. Вивчення технічних особливостей та манери виготовлення зображень на кліше дозволяє уточнити або дещо обмежити рамки появи окремих видів оздоблення на оправі. Його застосовують також при аналізі техніки й стилю оздоблення накладних елементів (косинців, середників, жуків), якими додатково могли декоруватися кришки шкіряних оправ. Зазвичай ці питання є сферою мистецтвознавчих студій стосовно пам'яток ювелірного прикладного мистецтва.
- *Стилістичний аналіз* — це вивчення стилю оздоблення оправи шляхом зіставлення з іншими подібними, але точно датованими оправами, що має підтвердити ідентичність художньої манери оформлення її кришок (схеми розміщення тиснення на кришках оправи, ідентичність та подібність використаних інструментів, притаманних певному регіону, майстерні або майстру).
- *Іконографічний аналіз* полягає у визначенні сюжетів, застосованих при оздобленні оправ. При атрибуції сюжету аналізують зображені на ньому події та імена присутніх осіб, що вимагає ретельного вивчення атрибутів, костюмів, предметів інтер'єру, архітектурних споруд тощо. Це дозволяє вірно встановити назву сюжету та час його появи і, як наслідок, більш точно окреслити час появи конкретної оправи.

За межами нашого аналізу лишаються золотарські (окладні) та малярські оправи²³, вивчення яких є прерогативою мистецтвознавців²⁴; основна увага буде

²³ Мали поширення в Західній Україні, Новгороді та Пскові в XVI–XVIII ст. Сьогодні відомо 40 оправ цього типу. Їх детальне вивчення є питанням майбутнього, хоча перші розвідки у цьому напрямі вже з'являються. Див.: Зінченко С. Живописні Розп'яття на оправах рукописних книг із збірки Національного Музею у Львові // Українська Хрестологія : Тези і резюме наук. конф. 24 жовт. 1996 р. Львів, 1996. С. 26–28; Зінченко С. Розп'яття XV ст. на оправі Євангелія 1571 р. із с. Угорок. (Унікальний вид інтролігаторства) // Сакральне мистецтво Бойківщини : Третє наук. читання пам'яті Михайла Драгана : Матеріали виступів на конф. 19–20 листопада 1998 р., м. Дрогобич. Дрогобич, 1998. С. 132–136; Зінченко С. Унікальний вид інтролігаторства (іконопис на українських книжкових оправах) // Рукописна та книжкова спадщина України. 1998. Вип. 4. С. 113–118; Зінченко С. Малярські оправи кириличних кодексів XV–XVIII ст. у збірці НМЛ ім. Андрея Шептицького // Літопис Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького. Львів, 2006. Вип. 4 (9). С. 126–132; Зінченко С. Іконопис як вид декоративного оздоблення оправ XV–XVIII ст. // Тези доп. наук.-техн. конф. проф.-виклад. складу, наук. працівників і аспірантів УАД (Львів, 5–8 лютого 2007 р.). Львів : УАД, 2007.

²⁴ При їх вивченні основна увага приділяється оздобленню цих оправ, а на їхню конструкцію увагу майже не звертають.

зосереджена на тисненні як найпоширенішому засобі оздоблення оправ кирилических рукописних книг. Йдеться про такі його види, як сліпе тиснення, тиснення золотом та сріблом²⁵.

Сліпе тиснення відоме на східнослов'янських оправах з XII ст., з др. пол. XVI ст. — тиснення золотом, з XVII—XVIII ст. — тиснення сріблом. Спочатку тиснення золотом уживали в поєднанні зі сліпим тисненням. Золотом декорувалися окремі елементи оздоблення в середині обрамлення верхньої кришки, нижня оздоблювалася тільки сліпим тисненням. З XVII ст. сліпе тиснення поступово втрачає свої позиції на користь тиснення золотом. Верхню кришку все частіше повністю декорують золотим тисненням, а у XVIII ст. ним починають оздоблювати обидві кришки оправи. Тиснення сріблом не отримало широкого застосування. Його вживали лише при декоруванні оправ Євангелій КПЛ, де верхня кришка відтискувалася золотом, а нижня — сріблом. При перенесенні головного акценту оздоблення на корінець, декорований золотим тисненням, кришки оправ майже не оздоблювалися: найчастіше по периметру кришок відтискувалися сліпим тисненням одинарні або подвійні лінійні рамки або золотом — вузькі орнаментальні.

Незалежно від виду тиснення, для його виконання застосовували одні й ті самі інструменти, вживання яких також може бути датованою ознакою як для первинних, так і для вторинних оправ.

Дорожник — найдавніший за часом появи інструмент. Призначений для відтискування суцільних прямих різної товщини для утворення лінійного обрамлення, облямування та розмежування орнаментальних смужок в обрамленні та для членування його внутрішнього простору. Найчастіше для цього застосовували потрійні паралельні прямі, але відомі випадки вживання зчетверених прямих (виявлені на оправах російського походження). З XVI—XVII ст. для цього починають вживати також потрійні лінії різної ширини — дві вузькі обабіч широкої, товщина якої могла коливатися від 2 до 5 мм²⁶. Вони одночасно співіснують з потрійними

²⁵ З XIX ст. тиснення фарбами стає звичним явищем на видавничих оправах, поволочених коленкором. Для оздоблення оправ кирилических рукописних книг його практично не вживали.

²⁶ С.О. Клепиков називає подібні дорожники «широким дорожником» і зазначає, що на оправах Троїце-Сергієвої лаври їх починають уживати після 1550 р., зокрема їх використано для оздоблення оправ комплекту Четьїх міней, переданих архієпископом Макарієм до Успенського собору в 1552 р. Це перша виявлена згадка про застосування подібного потрійного дорожника з широкою центральною смугою на російських оправах. Подібні дорожники в подальшому зустрічаються також на оправах Московського Печатного Двору (Див.: Клепиков С.А. Орнаментальные украшения... С. 65. Рис. 5, 7).

лініями однакової ширини, але регіони їхнього поширення на теренах України потребують подальшого уточнення.

Появу **басм** на східнослов'янських оправах автори датують по-різному: кін. XIII – поч. XIV ст.²⁷ та сер. – перш. пол. XV ст.²⁸. Залежно від призначення їх поділяють на бордюрні басми (для створення орнаментальних обрамлень та смуг) та басми наповнення (для оздоблення внутрішнього простору обрамлення). Цей функціональний поділ досить чітко витримується при декоруванні оправ російського походження²⁹ на відміну від оправ українського походження, де басми наповнення (кругла, квадратна, ромбічна або стрільчаста) можуть одночасно вживатися як для утворення обрамлення, так і для заповнення його внутрішнього простору³⁰.

Бордюрні басми бувають переважно рослинного або геометричного характеру і являють собою своєрідний рапорт, послідовне повторення якого створює враження безперервної орнаментальної смуги. Іноді вони зроблені настільки досконалим, що відрізнити їх від тиснення накаткою вдається лише за допомогою лупи: від рамок, виконаних накатками, їх відрізняє наявність виходу окремих басм за суцільну лінію рамки, а також випадки, коли окремі басми частково перекривають одна одну при відтискуванні, порушуючи ритмічність утвореної орнаментальної смуги³¹. З сер. XVI ст. бордюрні басми поступово виходять з ужитку через початки вживання накаток на східнослов'янських оправах. Вони ще деякий час використовують одночасно з накатками, а із XVII ст. вони остаточно виходять з масового вжитку, хоча в деяких західноукраїнських монастирях їх активно застосовували до сер. XVII ст.

Басми наповнення за формою можна розділити на такі основні групи: стрільчасті, розетки, круглі, ромбовидні, квадратні або ромбічні, серцевидні, плетені, колискові, квітчасті (розкрита квітка та різноманітні паростки з листочками та квітами). Останні зазвичай не мають рамки, але зображені на них квіти в обрамленні листя та рослинних розводів чітко вписуються в геометричні фігури (овал, півовал, ромб) і отримують значне поширення з кін. XVI – поч. XVII ст. У XVIII ст.

²⁷ Шварц Е.М. О византийском влиянии на русский переплет // Вспомогательные исторические дисциплины. Москва, 1991. № 23. С. 171. (Далі – Шварц Е.М. О византийском влиянии...).

²⁸ Клепиков С.А. Орнаментальные украшения... С. 65.

²⁹ Клепиков С.А. Из истории русского художественного переплета // Книга : Исследования и материалы. Москва, 1959. Вып. I. С. 119–120. (Далі – Клепиков С.А. Из истории русского...).

³⁰ Гальченко О.М. Оправа східнослов'янських... С. 190. Рис. 87, 88.

³¹ Там само. Рис. 84 б.

їх починають уживати для оздоблення як внутрішніх, так і зовнішніх кутів рамок замість косинців, розташовуючи по діагоналі до сторін рамки. Крім квітчастих, всі інші групи басм наповнення бувають як орнаментальними, так і сюжетними. На останніх зображувалися переважно тварини, птахи та міфічні фігури. Людські постаті зустрічаються вкрай рідко. Басми з двох або трьох концентричних кіл (іноді з крапкою в центрі) вживали для фіксації кутів рамок та місць перетину прямих при членуванні поверхні кришок дорожником, для оздоблення внутрішнього простору обрамлення в поєднанні з басмами інших форм, а також для оздоблення торців кришок з жолобками, які переривалися, не доходячи до зовнішніх кутів.

У кін. XVII — на поч. XVIII ст. на українських оправах з'являються нові — хрестоподібні, колискові басми та у басми вигляді різноманітних рослинно-орнаментальних завитків. З'являються орнаментальні басми трикутної форми, спеціально призначені тільки для оздоблення корінців.

Із XVII ст. на українських оправах форматом у 4°, 8°, а з XVIII ст. — форматом у 2° для оздоблення центру кришки застосовують прийом, при якому навколо умовного центру групувалися кілька відбитків однієї або кількох басм, внаслідок чого на кришках утворювався орнамент нової конфігурації, т. зв. набірний середник.

Початки вживання **накаток** на східнослов'янських оправах відносять до сер. XVI ст. До кін. XVI ст., а в деяких західноукраїнських монастирях і в XVII ст., їх вживали в поєднанні зі смугами з бордюрних басм при утворенні обрамлення на кришках. Накатки на російських оправах С.О. Клепиков розподіляв на основні та облямовуючі³². Останні П. Курінний називав поверхничками³³. Перші, як правило, досить широкі (від 5 до 20 мм завширшки), використовувалися для створення обрамлення на кришках та членування його внутрішнього простору на додаткові горизонтальні і вертикальні смуги. Другі — вузькі (завширшки 2–4 мм) — зазвичай використовувалися в поєднанні з основними накатками, вони наче облямовували основну накатку з боків.

За характером орнаментів на накатках їх можна розподілити за кількома основними групами, пріоритетне вживання яких може вказувати на час появи та на регіональне походження оправи.

³² Клепиков С.А. Из истории русского... С. 128.

³³ Курінний П. Лаврські інтролігатори... С. 35; Гальченко О.М. Оправа східнослов'янських... Рис. 90 а.

Портретні накатки — складаються переважно з портретних зображень у медальйонах округлої або овальної форми, що розмежовуються рослинним орнаментом, а іноді ще й супроводжуються іменами зображених осіб. Зображені в медальйонах особи представлені у профіль або півоберт³⁴. На теренах України відомі від др. пол. XVI ст. Подібні накатки зустрічаються також на німецьких, польських та чеських оправах. Їх запозичення відбувалося як напрямую, так і посередництвом польського ремесла, якому українські, зокрема львівські, інтролігатори навчалися у Кракові.

Плетінки із султанами отримують значне поширення на східнослов'янських оправах у др. пол. XVII — у XVIII ст.³⁵

Квітчасті накатки (кін. XVI — XVIII ст.) — на російських оправах мали винятково квітчастий характер, на українських — крім квітчастих орнаментів, також широко застосовувалися квітчасто-овочеві, травчасто-квітчасто-овочеві, рослинні паростки, які отримують поширення у XVIII ст.³⁶

Колискові або ракушасті накатки (XVIII ст.) — зустрічаються на оправах КПЛ³⁷ та російських оправах (наскільки були поширені, сказати важко).

Поверхнички на українських оправах найчастіше мали вигляд кроквочки, листочків або дрібного орнаменту³⁸. Їх, як правило, вживали для облямовування широких накаток з обох боків, а з XVII ст. — починають застосовувати як самостійний елемент при утворенні рамок різного розміру, що поєднуються при формуванні обрамлень.

У XVIII ст. на оправах КПЛ з'являються стрічкові орнаменти (стрічка, зігнута петлями, або хвилька) та жердинка, по якій ритмічними групами розкидані квіти³⁹.

Уживання пластини-кліше на східнослов'янських оправах датується др. пол. XVI ст. Залежно від місця розташування розрізняють два їх види — **середник та косинець**. Вони бувають різної форми, розміру та змісту (орнаментальні або сюжетні). Будучи однакової форми та змісту, вони могли відрізнитися розміром та мали певні відмінності в композиції сюжету.

³⁴ Гальченко О.М. Оправа східнослов'янських... Рис. 90 в.

³⁵ Там само. Рис. 90 г.

³⁶ Курінний П. Лаврські інтролігатори... С. 34; Гальченко О.М. Оправа східнослов'янських... Рис. 90 б.

³⁷ Курінний П. Лаврські інтролігатори... С. 35. Мал. 15; Гальченко О.М. Оправа східнослов'янських... Рис. 90 д.

³⁸ Гальченко О.М. Оправа східнослов'янських... Рис. 90 а.

³⁹ Курінний П. Лаврські інтролігатори... С. 35.

Косинці застосовують для оздоблення внутрішніх кутів обрамлення. Простір косинця міг мати або чіткий обрамлений контур⁴⁰, або не мати його зовсім⁴¹. Вони могли бути двобічними, тобто гравіроване зображення наносилося на обидві поверхні (боки) кліше. Подібні сюжетні косинці із зображенням євангелістів вироблялися парами через те, що один двобічний косинець міг бути використаний для відтискування зображення тільки у двох верхніх або нижніх кутах рамки⁴².

За формою косинці також можна поділити на кілька таких основних груп. Уступчасті або ступінчасті (XVI–XVII ст.) — являють собою 1/4 частку середника ки-балкового або складної конфігурації, мають чітко фіксований контур і є найбільш уживаною формою на українських оправах. Зміст: сюжетні — чотири євангелісти⁴³ та орнаментальні — з квітчастими⁴⁴ або плетеними⁴⁵ орнаментами. Плетінка на квітчастому тлі характерна для косинців оправ майстерні КПЛ та М. Сльозки (XVII ст.). Зображення євангелістів на російських оправах вживалися лише для оздоблення Євангелій, тоді як на українських їх відтискували на найрізноманітніших за змістом книгах. Зафіксовано кілька одиничних випадків, коли уступчасті косинці з геометричним орнаментом були використані як середники (шляхом поєднання чотирьох відбитків одразу).

Трикутні (кін. XVII — поч. XVIII ст.) — мали форму прямокутного трикутника⁴⁶ або трикутника зі зрізаними гострими кутами та увігнутим краєм⁴⁷. Зміст: орнаментальні — переважно квітчасті орнаменти, сюжетні — «голівка янгола» з розправленими⁴⁸ або складеними⁴⁹ крилами. З кін. XVII ст. на львівських оправах друкарні М. Сльозки вживаються сюжетні трикутні косинці без чіткого контуру, що зображають євангелістів або їхні символи на фоні розлогої гілки, вкритої квітами⁵⁰.

Квадратні — «голівка янгола» зі складеними крилами, час вживання потребує уточнення. На сьогодні відомі лише дві львівські оправи XVII ст. з подібними косинцями.

⁴⁰ Гальченко О.М. Оправа східнослов'янських... Рис. 99. № 1–10.

⁴¹ Там само. Рис. 99. № 15–17, 20, 21.

⁴² Там само. Рис. 98.

⁴³ Там само. Рис. 99. № 4, 9.

⁴⁴ Там само. Рис. 99. № 7, 10.

⁴⁵ Там само. Рис. 99. № 5, 6.

⁴⁶ Там само. Рис. 99. № 16.

⁴⁷ Там само. Рис. 99. № 11–14, 18.

⁴⁸ Там само. Рис. 99. № 11.

⁴⁹ Там само. Рис. 99. № 12.

⁵⁰ Гальченко О.М., Зінченко С.В. Нові дані... Іл. 3–4.

Фігурні (кін. XVI – XVIII ст.) – являють собою косинці, в яких навпроти прямого кута замість гіпотенузи розміщений фігурний контур складної конфігурації. Сюжети на них бувають двох типів – плетінка з джгутів⁵¹ та «голівка янгола» в облямуванні джгутів⁵², внутрішній простір яких може заповнюватися рослинним орнаментом. Мають західноєвропейське походження, можливо отримали поширення завдяки польській та литовській книжній традиції⁵³. Відомі як на українських, так і на російських оправах.

Аморфні (XVIII ст., окремі зразки відомі від кін. XVII ст.) – не мають конкретної геометричної форми та контурного обрамлення. Сюжети: кілька розлогих гілок, вкритих квітами та листям, кінці яких виходять з одного центра⁵⁴; «рука, що тримає гілку з квіткою»; зустрічаються лише на оправах КПЛ (XVIII ст.)⁵⁵.

Віялові (відомі з поч. XVIII ст.) – мають форму чверті круга, що нагадує мереживо на віялах світських дам і складається з видовжених сегментів, які мають овальне заокруглення угорі. За способом виконання бувають як суцільні – у вигляді пластини-кліше⁵⁶, так і набірні з окремих сегментів⁵⁷, що розташовуються навколо розкритої квітки⁵⁸. Є характерною ознакою оправ друкарні Києво-Печерської лаври.

Косинці у формі чверті круга з геометричним орнаментом (з сер. – кін. XVI ст.) характерні для російських, зокрема московських, оправ⁵⁹; на українських оправах не виявлені.

Набірні косинці (відомі від XVII ст.) – утворювалися шляхом відтискування в певному поєднанні басм наповнення різної форми трьох або більше рисунків. Для їх утворення використовували переважно квітчасті, хрестоподібні басми та басми-зірочки⁶⁰.

⁵¹ Гальченко О.М. Оправа східнослов'янських... Рис. 99. № 1.

⁵² Там само. Рис. 99. № 2, 3.

⁵³ Лауцявичюс Э. Книжные переплеты XV–XVIII веков в библиотеках Литвы. Вильнюс: Мокслас, 1976. Іл. 277, 359, 363, 463.

⁵⁴ Гальченко О.М. Оправа східнослов'янських... Рис. 99. № 15, 21.

⁵⁵ Гальченко О.М. Оправа східнослов'янських... Рис. 99. № 17, 20.

⁵⁶ Курінний П. Лаврські інтролігатори... Мал. 14, зображення в центрі.

⁵⁷ Гальченко О.М. Оправа східнослов'янських... Рис. 100 а.

⁵⁸ Подібний стиль оздоблення має назву «левантель» (à lévetail), або «віяловий», був винайдений у Франції у XVII ст., але не отримав широкого поширення. Його застосовували переважно за її межами у Німеччині, Швеції, Австрії, Іспанії, Польщі (Краків) для декорування книжних оправ, шкатулок та різних виробів із шкіри.

⁵⁹ Клепиков С.А. Орнаментальные украшения... Табл. II–14, № 141; табл. III–20, № 131.

⁶⁰ Гальченко О.М. Оправа східнослов'янських... Рис. 100 б.

Середники більш різноманітні за формою та змістом за косинці. Існують деякі часові відмінності у вживанні певних форм середників, що побутували на теренах України й Росії:

кибалкові — східна та центральна Україна (з сер. — др. пол. XVI ст.), західна Україна (з др. пол. XVII ст.), Росія (з др. пол. XVII ст., переважно на Євангеліях);

овальні — Україна (з др. пол. XVI ст.), Росія (з сер. XVI ст.);

ромбовидні — Україна (XVII—XVIII ст.), Росія (нечисленні зразки, сер.—кін. XVI ст.);

прямокутні — Україна (з XVII ст. — Західна Україна та Львів, з XVIII ст. — оправи КПЛ), Росія (окремі зразки — кін. XVI ст., масове вживання — перш. пол. XVII — XIX ст.);

круглі — Україна (др. пол. XVIII—XIX ст.), Росія (нечисленні зразки, з перш. пол. XVII ст.);

мережані (Україна, XVIII ст., окремі зразки трапляються з кінця XVII ст.) — найчастіше бувають аморфної, овальної або ромбовидної форми, з овалом у центрі, тло якого могло лишатися вільним або в ньому розміщували переважно контурні чи овальні середники;

контурні (сер. XVII — перш. пол. XVIII ст.) — на відміну від середників інших форм, не мають сталої геометричної форми, а повторюють контур зображення, відтвореного на середнику, і бувають лише двох різновидів: Розп'яття без предстоячих або з одним предстоячим та Мати Божа на півмісяці⁶¹.

На українських оправах трапляються восьмикутні середники (на київських оправах — це витягнутий прямокутник зі зрізаними кутами, на львівських їхня форма є ближчою до квадрата) та серцеподібні, але через нечисленність виявлених зразків межі їхнього поширення поки окреслити не можливо.

Незалежно від форми середників (крім контурних та мережаних), їхня тематика була різноманітною — від рослинно-квітчастого та геометричного орнаменту до складних сюжетних композицій. Сюжетні середники, як і косинці, також бувають двобічними⁶².

Зазвичай орнамент або сюжет займають увесь простір середника, але відомі нечисленні випадки, коли сюжет у середині нього розташовувався в геометричних фігурах іншої, дещо меншої форми, а простір між нею та контуром середника заповнювався переважно квітково-рослинним орнаментом та «голівками янголів». Для кибалкових середників (XVIII ст.) — це витягнутий овал, шестикутник

⁶¹ Гальченко О.М. Контурні середники на українських оправах XVII—XVIII ст. // Рукописна книга з Пересопниці : зб. ст. учасників II наук. симпозіуму «Рукописна книга в Україні», 7–8 листоп. 2014 р. Рівне ; Пересопниця, 2014. С. 11–16. (Далі — Гальченко О.М. Контурні середники...).

⁶² Гальченко О.М. Оправа східнослов'янських... Рис. 85.

або прямокутник (рис. 7 А, В, Д), а для ромбічних (др. пол. XVII ст.) – овал або восьмикутник (чотири його грані частково співпадають зі сторонами середника) (рис. 7 Б, Г). Нечисленні на сьогодні випадки їх вживання не дозволяють стверджувати, наскільки вони були поширені. Крім того, на оправах друкарні М. Сльозки виявлені два ромбічні середники, у внутрішній простір яких вписано три сюжетні медальйони – центральний має овальну форму та значний розмір у порівнянні з медальйонами, розташованими зверху та знизу від нього. Їхні розміри значно менші і мають форму кола або шестикутника. Обидва варіанти також можуть зустрічатися на оправах друкарні Львівського ставропігійного братства перш. пол. XVIII ст., яка по смерті друкаря придбала все начиння його майстерні⁶³.

Іконографія сюжетних середників практично не вивчалася, якщо не брати до уваги деяких спостережень, котрі зустрічаються у працях окремих дослідників⁶⁴. Навіть побіжне порівняння середників, створених у різних регіонах, дозволяє виявити певні відмінності (іноді досить значні), що починають проявлятися з кін. XVI ст. в зовнішньому оформленні оправ з теренів України та Росії.

Середники з однаковим сюжетом могли мати різну геометричну форму і зустрічатися в кількох варіантах, які значною мірою відрізнялися один від іншо-

⁶³ Гальченко О.М., Зінченко С.В. Нові дані... Рис. 2, а-б.

⁶⁴ Гальченко О.М. Деякі спостереження... С. 810–827; Курінний П. Лаврські інтролігатори... С. 5–39; Гусева А.А. Украинский переплет... С. 143–154; Клепиков С.А. Из истории украинского... С. 53–61; Зінченко С. Суперекслібри Львівського магістрату XVI–XVIII ст. // До джерел. Київ ; Львів, 2004. С. 828–846. (Далі – Зінченко С. Суперекслібри...); Гальченко О.М., Зінченко С.В. Оздоблення оправ рукописних Євангелій XVI ст. // Рукописна та книжкова спадщина України. 2010. Вип. 14. С. 155–178. (Далі – Гальченко О.М., Зінченко С.В. Оздоблення оправ...); Гальченко О.М., Зінченко С.В. Сюжети середників... С. 268–304; Гальченко О.М. Сюжетні середники на українських оправах другої половини XVI – XVIII ст.: перспективи вивчення // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України : Книга в історії і культурі. Дніпропетровськ, 2012. С. 147–160. (Далі – Гальченко О.М. Сюжетні середники...); Гальченко О.М. Сюжетные средники на украинских переплетах второй половины XVI – XVIII ст.: история и перспективы изучения // Здабыткі: дакументальныя помнікі на Беларусі. Мінск, 2013. Вып. 15. С. 203–210; Гальченко О.М. Контурні середники... С. 11–16; Калугин В.В. Сюжетные средники Московского Печатного двора (Отражение символики в книжном переплете) // Книга в России до середины XIX века. Тез. докл. 3-й Всесоюз. науч. конф. (Ленинград, 2–4 октября 1985 г.). Москва, 1985. С. 25–26. (Далі – Калугин В.В. Сюжетные средники...); Клепиков С.А. Орнаментальные украшения...; Калугин В.В. Символика сюжетного средника (По материалам издания XVI–XVII вв. Московского Печатного двора) // Герменевтика древнерусской литературы. Москва, 1989. Сб. 2 : XVI – нач. XVIII вв. С. 19–34 (Далі – Калугин В.В. Символика сюжетного...); Бондар Н. Острозькі оправи...; Железняк О.О. Оправы та обкладинки... С. 72–80; Гальченко О.М., Зінченко С.В. Нові дані... С. 110–139.

го та побутували впродовж значного проміжку часу. Вони розходяться між собою не лише іконографією, але й технікою виконання та рівнем майстерності граверів.

На першому місці за частотою вживання на українських оправах – біблійні сюжети. Найбільш уживані – це Розп'яття, Благовіщення, Успіння, Трійця, Вознесіння та окремі постаті біблійних персонажів – Ісуса Христа, Богородиці з Ісусом на руках або без нього, царя Давида, Іоанна Дамаскина тощо.

Найбільше виявлено типів та варіантів сюжету «Розп'яття» та зображень Богородиці. В основу типології сюжету «Розп'яття» покладено кількість предстоячих, яка коливається від одного до п'яти. Інколи сюжет «Розп'яття» зустрічається й зовсім без предстоячих. Розп'яття може розташовуватися на тлі Єрусалимської стіни, середньовічного міста, або все тло навколо нього заповнювалося квітковим орнаментом чи лишається гладким. Наявність квітового тла є характерною ознакою українського походження середника і найчастіше зустрічається на оправах, що датуються кін. XVII–XVIII ст.

Зображення Богородиці (оплічне, поясне, в повний зріст, на престолі або півмісяці, з немовлям Ісусом на руках або без нього) зустрічаються до XIX ст. включно. Основою для них правила як іконографічні типи Богородиці, так і чудотворні ікони Божої Матері, що походили з різних регіонів України. Гравери привносили в них певні зміни, що диктувалося формою середників, які правила за тло для зображення.

У XVII – перш. пол. XVIII ст. зустрічаються сюжетні середники католицької редакції, що є характерною ознакою східнослов'янських оправ українського походження. Причини, які спричинили їхню появу, можуть бути різними. Ця тема потребує окремого дослідження.

Деякі сюжетні середники виконувати функцію своєрідної видавничої марки. До прикладу, сюжети «Божі Мати з Немовлям на престолі з предстоячими Антонієм та Феодосієм», «Божі Мати з Немовлям в оточенні печерських святих на тлі Успенської церкви», «Орденський знак Андрія Первозваного» вказують на оправи, виготовлені в майстерні КПЛ, а сюжет «Успіння Богородиці» може бути ознакою оправ, зроблених у майстерні при Львівській Успенській церкві. Безумовно, й інші інтролігаторські майстерні (особливо ті, що існували при церковних інституціях) також мали лише їм притаманні середники. Їх виявлення можливе тільки при комплексному вивченні церковних рукописних та книжних збірок, що збереглися цілісним масивом упродовж значного проміжку часу.

Подібне призначення мали певні сюжетні середники, що стали традиційними для майстерень Троїце-Сергієвої лаври та Московського Печатного двору⁶⁵. Вони правили за зразок для наслідування, їх часто копіювали для оздоблення оправ, створених у різних провінційних російських монастирях, але ніколи не вживали для декорування українських оправ. Їх наявність на досліджуваних оправах є прямою вказівкою на російське походження оправи або майстра, на відміну від старообрядницьких оправ, створених на теренах України й Литви, що наслідують як характер оздоблення, так і середники оправ Троїце-Сергієвої лаври.

Герби на східнослов'янських оправах отримують поширення з появою значних за розміром приватних дворянських бібліотек у XVIII ст. Їх відтискували на верхній чи нижній кришках або на обох одразу.

Орнаментальні середники відтискувалися переважно на нижній кришці, сюжетні – або лише на верхній, або на обох одразу. З XVIII ст. ця традиція порушується, і орнаментальні середники починають відтискувати на верхніх кришках книг світського змісту.

Словесник – пластина (табличка) з написом в'яззю в рамці – вперше з'являється на рубежі XVI та XVII ст. на оправах Московського Печатного двору⁶⁶. Їх розміщували зверху та знизу від середника. Зверху розміщувалося кліше з текстом «книга глаголемая», а далі йшла власне назва книги: «Біблія», «Трефолой» тощо. Від XVII ст. словесники трапляються й на українських оправах, але не часто. Для відтискування назви на оправах кін. XVI–XVII ст. в переважній більшості вживали не словесники, а окремі літери-кліше, якими відтискували текст на верхній кришці. У др. пол. XVIII ст. заголовок переходить на корінець, словесники втрачають своє значення, перетворюючись на додаткову прикрасу, що стає типовою ознакою переважно для російських оправ.

Характер оздоблення східнослов'янських оправ XII–XVIII ст. чітко співпадає з техніками оправлення, що були поширені на східнослов'янських землях (Білорусь, Росія, Україна) в той чи інший період. Порівняльний аналіз показав, що у XII – сер. XVI ст., а в деяких регіонах України – до тр. чв. XVII ст., для оправ характерною є візантійська (грецька) традиція оздоблення, хоча і з певними місцевими особливостями, а із сер. XVI ст. отримує поширення західноєвропейська традиція оздоблення, що стає в подальшому превалюючою. Перехід від однієї традиції оздоблення до іншої відбувався не відразу, а поступово і охоплював період від

⁶⁵ Калугин В.В. Сюжетные средники... С. 25–26; Клепиков С.А. Орнаментальные украшения... С. 57–73; Калугин В.В. Символика сюжетного... С. 19–34.

⁶⁶ Клепиков С.А. Орнаментальные украшения... С. 69.

сер. XVI ст. до перш. чв. XVII ст. Тому наведені хронологічні рамки є досить умовними і для різних регіонів можуть мати значні часові відмінності.

Оздоблення оправ, створених у межах однієї країни, але в різних регіонах та в різні хронологічні періоди, будуть відрізнятися між собою схемами розміщення тиснення та формою і змістом використаних відбитків інструментів. Вони можуть мати як близькі за змістом зображеннями, так і окремі регіональні відмінності, пов'язані з певним впливом на місцеву традицію культури сусідів, що найчастіше проявлялося в запозиченні та пристосуванні для власних потреб і нових схем композиційного оформлення кришок, й окремих сюжетів, не характерних для місцевої традиції. Не останню роль у зміні композиційного оформлення кришок (схем розміщення тиснення) відігравала поява нових інструментів для тиснення — накаток, середників, косинців, словесників.

Одні й ті самі схеми розміщення тиснення могли вживатися протягом значного проміжку часу на певних територіях, але зазвичай застосування на них тотожних або однакових за формою та змістом інструментів для тиснення вказує на конкретний регіон або монастирський скрипторій, з якого можуть походити оправи. І чим більше подібних відбитків зустрічаються серед певної групи оправ, тим більша вірогідність приналежності їх до конкретного місця створення. Спільність походження оправ з подібним оздобленням можуть засвідчувати також власницькі записи на книгах.

Схема розміщення тиснення на кришках оправи — це графічна схема, що складається з внутрішнього поля кришки та обмежуючого його обрамлення. Особливості побудови обрамлення та заповнення його внутрішнього поля (або полів — при додатковому членуванні його простору) визначають тип декорування кришок оправи, характерних для певних хронологічних періодів. При цьому оформлення кришок оправи могло бути різним або однаковим. При однаковому розташуванні тиснення на кришках відмінність в оздобленні досягалася використанням ідентичних за формою, але різних за змістом інструментів; при різному оформленні обох кришок досить часто використовували одні й ті самі інструменти, але в іншому поєднанні.

Не маючи змоги детально зупинитися на всіх схемах розміщення тиснення на українських оправах у різні періоди, звернемося до загальної характеристики обрамлення та заповнення його внутрішнього простору при оздобленні оправ.

Обрамлення — це рамка, що йде по периметру кришки й облямовує її центральну частину. Воно могло бути лінійним — з потрібних (іноді зчетверених) суцільних

прямих, відтиснутих дорожником, або орнаментальним, виконаним однією або кількома смугами (рядами) з бордюрних басм або накаток. Зазвичай рамка, утворена послідовним відтискуванням бордюрної басми, облямовувалася з боків потрійними лініями однієї товщини; якщо смуг у рамці було дві або більше, то вони також розмежовувалися між собою потрійною лінією. Особливістю давніх оправ українського походження є використання для утворення подібного обрамлення як бордюрних басм, так і басм наповнення, у той час, як на оправах російського походження для цього використовували винятково бордюрні басми. З появою накаток рамки з бордюрних басм та накаток ще деякий час вживалися одночасно при утворенні обрамлень. Ширина обрамлення на кришках залежала від кількості орнаментальних смуг, використаних для утворення обрамлення, і могла коливатися від однієї до трьох, а іноді й більше.

Загальний вигляд обрамлення залежав як від кількості використаних орнаментальних смуг у рамці, так і від кількості й розміру вживаних рамок та їх поєднання між собою. Поряд із традиційним обрамленням з однієї або кількох смуг, що обмежують простір кришки (рис. 8, гр. 1 б; гр. 2, 5 б), у XIV ст. на теренах України починають використовувати для обрамлення 2–3 рамки різного розміру, вміщені одна в іншу: по вертикалі вони прилягають одна до іншої, а по горизонталі між ними зверху та знизу утворюється вільний простір у вигляді горизонтальних смуг, що можуть заповнюватися басмами, накатками або лишатися незаповненими. Залежно від способу заповнення горизонтальні смуги або зливаються з обрамленням кришки, або є додатковим засобом, що візуально відокремлює рамку (по ширині) від декоративного заповнення центрального поля кришки (рис. 8, гр. 1 а, гр. 4 б, гр. 5 а). Їхня кількість залежала від формату кришки, ширини обрамлення та щільності заповнення горизонтальних прямих. Спочатку для їх утворення вживали басми, що облямовувалися потрійними лініями, а з часом – накатки. Інший тип обрамлень (не характерний для візантійської традиції) отримує поширення з XVI ст. Обрамлення складається з двох рамок: зовнішньої більшої (йде вздовж кришки) та меншої за розмірами в середині неї, їхні кути поєднуються між собою потрійними лініями (дорожник) (рис. 8, гр. 4 а) або поверхничками (з XVII ст.). Досить популярними подібні рамки стають у XVII–XVIII ст. Рамки першого підтипу використовують переважно для оздоблення нижніх кришок (рис. 9), а другого – для оздоблення як верхніх, так і нижніх кришок (рис. 10).

Внутрішній простір (поле) обрамлення або заповнювався різноманітними сітчастими фоновими орнаментами (рис. 8, гр. 1, гр. 2 а), або для його оздоблення застосовували тільки басми наповнення в різних поєднаннях (рис. 8, гр. 2 б, гр. 4).

Сітчасті фонові орнаменти утворювалися через членування внутрішнього простору обрамлення потрійними лініями за допомогою дорожника. Їхні чарунки склалися з ромбів, трикутників, рідше прямокутників⁶⁷, що лишалися гладкими (зовсім без тиснення), або оздоблювалися басмами наповнення, кількість яких могла коливатися від однієї до п'яти, а іноді й більше.

Найпростішими способами членування поверхні кришки був поділ діагоналями на чотири трикутники або вписування ромба, кінці якого співпадали зі сторонами обрамлення. Але найбільш популярним способом побудови сітчастого фону було одночасне поєднання обох способів членування за допомогою діагоналей та двох паралельних прямих, що розміщувалися обабіч них (рис. 8, гр. 2 а). У результаті на поверхні утворювався прямокутник зі вписаним у нього ромбом, що перекреслювався двома діагоналями. Він став основою для утворення більш густих сіток, що виконувалося за рахунок збільшення кількості прямих, паралельних діагоналям. Нові різновиди сітчастих фонів досягалися введенням додаткових вертикальних та горизонтальних прямих при членуванні⁶⁸. Іноді місця перетину прямих, які утворювали решітку сітчастого орнаменту, фіксувалися басмими-розетками з 2–3 концентричних кіл. Для оправ російського походження це було звичним явищем, а на українських застосовувалося час від часу.

На українських оправах XIV–XVIII ст. досить часто поле обрамлення поділяється за допомогою потрійних прямих на кілька вузьких обабіч центрального (широкого) поля. Кількість вузьких полів могла коливається від двох до шести. Співвідношення полів між собою було приблизно 1:5:1, 1:7:1 (при потрійному поділі) (рис. 8, гр. 1, гр. 2 б) та 1:1:5:1:1 (при поділі на п'ять частин) (рис. 8, гр. 2 а, гр. 4 а). Хоча подібний поділ відомий на візантійських оправах із XII ст., але найбільш часто вживаним він стає на теренах України в кін. XIV – у XVII ст. Його вживання зафіксовано також на оправах, оздоблених за західноєвропейською традицією (рис. 9). Центральне поле при подібному членуванні заповнювалося сітчастим фоновим орнаментом, або його поверхня заповнювалася кількома видами басм наповнення в різних поєднаннях. У XVI ст. поширюється нова тенденція декоративного оздоблення, яка розвинулася під впливом ренесансного

⁶⁷ Членування внутрішнього простору на прямокутники характерно саме для давніх оправ українського походження і на східнослов'янських оправах з інших регіонів не зустрічається.

⁶⁸ Гальченко О.М. Деякі питання методичних засад визначення композиційного рішення у декоративному оздобленні східнослов'янських оправ // Записки НТШ. 2006. Т. 252. С. 459. Рис. 11. (Далі – Гальченко О.М. Деякі питання...).

декору оправ пізньоготичної конструкції і, у свою чергу, була запозичена на Близькому Сході, – басми наповнення групуються в основному в кутах та центрі. Суто західноєвропейським запозиченням стає в цей період членування з допомогою вертикального поділу: внутрішній простір заповнюється паралельними вертикальними смугами (басми або накатки), що розмежовуються між собою потрійними прямими. Вони можуть розміщуватися щільно або не деякій відстані одна біля іншої. Вертикальний поділ став загальновживаним у XVII–XVIII ст. при оздобленні нижніх кришок оправ і досить часто міг поєднуватися з горизонтальним поділом (рис. 9)⁶⁹.

Лінійними рамками з сітчастим фоновим орнаментом оздоблювалися переважно нижні кришки оправ, хоча відомо кілька випадків вживання їх для оздоблення верхніх кришок. Лінійні рамки із сітчастим фоновим орнаментом без застосування басм вважаються найдавнішим оздобленням східнослов'янських оправ. До сьогодення дійшло лише кілька таких оправ, усі вони новгородського походження.

На рис. 8 наведено п'ять груп схем розміщення тиснення на оправах візантійської конструкції, що побутували на теренах України і мають певні конструктивні відмінності від оправ російського походження⁷⁰. Якщо групи 1, 2 є більш-менш типовими для оздоблення оправ візантійської конструкції, то група 3 – не типова, особливо її верхня кришка. Потрійна лінійна рамка в середині розділена на п'ять полів: обабіч центрального поля окреслено вгорі та внизу дві горизонтальні смуги, заповнені басмами, а саме центральне поле розграфлене на вертикальні смуги, заповнені вертикальними рядами з басм обох типів (бордюрних та наповнення) (рис. 8, гр. 3 б). Подібне оздоблення мають оправи, що походять з Мушинського деканату Перемишльської єпархії. Наскільки ця група є типовою саме для цього регіону, покажуть подальші дослідження (на сьогодні відомо лише дві подібні оправи), але схожих схем не виявлено на жодній оправі, що походить з інших країн та регіонів побутування візантійської традиції оздоблення

Групи 4–5 не є типовими для оздоблення оправ візантійській традиції, але вони звичні для місцевої традиції західних регіонів України і можуть вважатися перехідними типами між візантійською та західноєвропейською традиціями в оздобленні книжних оправ. Оздоблення центрального поля групи 4 басмами

⁶⁹ На російських оправах подібний поділ уперше зустрічається на оправах Троїце-Сергієвої Лаври та Московського Печатного Двору. (Див.: Клепиков С.А. Орнаментальные украшения... Сх. 9–14).

⁷⁰ Клепиков С.А. Орнаментальные украшения... Сх. 1–12.

наповнення зосереджується в центрі та в кутах, а для групи 5 характерна вже цілковито європейська схема декоративного оздоблення з вживанням нових інструментів (кліше та косинці з арабесковим орнаментом), які вільно можна було придбати на ярмарках Кракова, Гданська, Львова. На західноукраїнських оправах візантійської конструкції їх вживання зафіксовано починаючи десь із тр. чв. XVI ст. Рамки обрамлення в зазначеній групі виконуються як окремими басмами, так і накатками (рис. 8). Подібна тенденція спостерігається також на оправах російського походження⁷¹.

Зміні характеру заповнення внутрішнього простору рамок із сер. XVI ст. сприяла поява пластин-кліше (середників та косинців). Смисловим центром всередині обрамлення стає середник (сюжетний або орнаментальний), що розміщується в центрі кришки, а в кутах — косинці. Їхні форма та конфігурація могли бути різними, а простір між ними міг заповнюватися басмами наповнення в різних поєднаннях або лишатися вільним (рис. 10). Останній тип заповнення внутрішнього простору рамки стає характерним для музичних рукописних книг (Ірмологіїв й Октоїхів) та для більшості друкованих видань XVIII ст.

Від XVIII ст. оформлення російських та українських оправ (особливо світських книг) можна розглядати в одному ряду з європейськими оправами, оскільки починаючи з цього часу їхнє оформлення підпорядковується європейській моді, хоча й зберігає певні місцеві особливості. Досить поширеним стає розміщення в центрі обрамлення середника будь-якої форми, а в кутах обрамлення замість косинців відтискувалися басми наповнення, найчастіше квітчасті, розміщені діагонально (інколи зустрічаються басми й інших видів). Не менш поширеною стає схема оздоблення, коли в середині обрамлення розміщується тільки орнаментальний середник. Його форма може бути різною, але кибалкові середники зустрічаються лише на українських оправах, аморфні — лише на російських, для дворянських бібліотек звичним стає використання в якості середника власницьких гербів. На оправах XVIII–XIX ст. зустрічаються рамки, утворені з одинарних та подвійних прямих. Їхній внутрішній простір лишався чистим, тобто зовсім не оздоблювався, або в центрі рамки відтискувався середник чи квітчаста басма, що заміняла його в оправах форматом у 8° та менше. Оправи книг релігійного змісту, особливо літургійних, в переважній більшості зберігають в оформленні основні схеми розміщення тиснення, започатковані в кін. XVI — у XVII ст.

⁷¹ Клепиков С.А. Орнаментальные украшения... С. 62–68; Клепиков С.А. Из истории русского... С. 125–126.

Рис. 1. Способи, які застосовували для запобігання втраті записів при повторному обрізуванні книжних блоків. А) – бічний край аркуша підгинали вздовж бічного обрізу на 1,5–2 см (найбільш уживаний спосіб); Б) – у місці розташування запису аркуш тільки частково надрізався зверху та знизу від запису та загинався; після обрізування блоку у цьому місці утворювався прямокутний виступ, що загинався в середину блоку

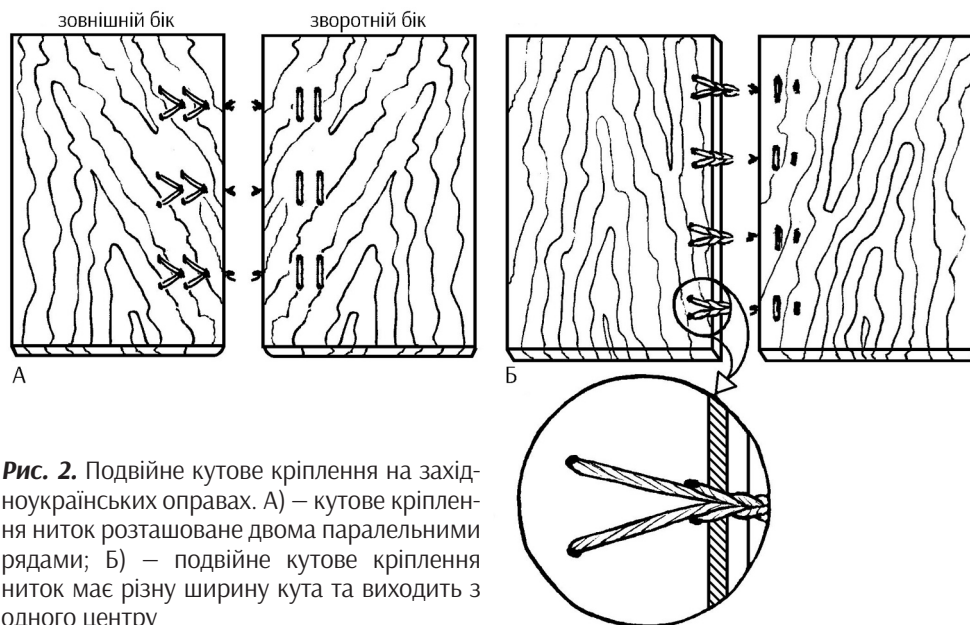
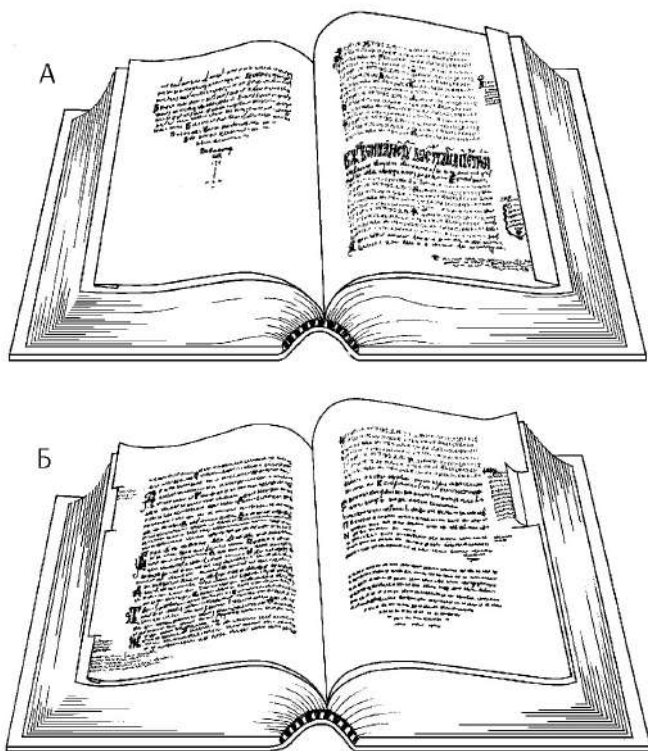

Рис. 2. Подвійне кутове кріплення на західноукраїнських оправах. А) – кутове кріплення ниток розташоване двома паралельними рядами; Б) – подвійне кутове кріплення ниток має різну ширину кута та виходить з одного центру

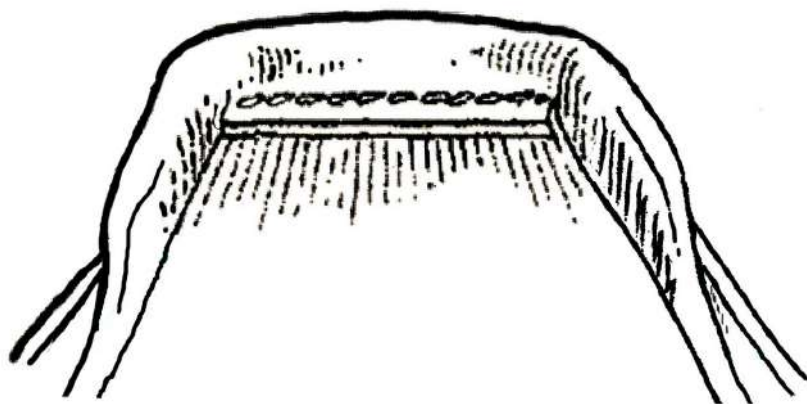

Рис. 3. Видозмінений закритий пришивний каптал з губочкою, виявлений на західноукраїнських оправах візантійської конструкції

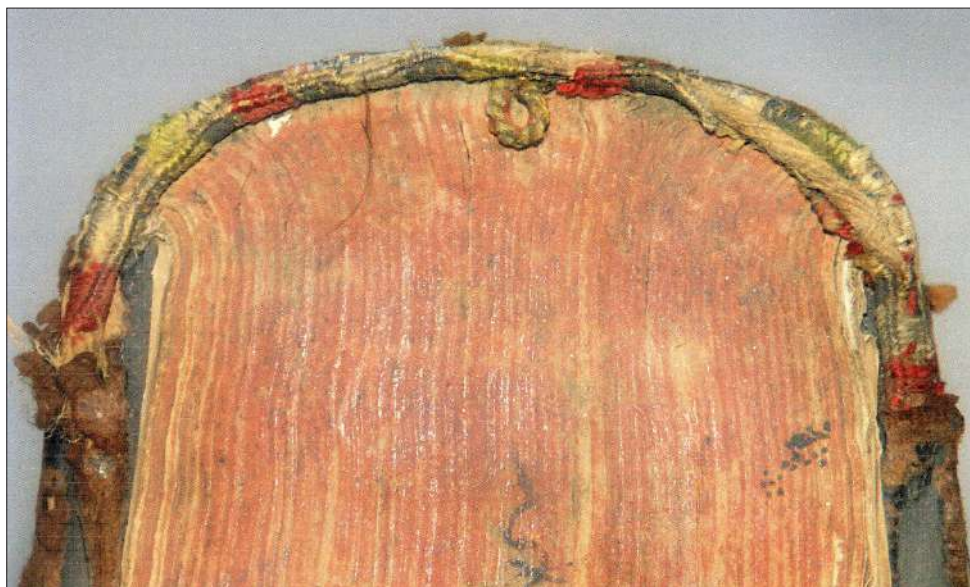

Рис. 4. Плетена петля для прикріплення закладок типу «лясе» на верхньому обрізі

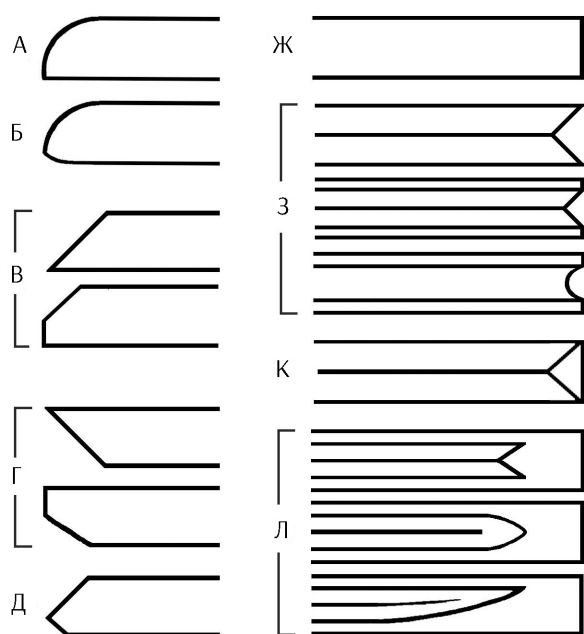

Рис. 5. Варіанти профілів торців кришок на оправах візантійської конструкції з теренів України. Профілі прикорінцевих торців: А) – заокруглення тільки із зовнішнього боку торця; Б) – заокруглення з обох боків торця; В) – зрізаний під гострим кутом до зовнішнього ребра; Г) – зрізаний під гострим кутом до внутрішнього ребра; Д) – зрізаний з обох боків. Профілі торців кришок, що йдуть уздовж обрізів: Ж) – гладкий; З) – жолобок іде вздовж торців, не перериваючись у зовнішніх кутах (три варіанти); К) – жолобок з перетинкою (жолобки доходять до зовнішніх кутів, але не сполучаються між собою, між ними утворюється тонка перетинка); Л) – жолобки перериваються, не доходючи до зовнішніх кутів кришок, їхні кінці можуть закінчуватися розгалуженням, веретеноподібно або заокруглюватися на один бік

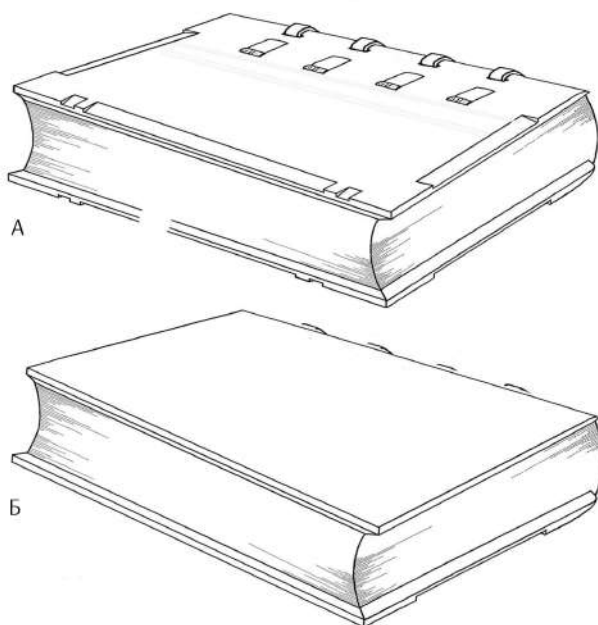

Рис. 6. Види кришок на оправах готичної конструкції. А) – кришка з кантами, рантами та з частковими скосами на зовнішньому боці кришки вздовж обрізів (др. пол. XVI – перш. пол. XVII ст.); Б) – від попереднього типу відрізняється лише відсутністю часткових скосів із зовнішнього боку кришки (з сер. XVII ст.). У подальшому ця форма дерев'яних кришок стає переважною для східнослов'янських оправ XVII–XVIII ст.

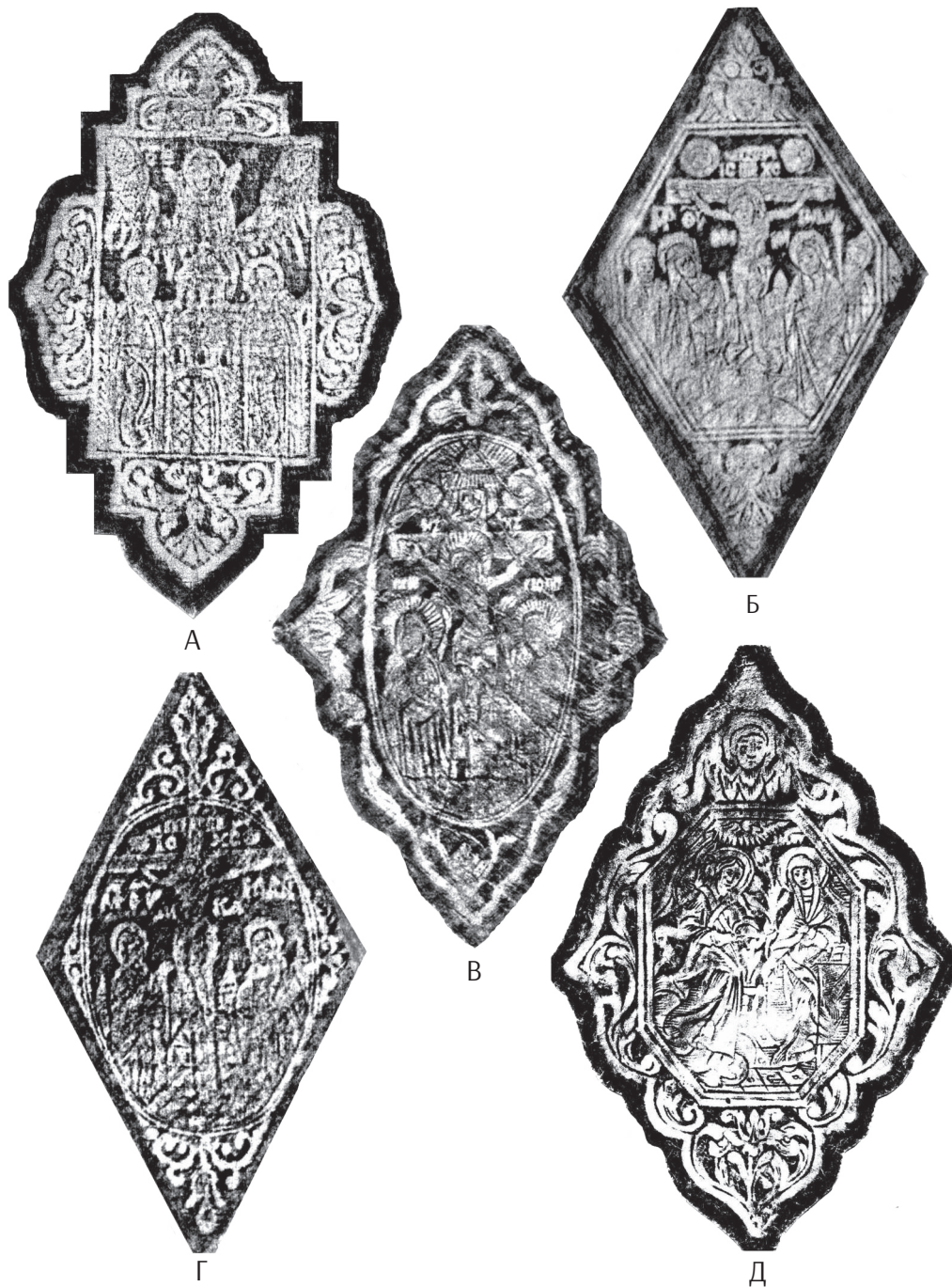

Рис. 7. Зразки кибалкових та ромбічних середників, у внутрішньому просторі яких сюжети розташовувалися в геометричних фігурах іншої форми. Кибалкові середники — з прямокутником (А), витягнутим овалом (В) або шестикутником (Д) у середині. Ромбічні середники — з восьмикутником (Б) або з овалом (Г) в середині

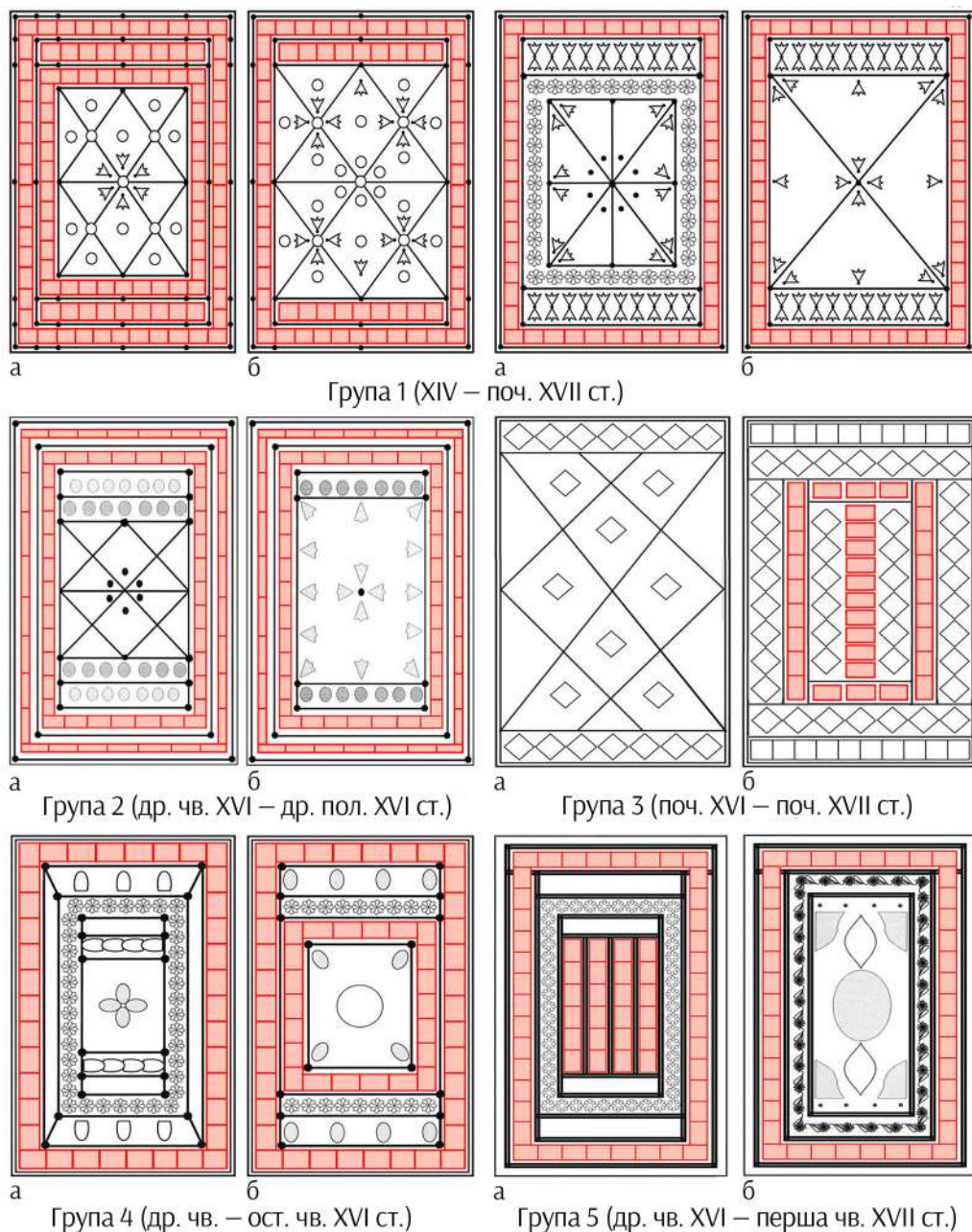
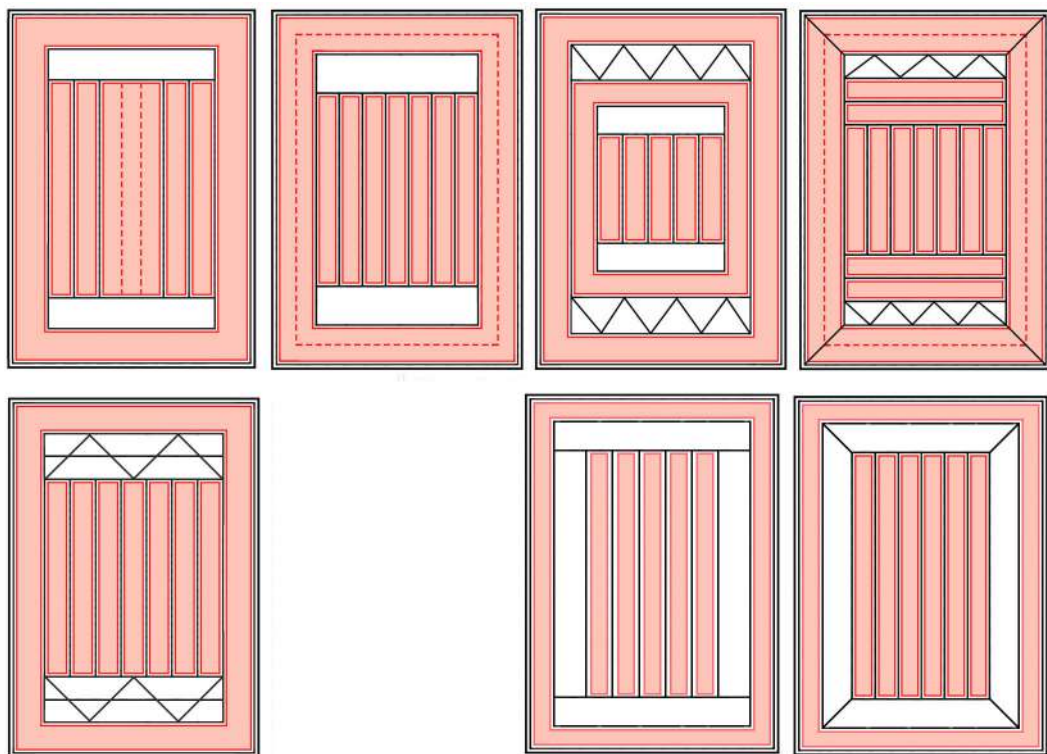
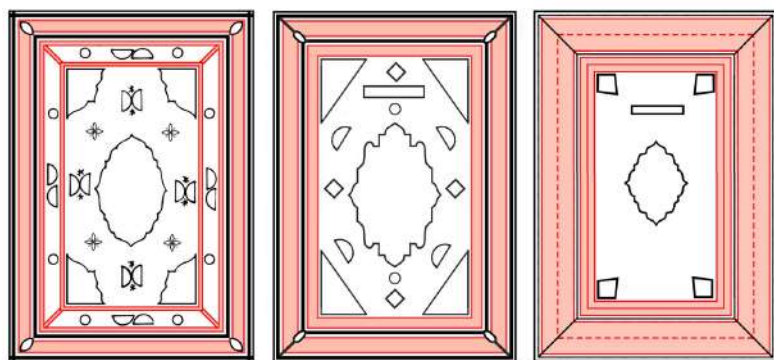

Рис. 8. Основні групи схем розміщення тиснення на оправках XIV–XVII ст. візантійської конструкції українського походження із зазначенням хронологічних меж поширення та шифрами рукописів, з яких були зняті схеми. Група 1 – ЛНБ, МВ-176 (тр. чв. XIV ст.), НМЛ, Ркк-476 (сер. XVI ст.); група 2 – BNW, Aks-2826 (перш. чв. XVI ст.); група 3 – BNW, Aks-2498 (поч. XVI ст.); група 4 – ЛНБ, МВ-779 (1590 р.); група 5 – НМЛ, Ркк-342 (1620). Схеми оздоблення на кришках оправ наведені попарно: зліва – нижня (а), справа – верхня (б). Саме так розташовуються кришки оправ, якщо їх розмістити горизонтально на одному рівні

9

10

Рис. 9. Зразки схем декорування тисненням нижніх кришок українських оправ XVII–XVIII ст. з вертикальним членування внутрішнього простору

Рис. 10. Зразки схем декорування тисненням верхніх кришок українських оправ XVII–XVIII ст.

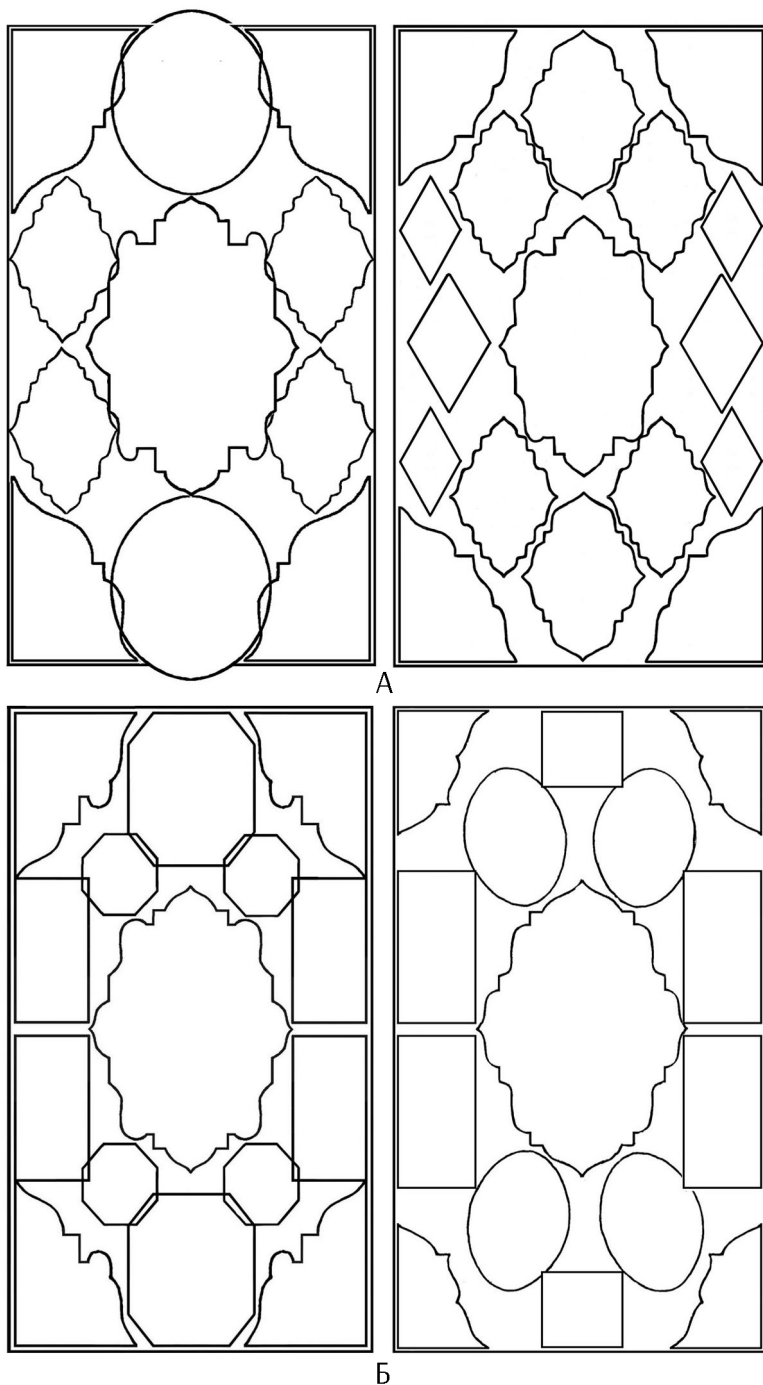

Рис. 11. Зразки заповнення внутрішнього простору при оздобленні
оправ Євангелій київського (А) та львівського (Б) походження

Найбільш ошатними в усі часи були оправи Євангелій. На рубежі XVI–XVII ст. на українських оправах поширюється тип оформлення, який наче суцільним килимом покриває всю поверхню кришок⁷². Основою його композиції лишаються сюжетні косинці з євангелістами та середник у центрі кришки, що був смисловим центром композиції (на верхній кришці – це Розп'яття, на нижній – Мати Божа на престолі). Навколо центрального середника додатково розміщували сюжетні кліше різних форм (овальні, кибалкові, прямокутні та ромбовидні), розмір яких був значно меншим за центральний середник. Тло між кліше щільно заповнюється басмами наповнення, переважно квітчастими в різних поєднаннях. За спостереженням П. Курінного⁷³, цей тип оздоблення був характерний для оправ КПЛ. Він зустрічається також на оправах Євангелій львівського походження, але має певні відмінності у формі додаткових кліше, що оточували центральний середник. На київських оправах як додаткові вживалися тільки кибалкові, овальні та ромбовидні середники, на львівських навпаки – прямокутні, овальні, восьмикутні та квадратні. На відміну від інших видів середників квадратні та прямокутні на львівських оправах ніколи не вживалися самостійно, а тільки в поєднанні з іншими видами середників. Найбільш ранні київські оправи цього типу датуються кін. XVI – поч. XVII ст., а львівські – сер. – кін. XVII ст. (рис. 11). Можливо саме інтролігаторська майстерня КПЛ була родоначальницею цього типу оздоблення. На російських оправах XVII–XVIII ст. він нам не траплявся.

Взагалі робіт, присвячених принципам розміщення оздоблення на кришках оправ, немає, хоча останнім часом здійснюються спроби розібратися в характері декорування кришок середньовічних східнослов'янських оправ⁷⁴.

Вивчення художніх особливостей декору книжних оправ (схеми розміщення тиснення, види та зміст вживаного інструмента) в поєднанні з наявним набором конструктивних ознак, притаманних досліджуваній оправі (або групі оправ), дозволяє більш точно визначити її територіальне походження (країна, регіон, місто, майстерня), а іноді навіть встановити або підтвердити імена майстрів. На жаль, в Україні досі немає спеціальних альбомів, присвячених відбиткам тиснення, що вживалося на національних оправах у певні хронологічні періоди, і це значною мірою утруднює локалізацію давніх оправ. Певну допомогу у вирішенні цього

⁷² Подібний тип оздоблення, безперечно, є наслідуванням або імітацією розкішних окладних оправ на престольних Євангелій, і його поява, швидше за все, була викликана економічними чинниками.

⁷³ Курінний П. Лаврські інтролігатори... Мал. 8.

⁷⁴ Гальченко О.М. Деякі питання... С. 440–464.

питання можуть надати окремі праці, присвячені характеру оздоблення середньовічних українських⁷⁵ та російських оправ⁷⁶.

3. Додаткова інформація для уточнення часу створення і походження оправи може бути отримана і з власне рукопису, і з інших джерел (архівно-документальна експертиза).

3.1. Вивчення записів та провенієнцій⁷⁷ на книгах. Іноді завдяки записам про написання, оправлення чи продаж книг, які лишалися на кодексах їхніми творцями або власниками, можна значно звузити час їх оправлення. Саме завдяки прове-

⁷⁵ Гальченко О.М. Оправа східнослов'янських... С. 186–209, табл. 84–103; Гальченко О.М. Деякі спостереження... С. 810–827; Курінний П. Лаврські інтролігатори... С. 5–39; Зінченко С. Найдавніші українські...; Зінченко С. Найдавніші українські оправи...; Zinchenko S. Warsztaty introligatorskie...; Зінченко С. Опери візантійської...; Гусева А.А. Украинский переплет... С. 143–154; Клепиков С.А. Из истории украинского... С. 53–61; Зинченко С. Методические рекомендации для описания, локализации и датирования средневековых кожаных переплетов с тиснением // Рукописная книга Древней Руси и славянских стран: от кодикологии к текстологии. С.-Петербург, 2004. С. 5–18. (Далі – Зинченко С. Методические рекомендации...); Зінченко С. Суперекслібри... С. 828–846; Гальченко О.М., Зінченко С.В. Оздоблення оправ... С. 155–178; Гальченко О.М., Зінченко С.В. Сюжети середників... С. 268–304; Гальченко О.М. Сюжетні середники...; Гальченко Е.М. Сюжетные средники на украинских переплетах второй половины XVI–XVIII ст.: история и перспективы изучения // Здабытки: документальныя помнікі на Беларусі. Мінск, 2013. Вып. 15. С. 203–210; Гальченко О.М. Контурні середники... С. 11–16; Бондар Н. Острозькі оправи... С. 440–447; Железняк О.О. Опери та обкладинки... С. 72–80; Гальченко О.М. Деякі питання... С. 440–464; Гальченко О.М., Зінченко С.В. Нові дані... С. 110–139.

⁷⁶ Клепиков С.А. Из истории русского... С. 98–166; Клепиков С.А. Орнаментальные украшения... С. 57–73, 313–465; Калугин В.В. Символика сюжетного... С. 19–34; Калугин В.В. Сюжетные средники... С. 25–26; Шварц Е.М. Переплеты XV в. Софийско-Новгородской библиотеки // Вспомогательные исторические дисциплины. 1981. № 13. С. 242–252; Шварц Е.М. О византийском влиянии... С. 169–181; Калугин В.В. Вопросы описания древнерусских обиходных переплетов : Словарь специальной переплетной техники // Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописей, хранящихся в СССР. Москва, 1990. Вып. 3, ч. 2, С. 201–245; Белова Л.Б. «Видение царьградское» на переплетах рукописных и старопечатных книг БАН // Материалы и сообщения по фондам отдела рукописей БАН. С.-Петербург, 2006. С. 167–205; Крушельницкая Е.В. Переплеты соловецких рукописных книг XVI века // Книжные центры Древней Руси : Книжное наследие Соловецкого монастыря. С.-Петербург, 2010. С. 170–223.

⁷⁷ У сучасному книгознавстві до провенієнцій відносять вкладні та власницькі записи (авторські помітки, дарчі написи та ін.) і позначки на книзі, що свідчать про походження та приналежність книги й визначають історію приналежності певним приватним особам або державним інституціям, зроблені від руки або у вигляді книжкових знаків (екслібрисів, суперекслібрисів, печаток, різноманітних наклеюк тощо).

нісційним записам та позначкам на кириличних рукописних книгах XIV–XVII ст. про приналежність їх конкретним монастирям було визначено місця виготовлення близько 30 первинних оправ з різних деканатів Перемишльської та Львівської єпархій.

На оправах книг не прийнято було зазначати час їхнього створення. Подібна практика зустрічається переважно на оправах, датованих XVII–XVIII ст., та й то не завжди. Частіше трапляються згадки про переоправлення рукописних книг, що датуються переважно XVIII–XIX ст. До прикладу, подібні згадки на книгах рукописного зібрання бібліотеки Київської духовної академії (далі – КДА) зазвичай наводяться на верхньому форзаці і обов'язково містять дату виконання робіт – рік та місяць. У разі, коли кошти на оправлення та поновлення книг виділялися приватними особами, в них обов'язково вказувалося прізвище особи, чийм коштом виконувалися роботи. Саме з таких записів відомо, що в 1808 р. коштом Іриней Фальковського було заново оправлена значна частина книг з бібліотеки КДА.

Підписи виробників (писців, інтролігаторів, граверів), що іноді трапляються в рукописних книгах, також дозволяють визначити коли не точну дату оправлення книги, то хоча б межу, раніше якої роботи з оправлення не могли бути виконані. Свої власноручні підписи (імена, прізвища, частіше – ініціали) на оправах українських стародруків, виданих друкарнею КПЛ, лишали київські інтролігатори починаючи з 1730 р. Зазвичай їх ставили в одному і тому самому місці – низу на приклейному аркуші форзаца нижньої кришки оправи⁷⁸.

Іноді нижню межу створення оправ можуть допомогти встановити підписи граверів, що різали кліше середників. Вони, як правило, розташовуються в нижній частині відбитка і являють собою монограми з двох, зрідка трьох літер або окреме ім'я. Деякі з виявлених монограм співпадають з підписами на гравюрах відомих українських мистців, які працювали у друкарні КПЛ, зокрема Федора Левицького, Ілії, Григорія Попова та Івана Зубрицького⁷⁹.

Графіка написання окремих літер також може бути датуючою ознакою, яка безпосередньо вказує на час створення середника. Зокрема, застосування грецької сигми «Σ» як еквіваленту старослов'янської літери «С» в абrevіатурі імені Ісуса Христа (ΙΣ ΧΣ) є прямою вказівкою на створення середника в XVII ст.

Іноді атрибутувати оправи XIX–XX ст. допомагають паперові ярлики-наклейки або штемпелі сліпого тиснення, якими власники палітурень маркували свою

⁷⁸ Гусева А.А. Украинский переплет... С. 151–154.

⁷⁹ Там само. С. 148.

роботу. До прикладу, в київських майстернях для цього застосовували штемпелі сліпого тиснення, які відтискувалися на вільному аркуші верхнього форзацу книги та містили адресу палітурної майстерні, а іноді й прізвище палітурника.

При вивченні оправ, виконаних на замовлення колекціонерів або окремих державних інституцій (бібліотек, музеїв, навчальних закладів тощо), у пригоді може стати вивчення екслібрисів та суперекслібрисів⁸⁰, різноманітних штампів, ярликів, позначок, що лишаються на книгах у процесі їхнього побутування. Вони можуть допомогти при спробі відновити склад книжкових зібрань, що були свого часу з різних причин розпорошені.

3.2. Вивчення писемних джерел, або т. зв. архівно-документальна експертиза – це допоміжний метод експертизи, що базується на вивченні документів з архівів церковних та світських інституцій, особових архівів колекціонерів чи дослідників книг або ж друкованих джерел, що містять згадки про вивчення та дослідження конкретних пам'яток писемності. Наявність документальних свідчень про походження писемної пам'ятки, її приналежності до певних історичних подій чи осіб дозволяє уточнити історію її побутування, а також локалізувати час створення як первинних, так і вторинних оправ.

До прикладу, з документів архіву КПЛ⁸¹, присвячених діяльності палітурної майстерні при лаврській друкарні (XVII–XX ст.), стали відомі прізвища конкретних київських палітурників, які в різні періоди опрацьовували книги друкарні, та їхні взаємини з лаврським керівництвом; обсяги, ціни та види оправ, палітурні інструменти та їхня вартість. Архів магістрату м. Львова (1360–1936 рр.)⁸² також містить цінну інформацію про конкретних львівських майстрів, про їхні взаємини між собою та місцевою владою, про навчання інтролігаторському ремеслу у Львові в XV–XVIII ст.⁸³ Архів бібліотеки КДА містить низку документів (журнали запису, ре-

⁸⁰ Зінченко С. Методические рекомендации... С. 5–18; Зінченко С. Суперекслібриси... С. 828–846.

⁸¹ Ф. 128 (Києво-Печерська Свято-Успенська лавра), опис фонду. м. Київ, 1572, 1588, 1600–1929 рр., 30042 спр. // ЦДІАК України. Описи фондів. URL: <https://cdiak.archives.gov.ua/e-directory.php>; Архів Києво-Печерської лаври. Київ, 2008. Вип. 1: ЦДІАК України. Фонд 128. Києво-Печерська лавра : Предметно-тематичний покажчик / упоряд. С.П. Кагамлик. 359 с.

⁸² Ф. 52 (Магістрат міста Львова), Опис 2 : 1360–1936 рр. // ЦДІАЛ України https://tsdial.archives.gov.ua/pdf/F_52_op.pdf.

⁸³ Дзендзелюк Л., Зінченко С. Інтролігаторське ремесло у Львові // Ратуша. 2006. № 6 (1271) від 9–15 лютого. С. 16; № 9 (1274) від 2–8 березня. С. 21; № 10 (1275) від 9–15 березня. С. 14; № 14 (1279) від 23–29 березня. С. 16; Дзендзелюк Л.С., Зінчен-

естри книг, звіти), що дають уявлення про проведення палітурних робіт в ній протягом 1826–1915 рр.⁸⁴. Крім офіційних архівів, інформацію про оправи можна знайти і в особових архівах дослідників української середньовічної книги. Зокрема, в особовому архіві П.М. Попова відклалися архівні документи зі згадками про інтролігаторів, протирки з тиснень та схеми їх розміщення на шкіряних оправах, які він збирав, працюючи зі стародруками з бібліотеки КДА в перш. чв. ХХ ст.⁸⁵ На інформацію про види та характер оздоблення оправ окремих книг з монастирських бібліотек можна натрапити в описах церковного майна, які у великій кількості зберігаються в архівах релігійних установ. Подальше вивчення архівних документів в інших регіонах України може розширити наші знання про українське інтролігаторство та палітурництво.

Запропонована методика виявлення оправ рукописних книг українського походження була апробована при вивченні середньовічних книжних оправ з фондів НБУВ. Було встановлено, що її можна використовуватися для атрибуції як оправ рукописних книг, так і стародруків. Вірогідність атрибуції первинності оправ за нашими підрахунками сягає 95% і дозволяє не тільки ідентифікувати оправу окремо взятої книги, а й допомогти при вивченні окремих масивів однотипно оформлених та оправлених книг, що належать церковним та світським інституціям і приватним власникам.

ко С.В. Навчання інтролігаторського ремесла у Львові в XV–XVIII ст. // Записки НТШ. 2006. Т. 252. С. 465–473.

⁸⁴ ІР НБУВ, ф. 160, од. зб. 622, 2834–2836.

⁸⁵ Попов П.М. Матеріали для історії лаврського інтролігаторства: [замітки, зарисовки оправ]. [1920-ті рр.]. Автограф // ІР НБУВ, ф. 285, од. зб. 565. 78 арк.

2.2. Наукові студії з елліністики, юдаїки, полоніки

Грецька писемна спадщина в часовому, географічному та культурному просторі України

Євген Чернухін

Грецькі писемні традиції — одні з небагатьох національних традицій, які змагаються за право вважатися такими, що мають неперервну мовну й культурологічну тяглість упродовж кількох тисячоліть. На відміну від національно й географічно обмеженіших традицій Сходу, грецька писемна культура вже понад дві тисячі років як перетнула кордони власної етногеографічної зони й поширилася на величезному Євразійському просторі. З плином часу грецька культурна складова лягла в основу подальшого розвитку багатьох національних культур. Особливо помітними визначаються грецькі впливи на народи Малої Азії, Близького Сходу, Апеннінського півострова, Сицилії, Північної Африки. Значною мірою еллінізованими були верхні прошарки населення Римської республіки, а потому Римської імперії. Саме через культуру останньої, на уламках якої будували свої держави народи Західної Європи, грецькі писемні традиції поширювалися всюди, де була потреба в розвитку науки, філософської думки, літератури й мистецтва. Доля грецької культури на Азійському континенті та в Африці виявилася трагічнішою, але елліністичні світи Палестини, Сирії та Єгипту дарували людству тексти Старого й Нового Заповіту, а також унікальні зразки християнського богослов'я й літургії, пошановані й донині. Таким чином, пам'ятки грецької писемності у своїх двох головних іпостасях — античній і християнській — упродовж багатьох століть слугували взірцями для розбудови нових богословських, наукових і літературних парадигм.

Збереженню писемної спадщини Давньої Греції, елліністичного світу і християнських авторів активно сприяла Східна Римська імперія, відоміша під назвою Візантія, яка понад тисячу років була для Заходу осередком надходження оригінальних грецьких творів, стимулювала перекладацьку й мистецьку діяльність,

загалом спомагала збагаченню європейської культури. Як одну з умов плідного споживання античних і християнських джерел необхідно відзначити й таку окрему ділянку освіти й культури, як вивчення грецької мови. За сучасними педагогічними поглядами, давнє навчання мові було зазвичай «інтегральним», тобто побудованим на одночасному вивченні мови й усієї культури в цілому, позаяк ґрунтувалося на заучуванні й тлумаченні сакральних текстів, байдуже, чи були вони більшою мірою світські (Гомер, Гесіод, Платон та інші давні автори) або християнські (Святе Письмо і твори св. Отців). Грецька мова була єдиним, неодмінним і незамінним ключем доступу до першоджерел грецької культури, а ці джерела – єдиним знаряддям для виховання прийдешніх поколінь знавців мови («елліністів»), які мали пронести крізь віки власне можливість живого сприйняття грецької писемної спадщини в усьому її розмаїтті. Так, зокрема, постає філологічний аспект формування культурного простору Європи.

Упливи грецької культури в цілому та її писемної традиції, зокрема через узірці теологічної, філософської або наукової думки, не були однаковими для народів, що колись оточували Грецький світ. Очевидно, що для більшості сучасних народів вони відчувалися вже як опосередковані й подекуди навіть ледь помітні. Через низку історичних подій давній Грецький світ був витіснений або знищений майже повсюди на схід від сучасної Грецької Республіки. Поступ у розвитку східних культур, генетично не пов'язаних із Грецьким світом, зробив наш сучасний культурний простір більшою мірою багатовекторним, аніж це здавалося ще донедавна пересічним європейцям та їхнім нащадкам по всьому світі. Тим не менше, грецька культура й писемна спадщина донині визнаються за головні системостворюючі складники принаймні для європейської цивілізації і тим самим залишаються функціонально значущими для подальшого розвитку як окремих національних культур, так і для розуміння перебігу світових наднаціональних інтеграційних процесів. З певними застереженнями всю сучасну європейську цивілізацію можна розглядати як проєкцію Грецького світу на оточуючі його етносоціальні інститути.

У цій праці будуть розглянуті пам'ятки грецької писемної спадщини в контексті української культури, яка вибудовувалася на теренах сучасної України впродовж багатьох століть, поглинаючи різноманітні території з неоднорідними етнокультурними групами і звичаєвими традиціями. При цьому назву «грецька писемна спадщина» автор свідомо звужує для іменування винятково оригінальних текстів, записаних грецькою абеткою на різних носіях (папірус, пергамент, папір, камінь, дерево, тканина тощо), а також грецьких текстів у друкованих книжках

XV–XVIII ст. За своїми матеріальними і змістовими ознаками такі тексти розподіляються на епіграфічні (лапідарні й речові), наративні (переважно в рукописних кодексах або друкованих книжках) та актово-побутові рукописні джерела. Отож об'єктом уваги автора були різного роду носії грецьких текстів, які перебували або перебувають на теренах України і яким властива особлива культурологічна значущість у побудові інформаційного простору.

Генезис, місця зберігання й використання, соціально-культурологічні функції, вивчення та науково-освітній потенціал грецької писемної спадщини в Україні становлять предмет цього дослідження.

Зрозуміло, що в межах даної розвідки неможливо було б охопити все розмаїття писемних джерел або артефактів із грецькими написами, які відрізняються за типологією, характером та змістом і загальна кількість яких в Україні невідома, оскільки вичерпні каталоги ще не складені. Це лише перша спроба вказати на найбільш відомі і значущі їх зібрання та розглянути їх як одну з вагомих складових українського культурного простору. За особистими підрахунками автора, на сьогодні в Україні зберігається понад 200 наративних джерел грецькою мовою в її класичній або псевдокласичній формі у вигляді рукописних книжок або їхніх фрагментів (переважно в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського; далі – ІР НБУВ). Треба, однак, відзначити, що більша частина цієї «спадщини» була створена далеко за межами України, є, власне, результатом різного роду колекційної діяльності окремих осіб і надходила до кінцевих пунктів зберігання рукописів унаслідок особистих пожертв¹.

Ще близько 1200–1300 грецьких документів є джерелами актового характеру: понад 800 одиниць у Державному архіві Чернігівської області (далі – ДАЧО)², до 400 в ІР НБУВ³, до 100 в Центральному державному історичному архіві м. Львова (далі – ЦДІАЛ)⁴. Дискусійним є питання належності до «грецької» спадщини кількох тисяч документів, складених іншими мовами, переважно російською, які були записані греками в межах їхньої фінансово-господарської діяльності і збе-

¹ Чернухін Є. Грецька рукописна спадщина в Києві. Історіографія та огляд матеріалів IV–XX ст. Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2002. 326 с. ; іл.

² Чернухін Є. Документи грецькою мовою в Державному архіві Чернігівської області: походження, датування, палеографічні й мовні ознаки, контент // Рукописна та книжкова спадщина України. 2023. Вип. 30. С. 6–26.

³ Чернухін Є. Грецькі рукописи у зібраннях Києва. Каталог. Київ–Вашингтон, 2000. С. 209–270.

⁴ Фонкич Б.Л. Палеография греческих грамот Львовского братства // Palaeoslavica. 10. Praha, 2002. № 2. Palaeoslavica. X. 2002. С. 282–292.

рігаються як матеріали грецьких громад (переважно в ДАЧО, але також в архівах Києва, Одеси, Сімферополя, Донецька, Запоріжжя). Такі матеріали, записані різними мовами, відкладалися в архівах різних країн ще за доби Середніх віків і безумовно були і є нині складниками культурного простору. Ще більш дискусійним є питання приналежності до грецької писемної спадщини наукових і літературних матеріалів, створених етнічними греками, але не грецькою мовою. Культурологічне значення таких наукових, художніх або публіцистичних творів може бути значним, а самі твори – можуть мати прямі й непрямі ознаки грецької культури. Саме такі тексти характерні для періоду активної інтеграції греків до українського суспільства починаючи з XIX ст.

Проте в цій праці будемо розглядати матеріали передовсім грецькі за всіма ознаками, тобто записані грецькою мовою або її діалектами. Єдиним винятком буде віднесення до загалу грецьких рукописів і друкованих книжок також і текстів, укладених тюркськими діалектами, але грецькими літерами. Такі тексти являють особливий вид писемних джерел, невід'ємних від писемної грецької культури XVI – поч. XX ст., зокрема від культури кримсько-надазовських греків. Поза цим головна увага автора буде все ж таки спрямована на зібрання класичних грецьких наративів або актових записів – від найдавніших і до XIX ст. з метою з'ясування їхньої культурологічної ваги та їхніх можливих впливів на формування українського культурного простору.

Очевидно, що залучення грецьких текстів XVIII–XIX ст. викликає питання розрізнення класичних впливів і власне новогрецьких, які набували сили в міру зміни грецьких мовленнєвих парадигм. Цей процес пришвидшився через впливи з боку «нової» Греції, яка постала як держава в 1827–1832 рр. Впливи новогрецької культури поступово проникали в середовище насамперед українських греків, а пізніше в різні прошарки населення країни упродовж останніх двохсот років. Ці впливи через вивчення новогрецької мови, надходження друкованих і останнім часом електронних (цифрових) джерел можна спостерігати й сьогодні. Проте їх доцільніше студіювати в межах дослідження змін і розвитку сучасного культурного простору України в умовах глобалізації й доби «постмодерну». Натомість автор не міг не торкнутися також питання накопичення автентичних новогрецьких (фольклорно-діалектичних) матеріалів як у межах грецьких громад України, так і за рахунок колекційної або наукової діяльності окремих осіб різного походження. Такі зібрання теж є часткою Грецького світу, відображають різні етапи його розвитку і можуть бути актуалізовані як активні чинники формування культурно-інформаційного простору в майбутньому.

Функціональний підхід до розглянутого матеріалу спричинив формальний поділ праці на дві частини. У першій будуть розглянуті місця формування й зосередження грецької писемної спадщини як функціонально «живої», активної частини і складника насамперед власного грецького культурного простору, а тому, певною мірою, такого самого «живого» складника й не-грецьких культурних просторів, до яких він увіходить, з якими він активно взаємодіє в системі складних дискурсів, взаємовпливів, запозичень, мовних інтерференцій тощо. Цей «архаїчний» період, на думку автора, охоплює час від укладання найдавніших грецьких пам'яток на території України до поч. XIX ст. Упродовж цього періоду греки і грецька мова були для пересічних представників багатьох народів за умовчанням носіями певного «високого стилю» і високовартісної культури. Греків сприймали як представників (або, пізніше, нащадків) античних греків, візантійців, від яких ці народи одержали найпродуктивніші взірці творчої праці, філософської думки тощо. Упродовж багатьох віків греки або їхні писемні джерела були такими безпосередніми «співрозмовниками» в діалозі культур, до яких намагалися пристосуватися, вивчаючи грецьку мову, нібито визнаючи їхню природню зверхність.

Звичайно, можна, заперечуючи, навести приклади негативного ставлення до греків з боку різних народів і навіть приниження окремих греків на тлі поваги до грецької культури в цілому. Однак кількість визнаних авторитетів – імен визначних греків і повсякчасна повага до грецької писемної спадщини свідчать про правильність нашої тези. Утім, на думку автора, цей період особливого шанування завершується, принаймні для України, десь близько кін. XVIII ст. Для Західної Європи цей період завершився століттям раніше – з настанням доби Модерну. Саме тоді згасають останні послідовники втікачів з Візантії, які намагалися поширити й подовжити в часі її духовні надбання, а грецькі рукописи поступаються місцем друкованим виданням, переважно з латинськими перекладами. Самі ж рукописи переходять до стану артефактів і предметів швидше вивчення, аніж читання. Тобто втрачають свою первинну функцію джерела корисної для споживача інформації і починають становити «окремий вид комплексного історичного джерела, який створювався в сукупності зовнішньої та внутрішньої форми й змісту на основі єдиних за походженням та призначенням ідеї, структури, технології, мистецтва, а також єдиної мети, яка обумовлюється його соціальними функціями»⁵. Таке «комплексне джерело» вивчають науковці, аби

⁵ Дубровіна Л.А. Кодикологія та кодикографія української рукописної книги. Київ, 1992. С. 27. (Проблеми едиційної та камеральної археографії: історія, теорія, методика. Вип. 13).

зрозуміти безліч різних явищ, але чи не в останню чергу заради самого змісту, який уже доступний для широкого загалу в якісному друці, з коментарями, посиленнями і зрозумілішим перекладом.

Звичайно, всі писемні джерела з плином часу втрачають свої безпосередні функції і потерпають від перетворення на застигли мовні й культурологічні релікти. Це відбувається внаслідок змін у мові, культурі або через повну зміну населення в зонах поширення давнього письма. У випадку грецької мови подібний злам культурних кодів на всенародному рівні відбувався декілька разів, але грецька культура боронила тяглість літературної та мовної традиції до ост. тр. XX ст., коли урядовим декретом псевдокласична грецька мова – катаревуса – була позбавлена офіційного статусу державної.

Однак повернімося до грецької писемної спадщини в Україні. Упродовж XVI–XVIII ст. українська еліта ще намагалася надолужити об'єктивні культурні втрати XIII–XV ст. і залучити до конфесійного спілкування якнайбільше вчених греків з їхніми освітніми навичками й писемною спадщиною. Українці не були оригінальні й не були винахідниками цього шляху. Західна Європа йшла ним давно, принаймні з 1204 р., коли хрестоносці розграбували Константинополь і вивезли величезну кількість скарбів і рукописів. Однак процес «еллінізації» Західної Європи потроху вщухав, а національні еліти дедалі більше орієнтувалися на національні мови.

В Україні через низку обставин, про які далі, процес продовжувався майже до поч. XIX ст., і лише потому грецька писемна спадщина якимось раптово «музеефікується», перетворюючись на предмети бібліотечного обліку або артефакти-одиниці зберігання в архівах і музеях. Подібно до рукописів і стародруків, у XIX ст. такими самими «артефактами» стають і самі греки з їхніми історичними колоніями, громадами, повсякденними звичаями і фольклором.

Таким чином, поч. XIX ст. визначається як верхня часова межа першої частини цієї розвідки. У другій частині грецька писемна спадщина розглядатиметься майже винятково як складова науково-літературної сфери, як об'єкт або предмет дослідження, джерело наукоємних відомостей і підґрунтя для розвитку низки елліністичних студій. Там само буде представлена й історіографічна частина праці, виходячи з того, що історіографія грецької присутності в Україні являє собою окремий дієвий чинник у формуванні культурного простору країни.

Грецька писемна спадщина в Україні до початку XIX ст., або «Архаїчний період»

Україна належить до низки країн, дотичність яких до Грецького світу цілком очевидна, але дослідження історії грецько-українських зв'язків та взаємовпливів надмірно ускладнене через різні обставини. Грецькі колоністи прибували на територію сучасної України в VII–V ст. до н. е., майже одночасно із заснуванням подібних колоній у Південній Італії і в деяких інших регіонах басейнів Середземного та Чорного морів. За сучасною термінологією колоніальна експансія греків може вважатися за низку бізнес-проектів, які мали на меті вирішення насамперед матеріальних завдань – виживання грецьких етнокультурних груп на чужині із самовідтворенням властивих їм культурологічних інститутів.

Археологічні розшуки в місцях стародавніх грецьких поселень є джерелом відкриття й надходження архітектурних, епіграфічних, господарських та інших пам'яток, які поповнюють загальну скарбницю грецьких артефактів і тим сприяють продовженню елліністичних студій. Ба більше, подекуди йдеться про вірогідність неперервного існування грецьких поселень у тому чи іншому вигляді від перших віків до н. е. й донині. У цьому сенсі Україна подібна до Італійської Республіки, де грецька присутність також спостерігається вже понад дві з половиною тисячі років, а віддалені нащадки колоністів й досі проживають у низці грецьких містечок і сіл колись «Великої Греції»⁶. Інша річ, що коли італійські греки можуть вважатися за таких, які мали безпосередні контакти з італійськими народами і могли впливати на предків сучасних італійців, то в Україні північночорноморські греки-колоністи упродовж двох тисячоліть перебували в оточенні різноманітних народів, від яких залишилися здебільшого лише історичні спогади, а власне в українському культурному просторі нащадки тих давніх греків з'являються лише наприкін. XVIII ст. Утім, в обох випадках маємо пам'ятати про рідкісний історико-етнографічний феномен тривалого співіснування греків з неспорідненими народами, в оточенні іншого культурного й мовного середовища. При цьому давні греки за всіх умов намагалися зберегти й почасти зберегли мову і власні етнокультурні традиції (т. зв. «культурний код», або самоідентичність). Як наслідок – на додаток до впливів класичної античної і християнсько-візантійської спадщини, яка є більш-менш спільною і доступною для всього людства, ми мусимо брати до

⁶Т. зв. «*Magna Graecia*» була впродовж багатьох віків доволі значним і культурно ізолюваним регіоном на півдні Італії. На сьогодні нащадки давніх колоністів компактно проживають лише в кількох селах Калабрії. Їхня самоназва – грекани. З кінця минулого століття греканські діалекти активно вивчаються науковцями.

уваги й культурний спадок нащадків населення давньогрецьких колоній з їхніми особливими мовами, писемністю й оригінальними фольклорними і літературними матеріалами. Ці останні поряд із сучасним локальним грецьким фольклором становлять і сьогодні живі барвники загальноукраїнської культурної палітри. Отже, з одного боку, пам'ятки матеріальної культури і грецька писемна спадщина в цілому, а з іншого, — автохтонне грецьке населення України становлять довічні виклики, на які мають реагувати сучасна українська культура й суспільство.

Інша складність дослідження феномена грецької писемної спадщини в українському культурному просторі полягає у труднощах визначення цього останнього. Проживання на більшій частині нинішньої України (в кордонах 1991 р.) слов'янського або слов'янізованого населення вже в IX ст. дозволяє стверджувати його генетичну, етнічну й мовну тяглість упродовж наступних століть. Відповідно, мав би існувати й культурний простір цього населення, складаючи, з одного боку, неперервну об'єктивну реальність, але, з іншого боку і водночас, змінюючись настільки, що для сучасного історика цілком закономірним є штучне виокремлення низки історичних періодів, як-от: «дохристиянський період Київської Русі», «феодальний», «у складі Литовського князівства», «у складі Російської імперії» і т. ін. Виходячи з того, що в усі подібні періоди відбувалося формування українського народу, маємо коротко змалювати ґенезу й характер, або роль, грецького писемного функціоналу на території його розселення починаючи з найдавнішого періоду.

Нарешті, чи не найбільші труднощі викликає питання власне культурологічних упливів з боку цілком матеріальних носіїв культури одного народу (байдуже, предметів чи людей) на культуру іншого або інших народів. Механізми культурних упливів або, швидше, взаємодії (діалогу) культур, тобто взаємовпливів, залишаються нез'ясованими. Очевидні запозичення з інших культур або наслідування їм веде нас до узагальнюючих декларацій, які по суті правдиві, але в рідкісних випадках пояснюють, як, через кого, коли й чому ці запозичення відбуваються. Через це між підтвердженими і навіть детально описаними історичними пам'ятками грецької культури, зібраннями епіграфічних написів, рукописів і стародруків, наративними та актовими джерелами, з одного боку, і з наявним у кожний окремий момент історії культурно-інформаційним простором — з другого, існує множина складних зв'язків і взаємовпливів, які важко змалювати. Як наслідок, стверджуючи побутування грецьких рукописів, стародруків, бібліотек — загалом «текстів» — або існування грецьких дискурсів за тих чи інших обставин, ми не можемо беззаперечно вважати їх за головне джерело впливів на

негрецьке суспільство, якщо це не доведено в якийсь особливий спосіб. Отже, ми тут торкаємося дуже делікатної теми формування культурного простору, який, очевидно, містить дуже дрібні складники, що діють на особистісному рівні, але водночас на нього діють і значні, «епохальні», чинники, незалежні від наявності тих або інших інформаційних джерел у пересічних осіб.

Писемна спадщина греків Криму

З певними застереженнями можна вважати, що грецька присутність у Надчорномор'ї є неперервною, а сучасними нащадками давніх колоністів є надазовські («маріупольські») греки. Грецькі держави-поліси Надчорномор'я, пізніше – таврійські міста Римської імперії і потому – населення візантійської фемі (Тавриди), продукували велику кількість предметів антропогенного походження, пошуки яких є завданням сучасних археологів. Від найдавніших часів збереглися й складені в Тавриді грецькі тексти, майже винятково на камені, які свідчать про життя й духовні здобутки грецьких колоністів⁷. Очевидно, що серед грецького населення побутували й класичні грецькі тексти наукового та літературного характеру, полемічні твори, правові акти тощо. Культурний простір грецьких полісів сприяв змінам у світогляді навколишнього «варварського» населення і формуванню змішаної локальної «греко-скіфської» культури⁸. Реконструкція культурного простору грецьких колоній Надчорномор'я VI ст. до н. е. – III ст. н. е. становить наукову проблему для істориків починаючи з XIX ст.

Між тим, через християнізацію грецьких полісів Тавриди в IV–VII ст. серед тамтешньої людності відбулася докорінна зміна суспільних парадигм, яка відсунула в минуле їхню попередню тисячолітню історію і зробила функціонально мертвими значну кількість матеріальних і писемних пам'яток. Утім, релікти стародавньої грецької культури можуть зненацька з'являтися в таврійсько-кримсько-надазовських дискурсах у будь-який наступний період. Так, у приватних записках перш. пол. XIX ст. з Маріуполя містяться замовляння до породіллі, які можна пов'язати з найдавнішими грецькими культами бога Асклепія та його дочки Гігіє-

⁷ Латышев В.В. Свод античных надписей, найденных в Северном Причерноморье. С.-Петербург, 1885–1901. У 2-х т., у 4-х вип.

⁸ Русяева А.С., Русяева М.В. Верховная богиня античной Таврики. Киев, 1999. 207 с.; Русяева А.С., Зубарь В.М. На берегах Боспора Киммерийского. Киев : Сталос, 2004. 239 с.; Русяева А.С. Религия понтийских эллинов в античную эпоху. Киев : Сталос, 2005. 558 с.; Скржинская М.В. Культурные традиции Эллады в античных государствах Северного Причерноморья. Киев : Ин-т истории Украины НАН Украины, 2010. 324 с.

ни⁹, а інший надазовський рукопис перш. тр. XIX ст. зберіг для нас низку народних замовлянь, історія яких сягає доби стародавніх Єгипту, Вавилона та Ассирії¹⁰.

Відомо, що негативне ставлення християн до багатьох античних пам'яток почало змінюватися лише за доби Відродження, але це вже ніяк не могло вплинути на нащадків античних греків Надчорномор'я. Треба зазначити, що й на теренах України увага до античних пам'яток теж з'являється доволі пізно — в перш. пол. XIX ст., а системне дослідження античної епіграфіки — лише наприкін. XIX — на поч. XX ст.¹¹ Отже, пам'ятки античної грецької культури в Криму мають власну особливу «функціональну» історію, по-різному впливаючи на формування культурного простору як народу їхнього першовиробника, так і інших сусідніх народів.

У період VII—IX ст. у Тавриді відбувається посиленна «візантінізація» колишніх античних греків, які консолідується в т. зв. «фему» — адміністративну одиницю Східної Римської імперії. Отже, упродовж наступних принаймні трьохсот років Таврида могла бути проміжним пунктом для просування греків і предметів грецької культури на північ. Проте, т. зв. «дике поле» й кочові народи повсякчас являли велику перешкоду в реалізації зв'язків між Візантією та північно-східними слов'янами.

Слід гадати, що після Хрещення Русі Таврійська фема могла би відігравати якусь особливу роль у формуванні давньоруського культурного простору, але наші відомості про населення Тавриди тієї доби, його культуру й побут надзвичайно обмежені і ґрунтуються майже винятково на археологічних знахідках. Вірогідно, що головні торгові шляхи, а тому й транзит рукописних текстів до Києва, проходили сухопутним Балканським шляхом, залишаючи осторонь Кримський півострів.

У 1204 р. у Грецькому, або Візантійському, світі відбуваються докорінні зміни. Після фактичного знищення «старої» візантійської імперії хрестоносцями швидко занепадають колишні візантійські землі в Тавриді, а згодом півострів підпадає під владу Золотої орди. Ще пізніше виникає нова держава — Кримське ханство. Водночас посилюються колонізаційні впливи з боку Італійських республік. Міські осередки колишніх античних греків знищуються або перетворюються на міжетнічні торгово-ремісничі центри, де греки вже не мають вирішального права голосу.

⁹ Чернухин Е. О двух памятниках греческой народной обрядности в «Записках» урума Семена Антоновича Кечеджи-Ени // Византийский временник. Москва, 2012. Т. 71. С. 140—146.

¹⁰ Греческий народный молитвослов из Северного Причерноморья / редакция, подг. греч. текста, переводы, комментарии и вступ. статья Евгения Чернухина. Донецк : Изд-во «Ноулидж», 2012. 288 с. ; іл.

¹¹ Латышев В.В. К истории археологических исследований в Южной России // ЗООИД. 1882. Т. 15. С. 61—116.

Більша частина таких містечок-фортець на південному узбережжі контролюється генуезцями або венеціанцями. Лише гірське князівство Феодоро можна умовно вважати за грецьке, позаяк його володарі позиціонують себе як православні й союзники Візантії, тобто «ромеї»¹². Про ромеїв в інших частинах Криму вже після татарського захоплення півострова свідчать акти Константинопольського патріархату¹³, поодинокі повідомлення мандрівників, а також грецькі записи XIII–XV ст. на рукописах. Одним з подібних джерел є т. зв. «Сугдейський синаксар», який уперше розглянув архимандрит Антонін Капустін (1817–1894)¹⁴. Рукопис був за невідомих обставин вивезений із Криму і принаймні з XIX ст. зберігається в бібліотеці Богословської школи на о. Халкі (Турецька Республіка)¹⁵. Записи на сторінках рукопису надають нам підтвердження існування в Криму стійких грецьких парафій, відомості про їхній етнічний склад, вправність у письмі тощо.

Очевидно, що у грецьких парафіях Кримського півострова знаходилися в літургічному вжитку сотні, як не тисячі, подібних рукописів, але до нашого часу збереглися лише одиниці. Усі вони є найдавнішими писемними пам'ятками християнської доби, які незаперечно були частиною культурного простору Криму впродовж віків. За певних обставин їх можна було б уважати за національну спадщину й священні книги кримських греків. Серед них найдавнішим рукописом є Євангеліє XI ст., яке перебувало у Криму принаймні вже з XIV ст. Це підтверджують записи, зокрема, про загарбання кафійцями Сугдеї (слов'ян. Сурож, Судак) у 1365 р. На його сторінках збереглися також інші записи: про фундацію церкви св. Меркурія, про віднайдення самого рукопису тощо¹⁶.

Епіграфічні пам'ятки цієї християнської доби Криму порівняно нечисельні¹⁷ й, вірогідно, значною мірою ще не відкриті. Серед уже відомих вирізняється «Фун-

¹² Кесмеджи П.А., Кесмеджи Г.П. Княжество Феодоро. Симферополь, 1999. 120 с.; Байер Х.-Ф. История крымских готов как интерпретация сказания Матфея о городе Феодоро. Екатеринбург, 2001. 478 с.

¹³ Антонин, архимандрит. Древние Акты Константинопольского патриархата, относящиеся к Новороссийскому краю // ЗООИД. 1867. Т. 6. С. 445–473.

¹⁴ Антонин, архимандрит. Заметки XII–XV вв., относящиеся к крымскому городу Сугдее, приписанные на греческом Синаксаре // ЗООИД. 1866. Т. 5. С. 595–628.

¹⁵ Νυσταζοπούλου Μ.Γ. 'Εν Ταυρικῇ χερσονήσῳ πόλις Σουγδαῖα ἀπὸ τὸν ΙΓ' μέχρι τὸν ΙΕ' αἰ. Συμβολή εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Νότιας Ρωσίας. Ἀθήναι, 1965. 12, 188 σ.

¹⁶ Чернухін Є. Грецькі рукописи у зібраннях Києва. Каталог. Київ–Вашингтон, 2000. С. 40–41.

¹⁷ Латышев В.В. Сборник греческих надписей христианских времен из Южной России. С.-Петербург, 1896. 2, VI, 144 с.; Латышев В.В. Новые христианские греческие надписи из Крыма // Известия Таврической ученой архивной комиссии. Симферополь, 1918. № 54. С. 33–36; Спиридонов Д.С. Заметки из истории эллинизма в Крыму. 1. Из се-

ський напис», віднайдений 1982 р. Цей офіційний запис 1459 р. про фундацію башти неспростовно свідчить про збереження у Криму низки візантійських традицій, зокрема віршованого вшанування фундаторів суспільно корисних споруд¹⁸.

Залишки «державності» Грецького світу у Криму остаточно знищуються внаслідок османського втручання у справи Кримського ханату і загарбання Феодоро в 1475 р. Рештки грецьких громад гуртуються навколо церковних ієрархів у межах кількох православних єпархій, але відсутність живих зв'язків з метрополією, занепад освіти призводять до якісних змін у культурних парадигмах колишніх візантійців-ромеїв, відокремлюючи їх від загальногрецького стовбура. Утрата (власне, зміна) мови ледь не більшості з них і зміни в самій грецькій мові кримських ромеїв згодом призводять до формування двох субетносів, які сьогодні себе називають «румейс» (для носіїв новогрецьких діалектів) або «урум» (для носіїв тюркських діалектів)¹⁹. Відомостей про культуру обох цих народів упродовж XV–XVIII ст. надзвичайно мало. Дотичність їх до тодішньої української культури доволі сумнівна. Майже все, що ми знаємо про румеїв та урумів до поч. XVIII ст., ґрунтується на грецьких, переважно церковних²⁰, або османських історіографічних джерелах²¹.

Очевидно, що греки Криму впродовж своєї довгої історії мали би продукувати як наративні рукописи, так і безліч актових матеріалів на різних носіях. Невелика частка їх у вигляді рукописів XVIII ст. була відкрита лише в XIX ст., а повні наукові описи були зроблені відносно нещодавно²². Відтак, практичне вхідження цієї «кримської» частини грецької писемної спадщини до українського культурного простору належить уже іншій епосі й має розглядатися в іншій культурологічній площині. Утім, поодинокі свідчення про зв'язки Готсько-Кафської

мейной истории мангупского дома. 2. Гервасий Сумелийский // Известия Общества истории, археологии и этнографии (=ИТУАК). № 2 (59). Симферополь, 1928. С. 93–102.

¹⁸ Кирилко В.П., Мыц В.Л. Крепость Фуна в системе обороны княжества Феодоро // Византийская Таврика : сб. науч. тр. (К XVIII конгрессу византинистов). Київ, 1991. С. 147–171; Виноградов А.Ю., Мыц В.Л. Фунская надпись 1459 г. // Античная древность и средние века. 2005. Вып. 36. С. 273–281.

¹⁹ Чернухін Є. «Мовне питання» греків українського Надазов'я: об'єктивні, суб'єктивні та інші соціокультурні чинники // Східний світ. Київ, 2018. № 4. С. 89–115.

²⁰ Соколов И.И. Мариупольские греки до поселения их на Украине (XV–XVIII вв.) // Труды Института славяноведения АН СССР. Т. 1. Ленинград, 1932. С. 297–317.

²¹ Эвлия Челеби. Книга путешествий. Походы с татарами и путешествия по Крыму (1641–1667 гг.). Симферополь, 1996. 240 с.

²² Чернухін Є. Архів протоієрея Трифілія Карацоглу : першоджерела з історії греків Криму та Надазов'я XVIII ст. у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Київ : НБУВ, 2016. 320 с. : іл.

митрополії у Криму, яка об'єднала давні православні єпархії в одну в 1678 р., ми таки маємо. Один з найвідоміших нам таврійських єпархів — Гедеон († 1769)²³ мав доволі дружні стосунки з київськими митрополитами, які відбилися, зокрема, в його листуванні з митрополитом Рафаїлом Заборовським (1677–1747)²⁴. Отже, принаймні в інформаційному просторі церковних кіл було відомо про існування греків у Криму як підлеглих Великої Константинопольської Церкви, а їхні листи до київських митрополитів грецькою мовою збагатили загальну скарбницю грецької писемної спадщини в Україні. До речі, з іменем митрополита Гедеона пов'язано й віднайдення згаданого вище Євангелія XI ст. Так, саме він, перебуваючи 1731 р. в церкві св. Миколая, залишив свій автограф на берегах рукопису. Пізніше цей кодекс опинився у Свято-Георгієвському монастирі в Балаклаві, де вже після виселення греків-християн із Криму його віднайшов архієпископ Таврійський Гурій (1814–1882) і надіслав до Києва. Якусь нез'ясовану причетність до кодексу мав і вірменський архімандрит Василій, який залишив свій автограф старовірменською мовою.

Упродовж XVII ст. складаються особливі стосунки між Запорозькою Січчю і Кримським ханатом, в яких роль посередників-толмачів часто виконують кримські греки, а грецька мова поряд з татарською слугує за «лінгва франка» на просторах Надчорномор'я. Відомостей про грецьку складову культури Запорозької Січі та й власне самого Кримського ханату в нас обмаль, однак збереглися окремі документи XVIII ст. грецькою мовою, які засвідчують листування між козаками й татарами саме грецькою мовою, причому в її спрощеній локальній формі²⁵.

Обидва «грецькі» народи Криму (румеї та уруми) були переселені в 1778–1780 рр. із Кримського ханату до Надазов'я²⁶ і відтоді стали частиною властиво української історії й одним з багатьох складників українського культурного простору з можливістю нібито впливати на різні аспекти суспільного життя навколишніх

²³ Чернухін Є. Митрополит Готії та Кафи Гедеон // Рукописна та книжкова спадщина України. 2005. Вип. 10. С. 50–74.

²⁴ Чернухін Є. Грецький Схід і Україна. Листи грецького духовенства XVIII ст. у фондах Інституту рукопису ЦНБ ім. В.І. Вернадського. Київ : Ін-т історії України НАН України, 1994. 92 с.

²⁵ Декілька подібних документів знаходяться у фондї Коша Запорозької Січі в Центральному державному історичному архіві України в Києві, див. опис: Чернухін Є. Грецькі рукописи... С. 263–264.

²⁶ Калоеров С.А. О переселении греков в Приазовье и основании греческих населенных пунктов // Материалы по истории и культуре греков Украины. Вып. 1 / ред.: С.А. Калоеров, Г.Н. Чердакли. Донецк, 1998. С. 5–53.

народів. Однак етнічні й культурні впливи кримських греків на власне українську історію проявилися дещо пізніше, уже в XIX і XX ст., а на кін. XVIII ст. грецька людність Надазов'я боролася за фізіологічне виживання на неприродних для неї теренах та облаштування придатних для життя поселень.

Важливим є, що греки Криму після втрати адміністративної єдності з Візантією зберігали конфесійну єдність, перебували в межах загальногрецького культурного простору і, наскільки це було можливо в умовах Кримського ханату, підтримували відтворення принаймні церковного боку мовленнєвої культури. Визнаючи, що ледь не більша частина їх прийняла з плином часу тюркські діалекти, які стали для наступних поколінь рідними, відзначимо, що ця нова тюркомовна культура була значною мірою «перекладною», позаяк ґрунтувалася на перекладах Святого Письма, молитов і давніх грецьких дискурсів²⁷.

Загалом, православна грецька культура Криму довела свою життєздатність і можливість продукувати власні писемні і звичаєві дискурси попри дедалі зростаючий тиск з боку татарської та османської адміністрацій. Про існування формальних освітніх центрів у Криму доби Туркократії ми нічого не знаємо. Швидше за все, як і в інших «грецьких» регіонах, діяла типова для греків ще з візантійських часів форма організації початкової освіти при церквах і монастирях. Як свідчать збережені часом документи з Криму XVIII ст., грамотність (письменність) серед ромеїв та урумів не була винятком, хоча грецьким правописом часто не володіли навіть перші особи кримських єпархій, а караманлійське (греко-тюркське) письмо²⁸ було й зовсім неврегульованим²⁹.

Про сталість і міць церковного проводу єпархії свідчить і майже одностайне схвалення православними півострова рішення останнього митрополита Готії та Кафи

²⁷ Чернухін Е. Тюркские переводы греческих богослужебных текстов: запретительные молитвы св. Георгия и св. Киприана // ΚΑΛΟΦΩΝΙΑ. Науковий збірник з історії церковної монодії та гимнографії. Число 5. Львів: Ін-т українозн. ім. І. Крип'якевича НАН України, 2010. С. 294–326; Чернухін Є. Наказ св. Василя Великого священнослужителів: новогрецька та караманлійська редакції // Мова та історія. 2011. Вип. 172. С. 4–19.

²⁸ Чернухін Є. Караманлійські пам'ятки в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського // Рукописна та книжкова спадщина України. 2012. Вип. 15. С. 3–28.

²⁹ Чернухін Е. О грамотности, неграмотности и безграмотности мариупольских греков (замечания к рукописному наследию 18–19 вв.) // Язык и культура. Вип. 8. Т. 5. Ч. 2. Национальные языки в их специфике и взаимодействии. Киев, 2005. С. 68–74. Див. також самі тексти за виданням: Чернухін Є. Архів протоієрея Трифілія Карацоглу...

Ігнатія Гозадинова († 1786)³⁰ про вихід із Криму. Знаючи чисельність православних греків, які вийшли з Криму, кількість міст і поселень, з яких вони виходили, а також кількість священників (вірогідно, протоієреїв), можемо припустити, що загальна кількість грецьких парафій була десь у межах 80–90³¹. Таким чином, церковний клір (разом з дияконами і читцями) міг налічувати до 200 осіб. Очевидно, що для здійснення відправ і задоволення релігійних потреб вірних у кожній церкві мав бути відповідний «книжковий набір», або свого роду «бібліотека», а це принаймні: Євангеліє, Апостол, Требник, Служебник, Евхологійон, Октоїх, Мінеї. Відповідно до можливостей кліру могли вживатися книжки церковних співів (Ірмолії, Кекрагаріони), а також Анфології, Архієратикони, Тріоді тощо. Отже, кожний протоієрей віз із собою скриню з богослужбовими книжками, а загальна кількість вивезених ними книжок могла сягати 1000 примірників. Очевидно, що грецька «еліта» мала у власності ще й певні світські книжки, а також твори Отців Церкви. Якась частина літератури, можливо, й більша, була, очевидно, рукописною.

Оскільки практично всі греки розуміли місцеві тюркські діалекти, а більша частина урумів не знала грецьких, треба припускати, що у вжитку була велика кількість книжок, надрукованих або рукописних, із богослужбовими текстами, перекладеними тюркськими діалектами (т. зв. «караманлійські тексти»). Уся ця книжкова спадщина мала б потрапити до місця остаточного поселення греків у надазовських степах, у Маріуполі та селах на узбережжі. Оскільки до 1859 р. греки тішилися культурною автономією, можна вважати, що такі давні книжки або й нові надходження довго перебували в активному вжитку. При цьому слід зазначити, що кількість побудованих у Надазові церков, або парафій, які складалися, була в декілька разів меншою за ту, що існувала в Криму — адже греки попервах заснували лише 20 сіл. Отже, бібліотеки церков нібито мали побільшати, а кількісний склад кліру зменшитися. Якась частина «кримських» книжок могла бути втрачена вже під час дворічної подорожі до Надазов'я, якісь згоріли під час пожежі в будинку митрополита Ігнатія Гозадинова невдовзі після переселення. Однак на загал усе одно йдеться про сотні книжок.

³⁰ Макмак Н.И., Пирго М.Д., Тасиц И.Н., Чубарь Ю.П. Семейный род святителя Игнатия Мариупольского — последнего митрополита Готфейского и Кафайского. Донецк: Юго-Восток, 2013. 158 с. : ил.; Чернухін Є. Автографи св. Ігнатія Маріупольського у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського // Рукописна та книжкова спадщина України. 2016. Вип. 20. С. 428–439.

³¹ Калоев С.А. О переселении греков в Приазовье и основании греческих населенных пунктов // Материалы по истории и культуре греков Украины. Вып. 1 / ред. С.А. Калоев, Г.Н. Чердакли. Донецк, 1998. С. 5–53.

Звичайно, треба брати до уваги, що грецькі літургічні тексти насправді були геть незрозумілі всім парафіянам без винятку і, вірогідно, й самим священникам, а тюркські після переселення до Російської імперії ставали дедалі неприйнятнішими з політичних мотивів. Тому можемо припустити поступову заміну богослужбової літератури на церковнослов'янську — доступнішу як з погляду придбання, так і з погляду розуміння мови, вже з поч. XIX ст. Вірогідно, першими переходили до церковнослов'янської літератури саме грецькі парафії, де тюркські діалекти згасли вже в першому надазовському поколінні. Такому переходу сприяли й нові священники, які здобували освіту в російських семінаріях. Зрозуміло, що там не навчали читати грецькою.

Пам'ятаймо й те, що в 1778–1780 рр. греки потрапили до іншого мовного середовища, перші громадські грецькі школи з'явилися лише в 1820-х роках, російська мова в них була обов'язковою для навчання³², а тюркські діалекти поступово посунулися на рівень побутових, родинних дискурсів.

Треба вважати, що межею активного вжитку богослужбової літератури грецькою мовою і тюркськими діалектами були 1870-ті роки, коли церковний єпархіальний провід заборонив служби грецькою (розуміємо, що й тюркською) мовою. Про подальшу долю сотень таким чином знецінених літургічних книжок ми нічого не знаємо. Про загальний репертуар літургічної літератури греків у Криму і за доби Грецької округи в Надазові можемо судити лише за тими рештками, що дивом уціліли й збереглися в сучасних колекціях³³.

Головним джерелом відомостей про рукописи та стан культури греків Криму XVIII ст. є для нас архів протоієрея («економа») Трифілія Карацоглу (1728 — поч. XIX ст.)³⁴. Більша частина архіву була придбана в його нащадків улітку 1914 р. під час наукової експедиції Миколи Репнікова (1862–1940)³⁵. Однак самі визначення «архів Трифілія Карацоглу» або «архів Готської митрополії» були оголошені ще в

³² Бацак Н.І. Грецька спільнота Надазов'я: етнокультурні процеси (остання чверть XVIII — початок XX століття). Київ : Реферат, 2010. 270 с.

³³ Чернухін Є. Проблеми репертуару та особливості перекладів грецьких богослужбових текстів тюркськими мовами (на матеріалах урумських рукописів XVIII–XIX ст.) // Мова та історія. Київ, 2009. Вип. 103. С. 7–34; Грецький Евхологій 1778 р. з колекції надазовських рукописів В.І. Григоровича у фондах Державної бібліотеки Росії у Москві // Рукописна та книжкова спадщина України. 2019. Вип. 23. С. 183–196.

³⁴ Чернухін Є., Кульчинський О. Благодійний лист протоієрея Трифілія Карацоглу до митрополита Ігнатія Гозадинова від січня 1785 р. (за матеріалами архіву Трифілія Карацоглу в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського) // Рукописна та книжкова спадщина України. 2017. Вип. 21. С. 357–370.

³⁵ Чернухін Є. Архів протоієрея... С. 9–18.

сер. XIX ст., коли до Одеського товариства історії та старожитностей надходили перші документи самого Трифілія або якісь шматки з його паперів від дослідника надчорноморських старожитностей архієпископа Катеринославського Гавриїла Розанова (1781–1858). У наративній частині архіву переважають тексти, переписані з друкованих книжок перш. пол. XVIII ст., підготовлених Константинопольською Церквою для тюркомовних християн Османської імперії. Цього факту не досить, щоби вважати, що мовою церкви кримської, а потому надазовської грецької громади була саме тюркська. Насамперед через те, що репертуар таких перекладних текстів значно менший за відповідний репертуар грецьких. Проте поширеність у Криму та Надазові саме тюркських богослужбових текстів і насамперед Євангельських читань³⁶ треба брати до уваги. Одним зі свідчень взаємовпливів культур у Криму є посібник з вивчення давньогрецької мови, складений на основі граматики Константина Ласкаріса (1434–1501), перекладеної тюркським діалектом. Граматика побутувала у Криму десь від сер. XVIII ст., належала кільком священнослужителям і, слід гадати, допомагала їм розуміти класичні грецькі тексти³⁷. Про свого роду багатомовність і мультикультурність кримського населення свідчить унікальний рукопис др. пол. XVIII ст. не ідентифікованої особи, вірогідно студента Києво-Могилянської академії, яка складала записи молитов грецькою, латинською, арабською, албанською, грузинською, тюркською мовами та івритом³⁸.

Отже, окрім своїх мов, фольклору і повсякденних звичаїв греки вивезли з Криму до України власну рукописну й книжкову спадщину, яка, мусимо із сумом визнати, була майже повністю втрачена як у церковній, так і в її світській складовій. Збереглися лише поодинокі примірники наративів у рукописних і друкованих книжках, частіше в уривках. Трохи більше маємо актових джерел, теж переважно тюркськими діалектами: листи, актові записи тощо. Загальна кількість таких пам'яток ледь перевищує 60 одиниць³⁹.

³⁶ Чернухін Є., Гальченко Е. О двух Евангелиях караманлийского письма XVIII в. из Крыма и Северного Приазовья // Рукописна та книжкова спадщина України. 2015. Вип. 19. С. 229–253.

³⁷ Чернухін Є., Гальченко Е. О двух Евангелиях караманлийского письма XVIII в. из Крыма и Северного Приазовья // Рукописна та книжкова спадщина України. 2015. Вип. 19. С. 229–253.

³⁸ Чернухін Є. Етнолінгвістичні загадки рукописного конволюту XVIII ст. з бібліотеки Київського собору св. Софії // Мова та історія. 2010. Вип. 117. С. 4–18; Чернухін Є. Записи «Господньої молитви» з Надчорноморських теренів кінця XVIII ст. // Рукописна та книжкова спадщина України. 2013. Вип. 17. С. 3–24.

³⁹ Чернухін Є. Архів протоієрея... У цій праці описані 13 наративних і 44 актових джерел, ще близько десяти одиниць кримських рукописів зберігаються в інших фондах ІР НБУВ, у бібліотеках інших міст або у приватних осіб.

Окрему частину писемної спадщини кримських греків становлять записи на інших, не паперових і не пергаментних носіях, а власне епіграфічні записи на камені та деяких речах, переважно церковного вжитку. Записи на античних пам'ятках — плитах, стелах, надгробках — почали вивчатися відповідно з розвитком антикознавства й початком археологічних досліджень у Криму в XIX ст. Перші публікації готувалися в межах діяльності різних церковно-археологічних або історичних товариств, які поставали в Російській імперії починаючи з перш. пол. XIX ст. Загальні каталоги епіграфічних пам'яток Криму видавав Василь Васильович Латішев (1855—1921). Очевидно, що археологічні дослідження у Криму завжди мали й мають обмежений характер порівняно з потенційною кількістю ще захованих у землі матеріалів. У цьому сенсі тема кримської грецької епіграфіки є відкритою: з'являються нові знахідки, а старі записи підлягають корекції та переосмисленню відповідно до історичних контекстів. Недостатньо дослідженими залишаються як античні, так і середньовічні некрополі Криму з надмогильними написами.

Найбільше зібрання античних епіграфічних написів з некрополів Східного Криму зберігається в останні десятиліття при Керченському історико-археологічному музеї в окремому приміщенні — «Лapidарії», на околицях міста. Менша частина епіграфічних пам'яток міститься в інших музеях або залишається на місцях знахідок, зокрема в Херсонеському історико-археологічному музеї-заповіднику в Севастополі.

Окремо варто виділити речові записи. Найбільш значущими в антикознавстві вважаються записи й клейма на амфорах, на монетах, дарчі або інші записи на різних предметах. У християнський період були поширені записи на печатках, хрестах, іконах, у настінному живописі храмів і на церковному начинні, зокрема на вишитих воздухах. На жаль, узагальнюючих каталогів такого роду предметів і записів на них, які б достовірно походили з Криму, ще дуже мало.

Вихід із Криму християн у 1778 р. не скасував тягlosti грецької присутності на півострові, оскільки дещо раніше, після підписання в 1774 р. Кючук-Кайнарджійської мирної угоди між Османською імперією та Росією, до Криму переселилися десятки греків з Архіпелагу. Вони складали першу залогоу фортеці Єні-Кале на північ від Керчі і тим продовжували як православні, так і етнічні грецькі традиції⁴⁰. Єнікальські й пізніше керченські греки відіграли важливу роль у відновленні

⁴⁰ Пряхін Ю.Д. Поселення греків з Архіпелагу в Керчі-Єнікале (кінця XVIII — середини XIX ст.) // Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. 1997. Вип. 1. С. 103—118; Абдуллаєва М.А. Духовно-релігійне життя греків Криму наприкінці XVIII — на початку XIX ст. Київ, 2000. С. 28—43; Абдуллаєва М.А. Священики

процесу чергової «еллінізації» Кримського півострова, але питання їхньої рукописної спадщини не досліджується, а самі документи, якщо й збереглися, знаходяться десь в архівах Сімферополя. Окремі відомі мені розвідки стосуються вже здебільшого пізнішого періоду — XIX ст.⁴¹

Наприкінці цієї частини праці варто підкреслити, що історія Кримського півострова через цілком природні обставини становить надзвичайно складний об'єкт дослідження. Очевидна пряма дотичність до Криму довгої низки різних народів, нащадки яких проживають нині як у Криму, так і далеко поза його межами, а відтак історія півострова є частиною їхньої національної історії та ідентичності. Матеріальна та духовна спадщина таврійських і кримських народів є предметом зацікавленості як археологів, мовознавців і культурологів загального профілю, так і окремих наукових напрямів, як-от: елліністика, іраністика, тюркологія, османістика, слов'янознавство, медієвістика тощо. За право працювати на теренах Кримського півострова й досліджувати його пам'ятки здавна змагаються науковці різних країн і дослідницьких центрів. Більша частина елліністичних досліджень була проведена у Криму в XIX — на поч. XXI ст. російськими та українськими вченими.

Давня Русь, Київ, міста західної та центральної України

Очевидно, що не можна стверджувати прямі впливи давніх грецьких полісів Надчорномор'я від VI ст. до н. е. до VIII ст. н. е. на формування культурного простору протослов'янських або слов'янських народів Східної Європи, надто про використання ними грецьких текстів. Цьому перешкоджали насамперед тодішні об'єктивні просторові умови розмежування носіїв цих культур, зокрема «дике поле». Однак у IX ст. завдяки просуванню східних слов'ян на південь контакти та збройні зіткнення з греками стають неминучими. Попри всі войовничі наміри «русичів», уже наприкін. X ст. саме культура Візантії стає для них узірцем для

парафій греків Криму наприкінці XVIII — на початку XIX ст. // Підприємці й меценати: Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII — початку XIX ст. Історико-біографічні нариси. Київ, 2001. С. 68–81.

⁴¹ Быковская Н.В. История формирования греческой общины Керчь-Еникальского градоначальства (к XVIII — XIX вв.) // Україна–Греція: історія та сучасність. Тези Міжнар. наук. конф. (Київ, 29–30 вересня 1993 р.). Київ, 1993. Т. I. С. 30–33; Быковская Н.В. Благотворительная деятельность греческой общины Керчь-Еникальского градоначальства во второй половине XIX — начале XX вв. // Україна–Греція: історія та сучасність. Тези 2-ї Міжнар. наук. конф. (м. Київ, 22–24 лютого 1995 р.). Київ, 2005. С. 49.

наслідування. Події під Херсонесом Таврійським⁴² і Хрещення Русі в 988/989 рр. означали фактичне підпорядкування її культурного простору Великій Константинопольській Церкві і Візантії⁴³. Апостольську діяльність греків на теренах Давньої Русі можна характеризувати як реалізацію першого «грецького проєкту» в Україні. При цьому помітно, що проєкт мав очевидне політико-конфесійне забарвлення. Пізніше існували ще принаймні два подібні культурологічні проєкти, про які йтиметься далі. Характерно, що формально ініціаторами, або тією стороною, яка запрошує іноземних «менеджерів», у кожному випадку були не самі греки.

Посланці Церкви стають на Русі проповідниками нової християнської ідеології й моралі, до них приєднуються безіменні греки-митці й ремісники, які несуть слов'янам нові технології і способи виробництва. Усе це назавжди змінило всю культурну парадигму слов'янського населення Східної Європи і надало поштовху до формування засадничо інших етнічних і політичних структур, зокрема й розвитку особливої ментальності. Розглядаючи дохристиянську Русь як певним чином організовану систему соціальних відносин, треба вважати, що «еллінізація» призвела до швидкого ускладнення цієї системи, зробила її гнучкішою, потенційно спрямованою в майбутнє і конкурентоздатною у відносинах з країнами християнської Європи.

Головним джерелом інформації в ті далекі часи була рукописна книга. Насамперед Святе Письмо, але також збірки законів, правил, історичні хроніки тощо. Через особливості формування християнства на уламках елліністичного світу воно увібрало у свій культурний простір увесь давньогрецький писемний спадок. Таким чином, християнізація Русі теж означала долучення до найкращих на той час взірців філософської думки, літератури й мистецтва. На жаль, сьогодні майже неможливо реконструювати кількість і репертуар рукописів, які б мали везти з собою до Києва греки-священнослужителі для просвіти новонавернених. Опосередковано про поширеність у Київській Русі грецьких книжок свідчать поодинокі посилання на тогочасні бібліотечні зібрання.

Більшою мірою про впливи грецького письменства свідчать переклади й ті нібито оригінальні твори XI–XIV ст., які дозволяють встановити їхні грецькі першоджерела або характер запозичень із грецьких авторів⁴⁴. Навіть і сама мова

⁴² Сорочан С.Б., Зубарь В.М., Марченко Л.В. Жизнь и гибель Херсонеса. Харьков, 2000. 826 с.

⁴³ Ševčenko I. Byzantine Roots of Ukrainian Christianity. Cambridge, 1984. 26 p.

⁴⁴ Мещерский Н.А. Истоки и состав славяно-русской переводной письменности IX–XV веков. Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1978. 112 с.

слов'янських перекладів значною мірою мавпувала оригінали, тим самим закладаючи нові парадигми для її подальшого розвитку. Водночас і грецька мова в її мінливих історичних формах стає відтоді предметом зацікавленості тепер уже й східних слов'ян. Таким чином, серед «книжкового набору» тих часів поряд з теологічними й художніми наративами неодмінно мали бути й граматичні посібники та словники грецької мови⁴⁵. Так бере початок неперервна вже відтоді грецька філологія у Східній Європі, яка має різні локальні осередки й різні ступені академічності, але живиться з єдиного джерела грецької писемної та освітньої традиції і повсякчас відтворює нові генерації елліністів⁴⁶.

Християнізація східних слов'ян мала певні відмінності від християнізації Західної і Північної Європи, де давні мови по-іншому впливали на формування культурного простору. На Заході мовою Церкви була латина, здебільшого споріднена місцевим мовам, похідним від народної латини. Латина була й засобом міжнаціонального спілкування. Однак на Русі від початку, за візантійською традицією, була прийнята схема богослужіння «рідною» мовою. За збігом обставин такою мовою була визнана не рідна мова Київської Русі, а південнослов'янська, мова просвітителів Кирила (827–869) та Мефодія (815–865), яку в мовознавстві називають старослов'янською⁴⁷. Мавпування цієї мови перекладачами призвело до створення т. зв. церковнослов'янської, якою писали твори принаймні до XV ст. Ця мова мала значний вплив на формування російської мови й, меншою мірою, української та білоруської.

Наслідком активної перекладацької діяльності були десятки нових слов'янських текстів, на яких вибудовувалися нові літературна й мовленнєва традиції. Водночас знання грецької мови не набувало такого поширення, як це було, скажімо, з латиною в Західній Європі. Із плином часу воно ставало дедалі елітарнішим і рідкіснішим явищем. Це значно звужувало коло потенційних читачів грецьких рукописів, хоча, здається, воно ніколи не зникало, насамперед через зазначену

⁴⁵ Упливи візантійської лексикографії на мовну культуру східних слов'ян ще не досліджені. Перший великий греко-слов'янський словник почав укладати Максим Грек (1470–1556), але за трагічних обставин його життя в Московському царстві праця не була завершена.

⁴⁶ Про філологів-елліністів і перекладачів України див.: Неперервна філологія: класичні, візантологічні та неоелліністичні студії в Україні XX століття / відп. ред. Ніна Клименко. Львів : Вид-во Львів. політехніки, 2014. 270 с.

⁴⁷ Верещагин Е.М. История возникновения древнего общеславянского литературного языка. Переводческая деятельность Кирилла и Мефодия и их учеников. Москва : Мартис, 1997. 314, [1] с.

«грецьку присутність». Адже вона була доволі відчутна починаючи від перших років християнізації. Важливо підкреслити, що значення носіїв грецької й водночас місцевих мов або діалектів (байдуже, чи були це греки, які вивчили місцеві мови, або слов'яни, що опанували греку) було вирішальним для підтримки тягlosti елліністичного вектора в розвитку культурного простору. Здається, що це добре розуміли вже перші керманичі східних слов'ян і грецька мова надовго стає ледь не головною іноземною мовою в тогочасній освіті. Однак, тут варто знову підкреслити, що Грецька Церква на Русі від самого початку для відправ уживала не грецьку мову, а мову, зрозумілу для населення, на відміну від Балканського регіону, де греки вперто намагалися підтримувати свою мову й культурну зверхність у церковному просторі. Це, зрештою, стало одним із чинників низки етнокультурних конфліктів греків з балканськими народами в XIX – на поч. XX ст.

Через керівну роль грецьких душпастирів і перекладної літератури у формуванні світогляду, залученість місцевих еліт до копіювання візантійських державницьких і культурних узірців культурний простір східних слов'ян у XI–XIII ст. являв собою складне павутиння політичних, конфесійних, етнічних, мовних і побутових парадигм, які поступово на території Київської та Галицької Русі привели до формування більш-менш однорідного суспільства, відмінного від тих, що паралельно й водночас формувалися на Сході або на Заході. Доволі строкате й різнобарвне всередині, це суспільство пізніше усвідомить себе як етнічно окремішне і за територіальною та конфесійною ознаками вважатиме себе за українське.

Вважається, що в XIII–XV ст. була виготовлена чи не найбільша кількість грецьких рукописів з тих, що зберігаються в сучасних збірках. Кодекси продукували переважно візантійські, а почасти італійські або близькосхідні скрипторії. Кількість грецьких рукописів, уживаних на тогочасних східнослов'янських теренах, важко обрахувати через пізніші втрати. Очевидно, що книжок (кодексів) було достатньо для підтримки церковного богослужіння, необхідного для цього рівня «грецької освіти» і забезпечення перекладів на місцеві мови. Це останнє було вкрай необхідним для реалізації міжцерковних зв'язків – адже сама Велика Константинопольська Церква зверталася до підлеглих винятково грецькою мовою. На жаль, оригінальні листи, грамоти, послання Вселенських патріархів XIII–XV ст. майже не збереглися. Ми дізнаємося про них уже в наступну «модерну» добу завдяки дослідженням т. зв. «Актив Константинопольського патріархату»⁴⁸, які розпочалися

⁴⁸ Григорович В.И. Протоколы Константинопольского патриархата XIV столетия // Журнал министерства народного просвещения. № 6. С.-Петербург, 1847. С. 131–164; Он же. Акты древние Константинопольского Патриарха, относящиеся к Новорос-

не раніше кін. XVIII ст. Саме із цих актів випливає, що в культурному просторі східних слов'ян або принаймні в їхніх церковних колах (католицьких і православних) були знавці грецької мови з достатнім рівнем розуміння грецької культури.

До грецького писемного спадку перших віків після християнізації Русі належать епіграфічні записи у храмах у межах канонічного церковного декору, а також і т. зв. «графіто» — написи на стінах, колонах храмів, які залишали грецькі майстри, подорожні, прочани та ін. Деякі канонічні записи зазвичай не перекладали, і вони до цього часу існують як доказ походження української церковної традиції безпосередньо від Константинопольської Церкви. Приватні, побутові записи грецькими літерами у приміщеннях церковних споруд (графіто) порівняно нечисленні й не завжди піддаються перекладу. Вони привернули увагу науковців ще в XIX ст., але повне зібрання різномовних графіто в давніх церквах Києва оприлюднив уже в цьому столітті Владислав Кириєнко⁴⁹. Більшість із таких записів має молитовний характер або позначає сам факт перебування греків у храмі.

Між тим, у XIII ст. тісні державні зв'язки Русі й Візантії перериваються через низку трагічних подій та чергові геополітичні зміни у світі. Церковні відносини формально залишаються стійкими, але їхні наповнення й змістовність меншають. На формування культурного простору починають діяти нові потужні чинники, зокрема такі конфесійні супротивники Русі, як Римська Католицька Церква та Іслам. За цих обставин із сер. XIII і до поч. XVI ст. на українських теренах відбувається певна консервація християнської православної культури в її візантійському вимірі переважно в нечисленних монастирях і західних містечках. Безпосередні впливи грецького письменства спостерігаються хіба що у вузьких колах найвищих церковних ієрархів, яких призначає або затверджує Константинополь. Це останнє робить дещо відмінними західні території колишньої Київської Русі від східних («Московських»), де виявляється стійка тенденція до церковної самостійності (часом майже ізоляції), що зрештою на деякий час спричиняє навіть певне церковне розмежування Москви й Грецького світу.

Питання інтелектуального впливу візантійської культури прямо пов'язане з до-

сийскому краю // Записки Одесского общества истории и древностей. Т. 6. Одесса, 1867. С. 445–473; Papadopoulos-Keramevs A. Documents patriarchaux. Léontopolis en Pologne, Carpa en Crimée // Труды VI Археологического съезда в Одессе. 1884. Одесса, 1888. С. 178–179.

⁴⁹ Кириєнко В. Корпус графіті Софії Київської (XI — початок XVIII ст.) / НАНУ, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, Нац. заповідник «Софія Київська». Київ, 2011. Ч. 1–3, та ін. праці.

слідженням її матеріальних носіїв, у нашому випадку — рукописних книг і документів. Оскільки автентичні рукописні пам'ятки з території Східної Європи за доби її активної візантізації майже не збереглися, мусимо вдаватися до історичної реконструкції її джерел, тобто вірогідного репертуару літератури, яка була покладена в основу концептуальних та мовних запозичень. Загальний висновок дослідників цієї теми доволі невтішний — у Київській Русі була відома невелика частина загальногрецької писемної спадщини і майже винятково в її християнському вимірі. Це, зрештою, зрозуміло, адже ще недавні поганці й неписьменні не могли вповні оцінити творчість Гомера або давньогрецьких драматургів. Навряд чи знайшлися би для цього й перекладачі-греки. Отже, на загал, окрім безпосередньо необхідної для церковного богослужіння літератури, набували поширення насамперед тексти загального змісту: хронографи, зрозумілі для населення наративи про героїв і святих, проповіді актуального змісту. Такі тексти й були предметом уваги перших перекладачів. Пізніше з балканських теренів почала надходити різноманітніша література, вже перекладена староболгарською (або старослов'янською) мовою. І лише з появою перших друкованих книжок потік оригінальної грецької писемної спадщини суттєво зростає, більшає й класичних давніх текстів. Отже, можна визначити принаймні три окремі періоди грецьких книжково-літературних упливів на народи Східної Європи: умовно безпосередні (X—XIV ст.), південнослов'янські (XV—XVI ст.) і західноєвропейські (з XVI ст.). Матеріальними носіями впродовж перших двох упливів були зазвичай рукописні книги, а пізніше гору беруть друковані видання. За всіх цих упливів важливу роль відігравали перекладачі з грецької мови або «редактори» староболгарської. У такий спосіб будувалася власна національна писемна культура.

Важливою особливістю формування цієї культури був поступовий відхід від прямого використання власне грекомовної писемної спадщини в бік «вторинного» — завдяки перекладацькій діяльності з греки, а пізніше — з уже перекладеного латиною — і подальшого споживання цієї перекладної літератури. Про це варто пам'ятати, розглядаючи значні надходження до України грецьких текстів упродовж XVI—XVIII ст. у складі двомовних видань паралельних текстів св. Отців і давніх авторів. Звідси випливає й очевидна «латинізація» української культури, яка суперечила поглядам її засновників, зорієнтованих на Візантію, але ставала чи не єдиним практичним знаряддям долучення їхніх нащадків до грецького писемного спадку.

У XV—XVI ст. унаслідок остаточної руйнації Візантії Західна, Центральна й Східна Європа відчула значний приплив греків, зокрема носіїв високої культури, які майже повсюдно несли із собою рукописні (а почасти вже й друковані) книги та сприяли продовженню візантійських духовних традицій. Ця вимушена емігра-

ція відбувалася вже й в останні роки існування Візантії, у період тимчасового об'єднання Церков, і значно посилилася після захоплення османами Константинополя в 1453 р. Поширення греків-утікачів Європою та їхнє настійливе бажання продовжити якнайдалі існування своєї культури, бодай і без опори на батьківські землі, породили суспільно-історичний феномен, який в історіографії дістав назву «Візантія після Візантії». Значну підтримку грекам-книжникам і вченим згодом почали надавати греки-торговці, крамарі й ремісники, які також поширювались у країнах Європи. Керівну роль у справі збереження «Візантії після Візантії» відігравала Велика Константинопольська Церква.

На українських теренах склалися сприятливі обставини як для греків-церковнослужителів, так і для греків-підприємців. Хоча, можливо, меншою мірою, аніж у країнах Західної Європи. Давалися взнаки і традиційно тісні церковні зв'язки, і канонічне поставлення українських митрополитів Константинополем, що слугувало певним ідейним дороговказом для можновладців, які радо допомагали грекам-біженцям.

Упродовж XVI ст. на території Речі Посполитої, яка тоді об'єднувала й частину сучасних українських земель, утворюються осередки греків-торговців, які за природою речей підтримують місцеву православну Церкву, що відчуває дедалі більший тиск з боку римо-католиків. Серед найвідоміших були грецькі громади Кам'янця і Львова. Так складаються передумови для появи і часткової реалізації другого «грецького», на цей раз освітньо-конфесійного, проєкту в Україні.

У 1576 р. князь Костянтин Острозький (1526–1608) формує у своєму маєтку в Острозі освітньо-конфесійний осередок, який можна вважати за предтечу майбутніх українських академій та університетів. Організований цілком у дусі західноєвропейських освітніх течій, на кшталт відомих університетів та єзуїтських колегій, цей заклад був першим православним освітнім центром в Україні⁵⁰ і, до речі, більше ніж на сто років випереджав заснування московської Слов'яно-греко-латинської академії (в 1687 р.)⁵¹.

Греки радо відгукнулися на запрошення князя Костянтина, адже вони шукали будь-якої можливості для відтворення свого Грецького світу й поширення освіти.

⁵⁰ Ясіновський А. Роль Острога в культурних взаєминах України із слов'янами і греками [кін. XVI — поч. XVII ст.] // Острозька давнина : Дослідження і матеріали. Львів, 1995. Т. 1. С. 97–103.

⁵¹ Фонкич Б.Л. Греко-славянские школы в Москве в XVII веке / отв. ред. Д.Н. Рамазанова. Москва : Языки славянских культур, 2009. 296 с. : ил. (Россия и Христианский Восток. Библиотека. Вып. 7).

Другим ректором Острозької академії був Кирило Лукарис (1570–1638), майбутній патріарх Константинопольський⁵². До нього приєднується низка відомих на той час греків-книжників⁵³. Отже, в ост. десятиліття XVI ст. в Острозі діяла потужна грецька школа, учні якої залишили яскравий слід в українській культурі. Проте письмові грецькі документи, які можна було б прямо пов'язати з діяльністю Острозької академії, в Україні не збереглися.

Тим часом, в умовах зростаючого тиску з боку Римо-католицької церкви, православні дедалі частіше гуртувалися навколо своїх церков і ремісничих цехів. Так склалися певні конфесійні домовленості й союзи. З одного боку, об'єднання православних у церковні братства для оборони віри, а з іншого – моральна підтримка від грецьких ієрархів, яка відбувається, зокрема, через подорожуючих або проживаючих закордоном греків-торговців. Характерним у цьому сенсі є приклад Львівського ставропігійного братства, в лавах якого в XVI–XVII ст. перебували десятки греків, а загальна кількість греків, які побували у Львові у справах, сягала кількох сотень осіб⁵⁴.

Тісні стосунки львівських братчиків із греками знайшли підтвердження в 1588–1589 рр., під час подорожі Вселенського патріарха Єремії II (1539–1595) до Москви. Патріарх Єремія доволі довго перебував на Львівщині, охоче надаючи свої охоронні грамоти місцевим братствам⁵⁵. Один зі священнослужителів патріарха – єпископ Еласонський Арсеній (1550–1625) – залишився у Львові для навчання братчиків грецькій грамоті⁵⁶. Результатом цієї діяльності став перший

⁵² Кирило Лукарис обіймав вселенський престол у 1612, 1662–1623, 1623–1633, 1633–1634, 1634–1635, 1637–1638 роках. Смирнов А. Кирило Лукарис і Україна // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. Острог : Нац. ун-т «Острозька академія», 2011. Вип. 18. С. 157–164.

⁵³ Годжал С. Греки в культурно-освітньому осередку Острога // Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині. 2011. Вип. 3. С. 448–451; Вона ж. Греки серед професорсько-викладацького колективу Острозької академії (друга пол. XVI – перша пол. XVII ст.) // Острозький краєзнавчий збірник / Держ. іст.-культ. заповідник м. Острога; Острозьке наук.-краєзн. тов-во «Спадщина» ім. князів Острозьких. Вип. 7. Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2014. С. 28–32.

⁵⁴ Лильо І. Греки на території Руського воєводства у XV–XVIII ст.: моногр. Львів : ЛНУ ім. І. Франка. 384 с., 32 с. : кол. іл.

⁵⁵ Чернухін Є. Грамота Вселенського патріарха Єремії II православному братству Різдва Пресвятої Богородиці в Рогатині (з колекції митрополита Андрея Шептицького в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського) // Рукописна та книжкова спадщина України. 2019. Вип. 24. С. 88–102.

⁵⁶ Δημητράκοπουλος Φώτιος. Αρσένιος Ελασσόνος (1550–1626). Αθήνα, Εκδοτικός Οργανισμός Π. Κυριακίδη: 2007, 475 σ.

вітчизняний посібник з вивчення грецької мови — «Адельфотіс»⁵⁷. Власне, тогочасні патріарші грамоти та інші грецькі документи є найдавнішими серед тих грецьких писемних пам'яток, які можна вже неспростовно пов'язати з українським суспільством. Особливо багатим на тогочасні грецькі документи виявився архів Львівського ставропігійного братства, який зберігається в Центральному державному історичному архіві м. Львова. Переважно у ф. 125 і 129 Архіву знаходиться понад 60 документів грецькою мовою періоду 1561–1668 рр. Більшість з них дотичні до історії Львівського ставропігійного братства і були складені в канцеляріях Константинопольського і Александрійського патріархатів. Серед них документи патріархів Єремії II, Костянтина Лукариса, Мелетія Пігаса (бл. 1549–1601), Феофана III (1570–1644). Більшість із цих документів відома за давніми архівними збірками, працями Дениса Зубрицького (1777–1862), Олега Купчинського, Юлії Шустової та ін. Палеографічний огляд більшої частини грецьких грамот зробив Борис Львович Фонкич (1938–2021), наголошуючи на необхідності якнайшвидшого детального дослідження й видання львівських документів та на їхній важливості для вивчення зв'язків України із християнським Сходом⁵⁸.

Від кін. XVI ст. й надалі наші знання про ступінь «еллінізації» українського суспільства стають конкретнішими, і ми можемо вже називати окремі імена учнів видатних грецьких просвітителів, ієрархів — знавців грецької мови тощо. Так, до кола Острозької академії належав ієромонах Кипріан († після 1623 р.), який відзначився як перекладач у стосунках між українськими та грецькими ієрархами⁵⁹. Наприкінці XVI ст. Кипріан склав грецькою мовою епіграф до твору Симона Пекаліда (бл. 1567–1616) «De bello ostroginiano...». Епіграф має помітні барокові ознаки, настільки яскраві, що довгий час не знаходив адекватного перекладу новими мовами⁶⁰.

⁵⁷ «Грамматика доброглаголивого еллинословенского языка. Совершенного искусства осми частей слова. Ко наказанію многиименитому Россійскому роду». Львів, 1691. Див.: Паславський І.В. Львівський «Адельфотес» 1591 р. у контексті гуманістичних студій в Україні в кінці XVI — першій половині XVII ст. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2017. Вип. 29. С. 432–440.

⁵⁸ Фонкич Б.Л. Палеография греческих грамот Львовского братства // *Palaeoslavica*. 10. Praha, 2002. № 2. С. 282–292.

⁵⁹ Ясіновський А. Перекладачі з грецької мови в Острозькому культурному осередку (кінець XVI — початок XVII ст.) // *Грецьке Православ'я в Україні*: 3б. наук. ст. та матер. Київ: Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2001. С. 56–63.

⁶⁰ Чернухін Є.К. Барокові фантазії українців: грецький епіграф ієромонаха Кипріана до твору Симона Пекаліда «De bello Ostrogiano ad Piantcos cum Nisoviis...» // *Opus magnum*. Археологія, архітектура та мистецтво Києва і Давньої Русі. Київ, 2022. Вип. 9. С. 36–40.

Загалом від др. пол. XVI ст. церковні й культурні зв'язки Грецького світу з Україною стають уже неперервними і попри всі ускладнення продовжуються донині. Незважаючи на очевидну поразку грецького освітньо-конфесійного проєкту в Україні після підписання т. зв. Берестейської Унії в 1596 р. і занепаду Острозької академії, греки зберегли адміністративне підпорядкування Київської митрополії Константинополю на «нез'єдиненій» частині України та особистісні зв'язки із церковними ієрархами⁶¹.

Чергові етапи цих зв'язків залишали після себе й автентичні писемні свідчення, зокрема грамоти й листи Константинопольських патріархів до українських гетьманів⁶² та церковних ієрархів різного територіального підпорядкування⁶³, зокрема на Подільщині, де якийсь час правили Османи⁶⁴. Цікавим відлунням церковної боротьби й коливання української шляхти у виборі конфесійного майбутнього є грамота патріарха Константинопольського Парфенія II Молодшого († 1651) про надання ставропігії монастиреві Різдва Пресвятої Богородиці в Мільцях від листопада 1644 р.⁶⁵

Польська влада добре розуміла нові виклики доби модернізму, і в 1661 р. у Львові, на базі Єзуїтської колегії, за королівським указом була заснована «академія з правами університету». Львівська Академія відігравала значну роль і в посиленні впливу Греко-Католицької Церкви, і у витісненні з просвітницької сфери православних і, відповідно, її грецької складової. Однак навряд чи це суттєво змінювало характер самих академічних викладів — у всіх тодішніх подібних закладах приділялася значна увага вивченню давніх мов, зокрема грецької, а грецькі книжки й рукописи вшановувалися насамперед як першоджерела.

⁶¹ Соколов І.І. Про відносини Української церкви до Грецького Сходу наприкінці XVI — початку XVII ст. за нововиданими матеріалами // Записки історично-філологічного відділення ВУАН. 1919. № 1. С. 54–84.

⁶² Флоря Б.Н. Патриарх константинопольский Парфений II и гетман Богдан Хмельницкий // МОСХОВІА : проблемы византийской и новогреческой филологии. Москва, 2001. С. 443–445.

⁶³ Чернухін Є. Послання Парфенія II, патріарха Константинопольського, до Сильвестра Гулевича-Воютинського, єпископа Перемишльського та Самбірського, від грудня 1644 року // Рукописна та книжкова спадщина України. 2022. Вип. 28. С. 173–192.

⁶⁴ Чернухін Є. Грамота Константинопольського патріарха Якова про призначення Панкратія митрополитом Кам'янець-Подільської єпархії, пречесним та екзархом Малої Росії // Рукописна та книжкова спадщина України. 2020. Вип. 25. С. 245–256.

⁶⁵ Чернухін Є. До історії Мілецького православного монастиря на Волині // Труди КДА. 2020. № 33. С. 197–211.

Від кін. XVII ст. і надалі кількість православних греків у Речі Посполитій стрімко зменшується – найзаможніші полонізуються або переїжджають до України. Стейкішими виявляються дрібні громади Кам'янця і Могилева (нині – Могилів-Подільський). В останньому була грецька церква на пошану св. Георгія, з якої вже в XIX ст. надійшли до музею Подільського церковного історично-археологічного товариства декілька грецьких рукописів⁶⁶. Кам'янець теж відзначився як джерело грецьких рукописів – звідти надійшов доволі цікавий конволют, половину якого становить друковане венеціанське видання 1768 р. з описом святих місць Синайської гори. Рукопис містить датовані 1795 р. грецькі записи, зроблені в Кам'янці⁶⁷. Одним із цікавих свідчень про актуальність давніх грецьких документів (і знання мови) на західноукраїнських теренах є рукопис невідомої особи, яка десь наприкін. XVIII ст. на доручення єпископа Порфирія Важинського (1732–1804) зробила копію з Актів Константинопольського патріархату за віденським рукописом у тій частині, що торкалася стосунків Вселенських патріархів з Руссю, Москвою та Галлициною в XIV ст.⁶⁸

Характерно, що всі перелічені грецькі рукописи були актуальні (тобто перебували в «живому» творенні або спілкуванні з читачами) майже до кін. XVIII ст., але вже з поч. XIX ст. переходять у статус дарів приватним особам або пожертв до громадських інституцій, від яких, власне, вони й перейшли до тих колекцій, в яких перебувають зараз.

Отже, західноукраїнський регіон, або в термінах відповідної доби – терени Речі Посполитої, зберіг для нас відносно невелику грецьку писемну спадщину. Навіть сподіваючись на нові відкриття, ми не можемо розраховувати більш ніж на 100 одиниць рукописів, майже всі з яких будуть актовими джерелами. Освітньо-просвітницькі впливи періоду Острозької академії та діяльності церковних братств, насамперед Львівського ставропігійного братства, які мали яскраве прогрецьке забарвлення, зійшли нанівець після проголошення Унії, оскільки був перерваний життєдайний зв'язок із самими греками. Намагання греків триматися автономно на окремих територіях або в церковних осередках мали формально-заохочувальний характер і не досягли великого успіху. Утім, окремі невеликі громади греків навіть зі своїми церквами вижили й дожили до розділу Польщі й

⁶⁶ Чернухін Є. Грецькі рукописи... С. 97–98, 110–112, 149–150; Чернухін Є. «Біла ворона» на маргінесі рукопису XVII ст. з грецької церкви св. Георгія в Могилеві-Подільському // Мова та історія. 2011. Вип. 171. С. 4–12.

⁶⁷ Чернухін Є. Грецькі рукописи... С. 136–138.

⁶⁸ Чернухін Є. Грецькі рукописи... С. 236–240.

повернення православної Церкви. Упродовж XVIII ст. вони продовжували своє конфесійне життя, користуючись правами меншин у Речі Посполитій, навчали грецькій грамоті й читали свої книжки.

Занепад Острозької академії після смерті князя Костянтина Острозького в 1608 р. уже не міг сповільнити загальний поступ освіти в Україні. Від поч. XVII ст. київські ієрархи засновують нові освітні центри в Богоявленському братстві в Києво-Братському монастирі в Нижньому місті (на Подолі) й у Верхньому – в Києво-Печерській лаврі. Для вивчення грецької мови архімандрит Йов Борецький (1560–1631) замовляє зі Львова декілька десятків підручників «Адельфотес»⁶⁹.

Відбуваються зрушення й у політичній площині, і не без участі греків. Після тривалої перерви завдяки особистим зусиллям гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного (1582–1622) під час візиту до Києва патріарха Єрусалимського Феофана III в жовтні 1620 р. відновлюється Київська митрополія⁷⁰.

Під патронатом митрополита Петра Могили (1596–1647) Братський колегіум перетворюється на гідного спадкоємця Острозької академії. Петро Могила, вірогідно, добре знав грецьку мову – здається, це він самотужки складав напис на вході до церкви Спаса на Берестові в Києві⁷¹, всіляко сприяв вивченню грецької мови у Братському колегіумі, запрошував до Києва грецьких малярів, які розписали церкву Спаса на Берестові і залишили велику кількість грецьких написів⁷², мав у власності грецькі видання, деякі з яких збереглися й донині⁷³. З ім'ям Петра

⁶⁹ Фонкич Б.Л. Из истории греческо-украинско-русских культурных связей в первой половине XVII в. // Греческие рукописи и документы в России в XIV – начале XVIII в. Москва : изд-во «Индрик», 2003. С. 101–108.

⁷⁰ Сухих Л.А., Страшко В.В. До перебування 1620 року Єрусалимського патріарха Теофана в Києві // Архіви України. 2012. № 1. С. 217–229; Чернухін Є. Грецькі написи на хресті Єрусалимського патріарха Феофана // Труды КДА. 2020. Вип. 32. С. 45–58.

⁷¹ Чернухін Є. Грецька епіграма митрополита Петра Могили: реконструкції, переклади, першоджерела // Труды КДА. 2018. Вип. 28. С. 282–300.

⁷² Tchentsova V. Pour un corpus des inscriptions grecques de l'église Saint-Sauveur de Bérestovo // Museikon: A Journal of Religious Art and Culture. Revue d'art et de culture religieuse. T. 1. 2017. Alba Iulia, 2017. P. 77–94.

⁷³ Ihor Ševčenko. The many worlds of Peter Mohyla. Ukrainian Studies Fund, Harvard University, 1985. P. 20, notice 13. (Millennium series); Sharipova L. Latin Books and the Eastern Orthodox Clerical Elite in Kiev. 1632–1780. Manchester : New York, 2006. P. 66–86, 182–190. Див. також список книжок Петра Могили у праці: Заєць О.В. Особові та інституційні зібрання у складі історичної бібліотеки Києво-Печерської лаври у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: моногр. Київ, 2018. 240 с. : іл. С. 140–142. Ідеться, зокрема, про грецькі Мінеї 1624–1630 рр. у шес-

Могили варто пов'язати початок формування тих двох книгозбірень Києва — Києво-Печерської лаври і Києво-Могилянської академії, які відігравали значну роль в освіті в наступні століття, а почасти залишаються й досі серед найбільших колекцій рукописів і стародруків у Києві. На жаль, обидві книгозбірні втрачали більшу частину давніх фондів у пожежах 1718 р. (у Лаврі) і 1811 р. (на Подолі).

Можна стверджувати, що як церковні, так і світські діячі України XVII ст. добре усвідомлювали природність українсько-грецьких зв'язків і необхідність їх підтримки і всіляко сприяли їхньому продовженню в різних доступних на той час формах, стаючи вряди-годи суб'єктами цих відносин. Важливість України як потенційного поля діяльності розуміли й греки, які були на той час позбавлені власної державності й уперто намагалися зберегти рештки національної культури за межами історичного Грецького світу. Однак важливішою стратегічною метою грецької політики залишалися зв'язки з Москвою — саме туди прямували здебільшого ієрархи й ченці за милостинею, а торговці намагалися встановити свої постійно діючі «факторії». Проте цей «греко-російський» проєкт не був для греків успішним. Хоча треба сказати, що політика Москви стосовно греків, попри всі тертя, загалом була спрямована на підтримку «духовних» зв'язків. На часі була й організація вищої освіти, для якої потрібні були викладачі й книжки. Так, у 1654 р. з Москви на Афон був відряджений Арсеній Суханов (1600–1668) для придбання грецьких рукописів. Місія була успішною, і на загал з Афону до Москви для потреб майбутніх освітніх закладів були вивезені понад 700 рукописів⁷⁴, які склали основу майбутньої Синодальної бібліотеки. На такий формат діяльності, однак, виявилася неспроможною верхівка України, яка дедалі більше занурювалася в різні локальні політичні проєкти й боротьбу за владу.

Грецько-українські зв'язки XVII ст. добре ілюструють ставлені грамоти, послання Східних патріархів до співслужителів з України, а також різного роду «ставропігії» або привілеї, які патріархи надавали різним церковним інституціям. Як наслідок, подібні актові матеріали відкладалися в різних локаціях України — не тільки в Києві, але й в інших центрах і церковних осередках: у Львові⁷⁵, в Почаєві⁷⁶. Че-

ти томах із власноручними записами Петра Могили, які перебувають нині у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ.

⁷⁴ Фонкич Б.Л. Греческие рукописи и документы в России в XIV — начале XVIII в. Москва: Из-во «Индрик», 2003. С. 115–150.

⁷⁵ Фонкич Б.Л. Палеография греческих грамот Львовского братства // *Palaeoslavica*. 10. Praha, 2002. № 2. Р. 282–289.

⁷⁶ Описание рукописей Почаевской Лавры, хранящихся в библиотеке музея при Киевской духовной академии. Сочинение студента II курса церковно-практического

рез низку обставин і централізацію архівів такі акти сьогодні зберігаються в Києві, переважно в ІР НБУВ. Окремо варто зазначити листування періоду підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату⁷⁷. Попри формальне відмежування від Константинопольського патріарха, листування київських митрополитів з очільниками Східних патріархатів продовжувалося й надалі, а згодом до нього долучилось і спілкування з афонськими монастирями⁷⁸ тощо.

За змістом такі церковні листи-послання розподіляються на суто офіційні, коли йдеться про поставлення, висвячення українських ієрархів або повідомлення про поставлення нових патріархів чи митрополитів у Константинополі, або більше «людяні», з додаванням різних відомостей про суспільне й особисте життя, з проханнями про допомогу тощо. Зрозуміло, що після 1684 р. зносини між Церквами втрачають найвищий щабель спілкування і переміщуються в бік менш офіційних контактів. Місцями зосередження листів і документів з Константинополя були резиденції українських митрополитів, єпископів, канцелярії монастирів, пізніше — місцеві консисторії. Звідти документи потроху переходили до більших архівів або книгозбірень, у складі яких вони й збереглися до наших днів. На сьогодні серед найбільших зібрань грецьких документів, які висвітлюють міжцерковні зв'язки XVI–XVIII ст., є фонди Інституту рукопису НБУВ, який успадкував низку колекцій різних церковних інституцій XIX–XX ст. На загал це близько десяти різних за типологією актів: ставлені грамоти, послання, листи, вітання тощо⁷⁹.

У перш. пол. XVIII ст. в Києві затвердився грецький монастир св. Катерини, залежний від Сінайського архієпископа. Природно, що цьому мало б передувати якесь листування грецькою мовою, але воно в Києві не збереглося. Більша частина документів про монастир св. Катерини записана російською мовою і зберігалася в архіві Київської митрополічної консисторії. На матеріалах цього архіву була побудована єдина поки що розвідка з історії монастиря⁸⁰.

отделения Василия Березина (на Евгениево-Румянцевскую премию). Киев, 1881. V, [1], 81, [3]; Чернухін Є.К. До історії Мілецького православного монастиря на Волині // Труды КДА. 2020. Вип. 33. С. 197–211.

⁷⁷ Юрисдикційний статус Київської православної митрополії у 1686 році: богослов'я, канонічне право та культурно-історичний контекст. Зб. доп. наук. конф. Київ, 2019. 129 с.; Ченцова В.Г. Киевская митрополия между Константинополем и Москвой. 1686. Киев : Дух і Літера, 2020. 632 с.

⁷⁸ Чернухін Є.К. Грецький Схід і Україна. Листи грецького духовенства XVIII ст. у фондах Інституту рукопису ЦНБ ім. В.І. Вернадського. Київ : Ін-т історії України НАН України, 1994. 92 с.

⁷⁹ Чернухін Є. Грецькі рукописи... С. 209–219.

⁸⁰ Петров Н.И. Греческий Катерининский монастырь в Киеве // Труды КДА. 1896. Т. 1. С. 55–112.

Природно, що бібліотека монастиря св. Катерини містила грецькі книжки й рукописи, однак сінаїти вели прихований спосіб життя й цуралися навіть київських греків. Про склад їхньої бібліотеки ми дізнаємося лише після ліквідації монастиря в 1919 р., власне навесні 1927 р., коли до нього завітав Павло Миколайович Попов (1890–1971)⁸¹. За його записами з монастиря до Відділу письма і друку Музейного містечка були передані 163 одиниці: «37 грецьких та іноземних, починаючи з 1530 р., переважно венеціанських видань, і 76 слов'янських». Як бачимо, кількість книжок не збігається. Дійсно, кількість переданих книжок нам не відома, оскільки в записах П. Попова вказані різні числа. Так, за іншим списком, найдавніший примірник уже 1612 р., а найбільше облікове число книжок у самій бібліотеці монастиря – 174. Усі книжки за змістом – літургічно-богословського напрямку.

З кінця 1920-х років відбувалася передача рукописів і стародруків з Музею культур та побуту (Музейного містечка) до бібліотеки ВУАН. Отже, ці книжки мають бути сьогодні десь у фондах НБУВ. На жаль, наразі нам відомі лише два примірники з бібліотеки монастиря св. Катерини: рукописний збірник «Пчоли» (ІР НБУВ, ф. 72, од. зб. 21)⁸² і Пентикостар, венеціанського видання 1673 р.⁸³ На обох примірниках рукою П. Попова зазначено: «греческий монастырь».

Відомості ще про декілька стародавніх рукописів з бібліотеки монастиря в українському культурному просторі з'являються й у 1932 р.⁸⁴ Коли вони насправді та яким чином опинилися в Україні, залишається невідомим. Спокусливе припущення, що їх міг завезти до Києва Констанцій (1770–1859), відряджений з Ясс для навчання в КДА (1789–1794) графом Петром Олександровичем Рум'янцевим (1725–1796), не має документальних підтверджень, але може пояснити появу в Києві надзвичайно цінних рукописів. Адже Констанцій пізніше, в 1796–1804 рр., був архимандритом монастиря св. Катерини, а далі архієпископом Синайським (з 1804 р.) і Вселенським патріархом (1830–1834). Констанцій був також автором книги про давню Александрію, яка була видана в 1803 р. у Москві коштом ніжинських греків братів Зосима⁸⁵. Йому ж належав рукопис із «главізнами Ага-

⁸¹ ІР НБУВ. Ф. 285. Од. зб. 2699 (Щоденник П. Попова). Арк. 29; Щоденник П. Попова, написано між 29 січня і початком лютого 1928 р., див.: Чернухін Є.К. Книжкова спадщина греків України (Монастир Св. Катерини в Києві) // Рукописна та книжкова спадщина України. 1998. Вип. 4. С. 262–280.

⁸² Чернухін Є. Грецькі рукописи... С. 108–109.

⁸³ Чернухін Є. Книжкові зібрання... С. 149.

⁸⁴ Чернухін Е.К. Д.И. Абрамович как исследователь греческих рукописей Киева // Монфоко. Исследования по палеографии, кодикологии и дипломатике. Москва – С.-Петербург, 2007. С. 275–291.

⁸⁵ Древняя Александрия. Путешествие Киево-Екатерино-Греческого монастыря Архимандрита Константина. Украшенная рисунками и планами, издана в свет и посвя-

піта-диякона», який нині перебуває у фондах ІР НБУВ⁸⁶. Отже, це єдина особа серед усіх архимандритів і ченців монастиря, яка могла дозволити собі мати у власності настільки коштовні рукописи. Як і у випадку інших грецьких громад, судити про культурні впливи київського монастиря св. Катерини на життя городян дуже важко. До того ж, послушниками монастиря були переважно представники місцевого населення. Певні зрушення у стосунках монастиря з київською громадою греків нібито почали відбуватися на поч. XX ст., але це питання, як і історія монастиря в цілому, ще не досліджене.

Важливим українським освітнім центром з вивченням іноземних мов, і зокрема грецької, в XVII–XVIII ст. був Братський колегіум (з 1701 р. Академія, або Києво-Могилянська Академія). Спочатку, за браком викладачів, грецька мова викладається нерегулярно, а студенти не мають навіть граматичних посібників. Лише з кін. XVII ст. набувають поширення підручники з грецької мови братів Ліхудів⁸⁷. Значно пізніше, в 1738–1747 рр., свої курси розробляють Симон Тодорський (1700–1754) і Варлаам Лашевський (1704–1774)⁸⁸. Окремі навчальні матеріали тієї доби збереглися в бібліотеках Києва⁸⁹.

Велику увагу вивченню грецької мови в КМА приділяли митрополити Рафаїл Заборовський, Тимофій Щербацький (1698–1767) і надалі майже всі київські митрополити й ректори КМА. Окрім українців в Академії навчалися росіяни, білоруси, вихідці з Молдови, Валахії, з Балкан, з Криму та з інших православних регіонів. Саме з навчанням у КМА можна пов'язати рукопис не ідентифікованої особи (вірогідно, кримського походження), яка у др. пол. XVIII ст. складала вже зазначений вище навчальний посібник або конспект, в якому записані повсякденні молитви й фрагменти богослужбових текстів різними мовами⁹⁰.

Зв'язки українського церковного кліру з історичною Грецією і Константинополем залишаються упродовж XVIII ст. тісними, зокрема через матеріальну допомогу

щена Высочайшему Имени по Монаршему соизволению. Москва : в Вольной тип. Гария и Компании, 1803. 72 с. : ил., 4 л. грав.

⁸⁶ Чернухін Є. Грецькі рукописи... С. 166–167.

⁸⁷ Рамазанова Д.Н. Греческие списки сочинений основателей славяно-греко-латинской академии братьев Лихудов в рукописных собраниях Одессы и Харькова // Вісник Одеського національного університету. Серія : Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. 2008. Т. 13. Вип. 8. С. 151–161; Чернухін Є. Грецькі рукописи... С. 112–114, 120.

⁸⁸ Чернухін Є. Грецькі рукописи... С. 109–110.

⁸⁹ Чернухін Є. Грецькі рукописи... С. 112–114.

⁹⁰ Чернухін Є.К. Записи «Господньої молитви» з Надчорноморських теренів кінця XVIII ст. // Рукописна та книжкова спадщина України. 2013. Вип. 17. С. 3–24.

грекам з боку українських ієрархів⁹¹. Вистачає й шукачів милостині або іншого зиску з балканських теренів, які пересуваються Україною, збирають пожертви й потроху розпродають освячені або «святі» предмети церковного вжитку. Одна з таких історій, героєм якої був архимандрит лаври св. Афанасія на Афоні Косьма, мала наслідком розлогу судову справу, що збереглася в архіві Київської духовної консисторії (дотичні документи російською мовою зберігаються також в архіві Святішого Синоду в Санкт-Петербурзі). У справі десятки аркушів з матеріалами розслідувань, свідченнями, підтвердними листами тощо, серед яких 14 оригінальних документів грецькою мовою⁹². Усі грецькі тексти були перекладені в Києві місцевими консисторськими драгоманами.

У XVIII ст. відбувається й потужний зворотний рух прочан, мандрівників з України до християнських святинь на Балканах і Близькому Сході. З певними застереженнями до грецького писемного спадку в Києві перш. пол. XVIII ст. можна віднести й дорожні записи, замальовки, копії грецьких документів, зроблені під час подорожей Василя Григоровича-Барського (1701–1747)⁹³. Рукопис має свою складну історію, яка привела його до Одеси, а потому повернула до Києва.

Упродовж XVI–XVIII ст. на тлі поживавлення грецько-українських зв'язків до України надходить значна кількість друкованих книжок із грецькими текстами. Вони акумулюються в бібліотеках монастирів, у резиденціях митрополитів, в українських навчальних центрах, а також у грецьких етнічних осередках. Більшість тогочасних друкованих видань грецькою мовою була двомовною. Власне так готували грецькі твори в Західній Європі: оригінальні грецькі тексти в перекладі і з коментарем латиною. Вірогідно, що надходили й рукописні книги, але вони, за рідкісними винятками, не збереглися. Це й не дивно, адже після винайдення друкарського способу відтворення тексту в Європі переписування й виготовлення кодексів занепадає. Лише Грецький світ в Османській імперії через технічні та економічні причини продовжує копіювати тексти або укладати нові, зберігаючи техніку опрацювання, майже до кін. XIX ст. Однак такі рукописи побутують винятково серед самих греків. До наших днів збереглося чимало пізніх грецьких рукописів, які довго перебували у практичному використанні у грецьких церк-

⁹¹ Чернухін Є. Грецький Схід і Україна: Листи грецького духовенства XVIII ст. у фондах Інституту рукопису ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України. Київ, 1994 р. 92 с.

⁹² Чернухін Є.К. Грецьке духовенство на українських теренах. Справа архимандрита Козьми // Подвижники й Меценати. Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII–XIX ст. Історико-біографічні нариси. Київ, 2001. С. 45–67; Чернухін Є. Грецькі рукописи... С. 213–226.

⁹³ ІР НБУВ. Ф. V. Од. зб. 1062.

вах, — співочі рукописи, молитовники та інша богослужбова література⁹⁴. В Україні ці рукописи остаточно втрачають користувачів лише в др. пол. XIX ст., після заборони українським грекам проводити відправи рідною мовою.

Головними книгозбірнями, які здавна накопичували грецькі книжки й рукописи, були бібліотеки КМА і Києво-Печерської лаври. Утім, як засвідчили пізніші дослідження, грецька писемна спадщина надходила до книгозбірень майже всіх давніх монастирів Києва⁹⁵. Треба припустити, що подібні процеси мали місце в усіх православних монастирях України, включно з тими, що перебували на той час поза кордонами Російської імперії. Не були винятком і бібліотеки католицьких монастирів або ж приватні колекції на теренах Речі Посполитої. Це пояснюється як загальноєвропейськими культурними традиціями, так і значною мірою спільними богословськими основами, побудованими на класичній і християнській писемній спадщині грецькою мовою. Ця позаконфесійна, або інтернаціональна, особливість побутування грецьких текстів добре відстежується в історії окремих стародруків, які могли в різні часи належати ортодоксальним грекам, лютеранам, кальвіністам, англіканцям або католикам. Проте перебування сьогодні цих книжок в українських книгозбірнях свідчить про свідоме накопичення їх саме православними читачами і, можливо, про поступове зменшення зацікавленості до них з боку представників інших конфесій. Варто пам'ятати, що, коли доба Модерну жваво крокувала країнами Західної Європи з пол. XVII ст., то Україна ще довго перебувала в попередньому періоді з його шанобливим ставленням до духовної спадщини й писемних джерел.

На жаль, ми не знаємо навіть приблизної кількості грецьких рукописів, які перебували в КПЛ напередодні пожежі 1718 р., коли згоріла будівля, де містилася лаврська бібліотека. Упродовж XVIII ст. надходження грецьких рукописів до КПЛ уже менш вірогідне через зрозумілі зміни у ставленні до рукописної книги. Сьогодні відомі лише два грецькі рукописи XVI–XVII ст., які надійшли в перш. пол. XVIII ст. до бібліотеки КПЛ від відомих нам дарувальників, — це «Філокалія» Оригена від Ієронима Ковпечького (1685—?)⁹⁶ і посібник із грецької мови від Іннокентія Мігалевича⁹⁷. Натомість пожежа стимулювала нові надходження від

⁹⁴ Чернухін Є.К. Греческие литургические рукописи в собраниях Киева: кодикологический и музыкально-палеографический аспекты // Науковий вісник НМАУ ім. П.І. Чайковського. 2009. Вип. 88. Ч. 2. С. 96–108.

⁹⁵ Грецькі рукописи в інших зібраннях Києва відомі за каталогами М. Петрова другої половини XIX ст. Сьогодні всі ці рукописи зберігаються в ІР НБУВ.

⁹⁶ Чернухін Є. Грецькі рукописи... С. 95–96. Список друкованих книжок див.: Заєць О.В. Указ. пр. С. 155–160.

⁹⁷ Чернухін Є. Грецькі рукописи... С. 112–113.

численних дарувальників. Серед дарів – значна кількість латинських і грецьких стародруків. Варто згадати й імена найвідоміших читачів і дарувальників грецьких книжок до книгозбірні КПЛ. Це колишні лаврські ієромонахи Ієроним Ковпецький і Никодим Рудзенський (1698–1752)⁹⁸, Іннокентій і Софрон Мігалевичі († після 1751)⁹⁹, Тимофій (Богдан Оладьїн). Усі книжки, природно, західноєвропейських видавничих центрів, невідомими нам сьогодні шляхами надходили до Польщі або України, де ставали надбанням православних священнослужителів, які їх з тих або інших причин (зокрема «на вічне поминання душі») передавали до бібліотеки Києво-Печерської лаври.

Так само важко судити про наявність і кількість грецьких рукописів і стародруків у бібліотеці КМА до перетворення її на Духовну академію в 1819 р., оскільки відомі подільські пожежі неодноразово знищували її книгозбірні. Достовірно до зібрань КМА можна віднести хіба що зазначені конспекти з грецької мови Симона Тодорського і Варлаама Лящевського, а також окремі грецькі рукописи й книжки, що їх успадкувала КДА.

Кількість грецьких стародруків у бібліотеках КПЛ і КДА ще не була предметом обрахування, і самі вони як ціле не розглядалися науковцями. За моїми попередніми підрахунками, в бібліотеці КПЛ близько 300 книжок (за назвами) XVI–XIX ст., які містять грецькі тексти, а тому можуть розглядатись як дотичні до поширення грецької культури в Україні. Важливо підкреслити, що більшість з них двомовна, тобто містить паралельні тексти латиною і грекою. Це свідчення прогресивної латинізації культури на теренах України вже з XVI ст. Власне грецьких книжок у бібліотеці налічується десь до 20 примірників (за назвами): Мінеї, Новий Заповіт, Евхології та деяка інша літургична література. До тих видань, що свідчать про зацікавленість українців у вивченні грецької мови, можна віднести підручники й словники, зазвичай латиномовні.

Середина XVIII ст. це, вірогідно, пік піднесення свідомої уваги церковної та світської еліти України до грецької писемної спадщини в її рукописному й друкованому вимірі. Григорій Сковорода (1722–1794) у своїх листах закликав українців до вивчення греки, грецькі ченці та ієрархи радо відвідували Україну, знаходячи не тільки матеріальну, але й духовну розраду серед еллінізованого кліру. Про ступінь «грекуватості» останнього свідчить жваве листування українських ієрархів із грецьким кліром як усередині України, так і назовні – у Криму, на Балканах, в Константинополі, Палестині і на Сінайській горі. Грецькі ченці –

⁹⁸ Заєць О.В. Указ. пр. С. 172–177.

⁹⁹ Заєць О.В. Указ. пр. С. 169–171.

сінаїти, святогробці, афонські або молдо-влахійські — усі знаходили розуміння й підтримку на українських теренах.

Окрім Києва у XVIII ст. греки мешкали в багатьох інших містах Центральної та Наддніпрянської України, на Лівобережжі й на правому березі Дніпра: у Ніжині¹⁰⁰, Полтаві, Харкові, Катеринославі, Миколаєві, Фортеці св. Єлизавети¹⁰¹, Херсоні і т. ін. Не всі грецькі громади досліджені, для реконструкції історії більшої з них не вистачає архівних матеріалів, а сама історія їх часто була нетривалою, оскільки громади розпадалися, переїжджали на нові місця.

Майже повсюдно, де оселялися греки, були окремішні, напівавтономні грецькі церкви та парафії, а тому й невеличкі зібрання книжок, насамперед богослужбових: Євангелія, Молитовники, Псалтирі, Октоїхи, Мінеї, збірники церковних пісень тощо. Про деякі з таких осередків ми дізнаємося лише з самих рукописів, актових документів або книжок, які там побутували. Існування інших зібрань маємо припускати з опосередкованих джерел. Збереглося чимало свідчень і про особисті приватні зібрання. Так, коли в Лубенському Мгарському монастирі в 1779 р. помер Вселенський патріарх Серафим II¹⁰², то залишилися дві скрині рукописів і стародруків¹⁰³, які, на жаль, пізніше розійшлися по різних бібліотеках України.

Найбільш значущими для культури України др. пол. XVIII ст. були постаті великих новогрецьких просвітителів і останніх носіїв ідеології «Візантії після Візантії» — Євгенія Булгариса (1715—1806)¹⁰⁴ і Никифора Феотокіса (1731—1800)¹⁰⁵. Освітня діяльність Євгенія Булгариса і Никифора Феотокіса становить сутність «третього» за нашим рахунком грецького освітнього проєкту в Україні. Ініціаторами проєкту

¹⁰⁰ Харлампович К.В. Нариси з історії грецької колонії в Ніжині XVII—XVIII ст. До історії національних меншостей в Україні. Ніжин : ТОВ «Ферокол», 2011. 380 с. : іл. (Серія «Греки в Ніжині».)

¹⁰¹ Чернухин Е. Иеромонах Игнатий Лакедемонский — первый настоятель греческой церкви в Елисаветграде // Россия и христианский Восток / под ред. Б.Л. Фонкича. Вып. IV—V : [Сб. ст.]. Москва : Языки славянской культуры, 2015. С. 497—527.

¹⁰² Papoulidis C. Le patriarche oecuménique Sérapheim II et les russes // Balkan Studies. 17.1.1976. P. 59—66; Batalden St.K. A further note on patriarch Serapheim II's sojourn to Russia // Balkan Studies. 18.2.1977. P. 409—411.

¹⁰³ За описом майна Серафима II, складеним у Мгарському монастирі 10 січня 1780 р., в одній скрині було 85 «книжок великих і малих грецьких», в іншій — 66. Див.: Центральний державний історичний архів у Москві. Ф. 796. Оп. 56. Спр. 575. Арк. 55—60.

¹⁰⁴ Batalden S.K. Catherine II's Greek prelate: Eugenios Voulgaris in Russia, 1771—1806. Boulder: East European Monographs; New York: Distributed by Columbia University Press, 1982. XI, 197 p., [7] p. of plates : ill.; Арш Г.Л. Евгений Булгарис в России // Вопросы истории. 1987. № 4. С. 103—113.

¹⁰⁵ Κούκου Ε. Νικηφόρος Θεοτόκης: 1731—1800. Αθήνα, 1973. 130 σ.

були, швидше за все, якісь можновладці в Санкт-Петербурзі, навряд чи сама Катерина II. Треба зважати й на роль і ставлення до подій самого Євгенія Булгариса, який на початок своєї кар'єри в Росії був ієродияконом і був запрошений на посаду бібліотекаря. Хай там як, але він був призначений на єпископа Словенського і Катеринославського для всіх майбутніх південних теренів України. Очевидна примарність майбутнього згаданих теренів впливає з того, що резиденція Євгенія Булгариса розміщувалась у Полтаві.

Завдяки турботам Євгенія Булгариса й Никифора Феотокіса були засновані Полтавська духовна семінарія¹⁰⁶, школи в Катеринославі, Миколаєві та Херсоні. Повсюди приділяли увагу викладанню грецької мови. Серед вихованців Полтавської семінарії були Іван Котляревський (1769–1838) та Микола Іванович Гнедич (1784–1833), яким ми вочевидь завдячуємо рівнем нашого сприйняття античної культури.

Оскільки після 1774 р. відбувалося переселення греків з теренів Османської імперії до Росії, а в 1778 р. були виведені греки з Криму, можна припускати, що грецькі просвітителі плекали надії на створення значних етнічних анклавів на півдні України і, як наслідок, еллінізацію місцевого населення. Незавершеність цього проєкту можна пов'язувати як зі змінами ставлення до нього самих грецьких ієрархів, так і примусовим та свідомим відстороненням їх від керівництва грецькими єпархіями з боку уряду.

Залишаючи Україну, Євгеній Булгарис продав більшу частину своєї бібліотеки князю Григорію Олексійовичу Потьомкіну (1739–1791), який планував відкрити університет у Катеринославі. На жаль, доля цих книжок невідома. Рукописи самого Євгенія Булгариса після його смерті в Санкт-Петербурзі були передані, згідно із заповітом, до Москви – ніжинським грекам Зою Павловичу Зосима (1757–1827) та його братам для вільного використання й видання¹⁰⁷. Окремі рукописи надходили також до митрополита Київського Євгенія Болховітінова (1767–1837)¹⁰⁸. Якось частина рукописів Євгенія Булгариса потрапила до бібліотек Харкова¹⁰⁹ та Одеси¹¹⁰.

¹⁰⁶ Мордвінцев В. Засновник Полтавської духовної семінарії // Грецьке Православ'я в Україні. Зб. наук. ст. та мат. Київ : Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2001. С. 93–95.

¹⁰⁷ Batalden St. K. Catherine II's greek prelate... Р. 91 з посиланням на: Российская национальная библиотека (РФ, Санкт-Петербург). Ф. 588. Оп. 2. Ед. хр. 20092, l. 257.

¹⁰⁸ Чернухін Є. Грецькі рукописи... С. 150–151.

¹⁰⁹ Фонкич Б.Л. К истории приобретения греческих рукописей Харьковским университетом // Записки Історико-філологічного товариства Андрія Білецького. Вип. 4. Кн. 1. С. 198–203.

¹¹⁰ Фонкич Б.Л. Греческие рукописи Одессы // Византийский временник. 1978. № 39. С. 184–200; 282–283; № 40. С. 172–183; 1982. № 43. С. 98–101. Два автографи Єв-

Наступником Євгенія Булгариса, його помічником у Полтаві, а потім (з 1779 р.) архієпископом Словенським і Херсонським був Никифор Феотокіс. Однак свідчень про його діяльність в Україні надзвичайно мало, оскільки він уже 1786 р. був переведений до Астрахані на посаду архієпископа Астраханського та Ставропольського. Никифор палко опікувався справами греків України і надихав їх на відкриття національних шкіл. Збереглися поодинокі листи Никифора Феотокіса до надазовських греків стосовно владнання питань, пов'язаних з організацією школи і прискоренням її відкриття¹¹¹. Як один із найосвіченіших греків свого часу. Никифор Феотокіс, очевидно, теж мав особисте зібрання рукописів і книжок, але воно розчинилося в часі і просторі, оскільки останні роки життя він провів у Свято-Данилівському монастирі в Москві, де й помер.

Ніжинські греки та їхня книжкова й рукописна спадщина

Унікальність феномена Ніжинського грецького братства й кількість різного роду історіографічних спекуляцій стосовно наслідків діяльності ніжинських греків та їхніх можливих упливів на місцеве населення змушує зупинитися на цьому питанні окремо і спробувати висвітлити окремі, власне культурологічні, його аспекти.

Виокремлення гетьманської України зі складу Речі Посполитої за результатами визвольної боротьби 1648–1654 рр. призвело до низки різних за своїм значенням наслідків. Для економічного й культурного просторів наступні принаймні два десятиліття були роками суцільної руйнації, та й сама доба увійшла в історіографію під назвою Руїна. Одним з наслідків геополітичних змін було й переформатування торгових потоків і мереж на колишніх теренах Речі Посполитої, якими керували переважно греки. Користуючись прихильністю українських гетьманів, греки у др. пол. XVII ст. формують нові центри гуртової торгівлі. Посилаючись на відповідні укази («привілеї») Богдана Хмельницького (1595–1657), греки настійливо звертаються з вимогами до всіх наступних гетьманів і одержують бажані податкові пільги та привілеї¹¹².

генія Булгариса надійшли також до Києва у складі колекції Одеського товариства історії та старожитностей: Чернухін Є. Грецькі рукописи... С. 233–234.

¹¹¹ Чернухін Є. Архів протоієрея... С. 220–231.

¹¹² Про привілеї ніжинських греків ми знаємо завдяки публікації професора Київського університету св. Володимира О. Федотова-Чеховського (1806–1892), див.: Федотов-Чеховской А.А. Акты греческого нежинского братства, списанные и изданные проф. А.А. Федотовым-Чеховским. Киев, 1884. XXI, 126, 23 с., або факсимільне видання у книжці: Харлампович К.В. Нариси з історії грецької колонії в Ніжині XVII–XVIII ст. До історії національних меншостей в Україні. Ніжин : ТОВ «Ферокол», 2011. С. 327–376. Видання актів здійснювалося за одним із списків копій привілеїв, які зберігали

Після 1675 р. найбільшим центром грецької присутності в Україні стає Ніжин. У 1686 р. ніжинські греки об'єднуються в неформальне братство навколо грецької церкви Архангела Михаїла. Поступово виборюють для церкви низку привілеїв і в 1696 р. формалізуються як Церковне братство¹¹³. У тій чи іншій формі ніжинська громада зберігала самоідентичність і діяла до 1928 р. Цей теж, безумовно, «грецький проєкт» мав завжди суто локальний, ізоляціоністський характер, спрямований на захист насамперед торговельних привілеїв, податкових пільг, а питання «власної Церкви» і школи, швидше за все, слугували формальним приводом для надання грекам самоврядування.

Хоча Ніжин і був потужним торговельним центром, треба пам'ятати, що і у др. пол. XVII ст. і впродовж усього XVIII ст. місто слугувало також за проміжний пункт на шляху греків до Москви, яка завжди залишалася для них надважливим пунктом тяжіння. Так, на початку 1685 р. брати Іоанникій (1633–1717) і Софроній (1652–1730) Ліхуди проїжджають через Ніжин до Москви, де беруть участь у заснуванні Слов'яно-греко-латинської академії¹¹⁴. У 1689 р. у Ніжині перебував «македонської землі» архимандрит Діонісій, теж на шляху до Москви, але він терміново повернувся на Балкани, залишаючи на зберігання «два короби» з книжками. Це – перша згадка про «книжки ніжинських греків». Невдовзі про ці книжки дізнаються в Москві, і за царським наказом їх доправляють до Росії, вірогідно, для потреб тієї самої Академії. Через якісь незрозумілі тепер обставини книжки не потрапили до Академії, зберігалися без ужитку по різних відомчих архівах і були розпродані в 1784 р.¹¹⁵ На щастя, рукописи з того зібрання не загубилися і зберігаються нині в Центральному державному архіві давніх актів у Москві¹¹⁶.

ніжинські греки. Про долю оригіналів нам нічого не відомо. У списку копії двох документів грецькою мовою, оригінали яких не збереглися.

¹¹³ Харлампович К.В. Нариси з історії грецької колонії в Ніжині XVII–XVIII ст. До історії національних меншостей в Україні. Ніжин : ТОВ «Ферокол», 2011. 380 с. : іл. (Серія «Греки в Ніжині».)

¹¹⁴ Фонкич Б.Л. Греческо-русские культурные связи в XV–XVII вв. (Греческие рукописи в России). Москва, 1977. 248 с.; Он же. Греко-славянские школы в Москве в XVII веке / ответ. ред. Д.Н. Рамазанова. Москва : Языки славянских культур, 2009. 296 с. : ил. (Россия и Христианский Восток. Библиотека; Вып. 7.)

¹¹⁵ Белокуров С.А. К истории духовного просвещения в Московском государстве XVI–XVII вв. : Церковные или светские книги были в библиотеке московских государей XVI в.? Изд. 2-е. Москва : тип. Г. Лисснера и А. Гешеля, 1899. XII, 336, DXXVIII с. С. 51–64; Фонкич Б.Л. Греческо-русские культурные связи... С. 189–205; Фонкич Б.Л. Греческие рукописи и документы в России... С. 230–239.

¹¹⁶ ЦДАДА (РФ, Москва). Ф. 181. Оп. 14. Фонкич Б.Л. Греческо-русские культурные связи... С. 194–195.

Через ізоляціоністську позицію керівників ніжинської грецької громади доступ до архівів і бібліотек ніжинських греків завжди був у край обмежений, хоча ми й дізнаємося про них з поодиноких свідчень істориків уже з кін. XVIII ст. Детальніше про книжки та архіви ніжинських греків стає відомо лише десь від сер. XIX ст. і після формальної ліквідації грецької громади в 1872 р.

Як свідчить приклад згадуваного Діонісія, накопичуватися грецькі книжки в Ніжині могли вже принаймні з кін. XVII ст. і становили для тодішнього суспільства неабияку цінність. Костянтин Харлампович у своїх «Нарисах з історії грецької колонії в Ніжині» перелічує всі відомі йому за документами випадки зберігання книжок і рукописів у скринях братчиків, наголошуючи повсякчас, що нам не відомо, як використовували греки ці книжки або ж тримали їх лише на продаж. В окремих випадках ішлося про десятки примірників. На думку К. Харламповича, ці книжки не потрапили до грецького вчилища, заснованого в 1816 р.¹¹⁷

Найдавніші документальні свідчення про книжки й рукописи у власності ніжинських греків у жодному випадку не подають опису самих книжок. Однак, швидше за все, тогочасний книжковий репертуар був доволі обмежений і значною мірою складався з книжок богослужбового змісту.

Задеклароване ще наприкін. XVII ст. під час організації Братства бажання ніжинських греків відкрити власну школу могло насправді зумовлювати свідоме накопичення в межах Грецького братства десятків рукописних і друкованих книжок, які зберігалися при грецьких церквах Архангела Михаїла та Всіх святих. За походженням це могли бути як дари від братчиків для майбутньої школи, так і не затребувані або не продані книжки померлих греків, майно яких за привілеями, наданими ніжинським грекам, могло зберігатися в межах Братства впродовж багатьох років.

Більшість накопичених ніжинськими греками стародруків (понад 300 назв) була нібито передана в Олександрівську грецьку школу під час її відкриття в 1817 р.¹¹⁸ Списків переданих книжок ми не маємо, але очевидно, що це були видання попередніх століть і, вірогідно, найцінніша частина сучасної колекції «книжок ніжинських греків». Перший критичний огляд книжок бібліотеки Олександрівського грецького вчилища оприлюднив Микола Кирилович Сторожевський (1830 – після 1890 р.), викладач і колишній мешканець Ніжина, у 1863 р.¹¹⁹ Автор нарахував

¹¹⁷ Харлампович К. Указ. пр.... С. 257–261.

¹¹⁸ Пятигорский Г.М. Александровское греческое училище в Нежине (1817–1919) // Греческая культура в России: XVII–XX вв. Москва : Ин-т славяноведения РАН, 1999. С. 51–71.

¹¹⁹ Сторожевский Н.К. Нежинские греки. Киев, 1863. 32 с.

у бібліотеці Грецького вчилища 630 книжок (за назвами) і подав список найцінніших, на його думку, примірників, серед яких дуже коштовні «Альди та Ельзевіри». Цілком у дещо саркастичному дусі своєї статті він відзначає недоречність і непотрібність цих книжок для учнів по суті початкової школи, в якій і етнічних греків лише декілька осіб. М. Сторожевський виокремлює 55 цікавих для нього давніх видань, критично зазначаючи, що серед них нема видань після 1820 р. 19 назв найцінніших, на його погляд, книжок він наводить у вигляді, достатнього для їхньої ідентифікації¹²⁰. Близько половини видані латиною або італійською мовою, що, враховуючи запланований заздалегідь освітній рівень грецького вчилища, свідчить радше про випадковість призначених для навчання книжок, аніж про їх цільове придбання. Утім, серед найдавніших видань — твори Гомера, Арістотеля, класичних драматургів, Демосфена тощо. Відзначає М. Сторожевський і велику кількість книжок богословського характеру.

Підрахунки М. Сторожевського підтверджує й довідка Михайла Олексійовича Домонтовича (1830—1902) від 1860 р., в якій зазначається, що в бібліотеці вчилища 658 окремих видань на загальну кількість книжок у 1535 одиниць¹²¹.

У др. пол. XIX — на поч. XX ст. не один лише М. Сторожевський обурювався станом бібліотеки Грецького Олександрівського вчилища. Стан стародруків у бібліотеці вчилища був предметом розгляду професорів Ніжинського історико-філологічного інституту, які суплікували до міської думи про вилучення книжок і передання їх до бібліотеки Ніжинського історико-філологічного інституту¹²². Однак ніжинські греки пручалися, як могли, будь-яким спробам втручання у справи вчилища, посилаючись на особливості його заснування, статус і ті кошти, за рахунок яких воно існувало.

Через якісь нез'ясовані причини життям грецької громади цікавився викладач, краєзнавець і ніжинський міський голова (1904—1908) Михайло Іванович Лілеєв (1849—1911), який навіть склав список із 286 обстежених ним книжок¹²³. У всіх

¹²⁰ Чернухін Є. Книжкова спадщина... С. 160—161.

¹²¹ Домонтович М. Черниговская губерния / Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. С.-Петербург, 1861—1865. С. 504.

¹²² Морозов О.С. Колекції — книжкові пам'ятки у фондовому зібранні бібліотеки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя: «Бібліотека Ніжинського Грецького Олександрівського училища» // Бібліотеки закладів вищої освіти: досвід та перспективи : мат. III Міжнар. наук.-практ. конф. 6-к ЗВО (Одеса, 4—6 лип. 2018 р.). Одеса : ОНУ, 2018. С. 121—137.

¹²³ ІР НБУВ. Ф. 127. Од. зб. 257. «Книги на греческом, русском, итальянском и немецком языках в списках распределены по отделениям: богословское, философское, словесности, истории, географии, смесь». 10 арк.

цих звідомленнях і нотатках стосовно бібліотеки Грецького вчилища не виокремлюються саме грецькі книжки. Отже, їхні кількість і походження ще мають бути з'ясовані. У кожному разі, нам очевидно, що зазначені дослідниками стародруки наукового й почасти художнього змісту насправді не могли бути використані у школі того формату, якою було Грецьке вчилище. Питання їхнього використання греками до того, як вони надійшли до бібліотеки вчилища, тобто у XVIII ст., ще має бути дослідженим.

Оскільки сьогодні майже всі книжки колишнього Грецького Олександрівського вчилища перебувають у фондах бібліотеки імені академіка М.О. Лавровського Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, можна сподіватися, що відповідне бібліографічне дослідження всієї колекції і провенієнцій кожного примірника окремо дозволять висвітлити низку питань щодо їхнього походження й належності тим чи іншим особам. Лише таке дослідження може показати й ступінь дійсного вжитку цих книжок їхніми власниками та читачами і дозволить нам судити про їхню інформаційну вагу для тодішньої грецької громади міста.

Інша чимала частина друкованих і рукописних книжок ніжинських греків ще довго залишалася при церквах, власне у новій дзвіниці, де була «бібліотека». Рукописи й книжки цієї частини були віднайдені та описані теж відносно пізно — наприкін. XIX — на поч. XX ст.¹²⁴

Уперше вони були описані у двох працях Олексія Опанасовича Дмитрієвського (1856—1929), присвячених його подорожі до Ніжина в 1884 р. та обставинам вилучення рукописів і книжок й передачі їх до бібліотеки КДА¹²⁵. Усі грецькі рукописи цієї частини були пізніше описані в каталозі О. Лебедева і в моєму каталозі грецьких рукописів Києва¹²⁶. Тут треба зауважити, що деякі грецькі рукописи

¹²⁴ Про історію віднайдення й опису рукописів і стародруків ніжинських греків див.: Чернухін Є. Книжкові зібрання ніжинських греків // Інформаційно-науковий вісник бібліотеки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. 190-річчю бібліотеки НДУ ім. М. Гоголя присвячується : наук.-бібліогр. вид. Вип. 1. Бібліографія. Книгознавство. Бібліотекознавство. Історія та культура. Історичне та літературне краєзнавство / М-во освіти і науки України, Ніжин. держ. ун-т ім. Миколи Гоголя, Б-ка ; відп. ред. Н.О. Ленченко. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2010. С. 58—72.

¹²⁵ Дмитриевский А.А. Греческие нежинские храмы и их капитальный вклад в Церковно-археологический музей при Киевской Духовной академии // Православное обозрение. Москва, 1885. № 2. С. 370—400; Он же. Описание рукописей и книг, поступивших в ЦАМ при КДА из греческой нежинской Михайло-Архангельской церкви // Труды КДА. 1885 г., апрель—декабрь. 1885. [Приложение]. С. 1—160.

¹²⁶ Див. списки рукописів і книжок ніжинських греків з відповідними бібліографічними посиланнями, опубліковані в моїй праці, див.: Чернухін Є. Книжкова спадщина... С. 139—231.

О. Дмитрієвський затримав для вивчення, а пізніше вивіз до Санкт-Петербурга, де вони перебувають і зараз¹²⁷. Повний список грецьких рукописів, які належали ніжинським грекам і зберігаються нині в Києві та Санкт-Петербурзі, подано в моїй праці «Книжкова спадщина греків України»¹²⁸. При цьому слід зазначити, що всі грецькі рукописи із зібрання О. Дмитрієвського в Санкт-Петербурзі ще мають бути обстежені «*de visu*» на предмет їхнього, можливо, ніжинського походження.

Доля негрецьких рукописів і стародруків з Ніжина, переданих до КДА, спеціально не досліджувалася, хоча серед них було декілька молдовлахійських, що важливо для підтвердження існування «негрецької складової» в самому Ніжинському братстві, яке й справді приймало до своїх лав не-греків. Чомусь непомітним і малоцікавим для тодішніх науковців (як, між іншим, і для самого О. Дмитрієвського) виявилось Євангеліє арабською мовою, надруковане в Алеппо в 1708 р. коштом гетьмана Івана Мазепи (1639–1709). О. Дмитрієвський прямо зазначив, що Євангеліє з присвятою Іванові Мазепі було, за описом греків, подароване Братству особисто гетьманом. Це й не дивно, адже, як уже було зазначено, греки настійливо домагалися від усіх гетьманів підтвердження своїх привілеїв і були частими гостями в гетьманських резиденціях. Арабське Євангеліє 1708 року видання привернуло увагу лише через понад 40 років після «віднайдення» його О. Дмитрієвським, а саме в 1925 р., коли Сергій Іванович Маслов (1880–1957) присвятив цьому виданню розділ у своїй праці «Етюди з історії стародруків: I–VIII»¹²⁹. Варто відзначити, що Сергій Маслов чомусь не знав історії надходження стародруку до бібліотеки КДА, де він його «знайшов». Оскільки той примірник його праці, який нині зберігається в НБУВ, містить його дарчий напис О. Дмитрієвському, виникає дуже цікаве питання: чому цей примірник не був вручений адресатові? Здається, що такий дарунок був би сприйнятий самим О. Дмитрієвським з подивом – адже там нема посилання на того, хто знайшов стародрук. Можливо, примірник і не був переданий саме через те, що С. Маслов таки дізнався про свою помилку й утримався від сумнівного дарування. Інше пояснення може полягати в тому, що праця не містить перекладу грецьких текстів епіграм, присвячених Іванові Мазепі, натомість детально й коректно передає зміст арабських текстів-перекладів

¹²⁷ БРАН (РФ, Санкт-Петербург). Собрание А. Дмитриевского. Опис рукописів див.: Лебедева И.Н. Греческие рукописи / Описание рукописного отдела БАН СССР. Т. 5. Ленинград, 1975. С. 139–140; РНБ (РФ, Санкт-Петербург). Отдел рукописей. Ф. 253 (А.А. Дмитриевский). 953 ед. хр.

¹²⁸ Чернухін Є. Книжкова спадщина... С. 185–229.

¹²⁹ Маслов С. Етюди з історії стародруків : I–VIII. Укр. наук. ін-т книгознавства. Київ, 1925. 79, [5] с.

тих грецьких епіграм. Такий спосіб опису стародруку свідчив про неспроможність С. Маслова або його наукового оточення надати переклад грецького тексту, що у випадку дарування примірника праці видатному елліністу й колишньому киянину О. Дмитрієвському мало б засвідчувати тогочасну безпорадність української науки. Чи, можливо, С. Маслов уважав, що греку вже всі опанували? Звичайно, можна припускати й інші різні причини як відсутності перекладу грецького тексту, так і причин, через які праця не дійшла до О. Дмитрієвського.

Особлива прикрість цієї історії полягає в тому, що перший науковий опис зазначених грецьких епіграм з перекладом був оприлюднений лише на поч. ХХІ ст. у Москві також без посилання на праці О. Дмитрієвського й С. Маслова та й узагалі на київський примірник Євангелія¹³⁰. Далі більше — майже через сто років після прикрої помилки С. Маслова історія з «віднайденням» повторилася в Україні, але в жанрі сучасної культурологічної комедії¹³¹. Однак це останнє вже зовсім не тема нашого дослідження.

На початку ХХ ст. доля ніжинських стародруків у дзвіниці зацікавила відставного професора Ніжинського історико-філологічного інституту Михайла Миколайовича Бережкова (1850–1932). Будучи в дружніх стосунках із кліром грецьких церков, він у серпні 1909 р. обстежив залишки церковної бібліотеки і склав список стародруків з 87 назв, виданих у 1647–1813 рр.¹³². Не всі книжки у списку грецькі, і в більшості, мабуть, ті, що не зацікавили О. Дмитрієвського.

Сьогодні, виходячи з тих списків і свідчень, які нам доступні за описами М. Сторожевського, О. Дмитрієвського, М. Лілеєва і М. Бережкова, можемо судити про деякі особливості як колекції стародруків, якими володіло Грецьке Олександрівське вчилище, так і тих рукописів і стародруків, які залишались у власності громади, а згодом були полишені у дзвіниці. Обидві колекції містять книжки

¹³⁰ Сазонова Л.И. Две греческие эпиграммы, посвященные гетману Мазепе // *Ra-laeoslavica*.

¹³¹ Рендюк Т. Євангеліє Івана Мазепи арабською мовою 1708 року — видатна пам'ятка релігії, історії та культури // *Сіверянський літопис*. 2020. № 5. С. 47–64; Він же. Іван Мазепа і Євангеліє для арабських християн (Невідомі аспекти щодо Євангелія, виданого гетьманом України Іваном Мазепою та господарем Валахії Константином Бринковяном у 1708 році арабською мовою у м. Алеппо (Сирія) // *Збірник матеріалів наукової конференції «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні»*. Ніжин, 2020. Вип. 29. С. 260–270.

¹³² ІР НБУВ. Ф. ХХІІІ. Од. зб. 20–60 (Щоденники М. Бережкова); Там само. Од. зб. 318. Арк. 71–73. Список видань див. також у моїй праці: Чернухін Є. Книжкова спадщина... С. 178–182.

різними мовами, але відрізняються за тематичним складом. Очевидно, що у власності громади після забезпечення вчилища книжками залишалися книжки й рукописи насамперед богословського напрямку і літургичного вжитку, в той час як до вчилища були передані книжки навчально-художнього змісту.

Більшість книжок була видана до поч. XIX ст., а отже, вкладається у хронологічні межі цієї розвідки як імовірний носій певних культурологічних цінностей розглянутої доби й актор культурного простору.

Серед книжок богословсько-літургичного напрямку до однієї третини займають змістові «дублікати»: різні видання одних і тих самих текстів, а також видання багатотомних Міней. До художніх наративів треба зарахувати класичну давньогрецьку спадщину та, можливо, пізньовізантійську та новогрецьку творчість XV–XVII ст.

Навіть з поверхового аналізу рукописів і книжок, які перебували у власності грецьких церков Ніжина, бачимо, що йшлося про поступове витіснення грецької служби за рахунок церковнослов'янської. Дійсно, у др. пол. XIX ст. уже нема кому було служити і співати грецькою мовою, книжки втрачали актуальність, а рукописи й поготів були непотрібні. Звідси занедбаний стан і згода греків на передачу книжок до бібліотеки КДА.

На сьогодні нам відомі також 24 рукописи (серед них два молдовалахійські), які достовірно надійшли від ніжинських греків і зберігаються в кількох фондах ІР НБУВ, що пов'язано з особливостями надходження їх до рукописних зібрань або з історією самих цих зібрань¹³³. Ще вісім рукописів знаходяться в колекції О. Дмитрієвського в Санкт-Петербурзі¹³⁴.

На жаль, дуже важко судити про шляхи надходження рукописів до самих ніжинських греків. Мусимо припускати, що, по-перше, серед гостей Ніжина були доволі визначні для свого часу особистості, які мали у власності дуже рідкісні стародавні рукописи або стародруки, і, по-друге, що такі особистості через якісь невідомі причини свідомо залишали ці книжки громаді або ж ці книжки потрапляли до церков як незатребувана спадщина після їхньої смерті в Ніжині.

До визначних осіб, які бували в Ніжині «проїздом», окрім уже зазначених архімандрита Діонісія і братів Ліхудів, безперечно належав також Афанасій Скіада (1691–1769) – укладач першого в Росії каталогу грецьких рукописів Синодальної

¹³³ Див.: Чернухін Є. Книжкова спадщина... С. 185–221.

¹³⁴ Там само. С. 222–229.

бібліотеки¹³⁵. Він нібито був у Ніжині близько 1720 р. на шляху до Росії. Пізніше, повертаючись до Греції, він, можливо, знову деякий час проживав у Ніжині. Однак це не єдина особа, яка за своїм фахом могла цікавитися стародруками й мати при собі старовинні рукописи. До вірогідного числа осіб, які могли читати давні рукописи, можна зарахувати й усіх священнослужителів грецьких ніжинських церков, яких громада наймала на певний термін і які пізніше поверталися додому або їхали будь-куди далі. К. Харлампович у своїх нарисах теж перелічує низку осіб, які, на його погляд, могли мати у власності коштовні книжки, і загалом вважає, що серед греків, ймовірно, були особи навіть з «університетською» освітою. Додамо, що освіту греки здобували в західноєвропейських університетах або в грецьких академіях. Про те, що вища освіта часто не перешкоджала комерційним операціям, свідчить діяльність Димитрія Говделаса (1780–1831), доктора філософії і відомого грецького просвітителя, який у першій третині XIX ст. активно розробляв видавничі та освітні комерційні проекти, співпрацював з греками-підприємцями в Москві й загалом на теренах Східної Європи¹³⁶.

Опосередковано про вірогідність існування грецьких книжок у Ніжині й можливість їхнього використання самими греками свідчать історичні відомості про окремі грецькі родини або вихідців із цих родин, а також про дотичність до них деяких осіб негрецького походження. Так, найвідоміші або найзаможніші грецькі родини Артинів, Тернавіотів, Пелопонових, Кромидів, Буба, Венеціанових та деяких інших, вірогідно, мали свої бібліотеки, доля яких невідома. Можливо, якісь книжки греки вивозили з Ніжина, переселяючись до інших міст, зокрема до Одеси.

У Ніжині провів дитинство і навіть навчався грецькій грамоті майбутній історик Микола Миколайович Бантиш-Каменський (1737–1814)¹³⁷. У Ніжині (але не у громаді ніжинських греків) також розпочинав свою діяльність грек і майбутній вікарій Феодосійський Дорофей Возмуйлов († 1790).

¹³⁵ Skiada A. Catalogi duo codicum manuscriptum graecorum, qui in Bibliotheca Synodali Moscoviensi asservantur. Petropoliensi, 1723. 63 р. Про цю працю Афанасія Скіади так згадує К.В. Харлампович у своїх нарисах: «Два каталога рукописанных книг греческих в Синодальной библиотеке в Москве обретающихся, которые в лето 1722 г. Афанасием Скиадой рассмотрены и разобраны» (Москва, 1723; перепечатан в XVI томе «Отечественных записок» 1841 года)».

¹³⁶ Чернухін Є. Димитрій Говделас (1780–1831): невідомі сторінки біографії (за документами з архіву Ніжинського грецького магістрату) // Рукописна та книжкова спадщина України. 2024. Вип. 2 (33). С. 163–185.

¹³⁷ Бантыш-Каменский Д.Н. Жизнь Николая Николаевича Бантыш-Каменского. Москва, 1818. С. 7.

На жаль, без прискіпливого розгляду всіх «ніжинських» грецьких стародруків і супутніх записів на них ми не можемо висловити бодай попередніх припущень про стан їхнього вжитку самими ніжинськими греками, а тому й судити про їхній культурний рівень.

Так само здавна, тобто вже з кін. XVII ст., у Ніжині відкладався писемний спадок ніжинських греків у вигляді актових і почасти наративних джерел, попервах винятково грецькою мовою. Це насамперед торгові й судові справи, акти, пов'язані з організацією Братства, тощо. Так зрештою постав величезний архів Ніжинського грецького братства (з 1785 р. – Грецького магістрату), який сьогодні нараховує понад чотири тисячі комплексних справ. 117 справ архіву складаються з різноманітних документів, записаних іноземними мовами. Серед них понад 800 окремих документів були складені грецькою мовою¹³⁸. Визначною пам'яткою ніжинських греків є т. зв. Книга Братства, або Синодик, до якої вписали свої пожертви під час вступу до Братства близько 200 осіб за період 1696–1786 рр. Саме ці власноручні записи дозволяють судити про ступінь письменності і формальної грамотності братчиків¹³⁹.

На жаль, на сьогодні практично втрачена епіграфічна спадщина ніжинських греків. Перші епіграфічні написи були викарбувані на підмурках грецьких церков¹⁴⁰, на могилах біля них і згодом на похованнях на грецькому цвинтарі. Цей цвинтар був формалізований і освячений невеличкими церквами для здійснення поховальних обрядів і поминання небіжчиків. Остання з побудованих на цвинтарі церков збереглася, хоча й потребує реставрації. Ця церква на пошану Св. Костянтина та Олени була побудована 1819–1821 рр. коштом братів Зосима. Фрагменти надгробку на могилах Анастасія (1754–1819) та Миколи Зосима (1758–1842) знаходяться поруч із церквою. Треба припускати, що на цвинтарі навколо церкви впродовж XVIII–XIX ст. були поховані сотні, як не тисячі ніжинських греків. Однак сьогодні ми не відшукаємо й двадцяти надгробків із грецькими написами. За неписаними традиціями старі кладовища нещадно знищуються, надаючи місця наступним поколінням небіжчиків. Така сумна доля спіткала й грецький цвинтар¹⁴¹.

¹³⁸ Чернухін Є. Документи грецькою мовою... С. 6–26.

¹³⁹ Чернухін Є.К. Книга пожертв Ніжинського грецького братства (1696–1786) // Записки Історико-філологічного товариства Андрія Білецького. 1997. Вип. 1. С. 91–102, 143–179.

¹⁴⁰ Харлампович К. Указ. пр. С. 244.

¹⁴¹ Зозуля С. Доля грецького некрополя у Ніжині // Грецьке підприємництво і торгівля у Північному Причорномор'ї XVIII–XIX ст. : зб. наук. ст. Київ, 2012. С. 93–100.

Підсумовуючи цю частину праці, присвячену писемній спадщині ніжинських греків, варто наголосити, що абсолютна більшість ніжинських грецьких рукописів і стародруків, відомих нам за давніми описами, ідентифікована, збереглась і перебуває у виокремлених збірках або колекціях, хоча й у різних на сьогодні місцях і навіть країнах. Стародруки в більшості збереглися в самому Ніжині, дещо складніше визначитися з долею книжок, переданих до КДА О. Дмитрієвським, але й вони мають бути десь у фондах НБУВ або інших бібліотек Києва. Грецькі рукописи Ніжина зберігаються в ІР НБУВ і менша частина — у БРАН і РНБ у Санкт-Петербурзі. Водночас не маємо жодного уявлення, чи були в ніжинських греків інші рукописи або їхні зібрання. Зазначена кількість рукописів у контексті тисяч греків, які перебували в Ніжині, або хоча б тих сотень, які проживали постійно впродовж XVIII — сер. XIX ст., аж ніяк не свідчить про їхні читацькі інтереси.

Після ліквідації Грецького братства (Магістрату) в 1872 р. його архів зберігався у приміщенні міської думи, а пізніше був переданий для дослідження в Ніжинський історико-філологічний інститут князя Безбородька. У 1925 р. архів надійшов до Окружного архіву ¹⁴² (пізніше — Ніжинська філія Чернігівського державного обласного архіву), а з 1982 р. зберігається в Державному архіві Чернігівської області як ф. 101 (Грецький магістрат). Саме там знаходяться і 117 справ «іноземними мовами», переважно грецькою, описані автором цієї розвідки (готуються до видання) ¹⁴³. На жаль, повного наукового опису архівної спадщини ніжинських греків ще немає. Існуючий загальний каталог справ ф. 101 є компромісним варіантом опису, який не надає описання змісту всіх уміщених документів. «Філологічний» аналіз архівних документів свідчить про те, що переважно грецькою мовою складала документи XVII—XVIII ст. Формальною межею, після якої грека втратила офіційний статус, було заснування Грецького магістрату, цілком державного органу самоврядування з російськомовним діловодством. Треба додати й те, що грецькі справи попереднього періоду були значною мірою втрачені, можливо й навмисне знищені через небажання греків оприлюднювати нескінченні судові позови один проти одного, які, власне, й становлять більшість збережених до сьогодні архівних справ.

Надаючи відомості про часові й просторові характеристики писемної спадщини ніжинських греків, ми не завжди можемо судити про власне культурологічний функціонал цієї частини їхньої діяльності, значення в житті самих греків і навколишнього міського середовища. Збережені часом і обставинами актові джерела

¹⁴² Харлампович К.В. Указ. пр. С. 288—293.

¹⁴³ Чернухін Є. Документи грецькою мовою... С. 6—26.

XVII–XVIII ст. свідчать про майже стовідсоткову грамотність ніжинських греків (разом з т. зв. «приїжджими»), їхню спроможність вести дотичні розрахунки і проводити фінансово-торговельні операції з різними партнерами в різних за мовою та культурою країнах. Звичайно, це відносна грамотність: греки дуже неохоче самотужки складали тексти, але нема підстав вважати, що вони не вміли їх читати. Зрозуміло, що ці твердження не стосуються жінок, серед яких неграмотність була звичнішим явищем.

З тих самих актів випливає існування розвиненого громадського «суду», автономного грецького інституту, вповні незалежного, всі акти якого здійснювалися грецькою мовою і який керувався звичаєвими для греків законами. Так само, грекомовними і звичаєвими були Служба Божа й дотичні церковні обряди, надмогильна епіграфіка тощо. Епістолярна спадщина цього періоду порівняно невелика і складається переважно з ділових, офіційних листів по церковних справах або питаннях успадкування майна. Отже, ніжинські греки принаймні до кін. XVIII ст. вповні зберігали свою культуру, грекомовні дискурси, навчалися грецькій грамоті, вели справи грецькою мовою, здійснювали різноманітне листування як між собою, так і з греками інших регіонів.

Складніше визначити культурологічну функцію наративних джерел: книжок і рукописів. Залишаючи осторонь питання споживацької цінності богослужбової, або літургічної, літератури, яка «за умовчанням» є конче необхідною для здійснення церковних відправ, спробуємо уявити суспільну корисність інших наративів. До цих невизначених за своєю корисністю наративів слід додати й найдавніші Євангелія, які у XVIII ст. аж ніяк не могли слугувати в ніжинських церквах за нап্রে-стольні або службові книги. Так само малоімовірним видається й повсякденне читання греками найдавніших стародруків з богословськими або художніми текстами. Насамперед через те, що розуміння давніх текстів було неможливим без вивчення давньогрецької мови VII–III ст. до н. е. Такі знання можна було одержати в XVII–XVIII ст. лише в кількох навчальних закладах Грецького світу (в Академіях або Богословських школах) або в монастирях. Чи їхали випускники таких закладів до Ніжина, аби торгувати? Пам'ятаючи про думку К. Харламповича з цього приводу і приклад Димитрія Говделаса, бачимо, що таке траплялося, але на загал, як свідчать архівні документи, ніжинські греки більше переймалися торгівлею та дрібними повсякденними питаннями, аніж духовною просвітою.

Отже, питання походження найдавніших грецьких рукописів і стародруків та шляхів надходження їх до Ніжина залишається нез'ясованим. Що ж стосується практичного використання ніжинськими греками десятків стародруків, то можна

припустити, що його й не було зовсім. Рукописи та книжки зберігалися по хатах у скринях без ужитку, можливо, ще з кінця XVII ст., або чекали нагоди передання «до школи» на потребу учням. Коли ж ця нагода прийшла, були радісно перенесені в інше місце зберігання, де вони так само перебували без ужитку, викликаючи подив сучасників, ледь не до кінця існування Грецького Олександрівського вчилища в 1919 р. Потому їхня «просторова» доля може й покращала, але культурологічна цінність не зросла, оскільки їх і зараз ніхто не читає. Отож грецькі рукописні й друковані наративи потерпали від «музеефікації», швидше за все, вже від початку свого перебування в Ніжині й особливо після смерті їхніх власників.

Чи брали вони участь у формуванні культурного простору самих греків або ж будь-кого іншого поза межами громади, дуже сумнівно. Винятком, звичайно, є ті повідомлення про існування рукописів і стародруків, які вряди-годи оприлюднювали різні дослідники ніжинських греків, що, звичайно, теж ставало частиною культурного простору України, але вже у др. пол. XIX ст.

Окрема тема — релігійне життя ніжинських греків та його впливи на міське населення. Очевидно, що головною причиною боротьби за існування окремих грецьких парафій було питання грецької мови в церковних відправах і здійсненні повсякденних треб пастви. У нас нема підстав сумніватися, що впродовж XVIII ст. Служба Божа у грецьких церквах Ніжина відбувалася грецькою мовою, а тому мали використовуватися типові грецькі рукописи або стародруки з відповідними текстами. Саме такі книжки й рукописи складають сьогодні список грецьких «ніжинських рукописів і стародруків». Водночас, не можна не зауважити, що грецька мова цих текстів не зрозуміла грекам, якщо вони не вивчали її у спеціалізованих навчальних закладах. А таких закладів у Ніжині не було. Це означає, що нові «молоді» міські покоління греків геть нічого не могли розуміти на тих відправах і, швидше за все, орієнтувалися на місцеві церкви, якщо хотіли щось осягнути. У XIX ст. цей процес охопив уже майже всіх ніжинських греків, а через брак греків-священослужителів їхні церкви поступово «українізувалися». Як наслідок, ми не можемо стверджувати якісь особливі культурологічні впливи саме грецьких церков на міське ніжинське середовище, якщо не зачіпати архітектурний бік справи.

Розглядаючи цей довгий «архаїчний» період у розвитку культурного простору на теренах України з огляду на накопичення грецької писемної спадщини та її роль у цьому просторі, треба відзначити, що загалом — починаючи від Хрещення й упродовж наступних віків — серед місцевого населення зберігалось вельми

шанобливе сприйняття майже всього грецького, яке асоціювалося з православними цінностями. Головна причина цього полягала, звичайно, в тому, що грецькою мовою були записані новозавітні тексти й послання св. Апостолів, грецькою мовою були перекладені також старозавітні тексти, нею складали твори св. Отці, а історики — свої хронографи. Такі тексти довго слугували взірцями для структурних, змістових, стильових запозичень. Саме через це вивчення грецької мови настійливо пропагували не тільки самі греки, але й церковні й світські діячі, вбачаючи в ній ключ до античної та християнської мудрості («софії»).

Для вивчення грецьких текстів всюди, де можливо, готували знавців грецької мови, які виконували роль хранителів грецької писемної традиції, слугували за порукою вірності Константинопольській церкві. Неперервними були й зв'язки зі Східними патріархатами, які висвячували українських ієрархів, надавали ставропігію братствам і монастирям, ставили екзархів, надсилали ієромонахів і ченців, зокрема в якості митців і вчителів. Грецька культурна експансія була природним і «плановим» процесом, яким здавна керували керманичі Візантії, а пізніше Константинопольського патріархату. Тому цілком природно ставити питання про грецькі проєкти та їхню реалізацію на теренах України. Однак грецькі впливи, які були такими відчутними на балканських теренах, значно слабшали в північному напрямі. Саме ця «слабкість» зменшувала вірогідність спротиву й відрази до грецької мови й культури, яка виникла на Балканах, де греки намагалися накинати всім народам свою мову й культурну ідентичність. Натомість, на східнослов'янських теренах суспільство від початку орієнтувалося на перекладні тексти, резервуючи для греки місце «відстороненого», а тому більш шанованого вчителя й наставника.

Природно, що за межами Візантії теж відбувалося накопичування власне рукописної, а пізніше друкованої грецької спадщини, яка вважалася за найцінніші, сакральні складники монастирських книгозбірень і приватних бібліотек. На жаль, збереглися лише поодинокі примірники грецьких рукописів, які достовірно знаходилися на теренах України або Криму в найдавніші часи.

У XV–XVIII ст. в Європі складається нове усвідомлення значення грецьких першоджерел як вихідних для розвитку філософії, науки, літератури. Грецьких рукописів і книжок в Україні більшає: це богослужбова література грецьких церков і громад, рукописи й стародруки в бібліотеках освітніх закладів та монастирів. Стрімко зростає кількість друкованих книжок з паралельними грецькими та латинськими текстами, які відкладаються в різних локаціях. Створені переважно на «грецьких» теренах рукописи або друковані в Західній Європі книжки часто

надходять до України разом із греками-священнослужителями, які традиційно пошановуються як носії грецької вченості. Загалом, упродовж цього періоду грецька присутність в Україні ще усвідомлюється як така, що має дотичність насамперед до християнської культури і здатна надавати певні архетипи соціальної поведінки, які заслуговують на увагу. Вагу грецьких джерел посилювала справа верифікації біблійних та літургічних текстів за грецькими оригіналами, на чому настійно наполягала й Константинопольська Церква. На кін. XVII ст. процес виправлення слов'янських богослужбових текстів був майже завершений. Водночас і самі грецькі богослужбові тексти набувають остаточного оформлення.

З кін. XVI ст. в Україні потроху накопичуються грецькі актові документи, насамперед офіційні листи та грамоти східних патріархів до українських священнослужителів. З утворенням стійких новогрецьких колоній наприкін. XVII ст. почалося накопичення побутових актів грецькою мовою, переважно торгово-фінансових документів і судових справ.

З кін. XVI ст. розпочинається очевидний поступ у формуванні національного українського культурного простору, зокрема й з огляду на його грецьку складову. Однак, розглядаючи «еллінізацію» українського суспільства у наступних XVII–XVIII ст., треба брати до уваги декілька важливих чинників. Україна ніколи не була межею поширення грецької культури на північ – у планах греків було значне просування далі – до Москви, а пізніше – до Санкт-Петербурга. Тому Україна, хоча й акумулювала значну кількість греків і, відповідно, писемної спадщини, але часто була лише проміжним пунктом на шляху їхнього руху далі. З іншого боку, Московське царство доволі рано почало виявляти адміністративний і почасти культурний спротив Константинопольській Церкві і в окремі періоди обмежувало доступ греків до Москви. У цьому сенсі греки почувалися себе вільніше саме на українських теренах. Церковний розкол 1696 р. і національно-визвольні змагання сер. XVII ст. також зумовлювали різні ступені й форми еллінізації культурного простору на Правобережній і Лівобережній Україні майже до кін. XVIII ст.

Однак й у православній частині України вже наприкін. XVII ст. стала очевидною політична переорієнтація української церковної та світської еліти, що призвело до швидкого перепідпорядкування Київської митрополії Московському патріархату. Тому надалі можна відзначити навіть поступове згасання духовно-освітнього потенціалу Церкви через кадрову політику вимивання найосвіченіших (а тому «еллінізованих») священнослужителів шляхом переміщення їх до російських єпархій або навчальних закладів.

Важливим чинником у переформатуванні культурного простору України стали геополітичні зміни. Якщо до середини XVIII ст. могла відбуватися певна його централізація в межах умовного трикутника по лінії Київ–Харків–Запорозька Січ, то наприкінці століття до нього додається співзівастна територія на сході, півдні й заході. Це приховувало в собі як великі перспективи з погляду поширення культури, так і небезпеку розсіювання як власне її сіячів, так і їхнього культурного зерна.

Усупереч сформованій упродовж кількох століть поспіль складності українського культурного простору, в останні два десятиліття XVIII ст. помітна тенденція до його спрощення. Однією з причин був політичний курс Москви на знищення залишків української автономії. Як наслідок, відбувалися зменшення фінансування освітніх закладів, секуляризація монастирів, відтік освічених осіб, а відтак – відносний занепад освіти та культури. На загал це призводило до певної дегуманітаризації верхніх прошарків суспільства, зокрема з погляду наслідування античним і християнським цінностям. Постраждало й вивчення грецької мови, яка була ключем до першоджерел і розуміння цих цінностей. Омріяна і така бажана «грецька» освіта, до якої прагнули залучити українців Григорій Сковорода, київські митрополити й великі грецькі просвітителі Євгеній Булгарис і Никифор Феотокіс, і навіть князь Григорій Потьомкін, не була вповні реалізована за часів розквіту імперії під владою Катерини II, а тому й зовсім зійшла нанівець.

Особливістю українського культурного простору впродовж «архаїчного» періоду була майже повна відсутність власне україномовного дискурсу в контексті грецької писемної спадщини. Мовами богослов'я, науки та освіти були старослов'янська, потому церковнослов'янська і нарешті книжна російська мови. Цими мовами здійснювали літературні переклади, писали підручники, перекладали актові матеріали. Звичайно, в більшості випадків літературні тексти з українського культурного простору містять певні ознаки впливу місцевих діалектів і умовно можуть вважатися за «українські». До української народної мови наближаються лише окремі переклади актових матеріалів, які виконували пересічні толмачі й канцеляристи. Цікаво відзначити, що писемна спадщина українських і кримських греків XVII–XVIII ст. зберегла для нас певну кількість питомих українських слів і висловів, що засвідчує існування навколо них потужного українського мовного оточення.

Про особливості мови й культури народів або, швидше, населення «дикого степу» XVII–XVIII ст. теж можна сказати, що вони засвідчують співіснування різних мов і культур: татарської, грецької, української тощо. Однак тодішніх грецьких або мішаних документів збереглося замало.

Писемну спадщину кримських греків у відносинах з українським культурним простором треба розглядати окремо. Нащадки стародавніх таврійських греків у період з XIII ст. і до 1778 р. майже не мали прямого доступу до українського географічного простору, а рештки матеріальної та духовної культури стародавньої Таврики були поступово забуті й майже невідомі. За доби Кримського ханату греки поділилися на два субетноси з різними мовами і неоднаковою культурологічною орієнтацією, попри те, що обидві групи були православні і вважали себе за греків. Для забезпечення своїх світоглядних потреб обидві групи користувалися текстами, записаними грецькою абеткою, але різними мовами. Ця мішана писемна спадщина й гібридна культура були вивезені з Криму й частково збереглися до наших днів.

В Україні мало що знали про кримських греків, однак дружні контакти з кримськими єпархіями, принаймні впродовж XVIII ст., що їх підтримували українські священнослужителі, сприяли накопиченню грецьких документів із Криму в архівах відповідних церковних установ.

На загал, розглянутий період характеризує активна грецька присутність у формі автентичних етнічних груп у Криму та Надазові, у вигляді церковних братств або стійких етнічних громад у різних містах України, в якості церковного уряду (в найдавніший період) або освітніх осередків в Острозі, Львові, Полтаві тощо. У всіх таких угрупованнях панував грецький культурний простір, який греки, в міру можливостей і поставлених завдань, намагалися поширити на тубільне населення. Однією з головних опор тогочасного культурного простору була писемність, тому греки в різний спосіб і за всіх обставин сприяли вивченню грецької мови і вмінню користуватися грецькими текстами. Унаслідок діяльності греків і кола «еллінізованих» осіб в Україні накопичувалися грекомовні тексти на різних за формою і змістом носіях, які складали дієві чинники формування українського культурного простору. Визначення історичної ваги й локацій перебування грецьких текстів, або власне писемної спадщини, в Україні є науковою проблемою, яка ще потребує залучення широкого спектру наукових дисциплін і глибоких досліджень, зокрема пошукової роботи в архівах і книгозбірнях України.

Українська та світова юдаїка: єврейська рукописна спадщина у фондах Інституту рукопису НБУВ

Олексій Хамрай, Тетяна Батанова

До унікального історико-культурного надбання України належить зібрання української та світової юдаїки у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, яке налічує понад 150 тисяч одиниць зберігання — рукописів, книг, періодичних видань, воскових фоноциліндрів із записами єврейського фольклору.

Саме поняття «юдаїка» включає в себе декілька аспектів. З одного боку, юдаїка як академічна галузь постала в першій половині XIX ст. у німецькомовному середовищі єврейських просвітителів (*maskilim*) — філософів, істориків, літераторів і науковців — й мала назву *Wissenschaft des Judentums*¹ (німецькою — «наука про юдаїзм і єврейство»). Тепер юдаїка (англійською — *Jewish studies* або ж *Judaic studies*) — це наукова міждисциплінарна гуманітарна дисципліна², яка комплексно вивчає історію, культуру, релігію, філософію, літературу, єврейські мови тощо. Сьогодні академічну спеціалізацію з юдаїки³ можна отримати в декількох університетах України, а також у багатьох університетах по всьому світу.

¹ Див. детальніше про розвиток науки енциклопедичну статтю єврейського історика походженням з України й політичного діяча Ізраїлю Бенціона Дінура (1884–1973): Dinur B. *Wissenschaft des Judentums* // *Encyclopaedia Judaica*. 2nd Edition / Edited by M. Berenbaum and F. Skolnik. Detroit : Macmillan Reference, 2007. Vol. 21. (Wel–Zy). P. 105–114.

² Що таке юдаїка? [Електронний ресурс] // Міжнародна міждисциплінарна сертифікатна програма з юдаїки. URL: <https://www.cpjudaica.org.ua/about/>

³ Черноіваненко В., Кобалія А. Що таке юдаїка, або Як «відкриті університети» поєднують історію, мови та релігію? [Електронний ресурс] // Подкаст «Зустрічі». Громадське радіо. 21.01.2018. URL: <https://hromadske.radio/podcasts/zustrichi/shcho-take-yudayika-abo-yak-vidkryti-universytety-poyednuuyut-istoriyu-movy-ta-religiyu>

Окрім того, можемо говорити про юдаїку (англійською – *Judaica*) як єврейську нематеріальну та матеріальну історико-культурну⁴, архітектурну, музейну, архівно-бібліотечну спадщину. Остання включатиме документи та літературу про історію, культуру, вірування, звичаї та мови єврейського народу. Євреї та представники різних етнолінгвістичних груп, що сповідували юдаїзм у різних його версіях (зокрема хозари⁵, а також корінні народи Криму – караїми⁶, кримчаки⁷), проживали на території сучасної України протягом майже двох останніх тисячоліть. Відтак єврейські документи, або ж документи в галузі юдаїки, зберігаються нині в багатьох державних бібліотеках та архівах України і є важливим історичним джерелом до вивчення феномена українського й східноєвропейського єврейства, а також історії України в цілому. Варто зазначити, що в цій праці автори під єврейськими документами мають на увазі кілька типів матеріалів: документи будь-якими мовами, написані єврейською графікою (абеткою), та матеріали, написані будь-якою графікою, що мають тематичний зв'язок з юдаїкою та єврейством.

Упродовж майже двох тисячоліть єврейський народ не мав власної державності, однак саме слова, тексти, наративи, їх вивчення, передавання, тлумачення, коментування й написання допомогли йому зберегти свою релігійну та національну ідентичність, *їдишкайт* (з *їдишу* – «єврейськість») протягом усього цього тривалого часу. Відомий ізраїльський письменник, батьки якого походили з України, Амос Оз і його донька, історикиня, Фанія Оз-Зальцбергер у спільній книзі «Євреї та слова»⁸ вишукано пишуть про цю прихильність до текстів та збереження ідентичності протягом століть: «Тяглість юдейської традиції завжди трималася на промовлених і написаних словах, на несходимому лабіринті прочитань, на суперечках і

⁴ Юдаїка [Електронний ресурс] // Цифрова бібліотека історико-культурної спадщини / Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/col/col0001484>

⁵ Комар О.В. ХОЗАРИ [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 10: Т–Я / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України. Ін-т історії України. Київ : Наук. думка, 2013. С. 397–398. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Khozary>

⁶ Тяглий М.І. КАРАЇМИ [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка–Ком / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України. Ін-т історії України. Київ : Наук. думка, 2007. С. 102–105. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Karaimy>

⁷ Тяглий М.І. КРИМЧАКИ та стародавнє єврейське населення Криму [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 5: Кон–Кю / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України. Ін-т історії України. Київ : Наук. думка, 2008. С. 387–390. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Krimchaki>

⁸ Oz A., Oz-Salzberger F. *Jews and Words*. New Haven : Yale University Press. 2012. 232 p. (Posen Library of Jewish Culture and Civilization).

дискусіях, на певному типі розмов»⁹. Саме таке шанобливе ставлення до тексту зумовило створення безлічі єврейських документів різних типів. Історик Саул Боровий натхненно зазначав у своїй книгознавчій статті 1925 р. «Нариси з історії єврейської книги на Україні»: «Рукописна книга була розповсюджена в єврейському народньому колі ще задовго до Гутенбергового винаходу. Вона, безумовно, була у євреїв більш приступною народній масі, ніж у інших народів»¹⁰. Окрім того, по-важне ставлення до слова й до гебрайської мови, якою написано святі для юдеїв тексти, породило таке явище, як *ґеніза*¹¹ — місце-сховок у синагозі, куди складали на довічне зберігання зношені й пошкоджені рукописні (а пізніше й друковані) документи гебрайською мовою, які вже були непридатні для релігійного використання. До таких сховищ потрапляли не лише документи релігійного призначення, але й ті, які були написані гебрайською або ж у яких згадувалось ім'я Бога.

Про тисячолітнє існування юдеїв на теренах сучасної України та побутування їх розмаїтої писемної культури свідчить і так званий «київський лист» X ст., знайдений серед рукописних документів Каїрської ґенізи (ґенізи в синагозі Бен-Езри у Старому Каїрі). Гебрайськомовний документ на пергамені¹², що зберігається тепер серед Колекції д-ра Чарльза Тейлора та д-ра Соломона Шехтера¹³ в Бібліотеці Кембриджського університету, був віднайдений у 1962 р., описаний і атрибутований як частина хозарсько-гебрайських документів¹⁴ професорами Норманом Голбом і Омеляном Пріцаком. Дослідники визначили, що в цьому документі присутня чи не найдавніша збережена дотепер писемна згадка про місто Київ.

⁹ Цитовано за українським виданням: Оз А., Оз-Зальцберґер Ф. Євреї і слова / пер. з англ. Я. Стріхи. Київ : Дух і Літера, 2017. С. 13.

¹⁰ Боровий С. Нариси з історії єврейської книги на Україні [Електронна копія] // Бібліологічні вісті: наук. часопис книгозн. / Укр. наук. ін-т книгозн. Київ: Держ. вид-во України, 1925. № 1–2 (8–9). С. 47 // Електронна бібліотека «Культура України» / НБУ ім. Ярослава Мудрого. URL: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?id=2338> (Мову оригіналу збережено).

¹¹ Про традицію створення ґеніз див.: Beit-Arié M. *Genizot: Depositories of Consumed Books as Disposing Procedure in Jewish Society* // *Scriptorium*. 1996. Tome 50. No 2. P. 407–414. DOI: <https://doi.org/10.3406/scrip.1996.1782>

¹² Див. цифрову копію листа та опис документа: Cairo Genizah: Letter (T-S 12.122) [Electronic resource] // University of Cambridge. Digital Library. URL: <https://cudl.lib.cam.ac.uk/view/MS-TS-00012-00122/1>

¹³ Про колекцію див.: Taylor-Schechter Genizah — A Priceless Collection [Electronic resource] // Cambridge University Library. URL: <https://www.lib.cam.ac.uk/collections/departments/taylor-schechter-genizah-research-unit/taylor-schechter-genizah-priceless>

¹⁴ Див. детальніше: Golb N., Pritsak O. *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*. Ithaca, London : Cornell Univ. Press, 1982. 166 p.

Щоби бодай якось уявити величезний обсяг документів, які стосуються історії євреїв і юдейських громад України та світу й збереглися до наших днів в українських архівах, музеях і бібліотеках, варто звернутися до серії спеціалізованих путівників з історії та культури євреїв, виданих в Україні протягом двох останніх десятиліть у межах проєкту «Project Judaica» Американської єврейської теологічної семінарії з активним залученням місцевих дослідників, науковців, архівістів і бібліотекарів. Так, перше видання — путівник документами з історії та культури євреїв в архівах Києва¹⁵ — охоплює документи, створені дванадцятьма мовами в XVI–XX ст. й уфоновані у 22 інституціях — архівосховищах, книгосховищах і музеях¹⁶, зокрема також у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського¹⁷. У подальшому в межах цього проєкту було видано ще три путівники документами стосовно єврейської історії та культури в регіональних архівах України: 2009 р. — архівами Волинської, Житомирської, Рівненської областей¹⁸; 2014 р. — архівами Миколаївської, Одеської, Херсонської областей¹⁹ (науковий редактор-укладач вищезгаданих томів — знаний український дослідник-архівіст Юхим Меламед (1951–2021)); 2023 р. у Вроцлаві було видано англомовний путівник архівами Львова²⁰ (укладачі — проф. Девід Фішман та Александер Іванов). Від керівника проєкту Д. Фішмана відомо, що робота над укладанням путівників архівами в інших областях України триває.

Зібрання єврейських документів, літератури та рукописів, що зберігається у відділі фонду юдаїки Інституту рукопису, є одним з найбільших у світі серед інших

¹⁵ Див. рецензію на вищезгадане видання: Батанова Т.О. Документы по истории и культуре евреев в архивах Киева: Путеводитель / науч. ред.-сост.: Е.И. Меламед, М.С. Куповецкий; Рос. гос. гуманитар. ун-т и др. Киев : Дух і Літера, 2006. 752 с. // Рукописна та книжкова спадщина України. 2007. Вип. 12. С. 425–428. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/rks_2007_12_34

¹⁶ Документы по истории и культуре евреев в архивах Киева: Путеводитель / науч. ред.-сост.: Е.И. Меламед, М.С. Куповецкий; Рос. гос. гуманитар. ун-т и др. Киев: Дух і Літера, 2006. С. 21, 27.

¹⁷ Там само. С. 538–568.

¹⁸ Документы по истории и культуре евреев в региональных архивах Украины: Путеводитель / науч. ред.-сост. Е.И. Меламед; Рос. гос. гуманитар. ун-т и др. Киев : Феникс, 2009. [Т. 1]: Волинская, Житомирская, Ровенская, Черкасская области. 472 с.

¹⁹ Документы по истории и культуре евреев в региональных архивах Украины: Путеводитель / науч. ред.-сост. Е.И. Меламед; Рос. гос. гуманитар. ун-т и др. Киев: Изд. дом «Стилос», 2014. [Т. 2]: Николаевская, Одесская, Херсонская области. 776 с.

²⁰ Jewish Documentary Sources in Lviv Archives: A Guide / Edited and compiled by Alexander Ivanov and David E. Fishman. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2023. 560 p. (Jewish Studies).

національних бібліотек і має довгу, але непросту історію, яку варто розглянути, щоб зрозуміти специфіку теперішніх фондів юдаїки Інституту рукопису НБУВ, а також історію фондування унікальними документами. 1918 року було засновано Національну Бібліотеку Української Держави (згодом змінила назву на Всенародню бібліотеку України, пізніше – Бібліотеку Академії наук УРСР, Центральну наукову бібліотеку АН УРСР, нині – Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського). Фундатори Бібліотеки добре усвідомлювали місію національної книгозбірні, напевно, широко розуміли поняття «україніка»²¹, а тому цінували розмаїття історико-культурної спадщини України.

У Бібліотеці було утворено спеціальний сходознавчий відділ «Orientalia» з підвідділом «Hebraica-Judaica»²², який очолив видатний учений Яків Ізраельсон²³ і недовго, але плідно працював із зібранням юдаїки. У своїй статті²⁴ Я. Ізраельсон подав історичний нарис традицій єврейської писемності, літератури та перекладу, а відтак обґрунтував важливість єврейських студій, юдаїки і створення спеціалізованого єврейського відділу в Національній бібліотеці, куди мали увійти «Hebraica» (твори «єврейською мовою») та «Judaica» (твори іншими мовами про євреїв і єврейство)²⁵: «єврейський підвідділ дасть євреям, які цікавляться своєю письменністю, змогу легко дістати потрібну їм книжку й викличе в їх середови-

²¹ Див. детальніше про поняття «україніка» на час заснування Бібліотеки: Боряк Г.В. Документальні ресурси національної і державної спадщини України: бібліографічна, кодикографічна та археографічна «україніка» (сфери дії і розмежування понять) // Рукописна та книжкова спадщина України. 1996. Вип. 3. С. 6–7. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/rks_1996_3_1

²² Про ранню історію зібрання з юдаїки див.: Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. 1918–2018: монографія / авт.-уклад. О.П. Бодак, О.М. Гальченко, Л.В. Гарбар, Г.А. Ривкіна, О.П. Степченко; відп. ред. Л.А. Дубровіна. Київ, 2018. С. 23–25; Сергєєва І. З історії формування колекції єврейської літератури Національної бібліотеки України (1918–1939) // Бібліотечний вісник. 1996. С. 13–15. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bv_1996_6_11; Історія відділу фонду юдаїки Інституту рукопису: до 100-річчя НБУВ [Електронний ресурс]: електронна виставка / авт.-укл. Г.А. Ривкіна // Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського: офіційний сайт / Електронні виставки Інституту рукопису. Київ, 2018. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/node/4222>

²³ Сергєєва І.А. Ізраельсон Яків Ізраїльович // Енциклопедія сучасної України. Київ, 2011. Т. 11: Зор–Как. С. 230–231. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=13852

²⁴ Ізраельсон Я. Значіння єврейського відділу в складі Національної Бібліотеки // Книжний вісник. 1919. № 12. С. 58–66. [Електронна копія] // Електронна бібліотека «Україніка» / Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0010993>

²⁵ Там само. С. 58.

щі охоту та поривання займатися розвідками в царинах єврейської науки, яка у нас, на жаль, майже непочатий ґрунт, тоді як в інших європейських краях вона дійшла вже визначних поступів... Єврейський відділ відкриє також можливість неєврейським вченим, яким по ходу їх праць вимагаються справки з єврейської літератури, без труднощів одержувати їх»²⁶. Після від'їзду Я. Ізраельсона відділ «орієнталія» працював лише формально під керівництвом видатного бібліотекознавця й сходознавця Віктора Іваницького²⁷ і мав тільки одну штатну одиницю. 1928 року за ініціативою В.Ф. Іваницького було створено спеціальний єврейський відділ²⁸ і його завідувачем призначено Ізраеля (Ієрума) Мітельмана²⁹.

1930 року Інститут єврейської пролетарської культури (далі – ІЄПК) при Всеукраїнській академії наук видав перший і єдиний том запланованого багатотомного наукового їдишомовного фахового видання «Бібліологішер замлбух»³⁰

²⁶ Ізраельсон Я. Значіння єврейського відділу... С. 65. (Орфографію і стиль оригіналу статті збережено).

²⁷ Василюк О., Циганкова Е. Віктор Федорович Іваницький – історик Стародавнього Сходу та гебраїст // Віктор Федорович Іваницький (1881–1955). Життя, віддане книзі / упоряд., наук. ред. Г.І. Ковальчук; редкол.: Л.А. Дубровіна (голова) та ін.; НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. Київ, 2018. С. 67–76. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0002149>

²⁸ Дубровіна Л. Наукова та науково-організаційна діяльність В.Ф. Іваницького у Всенародній бібліотеці України (1923–1933) // Віктор Федорович Іваницький (1881–1955). Життя, віддане книзі / упоряд., наук. ред. Г.І. Ковальчук; редкол.: Л.А. Дубровіна (голова) та ін.; НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. Київ, 2018. С. 86. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0002149>

²⁹ Див. біографічну довідку про І. Мітельмана (1898–1951): Історія відділу фонду юдаїки Інституту рукопису: до 100-річчя НБУВ [Електронний ресурс]: електронна виставка / авт.-укл. Г.А. Ривкіна // Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського: офіційний сайт / Електронні виставки Інституту рукопису. Київ, 2018. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/node/4222>; Ran L. Mitlman, Yisroel. [Електронний ресурс] // Der Leksikon fun der nayer yidisher literatur (Biographical Dictionary of Modern Yiddish Literature) / The Congress for Jewish Culture. URL: <https://congressforjewishculture.org/people/2949/Mitlman-Yisroel-1898-1951>

³⁰ Bibliologisher zamlbukh / Institut far yidisher kultur ba der Alukrainisher visnschaftlekher akademie. Bibliologische komisie; unter der redaksie fun Y. Liberberg. Moskve; Kharkov; Minsk: Tsentraler farlag far di felker fun f.s.r.r. Band I. 1930. 546, [13] z. // The Yiddish Book Center's Steven Spielberg Digital Yiddish Library. URL: <https://www.yiddishbookcenter.org/collections/yiddish-books/spb-nybc211050/bibliologisher-zamlbukh-i-vol-1> (їдишем); тут і далі посилання на їдишомовні джерела подано латиницею відповідно до усталених наукових стандартів щодо транслітерації їдишу Інституту єврейських досліджень YIVO з доповненнями дослідника Ісаака Блімана: Bleaman I. L. Guidelines for Yiddish in Bibliographies: A Supplement to YIVO Transliteration. // In geveb: A Journal of Yiddish Studies. July 2019. URL: <https://ingeveb.org/pedagogy/guidelines-for-yiddish-in-bibliographies>

(паралельна назва українською — «Бібліологічний збірник»). Для дослідження історії зібрання юдаїки Інституту рукопису НБУВ важливими є такі матеріали розділу «Бібліотекографія»: стаття директора ІЄПК Йосипа Ліберберга³¹ «Бібліотека та архів преси Інституту Єврейської Культури»³², праця «Єврейський відділ Всенародньої Бібліотеки України»³³ І. Мітельмана, тодішнього керівника відділу ВБУ (у грудні 1931 р. його було звільнено з посади³⁴); статистично-історична розвідка «Київська Центральна державна бібліотека ім. М. Вінчевського»³⁵ Лейба Броварніка³⁶, директора бібліотеки. Усі три вищезгадані у статтях бібліотечні зібрання сформували теперішнє зібрання юдаїки Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (НБУВ). Наприкінці 1930-х років, після закриття Бібліотеки ім. М. Вінчевського³⁷ та переформатування ІЄПК³⁸ (а фактично скорочення

³¹ Мацько В.П. Ліберберг Йосип Ізраїльович // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. Київ : Ін-т енцикл. досліджень НАН України, 2016. URL : <https://esu.com.ua/article-55376>

³² Liberberg Y. Di bibliotek un der prese-arkhiv funem institute far yidisher kultur // Bibliologisher zamlbukh / Institut far yidisher kultur ba der Alukrainisher visnschaftlekher akademie. Bibliologische komisie; unter der redaksie fun Y. Liberberg. Moskve; Kharkov; Minsk: Tsentraler farlag far di felker fun f.s.r.r. Band I. 1930. Z. 249–265.

³³ Mitlman Y. Der yidisher opteyl in der alukrainisher folks-bibliotek // Bibliologisher zamlbukh / Institut far yidisher kultur ba der Alukrainisher visnschaftlekher akademie. Bibliologische komisie; unter der redaksie fun Y. Liberberg. Moskve; Kharkov; Minsk: Tsentraler farlag far di felker fun f.s.r.r. Band I. 1930. Z. 266–271.

³⁴ Архів НБУВ. Оп. 1. Спр. 378. Арк. 55.

³⁵ Brovarnik L. Di kiever tsentraler yidishe melukhe-bibliotek afn nomen fun M. Vintshevski. // Bibliologisher zamlbukh / Institut far yidisher kultur ba der Alukrainisher visnschaftlekher akademie. Bibliologische komisie; unter der redaksie fun Y. Liberberg. Moskve; Kharkov; Minsk: Tsentraler farlag far di felker fun f.s.r.r. Band I. 1930. Z. 272–280.

³⁶ Василюк О., Циганкова Е. Віктор Федорович Іваницький — історик Стародавнього Сходу та гебраїст // Віктор Федорович Іваницький (1881–1955). Життя, віддане книзі / упоряд., наук. ред. Г.І. Ковальчук; редкол.: Л.А. Дубровіна (голова) та ін.; НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. Київ, 2018. С. 67–76. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0002149>

³⁷ Див. про історію бібліотеки ім. М. Вінчевського: Центральна єврейська бібліотека ім. М. Вінчевського у Києві [Електронний ресурс]: електронна виставка / авт.-укл. Г.А. Ривкіна // Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського: офіц. сайт / Електронні виставки Інституту рукопису. Київ, 2016. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/node/3021>

³⁸ Див. детальніше про долю архіву ІЄПК: Меламед Е. Судьба архива киевского Института еврейской пролетарской культуры: новые находки. Jews and Slavs. Vol. 26. Yiddish — 110 Years of a Jewish National Language. Proceedings of the Czernowitz International Commemorative Yiddish Language Conference, 2018 (Євреї та слов'яни. Т. 26.

діяльності) на Кабінет єврейської літератури, мови і фольклору при Академії наук УРСР, їхні бібліотечні фонди надійшли до Бібліотеки академії наук УРСР (колишньої ВБУ й майбутньої НБУВ).

У своїй статті І. Мітельман оповідає про ранню історію єврейського відділу у Всенародній бібліотеці України від ідеї його створення й зазначає, що станом на час написання його статті для «Бібліологічного збірника» єврейський відділ мав доволі невеликий фонд³⁹ — приблизно чотири тисячі книг (окрім газет, преси), з яких $\frac{3}{4}$ фонду становили обов'язкові примірники їдишомовних радянських видань, які почали регулярно надходити лише з 1922 р. Решта фонду була зібрана майже випадково, завдяки дарам приватних осіб (зокрема, у статті Мітельмана згадані⁴⁰ дарувальники — [Яків] Ізраельсон, М. Камьонський⁴¹, Єгалель⁴², Авром Кагана⁴³). Також керівник єврейського відділу ВБУ вказує⁴⁴, що у фондах відділу знаходилися 25 рукописів та певна кількість рідкісних видань і стародруків. Окрім того, література в галузі юдаїки різними мовами була наявна також у «подільському відділенні»⁴⁵ ВБУ, де зберігалися бібліотечні зібрання колишньої Київської духовної академії та її професорів.

Як з гіркотою зазначав⁴⁶ керівник єврейського відділу Всенародної бібліотеки України, він сам був єдиним працівником у штаті відділу, коли в Києві на той

Їдиш — 110 років єврейській національній мові. Матеріали Чернівецької міжнародної ювілейної конференції з мови їдиш, 2018 р.) / ed. W. Moskvich. Jerusalem—Kyiv: Dukh i Litera, 2020. С. 251—258, 346.

³⁹ Mitlman Y. Der yidisher opteyl in der alukrainisher folks-bibliotek // Bibliologisher zamlbukh / Institut far yidisher kultur ba der Alukrainisher visnshaftlekher akademye. Bibliologische komisie; unter der redaktsie fun Y. Liberberg. Moskve; Kharkov; Minsk: Tsentraler farlag far di felker fun f.s.r.r. Band I. 1930. Z. 266—268.

⁴⁰ Там само. Z. 268.

⁴¹ Ідеться про івритомовного письменника Моше Камьонського (1853—1926).

⁴² Ідеться про івритомовного письменника, публіциста, сіоніста Єгуду-Лейба Левіна (1844—1925), відомого під акронімом Єгалель.

⁴³ Історик, біблеїст, перекладач Авром Кагана (1875—1946) народився в селі Скоморохи біля Житомира, недовгий час у революційні роки пропрацював професором у Київському університеті, у 1922 р. емігрував спочатку до Європи, потім до Землі Ізраїлю (тодішньої підмандатної Палестини). Окрім дарів до ВБУ, зроблених до 1922 р., інша частина його колекції з історії юдаїзму зберігається в Бібліотеці Єврейського університету Єрусалима (Ізраїль): Kahana's Collection // The Library Authority / The Hebrew University of Jerusalem. URL: <https://en.libraries.huji.ac.il/kahanas-collection>

⁴⁴ Mitlman Y. Der yidisher opteyl in der alukrainisher folks-bibliotek // Bibliologisher zamlbukh... Z. 269.

⁴⁵ Там само. Z. 270.

⁴⁶ Там само. Z. 270—271.

час вже діяли також «цілих дві єврейські наукові бібліотеки» — Центральна єврейська державна бібліотека імені М. Вінчевського та бібліотека Інституту єврейської пролетарської культури, яка розвивалася швидкими темпами й прагнула стати головною єврейською науковою бібліотекою в Україні. І. Мітельман висловлював побажання, щоб між трьома закладами було більше координації та нормальної системи взаємовідносин, чого, вочевидь, не спостерігалось.

Значно більшими за обсягами були фонди Київської Центральної державної єврейської бібліотеки ім. М. Вінчевського⁴⁷, які станом на 1 жовтня 1929 року налічували 47 616 примірників, з яких 17 710 їдишем, 11 445 івритом, 14 454 російською та українською мовами, а також 4007 різномовної юдаїки. Серед них були й рідкісні та старі видання, а також досить значний фонд єврейської періодики в «архіві преси». Незайнвентаризованою залишалася невелика кількість книг арабською, асирійською та «іншими східними мовами» (ймовірно, через брак фахівців для описування). Л. Броварнік зазначає⁴⁸, що до 1924 р. бібліотека ім. Вінчевського не була державною, оскільки її заснувала єврейська просвітня організація «Культур-Ліга»⁴⁹ в 1919 р. як «Бібліотеку-читальню», також до структури «Культур-Ліги» входив досить значний архів єврейських документів. Пізніше до бібліотеки ім. Вінчевського надійшли фонди бібліотеки київського відділення Товариства поширення просвіти серед євреїв Росії⁵⁰ (далі — ТПЄ; діяло на території колишньої Російської імперії у 1863–1929 рр., усталена російська аббревіатура назви, яку вживали навіть їдишем, — ОПЕ), що була заснована 1906 р., а також фонди менших бібліотек — Київської хоральної синагоги, бібліотеки Х.Й. Гурлянда⁵¹, доктора Я. Ізраельсона, бібліотеки єврейського культурно-освітнього товариства «Тарбут» та ін. Державне асигнування від Народного комісаріату просвіти дозволяло закуповувати літературу як у СРСР, так і за кордоном (за спеціаль-

⁴⁷ Brovarnik L. Di kiever tsentraler yidishe melukhe-bibliotek afn nomen fun M. Vintshevski // Bibliologisher zamlbukh... Z. 272.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Про їдишистську організацію «Культур-Ліга» див.: Феномен Культур-Ліги. Незалежна організація єврейської культури та освіти. Документи, дослідження, історія видавничої діяльності: 3 фондів відділу фонду юдаїки НБУВ. [Електронний ресурс]: електронна виставка / авт.-укл. Г. А. Ривкіна // Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського: офіц. сайт / Електронні виставки Інституту рукопису. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/node/1918>

⁵⁰ Про історію й діяльність товариства див.: Horowitz B. Society for the Promotion of Culture among the Jews of Russia [Електронний ресурс] // YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe. 2010, February 12. URL: <https://encyclopedia.yivo.org/article/261>

⁵¹ Очевидно, йдеться про бібліотеку вченого, гебраїста, рабина Хаїма Йону Гурлянда (1843–1890).

ними ліцензіями). Наприклад, за 1928/1929 бюджетний рік бібліотека отримала 4498 примірників⁵² нових надходжень, серед яких 2886 їдишомовних, 340 російською та українською мовами і навіть 646 івритом (попри те, що вже з 1922 р. були відчутні тенденції державної політики радянської влади щодо навмисного витіснення івриту як мови релігії та сіоністського руху, репресій стосовно сіоністських діячів, а івритомовні єврейські школи радянська влада давно закрила).

Натомість керівник Інституту єврейської пролетарської культури Й. Ліберберг не лише по-пропагандистськи критикує своїх суперників у галузі академічної юдаїки (ВБУ та колишнє керівництво президії ВУАН) за їхнє недостатнє «розуміння про радянсько-єврейську наукову роботу»⁵³, зі схваленням згадує успішні «чистки»⁵⁴ співробітників у ВБУ (а по суті політичні репресії), після яких ситуація змінилася й до ВБУ прийшли «нові люди», комуністи, та зловтішається з ліквідації «буржуазних» єврейських організацій небільшовицького спрямування. Також директор Інституту згадує про академічну бібліотеку Кафедри єврейської культури ВУАН, яка після реорганізації Кафедри на Інститут єврейської пролетарської культури стала початком бібліотеки та архіву ІЄПК, й детально оповідає про дари, передання фондів з інших установ до ІЄПК, зокрема й фондів «гебраїки та юдаїки», а також їдишомовних книжкових і періодичних видань з Бібліотеки ім. М. Вінчевського⁵⁵ та інших бібліотек, музеїв і архівів. Варто зазначити, що під гебраїкою Й. Ліберберг мав на увазі переважно стародруки й рукописи івритом, а під юдаїкою — різномовні видання в галузі єврейських студій.

У 1929–1930 рр. співробітники ІЄПК здійснили численні збиральницькі поїздки з метою поповнення бібліотеки ІЄПК містечками й містами України та Росії⁵⁶ — відвідали Ленінград, Москву, Харків, Одесу, Дніпропетровськ, Бердичів, Житомир, Кременчук, Вінницю, Перм, Шепетівку, Старокостянтинів, Умань, Ізяслав⁵⁷ та ін. Так, у результаті двох поїздок у Бердичів до Інституту вдалося привезти дев'ять тисяч⁵⁸ томів, переважно юдаїку. З Житомира — п'ять тисяч (близько 150 томів видань юдаїки та велику колекцію видань російськомовної юдаїки починаючи

⁵² Brovarnik L. Di kiever tsentraler yidishe melukhe-bibliotek afn nomen fun M. Vintshevski // Bibliologisher zamlbukh... Z. 273.

⁵³ Liberberg Y. Di bibliotek un der prese-arkhiv funem institute far yidisher kultur // Bibliologisher zamlbu... Z. 249.

⁵⁴ Там само. Z. 250.

⁵⁵ Там само. Z. 255.

⁵⁶ Далі подано перелік міст у порядку, в якому вони згадуються у статті Й. Ліберберга. Назви міст подано відповідно до їхніх назв у 1930 р.

⁵⁷ Там само. Z. 253–254.

⁵⁸ Там само. Z. 254.

від видань з 1840-х років). З Харкова — близько однієї тисячі томів закордонної, польської та американської, їдишомовної друкованої продукції. З Дніпропетровська — дванадцять тисяч томів рідкісних єврейських книг різними мовами, серед яких гебраїку, латиномовну юдаїку та караїмську літературу⁵⁹. Після ліквідації 1929 р. Гебраїстичної історико-археографічної комісії ВУАН⁶⁰, яку Й. Ліберберг іменує «так званою комісією Галанта⁶¹», Інститут отримав близько однієї тисячі томів⁶², зокрема найновіші видання з юдаїки німецькою та іншими мовами. У цілому за нетривалий період збирацької роботи, за підрахунками Й. Ліберберга⁶³, ІСПК вдалося накопичити 100–110 тисяч книг (включно з дублетами).

Знаковим поповненням, яке «зробило ім'я» бібліотеці ІСПК як одній з найбільших у світі єврейських бібліотек, стало надходження з Ленінграда після ліквідації двох, за словами Й. Ліберберга, «буржуазних» юдаїстичних товариств⁶⁴ — Товариства поширення просвіти серед євреїв Росії та Єврейського історико-етнографічного товариства⁶⁵ (далі — ЄІЕТ; діяло на території колишньої Російської імперії в 1908–1929 рр.). З пізніших досліджень відомо, що зібрання ліквідованих єврейських товариств потрапили не лише до Києва в ІСПК, але й до Єврейського сектору Академії наук Білоруської РСР⁶⁶. Й. Ліберберг зазначає⁶⁷, що відразу ще не можна було точно дати характеристику «ленінградських фондів» від обох лікві-

⁵⁹ Liberberg Y. Di bibliotek un der prese-arkhiv funem institute... Z. 254.

⁶⁰ Гриневич Л.В. ГЕБРАЇСТИЧНА ІСТОРИКО-АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ ПРИ ВУАН [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г–Д / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України. Ін-т історії України. Київ : Наук. думка, 2004. С. 62. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Gebraistychna_ist_arh_komisija_pry_VUAN

⁶¹ Про Іллю Галанта (1867–1941) див.: Ляшко С.М. Галант Ілля (Еліягу) Володимирович // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. Київ : Ін-т енцикл. досліджень НАН України, 2006. URL: <https://esu.com.ua/article-28312>

⁶² Liberberg Y. Di bibliotek un der prese-arkhiv funem institute far yidisher kultur // Bibliologisher zamlbukh... Z. 255.

⁶³ Там само. Z. 258.

⁶⁴ Там само. Z. 256.

⁶⁵ Про історію товариства, діяльність, його архів і музей див.: Сергєєва І.А. Музей і архів Єврейського історико-етнографічного товариства: до проблеми реконструкції документального зібрання (рос.) // Рукописна та книжкова спадщина України. 2013. Вип. 17. С. 288–320. URL: http://rksu.nbuv.gov.ua/doc/rks_2013_17_19

⁶⁶ Товариство поширення освіти між євреями в Росії (1863–1929). До 150-річчя утворення. [Електронний ресурс]: електронна виставка / авт.-укл. Г.А. Ривкіна // Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського: офіц. сайт / Електронні виставки Інституту рукопису. Київ, 2013. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/node/759>

⁶⁷ Liberberg Y. Di bibliotek un der prese-arkhiv funem institute far yidisher kultur // Bibliologisher zamlbukh... Z. 257.

дованих товариств, адже коробки ще були не розпаковані й перебували у «стані консервації» станом на вересень 1930 р. Однак директор ІЄПК стверджував, що було передано не менше п'ятдесяти тисяч томів з фондів ТПЄ та чотирьох тисяч томів від ІЄЕТ (єврейських видань переважно івритом і невелику кількість їдишем, а також юдаїки різними мовами). Окрім друків, ІЄПК отримав приблизно 1200 рукописів івритом, арабською та іншими мовами (близько тисячі із зібрання ТПЄ та двохсот з ІЄЕТ), зокрема також «увесь архів Гаркаві»⁶⁸. Тут варто зазначити, що Й. Ліберберґ, який прагнув створити найбільшу єврейську академічну бібліотеку у світі, а також центральний архів єврейської преси, значно перебільшує цілісність отриманого «архіву Гаркаві» й додомує (як він сам зазначив вище, передані «ленінградські фонди» були все ще в коробках, тому всю інформацію про них Й. Ліберберґ дає приблизно).

На сьогодні більшість документальних матеріалів, з якими працював Авраам Гаркаві як дослідник-семітолог, зберігаються не виключно у фондах юдаїки Інституту рукопису НБУВ, а переважно в Російській національній бібліотеці в Санкт-Петербурзі⁶⁹ (колишній Імператорській бібліотеці та колишній Публічній бібліотеці імені М. Салтикова-Щедріна). До таких матеріалів належить, зокрема, й велика частина єврейських, арабських і караїмських рукописів, зібраних караїмським діячем, колекціонером, письменником, видавцем, одним із творців модерної караїмської ідентичності⁷⁰ Авраамом Фірковичем⁷¹ у 1830–1870-х роках. Через завзяте

⁶⁸ Про історію колекції або ж архіву семітолога А.Я. Гаркаві (1835–1919) див. зокрема: Сергеева І.А. Гаркаві Авраам Якович // Особові архівні фонди Інституту рукопису: Путівник / Нац. академія наук України. Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. Ін-т рукопису; Редкол.: О.С. Онищенко (відп. редактор), Г.В. Боряк, С.Г. Даневич (відп. секретар), Л.А. Дубровіна (заст. відпов. редактора), Н.М. Зубкова, Т.І. Ківшар, С.Г. Кулешов, В.Ю. Омельчук, Ю.А. Пінчук, П.Т. Тронько. Київ, 2002. С. 96–98. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0001837>; Хамрай О.О. Каталоги та списки єврейських рукописів у фондах Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського // Східний світ. 2017. № 3. С. 74–75. URL: <http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0000780419>;

⁶⁹ Хамрай О.О. Єврейські рукописи, відомі як «зібрання Гаркаві» з Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського: до можливості каталогізації // XXII Сходознавчі читання А. Кримського. До 100-річчя Національної академії наук: Тези доповідей Міжнар. наук. конф. (м. Київ, 22–23 червня 2018 р.). Київ, 2018. С. 9–10. URL: https://www.oriental-studies.org.ua/wp-content/uploads/2018/07/%D0%A2%D0%B5%D0%B7%D0%B8__2018.pdf

⁷⁰ Про модерне караїмське націєтворення див. детальніше: Мартин М.М. «Хозарський міф» в історичній думці та національному дискурсі кримських караїмів (кінець XVIII – початок XXI ст.): дис. ... канд. іст. наук. Дрогобич, 2021. 238 с.; Батанова Т.О. Винайдення традицій під час націєтворення // Сучасність: Література, наука, мистецтво, суспільне життя. 2006. № 9. С. 152–156.

⁷¹ Кизилов М.Б. ФІРКОВИЧ Авраам [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 10: Т–Я / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Ін-т історії

бажання А. Фірковича відокремити караїмів від решти юдеїв, задавнити караїмську історію й так поліпшити правове становище караїмів у Російській імперії в порівнянні з євреями-юдеями (які не лише мали різні обмеження в громадянських правах, але й обкладалися подвійним податком у порівнянні з підданими християнського віросповідання) деякі з єврейських і караїмських рукописів, епіграфічних написів і писемних пам'яток, яких торкалася рука збирача А. Фірковича⁷², потребують особливої уваги дослідників, адже їхнє датування чи ж інші елементи, що допомагають в атрибуції історико-культурної пам'ятки, могли бути сфальсифіковані.

У 1930-х роках ще частина особистих документальних матеріалів А. Гаркаві потрапила не лише до Інституту єврейської пролетарської культури, але й до структури державних архівів УРСР (можливо, до єврейської секції Київського центрального історичного архіву, з 1932 р. — єврейського відділу Київського обласного історичного архіву під керівництвом товариша Й. Ліберберга — І.М. Хінчина⁷³). Тепер у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві зберігається ф. 995 «Гаркаві Авраам Якович (1835—1919) — філолог, історик, сходознавець, громадський діяч»⁷⁴, який складається з особистих листів, чернеток, наукових матеріалів, свідочств та інших документів А. Гаркаві (усього — 75 одиниць зберігання).

Усе ж таки, завдяки наполегливим діям керівництва ІЄПК, у теперішньому відділі фонду юдаїки Інституту рукопису НБУВ зберігаються численні документи з так званого «архіву Гаркаві». Це персональні документи вченого в теперішньому

України. Київ : Наук. думка, 2013. С. 3005—3006. URL: http://www.history.org.ua/?termin=firkovych_avraam

⁷² Див. детальніше: Beit-Arié M. Supplement: The Forgery of Colophons and Ownership of Hebrew Codices and Scrolls by Abraham Firkowicz. // *Fakes and Forgeries of Written Artefacts from Ancient Mesopotamia to Modern China.* / Edited by Cécile Michel and Michael Friedrich. Berlin, Boston: De Gruyter, 2020. P. 195—206. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110714333-010>; Shapira D. Et tout le reste est littérature, or: Abraham Firkowicz, the Writer with a Chisel. // *Fakes and Forgeries of Written Artefacts from Ancient Mesopotamia to Modern China.* / Edited by Cécile Michel and Michael Friedrich. Berlin, Boston: De Gruyter, 2020. P. 173—194. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110714333-009>

⁷³ Про створення спеціальних єврейських секцій у кожному державному архіві в Україні наприкінці 1920-х — на початку 1930-х років, а також про прагнення Й. Ліберберга та І. Хінчина створити Центральний єврейський державний історичний архів див.: Меламед Е.И., Куповецкий М.С. Предисловие // *Документи по С. Куповецкий*; Рос. гос. гуманитар. ун-т и др. Киев : Дух і Літера, 2006.С. 16—18.

⁷⁴ Ф. 995, Гаркаві Авраам Якович (1835—1919) — філолог, історик, сходознавець, громадський діяч. Опис 1 [Електронна копія] / Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv. URL: <https://cdiak.archives.gov.ua/files/f.0995op.0001.pdf>

особовому фонді 340 «Гаркаві Авраам Якович»⁷⁵ (4202 од. зб., 1863–1912 рр.) та десятки документів, з якими або над якими міг працювати вчений, — одиниці зберігання в описах 5 і 6 фонду 321 «Колекція єврейських документів»⁷⁶ XV–XX ст. (загалом фонд має 7 описів, загальна кількість одиниць зберігання — 5632). Їх можна умовно назвати колекцією або ж зібранням А. Гаркаві. Зразки таких рукописів і друкованих творів А. Гаркаві з книжковими знаками (штампами) ІЄПК можна побачити в галереї цифрових копій титулів документів електронної документально-книжкової виставки⁷⁷ про вченого А. Гаркаві та його наукову діяльність і спадщину на порталі НБУВ. Окрім архіву самого вченого (персональні документи та листування), сюди входять рукописи, копії та виписки різного датування й різної локалізації. Також у відділі фонду юдаїки зберігаються західноєвропейські та російські видання з юдаїки XIX — початку XX ст. з власної бібліотеки А. Гаркаві, про що свідчить двомовний іврито-латиномовний штамп «BIBLIOTHECA HARKAVIANA»⁷⁸ на друкованих європейських виданнях з теперішніх фондів НБУВ.

Згадані вище документи мають, вочевидь, різне походження й були зібрані не виключно самим А. Гаркаві, який з 1873 по 1918 роки пропрацював у вже зазначеній бібліотеці в Санкт-Петербурзі спочатку бібліотекарем, а потім завідувачем відділу, підготував інвентарні описи та каталоги бібліотечної колекції східних рукописів, досліджував документи із зібрання А. Фірковича. Окрім того, ще в 1915 р. А. Гаркаві передав частину свого архіву до Єврейського історико-етнографічного товариства, фонди якого разом з матеріалами ТПЄ після ліквідації цих організацій були передані ІЄПК. Та частина згаданого зібрання рукописів, яку з певною обережністю можна назвати «колекцією Гаркаві», складається з таких

⁷⁵ Сергєєва І.А. Гаркаві Авраам Якович // Особові архівні фонди Інституту рукопису : Путівник / Нац. академія наук України. Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. Ін-т рукопису; Редкол.: О.С. Онищенко (відп. редактор), Г.В. Боряк, С.Г. Даневич (відп. секретар), Л.А. Дубровіна (заст. відпов. редактора), Н.М. Зубкова, Т.І. Ківшар, С.Г. Кулешов, В.Ю. Омельчук, Ю.А. Пінчук, П.Т. Тронько. Київ, 2002. С. 96–98. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0001837>

⁷⁶ Сергєєва І.А. Ф. 321. Колекція єврейських документів // Архіви, колекції та зібрання державних, громадських та релігійних установ у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: путівник. Київ, 2015. С. 240–243. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0002120>

⁷⁷ Гаркаві Авраам Якович (1835–1919) — орієнталіст, семітолог, історик. [Електронний ресурс]: електронна виставка / авт.-укл. Г.А. Ривкіна // Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського: офіц. сайт / Електронні виставки Інституту рукопису. Київ, 2020. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/node/5403>

⁷⁸ Сергєєва І.А., Горшихіна О.Ю. Книжкові знаки як джерело вивчення історії комплексних бібліотечних фондів // Рукописна та книжкова спадщина України. 1994. Вип. 2. С. 110. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/rks_1994_2_12

типів документів⁷⁹: авторські тексти А. Гаркаві, зокрема автографи та рукописи, що належали А. Гаркаві, та документи (зокрема книги⁸⁰), з якими він працював як дослідник і які залишилися в нього на момент смерті.

Для реконструкції інтелектуальної біографії вченого й дослідження загального корпусу рукописних єврейських документів, які вивчав семітолог А. Гаркаві і які тепер зберігаються не тільки у НБУВ, але й в інших книгозбірнях світу, є важливими вивчення каталогів і бібліографічних єврейських списків рукописів, що нині зберігаються у НБУВ. Донедавна вважалося, що головна праця А. Гаркаві – каталог єврейських рукописів – була втрачена після його смерті в 1919 р., але дослідження останніх років⁸¹ дають змогу вважати, що ця праця разом з «архівом Гаркаві» могла бути передана до Києва в 1930 р. разом з іншими матеріалами ІЄЕТ та ТПЄ. Серед таких матеріалів – каталоги рукописів, списки рукописів і друкованих видань, а також бібліографічні матеріали різного формату й походження. Частина з них дійсно є каталогами (або фрагментами каталогів), написаними почерком, що його можна ідентифікувати й атрибутувати⁸² як почерк А.Я. Гаркаві. Для дослідників величезний інтерес становлять каталоги та списки рукописів Першої і Другої колекцій А. Фірковича, адже вони дозволяють не лише дослідити наукову працю А. Гаркаві, але й реконструювати колись цілісне зібрання, яке тепер може в розпорошеному вигляді зберігатися в архівах і бібліотеках різних країн. В описах 5 і 6 фонду 321 «Колекція єврейських документів» співавтор цієї статті О. Хамрай ідентифікував 76 одиниць зберігання⁸³, які можна назвати такими каталогами, списками й бібліографічними матеріалами єврейських рукописів і книг.

У 1936 р. Інститут єврейської пролетарської культури було розформовано й перформатовано на Кабінет єврейської літератури, мови і фольклору при Академії

⁷⁹ Хамрай О.О. Єврейські рукописи, відомі як «зібрання Гаркаві» з Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського: до можливості каталогізації // XXII Сходознавчі читання А. Кримського... С. 10.

⁸⁰ Щеколдіна Н.О. «Bibliotheca Harkaviana» – декілька раритетів з бібліотеки А.Я. Гаркаві // Бібліотека. Наука. Комунікація. Стратегічні завдання розвитку наукових бібліотек : матеріали Міжнар. наук. конф., м. Київ, 3–5 жовт. 2017 р. / НАН України. Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Асоц. б-к України, Рада дир. наук. б-к та інформ. центрів-членів МААН. Київ, 2017. С. 192–195.

⁸¹ Хамрай О.О. Каталоги та списки єврейських рукописів у фондах Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського // Східний світ. 2017. № 3. С. 75. URL: <http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0000780419>

⁸² Там само. С. 75, 80, 81.

⁸³ Див. детальний список у статті: Хамрай О.О. Каталоги та списки єврейських рукописів у фондах Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського // Східний світ. 2017. № 3. С. 76–79.

наук УРСР (його часто в дослідженнях називають скорочено — «Кабінет єврейської культури») з окремою етнографічною і фольклорною секцією під керівництвом вченого-музикознавця Мойсея Береговського⁸⁴, а фонди Єврейської наукової бібліотеки ІЄПК практично повністю надійшли до Бібліотеки Академії наук (БАН — до 1934 р., потім ВБУ) УРСР. Таким чином, перед початком Другої світової війни фонди єврейського відділу БАН могли налічувати⁸⁵ понад 250 тисяч одиниць зберігання. На жаль, їх не встигли до кінця опрацювати⁸⁶. Відповідно, відсутність облікових даних станом на 1941 р. не дає можливості встановити точні втрати під час війни, адже велика частка фондів була вивезена нацистами⁸⁷ до Німеччини. Уже в перші дні окупації «група Кюнсберга»⁸⁸ вивезла понад 60 тисяч томів⁸⁹ юдаїки безпосередньо з БАН. Під час Другої світової війни лише частину фондів єврейського відділу БАН за розпорядженням радянської влади евакуювали до Уфи й повернули до Києва в 1944 р. Дослідження останніх десятиліть дозволяють віднайти частини колись єдиного архіву Інституту єврейської пролетарської культури, матеріали якого було по-грабіжницьки вивезено нацистами з Києва (ймовірно, з фондів БАН) до Німеччини. Після капітуляції нацистської Німеччини, внаслідок недостатнього розуміння союзниками провенансу викрадених нацистами матеріалів, частини архіву ІЄПК та Кабінету єврейської культури опинилися⁹⁰ в архіві Єврейського наукового інституту YIVO в Нью-Йорку (США) та Державному архіві Смоленської області (Росія).

⁸⁴ Про М. Береговського (1892–1961) див.: Сергєєва І.А. Береговський Мойсей Якович // [Електронний ресурс] / Редкол.: І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. Київ : Ін-т енцикл. досліджень НАН України, 2003. С. 484. URL: <https://esu.com.ua/article-39235>

⁸⁵ Історія відділу фонду юдаїки Інституту рукопису: до 100-річчя НБУВ» [Електронний ресурс]: електронна виставка / авт.-укл. Г.А. Ривкіна // Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського: офіційний сайт / Електронні виставки Інституту рукопису. Київ, 2018. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/node/4222>

⁸⁶ Дубровіна Л.А., Онищенко О.С. Історія Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, 1941–1964 / НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. Київ : Наук. думка, 2003. С. 45–46. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0001887>

⁸⁷ Див. детальніше: Грімстед П.К., Боряк Г. Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: Винищення архівів, бібліотек, музеїв. 2-ге вид. Львів: Вид. центр «Фенікс», 1992. С. 23, 49.

⁸⁸ Кот С.І. «ГРУПА КЮНСБЕРГА» [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г–Д / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України. Ін-т історії України. Київ : Наук. думка, 2004. С. 229. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Grupa_Kyunsberga

⁸⁹ Дубровіна Л.А., Онищенко О.С. Історія Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, 1941–1964. С. 55–59.

⁹⁰ Melamed E. The Fate of the Archives of the Kiev Institute of Jewish Proletarian Culture: Puzzles and Discoveries. East European Jewish Affairs Vol. 42, No. 2, August 2012. P. 104–105.

Після 1945 р. БАН отримала частину фондів Центральної єврейської бібліотеки ім. М. Вінчевського⁹¹, яка наприкінці 1930-х була позбавлена державного фінансування, а під час війни зазнала спочатку спеціального обстеження нацистами, а тоді пограбування й вивезення найцінніших фондів до Німеччини. Останнім надходженням до фондів єврейського відділу БАН була невелика (понад 1200 примірників), але цінна бібліотека ліквідованого в 1949 р. Кабінету єврейської літератури, мови і фольклору при Академії наук УРСР; також від Кабінету рукописний відділ БАН отримав⁹² унікальну колекцію експедиційних записів єврейської народної музики, зібраних під час експедицій 1912–1947 рр. етнографами Юлієм Енгелем⁹³, С. Ан-ським⁹⁴, Зіновієм Кісельгофом⁹⁵, Ісааком Лур'є⁹⁶ та Мойсеєм Береговським⁹⁷.

⁹¹ Центральна єврейська бібліотека ім. М. Вінчевського у Києві [Електронний ресурс]: електронна виставка / авт.-укл. Г.А. Ривкіна // Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського: офіц. сайт / Електронні виставки Інституту рукопису. Київ, 2016. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/node/3021>

⁹² Історія відділу фонду юдаїки Інституту рукопису: до 100-річчя НБУВ [Електронний ресурс]: електронна виставка / авт.-укл. Г.А. Ривкіна // Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського: офіційний сайт / Електронні виставки Інституту рукопису. Київ, 2018. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/node/4222>

⁹³ Про Ю. Енгеля (1868–1927) див. докладніше: Сергєєва І.А. Енгель Юлій Дмитрович // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. Київ : Ін-т енцикл. досліджень НАН України, 2009. URL: <https://esu.com.ua/article-17861>

⁹⁴ Про етнографічно-експедиційну діяльність С. Ан-ського див. детальніше: Сергєєва І. «...і ніколи не вимовляв імені Божого всує». Семен Ан-ський — організатор і популяризатор єврейської етнографії // Українознавство. 2005. № 1. С. 173–187.

⁹⁵ Про збирацьку етнографічну діяльність Зіновія (Зусмана) Кісельгофа (1878–1939), а також оцифровані зразки зібраних ним унікальних матеріалів єврейського музичного фольклору, які зараз зберігаються в Інституті рукопису НБУВ, див: Vol. 3 : Materials from the Zinovi Kiselgof Collection. Jewish Folk Music and Theater / Eds.-in-Chief: O. Onyschenko, V. Petrov ; notes by A. Kruchin, S. Shanoylo, L. Sholokhova, I. Serheyeva ; editing and design: I. Serheyeva, I. Kosyak, L. Sholokhova, N. Schekoldina. (Phonoarchive of Jewish Musical Heritage of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine). 2004. (Historical Collection of Jewish Musical Folklore 1912–1947 [звукзапис] / National Academy of Sciences of Ukraine. V.I. Vernadsky National Library of Ukraine, Institute for Information Recording. Kyiv) URL: <https://www.audio.ipri.kiev.ua/CD3.html>

⁹⁶ Про етнографічну експедиційну діяльність Ісаака Лур'є (1875–1930) та матеріали, що зберігаються в Інституті рукопису НБУВ див.: Sholokhova L. Songs of Palestinian Jews from the Collection of Isaac Lurie (1913) [Електронний ресурс] // Інститут проблем реєстрації інформації НАН України [офіц. сайт] URL: <https://www.audio.ipri.kiev.ua/aboutCD9.html>

⁹⁷ Про останні етнографічні експедиції Мойсея Береговського та оцифровані зразки зібраних ним унікальних матеріалів єврейського музичного фольклору, які зараз зберігаються в Інституті рукопису НБУВ, див: Historical Collection of Jewish Musical

У нинішніх фондах юдаїки Інституту рукопису НБУВ є книги та періодика з книжковими знаками (штампами) Інституту єврейської пролетарської культури та Кабінету єврейської мови, літератури та фольклору АН УРСР, а також рукописні фонди, які складаються, зокрема, з документів, отриманих із двох згаданих установ: ф. 322 «Колекція єврейського музичного фольклору»⁹⁸ (4047 од. зб., 1903–1947 рр., фонозаписи на воскових фоноциліндрах, нотні та текстові розшифровки до етнографічних експедицій, фонотеки Кабінету єврейської мови, літератури та фольклору АН УРСР тощо) та ф. 190 «Архів та зібрання рукописів Кабінету єврейської культури Академії наук УРСР»⁹⁹ (341 од. зб., 1890–ті рр.–1968 р.).

У 1950 р., коли відбувалася реорганізація Бібліотеки, відділ єврейської літератури було ліквідовано. З основних фондів вилучили єврейські стародруковані та сучасні книги, пресу й рукописи, а каталоги і картотеки знищили¹⁰⁰. Усі рукописні та друковані матеріали законсервували та передали до резервного бібліотечного фонду концентрації. Рідкісні зібрання з юдаїки були сховані й таким чином позбавлені уваги бібліотекарів і дослідників на сорок років. Відродження наукової юдаїки¹⁰¹ в Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського відбувалося

Folklore 1912–1947 / National Academy of Sciences of Ukraine, Vernadsky National Library of Ukraine, Institute for Information Recording. Kyiv: Institute for information recording, 2020. Vol. 12: Moisei Beregovskii's Last Expeditions to the Towns and Villages of Ukraine (1940–1946) / Discs created by collective of authors: Vyacheslav Petrov, Andriy Kruchin, Semen Shanoylo, Igor Kosyak, Lyudmyla Sholokhova, Lyudmyla Egupova, Tetyana Batanova (Sound Documents from the Phonoarchive of Jewish Musical Heritage Vernadsky National Library of Ukraine) [Електронний ресурс] // Інститут проблем реєстрації інформації НАН України [офіц. сайт] URL: <https://www.audio.ipri.kiev.ua/CD12.html>

⁹⁸ Сергєєва І.А. Ф. 322. Колекція єврейського музичного фольклору // Архіви, колекції та зібрання державних, громадських та релігійних установ у фондах Інституту рукопису... С. 244–245. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0002120>

⁹⁹ Сергєєва І.А. Ф. 190. Архів та зібрання рукописів Кабінету єврейської культури Академії наук УРСР // Архіви, колекції та зібрання державних, громадських та релігійних установ у фондах Інституту рукопису... С. 155–157. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0002120>

¹⁰⁰ Бодак О.П., Зубкова Н.М., Ривкіна Г.А, Степченко О.П. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : історичний нарис // Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. 1918–2018: монографія / авт.-уклад. О.П. Бодак, О.М. Гальченко, Л.В. Гарбар, Г.А. Ривкіна, О.П. Степченко; відп. ред. Л.А. Дубровіна. Київ, 2018. С. 24.

¹⁰¹ Див. детальніше: Батанова Т.О. Відродження наукової юдаїки в Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського (1990–2021) // Бібліотека. Наука. Комунікація. Від управління ресурсами – до управління знаннями: матеріали Міжнар. наук. конф. (5–7 жовт. 2021 р.) / НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Асоц. б-к

завдяки копіткій праці співробітників бібліотеки¹⁰² починаючи з 1990 року. Відділ фонду юдаїки було створено у складі Інституту рукопису в 1992 р. спочатку як сектор сходознавства, а пізніше, в 2002 р., реорганізовано в науково-бібліотечний відділ під керівництвом Ірини Сергєєвої (1992–2019)¹⁰³, яка фактично присвятила своє життя поверненню української юдаїки до світової наукової спільноти. Головним завданням відділу є збирання, наукове опрацювання, зберігання та наукове дослідження єврейської книжкової та рукописної спадщини.

До складу теперішнього зібрання відділу фонду юдаїки входять рідкісні єврейські рукописи різними мовами XIV – початку XX ст. з таких фондів: ф. 321 «Колекція єврейських документів» (5632 од. зб.), особових фондів семітолога Аврама Яковича Гаркаві (ф. 340, 4202 од. зб., 1863–1912 рр.), письменника та етнографа Семена Ан-ського (Раппопорта)¹⁰⁴ (ф. 339, 1335 од. зб., 1884–1918 рр.). Ще три рукописних зібрання з юдаїки зберігаються у складі фондів Інституту рукопису НБУВ: це особовий фонд видатного єврейського письменника Шолом-Алейхе-ма¹⁰⁵ (ф. 189, 35 од. зб., 1876–1946 рр.), а також ф. 322 «Колекція єврейського музичного фольклору»¹⁰⁶ (4047 од. зб., 1903–1947 рр., фонозаписи на воскових фоноциліндрах, описи народних театралізованих вистав (*пурімшпілів*), нотні та текстові розшифровки до етнографічних експедицій З. Кісельгофа, М. Берегов-

України, Рада дир. наук. б-к та інформ. центрів акад. наук – членів МААН; відп. за вип. М.В. Іванова. Київ, 2021. С. 748–751.

¹⁰² Див.: Колекції та зібрання юдаїки: наукове описування, дослідження, створення наукових каталогів та електронних ресурсів // Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: формування фонду, науково-дослідницька та науково-інформаційна діяльність, створення електронного ресурсу (2000–2021): монографія / авт. кол.: Т.О. Батанова, О.П. Бодак, О.М. Гальченко, Л.В. Гарбар, Л.А. Дубровіна, Н.М. Зубкова, Т.В. Коваль, І.С. Корчемна, О.П. Степченко, А.М. Сукало; НАН України. НБУ ім. В.І. Вернадського. Ін-т рукопису. Київ, 2021. С. 135–158. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0004198>

¹⁰³ Черноіваненко В.В. Ірина Сергєєва і її внесок у розвиток академічної юдаїки в Україні // Бібліотека. Наука. Комунікація. Від управління ресурсами – до управління знаннями: матеріали Міжнар. наук. конф. (5–7 жовт. 2021 р.) / НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Асоц. б-к України, Рада дир. наук. б-к та інформ. центрів акад. наук – членів МААН; відп. за вип. М.В. Іванова. Київ, 2021. С. 775–778.

¹⁰⁴ Сергєєва І.А. Ан-ський Семен Якимович // Особові архівні фонди Інституту рукопису: Путівник... Київ, 2002. С. 15–18. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0001837>

¹⁰⁵ Сергєєва І.А. Шолом-Алейхем // Особові архівні фонди Інституту рукопису: Путівник... Київ, 2002. С. 601–602. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0001837>

¹⁰⁶ Сергєєва І.А. Ф. 322. Колекція єврейського музичного фольклору // Архіви, колекції та зібрання державних, громадських та релігійних установ у фондах Інституту рукопису... Київ, 2015. С. 244–245. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0002120>

ського, фонотеки Кабінету єврейської мови, літератури та фольклору АН УРСР) та ф. 190 «Архів та зібрання рукописів Кабінету єврейської культури Академії наук УРСР»¹⁰⁷ (341 од. зб., 1890-ті рр. – 1968 р.).

Варто зазначити, що під час атрибуції й наукового опису єврейських рукописів важливу роль відіграє коректне визначення приналежності почерку¹⁰⁸, яким виконано рукопис тієї чи іншої школи письма. Для єврейської рукописної традиції не притаманна наявність спеціальних установ для створення рукописів, за винятком тих випадків, коли рукописи створювали учні талмудичних шкіл¹⁰⁹. Зазвичай рукописи створювали окремі переписувачі¹¹⁰: професійний переписувач-копіїст на замовлення (наприклад, професійний переписувач сувою Тори – *софер*¹¹¹) або ж просто письменний єврей для власних потреб. Утім, уже із середнього середньовіччя історично склалися певні традиційні типи почерку єврейських рукописів¹¹²: ашкеназький, італійський, сефардський, візантійський, східний та єменський. Також для єврейської рукописної традиції характерними є три різновиди письма: квадратний, напівкурсив і курсив¹¹³. Кожен з різновидів має свої особливості в межах окремого почерку й застосовується залежно від сфери використання письма. Квадратний різновид застосовували для написання сакральних текстів. Напівкурсив (його також називають мішнаїтським, або рабиністичним, письмом) – для копіювання й переписування більшості інших текстів. Курсив – для особистих потреб (листування, нотаток¹¹⁴ тощо).

¹⁰⁷ Сергєєва І.А. Ф. 190. Архів та зібрання рукописів Кабінету єврейської культури Академії наук УРСР // Архіви, колекції та зібрання державних, громадських та релігійних установ у фондах Інституту рукопису... Київ, 2015. С. 155–157. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0002120>

¹⁰⁸ Хамрай О.О. Застосування формалізованого аналізу почерків при описанні єврейських рукописів (доба середньовіччя – XVIII ст.): дис... канд. філол. наук. Київ, 1999. 184 с.

¹⁰⁹ Beit Arie M. The Making of the Medieval Hebrew Book: Studies in Palaeography and Codicology. Jerusalem: Magnes Press, 1993. P. 12.

¹¹⁰ Beit-Arié M. Hebrew Codicology: Tentative Typology of Technical Practices Employed in Hebrew Dated Medieval Manuscripts. Jerusalem: Israel Academy of Sciences and Humanities. 1981. (Reprint. Originally published: Paris : Institut de Recherche et d'Histoire des Textes, 1977.) P. 11.

¹¹¹ Про традицію створення сувою Тори див.: Кержнер А. Традиції та побут євреїв України. Нариси з історії та культури євреїв України. Київ : Дух і Літера, 2005. С. 285.

¹¹² Beit Arie M. The Making of the Medieval Hebrew Book: Studies in Palaeography and Codicology. Jerusalem: Magnes Press, 1993. P. 15.

¹¹³ Див. ілюстрацію різновидів письма тут: Хамрай О. До питання формалізації типів почерку єврейських рукописів // Східний світ. № 2. 1995 (№ 1. 1996). С. 130.

¹¹⁴ Richler B. Hebrew Manuscripts: A Treasured Legacy / General editor Rabbi A. Shoshana. Cleveland/Jerusalem: Ofeq Institute, 5750/1990. P. 26.

Серед колекції єврейських рукописних документів Інституту рукопису варто окремо відзначити зібрання *пінкасім*, яке налічує 110 одиниць зберігання¹¹⁵ (109 од. зб. опису 1 фонду 321 і одна одиниця зберігання¹¹⁶ з фонду 321, опис 5). За своїм складом це зібрання є унікальним, оскільки більша його частина походить з регіонів України та датується кінцем XVIII – першою чвертю XX ст., відтак для науковців, які досліджують історію єврейських громад України, це зібрання є неоціненною джерельною базою для вивчення історії єврейських громад України. Атрибуцію, первинні історико-кодикологічні дослідження та обліковий опис зібрання пінкасів здійснили О.О. Хамрай, І.А. Сергєєва та Г.А. Ривкіна. Унікальні історичні відомості з життя громад, а також чудове художнє оздоблення, виконане народними майстрами, стало предметом багатьох наукових розвідок, опублікованих співробітниками відділу.

На сьогодні зібрання пінкасів у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського є одним з найзначніших подібних зібрань у світі – поряд з найбільшим зібранням¹¹⁷ Національної бібліотеки Ізраїлю та Центрального архіву єврейського народу (Єрусалим), де зберігаються близько 150 пінкасів (згадані ізраїльські установи постійно поповнюють свої колекції). Поодинокі зразки або фрагменти пінкасів єврейських громад¹¹⁸ зберігаються також в архіві Єврейського наукового інституту YIVO у Нью-Йорку (США).

Пінкас (з івриту – «записна книга», «записник», у множині івритом – *пінкасім*) – актова, записна книга єврейської громади або ж певного товариства в межах єврейської громади, в якій фіксують різні адміністративні відомості чи важливі події з життя цієї громади або товариства, протоколи засідань правління громади чи товариства, списки членів громади чи товариства тощо. Зазвичай мовою ведення пінкаса була давньоєврейська (іврит), але також могли бути внесені записи (прізвища, географічні назви) іншими єврейськими (наприклад, їдишем) міс-

¹¹⁵ Див. опис пінкасів і перелік у статті: Хамрай О.О. Зібрання записних книг єврейських громад у фондах Інституту рукопису НБУВ // Східний світ. 2016. № 2–3. С. 130, 133–137. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Skhs_2016_2-3_15

¹¹⁶ Відділ фонду юдаїки Інституту рукопису НБУВ. Ф. 321. Оп. 5. Од. зб. 322 «[А. Гаркаві]. Коректурні аркуші з литовського пінкаса з виправленнями А. Гаркаві. [XIX–XX ст.]».

¹¹⁷ Teller A. The Eastern European Pinkas Kahal: Image and Reality [Electronic resource] // The Librarians: The blog of the National Library of Israel. Posted June 18, 2019. URL: <https://blog.nli.org.il/en/pinkasim/>

¹¹⁸ Див., наприклад, оцифровані пінкаси з польських містечок у фондi RG 87 документальних матеріалів єврейського історика Шимона Дубнова: Dubnow, Simon (1860–1941). Papers [Electronic resource] // YIVO Digital Archive on Jewish Life in Poland. URL: <http://polishjews.yivoarchives.org/archive/?p=collections/classifications&id=9000087>

цевими мовами. Під впливом історичних подій різновиди та зміст пінкасів могли змінюватися¹¹⁹, зокрема після масового винищення європейського єврейства за часів Голокосту представники єврейської діаспори могли створювати спеціальні меморіальні пінкаси про життя єврейських громад до Другої світової війни.

Уже наприкінці XIX ст. історики наголошували на цінності пінкаса як історичного джерела, адже це була «рукописна пам'ятна або актова книга будь-якої єврейської громади, установи, громадської спілки або релігійного братства»¹²⁰. У межах смуги єврейської осілості¹²¹ Російської імперії пінкаси обов'язково вели єврейські кагальні управління в усіх містах і містечках з єврейським населенням до їхнього скасування 1884 р., а також єврейські поховальні братства (*Хевра кагіша*) як найважливіші з єврейських громадських установ. Окрім того, в різних місцях, зокрема у великих добре упорядкованих громадах, існували особливі пам'ятні книги різних громадських спілок, таких як «Благочинні спілки», «Товариства догляду за хворими», «Спілка тих, хто виряджав померлих» тощо. Подекуди в одному й тому самому місті вели свої особливі «літописи» різні синагоги¹²² та молитовні дома.

Інформаційний потенціал пінкаса є досить значним не лише для вивчення єврейського самоврядування, історії функціонування різних громадських спілок і благодійних організацій, але й для дослідників локальної історії міст і містечок, а також для книгознавців, археографів і мистецтвознавців, які вивчають художнє оздоблення¹²³ рукописних пам'яток. У пінкасі можна зустріти не лише соціальні записи з життя єврейської громади, але й записи про більш ранні події, пов'язані з найбільш важливими або пам'ятними подіями з життя громади. Відтак на сторінках пінкасів поруч з поточними записами, списками членів громади, *міцвот* (почесні обов'язки та вчинки щодо їх виконання) кожного члена, фінансовими розрахунками, рабинськими декретами можна знайти також відомості про

¹¹⁹ Про трансформацію та значення пінкаса в історії східноєвропейського єврейства див.: Bartal I. The Pinkas: From Communal Archive to Total History. *Polin Studies in Polish Jewry*. Vol. 29. 2017. С. 21–40.

¹²⁰ Дубнов С. Об изучении истории русских евреев и об учреждении русско-еврейского исторического общества // *Восход*. С.-Петербург, 1891. Т. 4/9. С. 47.

¹²¹ Любченко В.Б. СМУГА ОСІЛОСТІ, смуга постійної єврейської осілості [Електронний ресурс] // *Енциклопедія історії України* / Інститут історії України. Національна академія наук України. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Mezha_osilosti

¹²² Дубнов С. Об изучении истории русских евреев и об учреждении русско-еврейского исторического общества // *Восход*. С.-Петербург, 1891. Т. 4/9. С. 47.

¹²³ Див.: Сергеева І.А. Историко-книгознавчий аналіз та археографічний опис єврейських декорованих рукописних пам'яток України XVIII – початку XX ст.: дис ... канд. іст. наук. Київ, 1998. 252 арк.

війни, погроми, епідемії, пожежі тощо. Усі покарання та вирoki щодо членів громади, які виносилися громадою, також записували до пінкасів. При цьому при- суд, занесений до записника, був остаточним рішенням і мав бути виконаним не лише покараним, але й усіма членами громади.

В єврейській громаді пінкас мав значення не лише як важлива історична актова книга, але й цінувався як пам'ятка, що має особливу магічну силу. Один з учас- ників експедицій С. Ан-ського Авром Рехтман ¹²⁴ у своїй книзі «Єврейська ет- нографія та фольклор: спогади про етнографічну експедицію, проведену С. Ан- ським» ¹²⁵ наводить багато зібраних у містечках сказань про чудодійну силу пін- касів: існували повір'я, що в будинку, де зберігається пінкас, ніколи не станеться пожежа. Також що ці книги мають цілющу силу: так, коли хворів хтось із членів громади, пінкас приносили до помешкання і клали його під голову хворому, це ж робили під час складних пологів.

Аналіз оригінальних рукописних пінкасів та рукописних копій з них, що збері- гаються нині в Інституті рукопису НБУВ, показує, що більшість — понад 80 оди- ниць — географічно походить з різних регіонів України, переважно від єврейських громад Волині, Поділля та Київщини, є також пінкас з Одеси. Чи не найбільша кількість пінкасів у зазначеному зібранні походить з Бердичева, Києва та Київ- щини. Ми не можемо знати достеменно, скільки з пінкасів, що нині зберігаються у фонді юдаїки НБУВ, були зібрані під час етнографічних експедицій С. Ан-ського в 1912–1914 рр. Однак деякі з них можна точно визначити на підставі «Альбому єврейської художньої старовини» ¹²⁶ — це пінкаси зі Старокостянтинова ¹²⁷, Копи- чинців ¹²⁸, Кам'янця ¹²⁹ (Кам'янця-Подільського).

¹²⁴ Про Аврома Рехтмана (1890–1972) див. детальніше: Lifshits Y. Rekhtman, Avrom [Електронний ресурс] // Der Leksikon fun der nayer yidisher literatur (Biographical Dictionary of Modern Yiddish Literature) / The Congress for Jewish Culture. URL: <https://congressforjewishculture.org/people/485/Rekhtman-Avrom-1890-February-1-1972>

¹²⁵ Rekhtman A. Yidishe etnografie un folklore: zikhroynes vegn der etnografisher ekspedit- sye, ongefirt fun Sh. An-ski. Buenos-Ayres: Yivo, 1958. Z. 195 [цифрова електронна копія] URL: [https://www.yid- dishbookcenter.org/collections/yiddish-books/spb-nybc200744/rechtman-abraham-yidishe-etnografye-un-folklor-zikhroynes-vegn-der](https://www.yiddishbookcenter.org/collections/yiddish-books/spb-nybc200744/rechtman-abraham-yidishe-etnografye-un-folklor-zikhroynes-vegn-derhttps://www.yid- dishbookcenter.org/collections/yiddish-books/spb-nybc200744/rechtman-abraham-yidishe-etnografye-un-folklor-zikhroynes-vegn-der) (ідишем)

¹²⁶ Сергєєва І.А. Семен Ан-ський та єврейський світ Східної Європи початку ХХ ст. // Сергєєва І.А. Архівна спадщина Семена Ан-ського у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Київ : Дух і Літера, 2006. С. 23.

¹²⁷ ВФЮ ІР НБУВ. Ф. 321. Оп. 1. Од. зб. 86.

¹²⁸ Там само. Од. зб. 44.

¹²⁹ Там само. Од. зб. 33.

Зазвичай місцезнаходження громади або товариства прямо не вказується або прив'язане до синагоги, чия громада вела записи, хоча є винятки. Наприклад, у записній книзі товариства «доброчесного притулку»¹³⁰ на титулі міститься інформація про те, що власне притулок знаходиться на єврейському базарі в м. Києві, а на арк. 17–20 наведено список тих, хто заснував товариство 26 травня 1921 р.¹³¹, на єврейське свято Лаг ба-Омер (5681 р. за юдейським календарем). Решта пінкасів із зібрання відділу фонду юдаїки репрезентує життя громад і товариств Петербурга, Мінська (хоч це, ймовірно, виконані в Мінську копії з Пінкасів Великого Литовського Вааду), Мітави (Єлгави), Дубровна, є навіть копія пінкасу з Мілана.

Як ми вже зазначили вище, хронологічні рамки походження зібрання пінкасів з фондів юдаїки НБУВ доволі широкі: від XVII ст. до 1925 р., а кожен таку записну книгу могли вести протягом століть. Найпізніший запис міститься в пінкасі поховального братства з м. Мирополя¹³² (1790–1925). Найдавніша оригінальна актова книга починається із записів 1653 р. — записна книга караїмської громади м. Кафи (Феодосії)¹³³, а найдавнішими копіями є дві одиниці зберігання — виписки з Литовського пінкаса з м. Гродна, датовані 1623 р. (копії XIX ст., зроблені в Мінську¹³⁴).

Мовою ведення пінкаса традиційно була гебрайська (іврит), тією ж мовою писався й статут. Проте в зібранні Інституту рукопису є приклад винятку із цього правила — пінкас бердичівського благодійного товариства «Любові до ближніх»¹³⁵, статут і більшість записів якого написано їдишем.

Щодо структури ведення записів у пінкасах, то зазвичай після титульного аркуша (часом в єврейських записних книгах наявні навіть два чи три титули) обов'язково йде аркуш, на якому записується подяка Богові та благословення. Наступний, після благословення, розділ — це статут громади чи товариства, де зазначаються засади заснування та діяльності, особливості традицій, релігійних служб і обрядів, права членства та покладені на членів обов'язки тощо. Ця частина пінкаса є надзвичайно важливою для дослідників історії євреїв і краєзнавців. Наприклад,

¹³⁰ ВФЮ ІР НБУВ, Ф. 321. Оп. 1. Од. зб. 42. Арк. 1.

¹³¹ Див. ілюстрації 1а та 1б із цифровими копіями аркушів рукопису у статті: Хамрай О.О. Зібрання записних книг єврейських громад у фондах Інституту рукопису НБУВ // Східний світ. 2016. № 2–3. С. 138.

¹³² ВФЮ ІР НБУВ, Ф. 321. Оп. 1. Од. зб. 64.

¹³³ Там само. Од. зб. 35.

¹³⁴ Там само. Од. зб. 55 і од. зб. 56.

¹³⁵ ВФЮ ІР НБУВ, Ф. 321. Оп. 1. Од. зб. 93; див. також ілюстрацію 3 з опублікованою копією аркуша рукопису у статті: Хамрай О.О. Зібрання записних книг єврейських громад у фондах Інституту рукопису НБУВ // Східний світ. 2016. № 2–3. С. 138.

у пінкасі Великої синагоги Старокостянтинова¹³⁶ у статуті записано, що служба й молитва в синагозі відбуваються за ашкеназійським (тобто ортодоксальним у східноєвропейському юдаїзмі¹³⁷) обрядом, що було важливим, оскільки більшість громад України на середину XIX ст. були прихильниками хасидизму¹³⁸ і лише окремі дотримувалися традиційного, ортодоксального, юдаїзму.

Після статуту до пінкасу вносили протокольні записи про засідання громади, виконання членами своїх обов'язків, повсякденні справи або окремі випадки, події, розподіл оподаткування, відомості про прийняття нових членів до товариства або виключення старих, подяки та покарання. Після протоколів зазвичай подано списки членів громади чи товариства. Право вносити прізвища до списків мали лише особи, обрані для ведення пінкасу. Варто також зазначити, що ім'я людини, яка завинила перед громадою, викреслювали з пінкаса й більше ніколи в ньому не згадували. Після списків членів громади, в окремих випадках чи в разі необхідності, могли записати відомості про нетрадиційні події або ж умістити спеціальні документи, бланки чи інші записи.

Декорування рукописних записних книг єврейських громад і товариств не було обов'язковим правилом, але оскільки члени громади ставилися до них як до важливих документів, а також надавали пінкасім магічного значення, то цілком зрозумілим було прагнення відповідно прикрасити ці громадські документи. До оздоблення пінкасім залучали, вочевидь, не лише писців, але й народних майстрів-художників, які, на жаль, не залишили своїх підписів. У зібранні відділу фонду юдаїки є 20 декорованих пінкасів¹³⁹. Один з таких майстерно оздоблених рукописів – пінкас релігійної школи «Талмуд-Тора» м. Копичинці (1873–1889 рр.) – представлений в оцифрованому вигляді як унікальний зразок рідкісної руко-

¹³⁶ ВФЮ ІР НБУВ. Ф. 321. Оп. 1. Од. зб. 86.

¹³⁷ Про релігійні течії в юдаїзмі див.: Луцюк М.В. Юдаїзм // Велика українська енциклопедія. [Електронний ресурс] URL: <https://vue.gov.ua/Юдаїзм>

¹³⁸ Ісаєвич Я.Д. ХАСИДИЗМ [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 10: Т–Я / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України. Ін-т історії України. Київ : Наук. думка, 2013. С. 363. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Khasydyzm>

¹³⁹ Аналіз декорування та ілюстрації із зображенням оздоблення пінкасів із зібрання Інституту рукопису див. у статті: Сергєєва І.А. Художнє оздоблення єврейських рукописних пам'яток України кінця XVIII – першої чверті XX ст.: традиції і побутування (на матеріалах колекції Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського) // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв: зб. наук. пр. Харків: ХДАДМ, Центр Сходознавства, 2010. (Мистецтвознавство, № 8: Сходознавчі студії, вип. 3: Єврейське мистецтво і український контекст. Обрії традиційної художньої культури). С. 199–235.

писної спадщини на сайті «Світова цифрова бібліотека»¹⁴⁰ Бібліотеки Конгресу США та електронному ресурсі «Цифрова бібліотека історико-культурної спадщини»¹⁴¹ НБУВ.

Пінкаси походженням з України досі доволі рідко вводили до наукового обігу, можливо, через певну пострадянську упередженість щодо єврейських документів і єврейських студій як чогось, що не стосується історії України, а також через брак знання єврейських мов. Здебільшого дослідники вивчали записники єврейських громад Білорусі, Литви та Польщі, що зберігалися в бібліотеках і музеях Європи, а також Ізраїлю. В останні роки спостерігаються невеликі позитивні тенденції в цьому напрямі, зокрема завдяки заснуванню програм з юдаїки в українських університетах. Так, уже є написана й успішно захищена кваліфікаційна магістерська робота з історії на тему «Діяльність єврейських благодійних товариств Бердичева у 1844–1917 рр.»¹⁴²: основною джерельною базою для дослідження магістрантки Ксенії Єрофєєвої стали 11 пінкасів¹⁴³ різних бердичівських благодійних товариств із зібрання Інституту рукопису.

Окрім пінкасів, у ф. 321, описах 5–6¹⁴⁴, зберігається також колекція рукописних книг та документів XIV – першої половини XX ст. арамейською, гебрійською (давнім івритом), арабською, німецькою, французькою та російською мовами, різного походження. Це фрагменти коментарів до релігійних текстів, теологічних диспутів між караїмами та рабиністами, збірники молитов, зокрема молитов за караїмським обрядом, рукописні фрагменти Танаху та сувоїв Тори, книги кабалістичного

¹⁴⁰ Pinkas of the Talmud Torah Religious School from Kopychintsy. [1873–1889] Pdf / V.I. Vernadsky National Library of Ukraine [holder]. // Illuminated Manuscript of Europe. World Digital Library <https://www.wdl.org/en/item/11806/>

¹⁴¹ Пінкас релігійної школи «Талмуд-Тора» містечка Копичинці (Східна Галичина, Україна). 1873–1889. Копичинці. 8 арк. 370 × 240 мм. Оригінал, рукопис, чорнила, гуаш. Ф. 321. Оп. 1. Од. зб. 44 // Цифрова бібліотека історико-культурної спадщини. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського [Електронний ресурс]. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0000032>

¹⁴² Єрофєєва К.С. Діяльність єврейських благодійних товариств Бердичева у 1844–1917 рр.: магістерська робота / наук. керівниця: К.Л. Диса, К.В. Малахова; Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». Київ, 2021. 103 с. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/0239336c-e757-42df-a51d-c2ce869b2418>

¹⁴³ ВФЮ ІР НБУВ. Ф. 321. Оп. 1. Од. зб. 11–21.

¹⁴⁴ Про єврейські рукописи східного походження в описах 5–6 співавтор цієї статті публікував огляд (Хамрай О.О. Єврейські рукописи східного походження у фондах НБУВ // Східний світ. № 1. 2008. С. 47–49). У цьому тексті розділу монографії розширено інформацію про авторів і рукописи, а також уточнено номери одиниць зберігання відповідно до робочої редакції описів 5–6 станом на 2023 р.

змісту, рукописні копії творів релігійних мислителів, фольклорні матеріали, фрагменти лінгвістичних та історичних творів переважно близькосхідного походження.

Зупинімося детальніше на характеристиці й огляді біблійних текстів у рукописному зібранні відділу фонду юдаїки Інституту рукопису НБУВ. Варто зазначити, що в державних і приватних архівах та бібліотеках світу збереглося дуже мало (менше трьохсот рукописів гебрайською, грецькою та арамейською мовами ¹⁴⁵) автентичних документів біблійних часів, що відображають оригінальну форму текстів Старого Заповіту. Решта збережених рукописних біблійних текстів – це копії, цитати, алюзії в перекладах, коментарях і авторських творах біблійної тематики. Відтак дослідження рукописних документів, що відображають біблійні тексти, мають велике значення для істориків, палеографів, лінгвістів, культурологів.

У відділі фонду юдаїки Інституту рукопису НБУВ зберігається доволі багато рукописів різного походження, що містять біблійний текст мовами оригіналу (гебрайська й арамейська), а також переклади біблійних текстів, коментарі й тлумачення цих текстів. Станом на сьогодні у фонді 321, описи 5 і 6, налічуються 32 одиниці зберігання ¹⁴⁶, що містять оригінальний біблійний текст гебрайською та арамейською. Згадані рукописи можна розподілити на дві групи. До першої належать фрагменти сувоїв Тори ¹⁴⁷ й деякі інші тексти, які використовують у релігійній практиці юдаїзму. Серед останніх варто згадати два невеликі за розміром сувої ¹⁴⁸ мезузи ¹⁴⁹, що містять за юдейською традицією текст двох із трьох частин молитви «Шма Ізраель» (Второзаконня 6:4–9 та 11:13–21) й написані на пергамені, а також сувої з повним текстом Книги Естер ¹⁵⁰.

До другої групи варто віднести біблійні рукописи у вигляді кодексів, виконані за масоретською традицією. У зібранні ВФЮ є декілька повних текстів і фрагментів П'ятикнижжя й окремих біблійних книг, що не входять до П'ятикнижжя – Книга

¹⁴⁵ Lange A., Weigold M. *Biblical Quotations and Allusions in Second Temple Jewish Literature*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2011. (Journal of Ancient Judaism. Supplements. Band 5). P. 15.

¹⁴⁶ Див. списки та зразки канонічних і неканонічних біблійних текстів у рукописних фондах НБУВ у статті: Хамрай О.О. Біблійні тексти у зібраннях відділу фонду юдаїки Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського // *Східний світ*. № 3. 2018. С. 61–67. DOI: <https://doi.org/10.15407/orientw2018.03.058>

¹⁴⁷ ВФЮ ІР НБУВ. Ф. 321. Оп. 5. Од. зб. 864, 876–878, 881–889, 1025.

¹⁴⁸ Там само. Од. зб. 874, 875.

¹⁴⁹ Про мезузу див.: Валах С.І. Мезуза // *Велика українська енциклопедія*. [Електронний ресурс] URL: <https://vue.gov.ua/Мезуза>

¹⁵⁰ ВФЮ ІР НБУВ. Ф. 321. Оп. 5. Од. зб. 879, 880.

Ісуса Навина¹⁵¹, частини Книги пророка Ісаї¹⁵² та Книги Самуїла¹⁵³. Більшість подібних документів у теперішньому фонді ВФЮ ІР — це фрагменти в один або два аркуші. Серед повнотекстових документів як приклад варто навести рукописне П'ятикнижжя XIV ст.¹⁵⁴ Більшість згаданих вище рукописів обох груп написані за усталеною традицією юдаїзму на пергамені.

У фонді також зберігаються документи, що містять коментарі біблійних текстів гебрійською, а також переклади й коментарі цих текстів арамейською, арабською та європейськими мовами й авторські тексти біблійної тематики. Частина документів поряд з перекладами й коментарями містить певні частини біблійного тексту. У зібранні є фрагмент тексту Книги Второзаконня¹⁵⁵ мовою оригіналу (гебрійською) з арамейським перекладом — Таргумом Онкелоса, що розміщений поруч з оригіналом. Натомість інший рукопис¹⁵⁶ з опису 6 містить початок Книги Левіт гебрійською мовою, написаний квадратним письмом, під яким розташовано рядок, який є перекладом речення на арабську мову і написаний рабиністичним напівкурсивом з розділовим знаком (:), характерним для квадратного письма під час написання оригінального біблійного тексту. Нижче йде коментар біблійного тексту арабською мовою, подекуди зі знаками вокалізації й діакритики, які використовують в арабській графіці. Також є рукописи, де оригінальний біблійний текст гебрійською мовою супроводжується коментарями арабською мовою в арабській графіці. Серед таких документів — фрагмент рукопису з текстом Пріповістей Соломона 30:33¹⁵⁷ гебрійською мовою з коментарем арабською мовою.

Окрім класичних, канонічних, біблійних текстів, у зібранні юдаїки Інституту рукопису є також документи, що містять тексти, які безпосередньо не входять до відомих канонів, однак вплинули на обряди юдейської та християнської релігійних традицій. Зокрема, варто згадати про рукопис¹⁵⁸ із фрагментом юдейського мідраша, відомого як «Сувій Антіоха»¹⁵⁹, який не входить до канонічних юдейських чи християнських текстів, однак описує події, згадувані в Макавейських книгах, що входять на правах другоканонічних книг у Старий Заповіт християнства східного обряду.

¹⁵¹ ВФЮ ІР НБУВ. Ф. 321. Оп. 5. Од. зб. 865.

¹⁵² Там само. Од. зб. 868.

¹⁵³ Там само. Од. зб. 867.

¹⁵⁴ Там само. Од. зб. 863.

¹⁵⁵ Там само. Од. зб. 870.

¹⁵⁶ ВФЮ ІР НБУВ. Ф. 321. Оп. 6. Од. зб. 97.

¹⁵⁷ Там само. Од. зб. 67.

¹⁵⁸ ВФЮ ІР НБУВ. Ф. 321. Оп. 5. Од. зб. 522.

¹⁵⁹ Ginzberg L. ANTIOCHUS, SCROLL OF [Electronic resource] // JewishEncyclopedia.com. URL: <https://www.jewishencyclopedia.com/articles/1596-antiochus-scroll-of>

Найбільшу частину матеріалів опису 5 ф. 321 становлять коментарі релігійних текстів різних періодів, переважно XVII–XVIII ст., матеріали талмудичного, полемічного й літургійного характеру, а також фрагменти кабалістичних книг і коментарів. Серед останніх варто згадати рукописну копію XIX ст. праці каббаліста Хаїма Вітала¹⁶⁰ «Ец Хаїм»¹⁶¹ («Дерево життя»), тлумачення й коментарі на кабалістичні книги «Зогар», виконані у Вероні 1746 р.¹⁶² та в середині XVIII ст. рабі Еліягу бен Шломо з Вільного¹⁶³ (Віленським гаоном¹⁶⁴), тощо.

Особливий інтерес у сучасних дослідників юдаїки викликає також невідомий раніше текст з так званої «практичної кабали» («дозволеної юдейської магії»¹⁶⁵) – рукопис XVIII ст. «Книга бажання»¹⁶⁶, автором якого є Гілель (сам автор так називає своє ім'я), мандрівний народний цілитель *бааль-шем*¹⁶⁷, який описує свої магичні практики в подорожах Волинню, Поділлям, Галичиною й Підляшшям. Рукописний кодекс першої половини XVIII ст. написаний ашкеназьким напівкурсивом (з використанням квадратного письма) переважно гебрійською мовою, з певними вставками їдишем, а також слов'янським мовним компонентом (близьким до польської та української мов) та, ймовірно, латиною. Хоча цьому рукопису й окремим аспектам його змісту вже були присвячені статті¹⁶⁸, презентація і практичне заняття¹⁶⁹ на міжнародній дослідницькій майстерні, а також ґрунтовне магістер-

¹⁶⁰ Каббаліст і поет Хаїм Вітал (1543–1620) відомий тим, що записав і розвинув ідеї вчення свого вчителя Іцхака Лурії у книзі «Ец Хаїм».

¹⁶¹ ВФЮ ІР НБУВ. Ф. 321. Оп. 5. Од. зб. 490.

¹⁶² Там само. Од. зб. 41–42.

¹⁶³ Там само. Од. зб. 181.

¹⁶⁴ Britannica, The Editors of Encyclopaedia. Elijah ben Solomon. // Encyclopedia Britannica. 5 Oct. 2024. URL: <https://www.britannica.com/biography/Elijah-ben-Solomon>.

¹⁶⁵ Корн С. Священне ім'я Рута та зілля рута в Книзі бажання Гілея Бааль-Шема // XXVI Сходознавчі читання А. Кримського: матеріали Міжнар. наук. конф., 30 листопада 2023 р. Київ–Львів–Торунь : Liha-Pres, 2023. С. 361.

¹⁶⁶ Сефер га-хешек (Книга бажання). [XVIII ст.]. 380 арк. 190 x 158. ІР НБУВ. Ф. 321. Оп. 5. Од. зб. 40 // Цифрова бібліотека історико-культурної спадщини. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського [Електронний ресурс]. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0003748>

¹⁶⁷ Баал Шем // Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/Баал_Шем

¹⁶⁸ Petrovsky-Shtern Y. The Master of an Evil Name: Hillel Ba'al Shem and His 'Sefer Ḥa-Heshek. // AJS Review. 2004. Vol. 28. No. 2. P. 217–48. // JSTOR. URL: <http://www.jstor.org/stable/4131522>; Петровський-Штерн Й. Острозький екзорцизм 1733 року і поза ним: практична кабала, єврейська громада та релігійне прикордоння // Judaica Ukrainica: Annual Journal of Jewish Studies. 2015. Vol. 4. P. 122–136. DOI 10.14653/ju.2015.08

¹⁶⁹ Rosman M. Introduction to Sefer ha-Heshek (1739) // Early Modern Workshop: Jewish History Resources. Volume 1: Early Modern Jewries. Middletown: Wesleyan University, 2004. P. 119–125.

ське дослідження¹⁷⁰, він знову й знову приваблює нових дослідників своєю втаємниченістю, а також описом певних аспектів життя на території України у XVIII ст.

Талмудичні матеріали ф. 321 становлять переважно твори галахічного¹⁷¹ змісту, побудовані у формі респонсів¹⁷²: наприклад, респонси на два розділи кодексу практичних тлумачень щодо юдейського закону «Шулхан арух» — «Евен га-езер» та «Хошен га-мішпат XVIII ст.»¹⁷³ (автор респонсів — рабі Єшаягу бен рабі Ізраель Басан¹⁷⁴). Важливими для дослідження побутування відомих текстів і практик вивчення й читання є рукописні копії окремих розділів книги «Сильна рука»¹⁷⁵ та «Книги часів»¹⁷⁶ видатного юдейського філософа-талмудиста XII ст. Моше бен Маймона (Маймоніда)¹⁷⁷ та рукописна копія заголовку-передмови до книги Саадії Гаона¹⁷⁸ «Розсіяний»¹⁷⁹, зроблена у Криму 1873 р. Для мовознавців та істориків цінними будуть автентичні рукописні матеріали навчального характеру XVIII ст., такі, як «Зібрання коренів і їхнє викладання»¹⁸⁰ гебрайською мовою.

Опис 6 фонду 321 включає переважно арабомовні юдейські (або ж єврейсько-арабські чи арабсько-єврейські¹⁸¹) рукописи, більшість яких виконана

¹⁷⁰ Корн С.В. Рукопис Гілея Баал Шема «Сефер га-Хешек» та його медичні поради: магістерська робота / наук. керівниця: К.В. Малахова, К.Л. Дися; Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». Київ, 2020. 101 с. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/17525>

¹⁷¹ Тобто практичних правил і поведінки релігійного юдея в кожному аспекті життя щодо виконання юдейських заповідей.

¹⁷² Респонси — письмові відповіді й тлумачення вчених щодо тих чи інших питань релігійного або повсякденного життя юдея.

¹⁷³ ВФЮ ІР НБУВ. Ф. 321. Оп. 5. Од. зб. 184.

¹⁷⁴ Єшаягу Мордехай Басан (1673–1739), син рабі Ізраєля Хезекії Басана — рабин і єврейський учений в Італії.

¹⁷⁵ ВФЮ ІР НБУВ. Ф. 321. Оп. 5. Од. зб. 102–108.

¹⁷⁶ Там само. Од. зб. 109.

¹⁷⁷ Про Маймоніда (1135–1204) див.: Jacobc J., Broydé I. et al. MOSES BEN MAIMON [Electronic resource] // JewishEncyclopedia.com. URL: <https://jewishencyclopedia.com/articles/11124-moses-ben-maimon>

¹⁷⁸ Про Саадію Гаона (892–942) див.: Bacher W. SAADIA B. JOSEPH (Sa'id al-Fayyumi) [Electronic resource] // JewishEncyclopedia.com. URL: <https://www.jewishencyclopedia.com/articles/12953-saadia-b-joseph-sa-id-al-fayyumi>

¹⁷⁹ ВФЮ ІР НБУВ. Ф. 321. Оп. 6. Од. зб. 16.

¹⁸⁰ Там само. Оп. 5. Од. зб. 624.

¹⁸¹ Про єврейсько-арабські мови та культуру див.: Hary B. Judeo-Arabic [Electronic Resource] // Jewish Languages Website / Sarah Bunin Benor (ed.). Los Angeles: Jewish Language Project. URL: <https://www.jewishlanguages.org/judeo-arabic>; The Medieval Judeo-Arabic Culture / H. Ben-Shammai, A. Maman [Electronic Resource] // The Society for the Study of Medieval Judeo-Arabic Culture (SJAC). URL: <https://www.judeo-arabic-culture.org/en/judeo-arabic>

єврейською графікою та була зібрана у XIX ст. А. Фірковичем під час його подорожей Кримом і країнами мусульманського Сходу. Під арабсько-єврейськими рукописами¹⁸² дослідники традиційно розуміють документи, створені юдеями арабською мовою. Зазвичай це досить різноманітні за жанром і тематикою тексти. Ці твори можна розподілити на давню літературу, яка часто мало чим тематично й стилістично відрізняється від арабської, караїмські пам'ятки, філософські тексти, філологічні твори, коментарі біблійних текстів, літургійні тексти, матеріали полемічного характеру, коментарі на Мішну¹⁸³ та Талмуд, респонси, твори в галузях математики, астрономії, медицини тощо.

Досить цікавим для науковців явищем є рукописи, виконані арабською мовою в єврейській графіці. Феномен використання єврейської графіки, а саме напівкурсивів і курсивів, впливає з призначення самих документів. Потреба в передаванні арабомовних текстів єврейською графікою була зумовлена впливом багатьох обставин і чинників. Наприклад, караїмські коментатори почали використовувати арабську мову з метою позбавити рабиністів, які досить часто нею не володіли, можливості розуміти¹⁸⁴ зазначені тексти. Це явище є частиною кількасотлітньої полеміки¹⁸⁵ між рабиністами й караїмами. Мова таких документів у більшості випадків наближена до середньоарабської, хоча за взірцем має класичну арабську мову. Використання єврейської графіки для передання арабського тексту теж було обумовлене різними причинами: тексти, які несли ідеологічне чи релігійне навантаження, передавались єврейською графікою. Натомість документи ідеологічно нейтральні могли бути виконані арабським у сполученні з єврейським письмом, або тільки арабським¹⁸⁶.

Караїмські рукописи¹⁸⁷ у відділі фонду юдаїки Інституту рукопису НБУВ можна розподілити на певні групи¹⁸⁸ документів за походженням і змістом, як-от: поле-

¹⁸² Див. детальніше: Хамрай О. Арабсько-єврейські рукописи: почеркознавчий аспект. Східний світ. № 2. 1998. С. 19–25.

¹⁸³ Мішна // Українська мала енциклопедія: 16 кн.: у 8 т. / проф. Є. Онацький. Буенос-Айрес, 1961. Т. 4. Кн. VIII: Літери Ме–На. С. 1011. URL: https://encyclopedia.kyiv.ua/vydaniya/files/use/second_book/part3.pdf

¹⁸⁴ Арабско-еврейская литература // Еврейская энциклопедия / под общей редакцией Л. Кацнельсона, Д. Г. Гинцбурга. Т. 3. С.-Петербург: Изд. Брокгауз-Ефрон. [1909]. С. 2.

¹⁸⁵ Про багатолітню полеміку між юдейськими і караїмськими вченими див.: Akhiezer G. From Scripturalism to the 'Chain of Tradition': Between Rabbanite and Karaite Judaism // Religions. 2022. Vol. 13. No 2. Article # 130. DOI: <https://doi.org/10.3390/rel13020130>

¹⁸⁶ Хамрай О. Арабсько-єврейські рукописи: почеркознавчий аспект... С. 19–20.

¹⁸⁷ Про саме поняття «караїмський рукопис» і розквіт караїмської релігійної та наукової думки у X ст. див. детальніше: Хамрай О. Караїмські рукописи у фондах Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського // Східний світ. № 3–4. 1998. С. 112–113.

¹⁸⁸ Там само. С. 114.

мічні матеріали та матеріали, в яких розглядаються питання релігійних законів і ритуалів; коментарі до Святого письма; літургійні тексти; фрагменти авторських творів і особисті документи; копії караїмських рукописів, виконані дослідниками наприкінці XIX – на початку XX ст. у Російській імперії, та рукописи дослідницьких статей про караїмів; рукописні фрагменти граматичних і лексикографічних праць невизначеного походження.

До першої групи належать фрагменти рукописів, виконаних гебрайською й арабською мовами в єврейській графіці. Переважно це документи східного, ймовірно, єгипетського й сирійського походження XV–XVIII ст. Тематично ці тексти стосуються питань антирабиністичної полеміки караїмських авторів як зазначеного періоду, так і творів авторів X ст., зокрема таких, як: караїмський філософ Абу Йосеф Якуб Аль-Кіркасані¹⁸⁹ (890–960), який у своїй праці «Книга вогнів і спостережень» дав характеристику всім відомим йому караїмським громадам і їхнім віровченням; Давид б. Аврагам Алфасі (друга половина X ст.), відомий своїми коментарями біблійних текстів і лексикографічними працями; караїмський полеміст Салман (Шломо) Єрухам (середина X ст.); Давид Аль-Мекамец (початок X ст.), відомий своїми арабомовними коментарями Біблії, філософськими й екзегетичними працями. Рукописи полемічного змісту¹⁹⁰ стосуються переважно караїмсько-рабиністичної полеміки (зокрема є копії, виконані в XV–XIX ст.), полемічних творів караїмських мислителів проти Саадії Гаона, однак також є окремі документи стосовно диспутів між юдеями і християнами¹⁹¹. Серед документів наявні рукописи та їхні фрагменти, присвячені основним питанням караїмської традиції¹⁹², зокрема проблемам, пов'язаним із забоем худоби та споживанням м'яса¹⁹³ й дотриманням святкових звичаїв¹⁹⁴ тощо.

Тлумачення та коментарі до Святого письма представлені фрагментами рукописів як східного, так і візантійського походження різних періодів написання. Переважно це частини коментарів на різні книги Старого заповіту як гебрайською, так і арабською мовами в єврейській транслітерації. Літургійні тексти складають менш чисельну групу, але серед них є кілька рукописів у відносно доброму стані збереженості. Серед матеріалів літургійного змісту найбільший інтерес для

¹⁸⁹ У ВФЮ ІР НБУВ зберігаються рукописні копії фрагментів тлумачення Аль-Кіркасані окремих книг Святого письма: ВФЮ ІР НБУВ. Ф. 321. Оп. 6. Од. зб. 30, 56.

¹⁹⁰ ВФЮ ІР НБУВ. Ф. 321. Оп. 5. Од. зб. 113–120, 122, 123.

¹⁹¹ Там само. Од. зб. 82.

¹⁹² Про закони ритуальної чистоти й обрізання: ВФЮ ІР НБУВ. Ф. 321. Оп. 5. Од. зб. 73, 80.

¹⁹³ ВФЮ ІР НБУВ. Ф. 321. Оп. 5. Од. зб. 63–69; Ф. 321. Оп. 6. Од. зб. 223.

¹⁹⁴ ВФЮ ІР НБУВ. Ф. 321. Оп. 5. Од. зб. 252.

дослідників становлять молитовники та збірки синагогальних пісень караїмського походження. Окремої згадки варті, наприклад, молитовник за караїмським звичаєм з м. Рамла (Палестина)¹⁹⁵, датований 1334–1336 рр. Також у зібранні є караїмські молитовники, що походять з теренів України – зокрема молитовники з Кафи¹⁹⁶ (сучасна Феодосія) XVIII ст. Цифрова копія одного з таких молитовників (од. зб. 251) опублікована на порталі НБУВ¹⁹⁷ і викликає інтерес мовознавців та істориків, адже, окрім гебрійської мови, якою зазвичай написані молитовники, подекуди містить і тюркський мовний компонент корінних народів Криму.

До авторських творів і особистих документів можна віднести фрагменти творів з невизначеним авторством і походженням, які стало можливим атрибутувати як караїмські¹⁹⁸ завдяки вивченню особливостей їхнього змісту. До таких матеріалів належить, наприклад, фрагмент рукопису кінця XIX ст., в якому йдеться про передання Тори від покоління до покоління¹⁹⁹, а також шлюбне свідоцтво за караїмським звичаєм²⁰⁰ (Каїр, 1763).

Наступна група представлена рукописами, що найкраще збереглися і часто містять відомості про авторів, переписувачів і дату створення. Цінність цієї частини полягає в тому, що вона дає уявлення про матеріали, які, цілком імовірно, не збереглися до наших днів, але з якими в XIX ст. уважно працював колекціонер-дослідник і караїмський громадський діяч А. Фіркович. Це і його власні твори, а також його чернетки, нотатки, копії й описи рукописів (переважно караїмського походження), виконані самим дослідником²⁰¹. Як приклад можемо навести копію книги Абу Сулеймана ібн Мервана «Двадцять промов до Давида аль Макмаса» (Мекамеца)²⁰², яка походить із Криму (Чуфут-Кале, 1873 р., переписувач – Ефраїм Дейнард). Становлять інтерес також рукописи праць А. Гаркаві, присвячених історії караїмів та написані івритом²⁰³ (переважна більшість) і поодинокі їдишем²⁰⁴.

¹⁹⁵ ВФЮ ІР НБУВ. Ф. 321. Оп. 5. Од. зб. 254.

¹⁹⁶ Там само. Од. зб. 250, 251.

¹⁹⁷ Молитовник за обрядом м. Кафа (Феодосія) на свята та пости. [1776 р.]. ВФЮ ІР НБУВ. Ф. 321. Оп. 5. Од. зб. 251 // Цифрова бібліотека історико-культурної спадщини. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського [Електронний ресурс]. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0003327>

¹⁹⁸ Хамрай О. Караїмські рукописи у фондах Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського // Східний світ. № 3–4. 1998. С. 115.

¹⁹⁹ ВФЮ ІР НБУВ. Ф. 321. Оп. 5. Од. зб. 99.

²⁰⁰ Там само. Од. зб. 989.

²⁰¹ Там само. Од. зб. 386–388, 391–393, 395–399.

²⁰² ВФЮ ІР НБУВ. Ф. 321. Оп. 6. Од. зб. 20.

²⁰³ Там само. Оп. 5. Од. зб. 349, 350 та ін.

²⁰⁴ Див., напр., їдишомовну працю «Караїми»: ВФЮ ІР НБУВ. Ф. 321. Оп. 5. Од. зб. 343.

Одна з проблем, що виникають у процесі атрибуції згаданих вище рукописів, полягає в їхньому коректному датуванні, що досить складно зробити дослідникам, коли йдеться про недатовані фрагменти, особливо східного походження. У такому випадку значно полегшити датування рукопису може визначення типу почерку. Караїмські рукописи не мають якогось окремого типу письма, але, враховуючи певний консерватизм караїмської рукописної традиції та східний характер її походження, варто зауважити, що після перенесення центру караїмської думки з арабського Сходу після XVI ст. досить помітними стають типологічні розбіжності між письмом караїмів і рабиністів. Графіка караїмських рукописів протягом усього часу існування зберігає типологічні риси східного почерку X–XII ст. На Сході караїмські переписувачі аж до пізнього часу користувалися майже в незмінному вигляді середньовічним східним типом почерку. Натомість після середини XVI ст. караїми Криму й Східної Європи використовували частіше візантійський тип почерку²⁰⁵.

Фонд 321 «Колекція єврейських документів» також містить такі документальні комплекси 1863–1930 рр., як: редакційний портфель російськомовного журналу «Еврейский мир» (оп. 2, 1908–1918 рр.); матеріали діловодства та листування Товариства для поширення освіти між євреями в Росії (оп. 3, 1863–1929 рр.), зокрема документи Бібліотечної комісії; документи Єврейського історико-етнографічного товариства (російська аббревіатура ЕИЭО, 1908–1930 рр.). Окремий опис (ф. 321, оп. 4) складає листування приватних осіб та відомих діячів єврейської культури. Цінною для вивчення революційних змін у Києві та Україні є невелика колекція документів 1917–1920 рр. їдишистської громадської культурно-освітньої організації «Культур-Ліга» (ф. 321, оп. 7), створеної в січні 1918 р. Художня, освітня, культурна, видавнича та громадська діяльність «Культур-Ліги» викликає великий інтерес не лише в науковій спільноті істориків і мистецтвознавців, але й у митців.

Окрім унікальних рукописних документів, юдаїка НБУВ включає зібрання з понад 76 тисяч друкованих книг єврейськими мовами (їдишем та івритом) XVI – першої половини XX ст. Це унікальні івритомовні стародруки, видані в містах Європи (Венеція, Салоніки, Амстердам, Відень, Берлін та ін.), а також із друкарень містечок України (Славути, Корця, Житомира, Бердичева, Жовкви, Львова та ін.) і тематично розмаїте зібрання їдишомовних книг кінця XIX – першої половини XX ст. (документальні збірники, мемуари, технічні та навчальні видання 1920–1930-х років, історична, пропагандистська, енциклопедична, музикознавча, педагогічна, художня література тощо). У відділі також зберігається колекція старо-

²⁰⁵ Beit-Arié M. Palaeographical Identification of Hebrew Manuscripts: Methodology and Practice. // Jewish Art. / Center for Jewish Art of the Hebrew University of Jerusalem. 1986–1987. No. 12–13. P. 31, 38.

друкованих книг з юдаїки західноєвропейськими мовами (понад 6 тис. од. зб.). Мовами видань є німецька, латина, французька, італійська, англійська, польська.

Зібрання історичної періодики єврейськими мовами й сучасних періодичних видань налічує близько 30 тисяч од. зб. Крім єврейських мов – іврит, їдиш, ладіно, єврейсько-татської та єврейсько-бухарської, єврейська преса виходила мовами народів, поряд з якими євреї проживали в діаспорі, – англійською, арабською, голландською, іспанською, італійською, литовською, німецькою, польською, румунською, російською, турецькою, угорською, українською, французькою та ін. Основою зібрання періодичних видань став «Архів єврейської преси Інституту єврейської пролетарської культури ВУАН».

На сьогодні зібрання юдаїки Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського є одним із найповніших серед спеціалізованих бібліотечних зібрань світу і відображає не лише різні аспекти багатовікової історії та культури єврейського народу в Україні та світі, але й міжнаціональні взаємовпливи та взаємозв'язки, а тому є цінним джерелом для дослідників і запорукою збереження національної пам'яті. Фонди юдаїки Інституту рукопису НБУВ є органічною й важливою складовою унікальної історико-культурної спадщини України. Колекцію єврейського музичного фольклору з ф. 322 та ф. 190 Інституту рукопису НБУВ, було включено до реєстру ЮНЕСКО «Пам'ять світу»²⁰⁶ як рідкісну пам'ятку світової культури.

У часи воєнних лихоліть, які, на жаль, супроводжують історію людства від початку його існування і до сьогодні, збереження національної культурної спадщини кожного народу знаходиться під пильною увагою державних та громадських інституцій, а також небайдужих ентузіастів і подвижників. Варто згадати, що під час Першої світової війни на території сучасної України завдяки кількарічній роботі учасників етнографічних експедицій С. Ан-ського 1912–1914 рр. і бібліотечній та архівній діяльності їдишистської організації «Культур-Ліга», створеної в січні 1918 р. у Києві, було зібрано та збережено унікальні документи з історії та культури єврейства (рукописи, періодичні видання, книги, записи музичного фольклору), які нині становлять знакову частину фонду юдаїки Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. За іронією долі, значний комплекс цінних документів з єврейської історії був вивезений до імперської столиці Петербурга, але знову таки – після пертурбацій 1930-х років, напрямку пов'язаних з більшовизмом і політичними репресіями – він повернувся в Україну і став законною частиною її історико-культурної спадщини.

²⁰⁶ Collection of Jewish Musical Folklore (1912–1947). Collection ID: 2004-49. // UNESCO [Official web-site]. URL: <https://fr.unesco.org/dataset/326>

**Загальні засади та специфічні особливості
історико-кодикологічної атрибуції
старопольських рукописів ранньомодерної доби
(на прикладі кухарських пам'яток XVII–XVIII століть
з фондів Інституту рукопису НБУВ)**

Світлана Булатова

В останні роки вивчення старопольських рукописних джерел кулінарного змісту в контексті давньої гастрономічної спадщини України стає все більш популярним та розвивається в різних напрямках.

У процесі комплексного дослідження та залучення до наукового обігу старопольських кухарських рукописів XVII–XVIII ст. як артефактів гастрономічної культури провідного значення набуває їх історико-кодикологічне та палеографічне описування.

Плідний досвід у царині кодикології, археографії, палеографії, філігранології, бібліопегістики, текстології, графіко-орфографічних методик безумовно збагатив потенціал сучасних гастрономічних студій, інспіруючи до комплексного аналізу рукописних джерел цього типу. У даному контексті заслуговують на увагу вітчизняні напрацювання періоду кін. 80-х — поч. 90-х років XX ст. й до сьогодні у сфері методології описування рукописів (кириличних, грецьких, латинських) ¹.

¹ Дубровіна Л.А., Гальченко О.М., за участю Іванової О.А. Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису. Київ, 1992. 153 с.; Іванова О.А., Гальченко О.М., Гнатенко Л.А. Слов'янська кирилична рукописна книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: наук. кат. : палеогр. альбом. Київ, 2010. 791 с.; Чернухін Є. Колекція рукописів та архів митрополита Андрея Шептицького. Каталог фонду XVIII Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського / НАН України. Ін-т історії України; Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. Київ : Ін-т історії України, 2011. 242 с.

Маємо відзначити значні здобутки українських дослідників у розробці цієї багатогранної теми, зокрема студії з латинської палеографії та графіки, на основі документів XVI–XVII ст. з вітчизняних архівів². До них долучаються також критичні публікації польськомовних рукописних збірників *silva rerum* (зокрема Івана Груші, Мартина Голінського), підготовлені українськими істориками³. Загалом усі ці праці визначили вектори сучасної археографічної системи описування рукописних джерел.

Водночас старопольські кухарські рукописи (йдеться про елітарну кухню) – збірки та окремі рецептури XVI–XVII ст., виявлені у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), описані та опубліковані впродовж останніх років, мають власну специфіку. Насамперед, у порівнянні з численнішими рукописами XVII–XVIII ст. інших жанрів, що відклались у вигляді окремих колекцій та збірок, впадає в око розпорошеність та рідкісність кулінарних текстів – як-от рецептур або кухарських збірок. Це частково пояснюється прикладною метою їх копіювання та зберігання в магнатських і шляхетських книгозбірнях, а саме практичним ужитком. Адже переважно їхній потенційний адресат – кухар або кухмістер аристократичного дому. Особливо раритетними у фондах ІР НБУВ є цілісні збірки рецептур – рукописні кухарські книги.

Окрім того, рецептури та невеличкі за обсягом рецептарії було виявлено у старопольських збірниках XVII ст. змішаного типу *miscellanea* (або *silva rerum* – лат. ліс речей, т. зв. сильви), які зберігаються в колекційних фондах ІР НБУВ⁴.

² Яковенко Н.Н. Палеография латинского документального письма на Правобережной Украине (вторая половина XVI – первая половина XVII века). Автореф. дисс. канд. ист. наук. Киев: Ин-т истории АН УССР, 1983. 22 с.; Ільків-Свидницький М. Латинська палеографія в Україні: історіографія, проблеми, перспективи // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. Зб. наук. праць. Львів, 2010. Вип. 11. С. 104–116; Барабаш Т. Методика прочитання польських рукописів II пол. XVI – кін. XVIII ст.: теорія та практика (на прикладі матеріалів ЦДІА України, м. Львів) // Рукописна та книжкова спадщина України. 2014. Вип. 18. С. 355–387.

³ Зема В. *Silva rerum* Івана Груші: козацька інтерпретація шляхетської традиції // Повсякдення ранньомодерної України. 2013. 1. С. 183–228; Архів ранньомодерної Української держави. Т. 3: Мартин Голінський. *Silva rerum*: (1648–1665). Ч. I: (1648–1649) / упоряд. О. Заяць, Я. Федорук. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Київ, 2019. LXVI+446 с. (Джерела з історії Центрально-Східної Європи XVII–XVIII століть); Архів ранньомодерної Української держави. Т. 4: Мартин Голінський. *Silva rerum*: (1648–1665). Ч. II: (1650–1653) / упоряд. Я. Федорук; латин. М. Домбровський, О. Заяць. Київ, 2020. 448 с. (Джерела з історії Центрально-Східної Європи XVII–XVIII століть).

⁴ Partyka J. *Rękopisy dworu szlacheckiego doby staropolskiej*. Warszawa 1995. Wydawnictwo Naukowe “Semper”. S. 144. (Далі – Partyka J. *Rękopisy dworu szlacheckiego...*).

Польська дослідниця Й. Партика узагальнено вирізняє за типологією родинні силівні збірники з превалюванням приватних та вжиткових матеріалів і силви історико-політичного характеру⁵. Визначаючи особливе місце рукописних силівних збірників у письменництві приватного характеру, вчена номінує їх «парапам'ятниками», натомість історик С. Рошак концептуально оцінює їх ширше — як своєрідні «архіви сарматської пам'яті»⁶. Такий підхід видається закономірним також з огляду на кулінарні тексти у складі силівних збірників, які передавалися наступному поколінню, адже в їхньому еkleктично-строкатому репертуарі кулінарні рецептури були одним із засобів вирізнення й так само сприймалися як невід'ємний елемент шляхетської культури.

Проте, порівняно до інших типів джерел, кулінарні рецептури (і кухарські збірки загалом) ранньомодерної доби традиційно залишалися на маргінесі археографічних та історико-бібліографічних досліджень кін. XIX—XX ст. Внаслідок цього на сьогодні проблему становить виявлення розпорошених у збірниках окремих рецептур та добірок, які не були зафіксовані в колишніх археографічних, бібліотечних описах та інвентарях, що спричинило необхідність суцільного перегляду *de visu* польських і польсько-латинських кодексів у фондах ІР НБУВ. Така ситуація пояснює вельми скромну в кількісному відношенні джерельну базу кухарських рукописів, що є загальновизнаною тенденцією для сучасних гастрономічних студій.

З метою її розширення, так само, як і для стародруків кулінарного змісту, історики їжі залучають також синкретичну низку рукописних джерел, зокрема господарчі порадики, трактати, зільники, календарі, медичні, дієтичні трактати, різноманітні майново-господарчі щоденники й нотатки тощо⁷. Таке типологічне розмаїття виявляється логічним з огляду на генетичний зв'язок кулінарних рецептаріїв з медико-дієтичними, господарчими порадиками, алхімічними трактатами, зільниками, які належали до традиційних форм середньовічної

⁵ Partyka J. Szlachecka silva rerum jako źródło do badań etnograficznych. *“Etnografia Polska”*. T. 32. Z. 2. 1988. S. 69. (Далі — Partyka J. Szlachecka silva rerum...).

⁶ Partyka J. Rękopisy dworu szlacheckiego.... S. 6, 118, 119; Roszak S. Archiwa sarmackiej pamięci. Funkcje i znaczenie rękopiśmiennych ksiąg silva rerum w kulturze Rzeczypospolitej XVIII wieku. Toruń, 2004. S. 241.

⁷ Staropolskie przepisy kulinarne. Receptury rozproszone z XVI—XVIII w. Źródła drukowane / wyd. i oprac. J. Dumanowski, D. Dias-Lewandowska, M. Sikorska. Warszawa : Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, 2016. *Monumenta Poloniae Culinaria*. Polskie zabytki kulinarne, red. J. Dumanowski. T. VI; Staropolskie przepisy kulinarne. Receptury rozproszone z XVI—XVIII w. Źródła rękopiśmienne / wyd. i oprac. J. Dumanowski, D. Dias-Lewandowska, M. Sikorska. Warszawa : Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, 2016. *Monumenta Poloniae Culinaria*. Polskie zabytki kulinarne, red. J. Dumanowski. T. VII. S. 13.

літератури — т. зв. *Artes mechanice* — прикладних (ремісничих) мистецтв⁸. Тож через їхню спорідненість проблематично провести чітку грань між лівовою частиною кулінарних рецептур (зокрема лікувальних «водок»-настоюнок чи «конфектів») і медично-дієтичними рекомендаціями. Окрім власне пошуків кулінарних фрагментів у згаданих рукописах прикладного типу, такий підхід виявляє системність ранньомодерних історико-культурних процесів.

З тією ж метою було розглянуто супутні аспекти, посередньо дотичні до кулінарної тематики, зокрема проаналізовано асортимент давніх продуктів з торговельно-податкових інструкцій або типи столового та кухарського начиння з реєстрів, які наводяться у збірниках з колекції Хрептовича XVII ст.⁹ У такому ракурсі всі згадані рукописні джерела містять різноманітну опосередковану інформацію, але за своїми ознаками відмежовуються від жанру кулінарних книг і власне рецептур.

Отже, сфокусуємося на найрепрезентативніших і водночас різнобічних за обсягом і змістом рукописах, які можна вважати «чистими» зразками жанру кулінарного тексту XVII–XVIII ст. як такого. Упродовж останніх років проводилось їхнє спеціальне вивчення, підсумком чого стала критична публікація текстів старопольських пам'яток, низка з них — з українським перекладом¹⁰.

⁸ Dumanowski J. Wiedza, narracja i smak: staropolskie książki kucharskiej rady kulinarne jako źródło historyczne. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. 2014. 62 (4). S. 536.

⁹ Булатова С. Традиційні напої шляхетського двору на білоруських землях Великого князівства Литовського в першій чверті XVII ст.: столове начиння та посуд (за рукописом Млечка із зібрання Хрептовичів з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського // Рукописна та книжкова спадщина України. 2018. Вип. 22. С. 100–116. (Далі — Булатова С. Традиційні напої шляхетського двору на білоруських землях Великого князівства Литовського в першій чверті XVII ст.: столове начиння...); Її ж. Manuscripta varsoviana: Інструктаж торгового старостинського податку у Варшаві 1683 року // Рукописна та книжкова спадщина України. 2023. Вип. 31. С. 311–334.

¹⁰ Нині готується до друку переклад українською мовою «Zbioru dla kuchmistrza»; Булатова С.О. Секрети старопольської юхи XVIII ст. (за рецептурою з рукопису «Zbiór dla kuchmistrza jak potraw jako ciast robienia» з фондів Інституту рукопису НБУВ) // Рукописна та книжкова спадщина України. 2018. Вип. 22. С. 450–466; Її ж. «Nastawować miód stary, właśnie stary», або білоруські рукописні рецептури питного меду XVII ст. із зібрання Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського // Рукописна та книжкова спадщина України. 2019. Вип. 24. С. 281–300; Zbiór dla kuchmistrza tak potraw jako ciast robienia wypisany roku 1757 dnia 24 lipca / Wyd. i opracowali: J. Dumanowski i S. Bułatowa; Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie. *Monumenta Poloniae Culinaris*, t. VIII. Warszawa, 2021. 403 s. (Далі — Zbiór dla kuchmistrza...); Булатова С. Рукописна Polonica: Podrózne potrawy z postem — пам'ятка з історії кулінарії середини XVII ст. у фондах Інституту рукопису

Розглянемо три рукописні джерела цієї типологічної групи: кухарську книгу, озаглавлену «Zbiór dla kuchmistrza tak potraw jako ciast robienia wypisany roku 1757 dnia 24 lipca» / «Збірка для кухмістера з приготування як страв, так і випіків, переписана року 1757 дня 24 липня»¹¹, невеличку збірку «Podrózne potrawy z postem» / «Подорожні та пісні страви»¹² першої половини XVII ст., вміщену до кодексу-конволюта, укладеного з рукописних і частково стародрукованих текстів, а також вибрані рецептури, переважно напоїв і трунків, з першої половини XVII ст. зі збірника білоруського шляхтича Миколая Млечка¹³. Зауважимо, що всі три типи розглянутих рукописних кулінарних джерел є оригіналами. Два останні репрезентують інший тип рукописного кодексу – шляхетські збірники змішаного типу *silva rerum*; на противагу «Збірці для кухмістера» їх властивістю (не враховуючи назви рецептур у складі «Подорожніх та пісних страв» або у збірнику Млечка) є відсутність узагальнених оригінальних заголовків самих кодексів¹⁴.

Історико-кодикологічна характеристика рукописів кулінарного змісту охоплює кілька елементів опису, які в сукупності дають змогу розглядати їх не лише як феномен з історії кухарства, а насамперед як археографічне джерело. Їх аналіз загалом ґрунтується на усталених засадах кодикологічного описання рукописів, презентуючи комплексний підхід до їхніх зовнішньої структури та змісту.

Розглядаються зовнішні критерії кодексу – походження, стан збереження, кількість аркушів, реставрація, папір (філіграні), аналіз письма, його загальна графічна оцінка, організація сторінки, кількість почерків, чорнило, поле тексту, кількість рядків, первинність оправи, первинність пагінації. Особливе місце належить реконструкції історичної долі рукопису, встановленню його власників, джерел і шляхів надходження за допомогою провенієнційних ознак: власницьких записів, екслібрисів, печаток, а також старих бібліотечних шифрів. Провенієнції в сукупності з обліковими позначками (старими шифрами) книгозбірень становлять потужний арсенал вивчення історії рукопису та шляхів його міграції. Фіксуються також значущі за змістом маргінальні записи, насамперед ті, які висвітлюють певні факти стосовно побутування рукопису або його приналежності.

Чільна увага у процесі описування кухарських рукописів приділяється змісту, тобто власне атрибуції (ідентифікації) рецептур, встановленню їхнього авторства

Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : моногр. Київ, 2022. 260 с. (Далі — Булатова С. Рукописна Polonica: Podrózne potrawy z postem...).

¹¹ ІР НБУВ. Ф. 332. Од. зб. 352.

¹² ІР НБУВ. Ф. VIII. Од. зб. 205 (26).

¹³ ІР НБУВ. Ф. I. Од. зб. 5962.

¹⁴ Partyka J. Szlachecka silva rerum... S. 72.

(за можливості), датуванню та локалізації. Основою для точної атрибуції рукопису кулінарного змісту є бібліографічні посилання у спеціальній літературі, яка охоплює не лише каталоги рукописів XIX–XX ст., але й публікації джерел і стародруковані кулінарні, медичні, господарчі трактати, зільники тощо.

Усі три кухарські рукописи походять зі східних теренів Речі Посполитої, які історично перебували у складі Корони Польської (з Устилугу на Волині та з Галичини) і Великого князівства Литовського (з Холопеничів Вітебського воєводства).

До зібрання ІР НБУВ ці пам'ятки надійшли за різних обставин упродовж першої третини XX ст. Два з них – «Збірка для кухмістера» та збірник Млечка, що датуються XVII–XVIII ст., належали до ретроспективних родинних книгозбірень (Розалії Поцейової із Загоровських, Людвіки Гонорати Любомирської; Миколая Млечка, Міхала Якуба Раєвського, Йоахима Литавора та Адама Хрептовичів). Наприкінці XIX ст. вони зберігалися в родинних (Хрептовичів-Бутеньових у Щорсах, Стаженських у Могильницях) та приватних колекціях (Стефана Врублевського).

Про різні етапи приналежності кухарських рукописів тій чи іншій особі свідчать провенієнційні знаки: власницькі записи Розалії Поцейової, шрифтовий екслібрис Людвіки Гонорати Любомирської у «Збірці для кухмістера». А в XIX ст. – екслібрис-печатка Стефана Врублевського та залишки штапу, ймовірно, Могильницької бібліотеки Стаженських. У збірнику Млечка – це власницький запис Міхала Якуба Раєвського, два види екслібриса Йоахима Хрептовича.

Завдяки вивченню провенієнцій і самого тексту очевидною є спадкоємність власників: до прикладу, у «Збірці для кухмістера» – власницькі ознаки Розалії Поцейової та її доньки Людвіки Гонорати Любомирської. Особливо багато згадок міститься в тексті кодексу Млечка щодо родичів і свояків Миколая: запис про його перший шлюб з Катериною Поцейовною в 1615 р., ймовірно, згадки про матір (?), другу дружину, небіжчицю Регіну Цехановецьку, її дядька Анджея Цехановецького, а також брата Миколая Млечка – Криштофа¹⁵. Приватна генеалогічна інформація про т. зв. колігації – родинні зв'язки власника (зокрема про родичів Млечків з маєтності Сурдегі в Литві)¹⁶, яка вважається засадничою ознакою шляхетських збірників *silva rerum*, сусідує зі стислою хронікою представників королівської династії протягом 1595–1632 рр.¹⁷, що було властивим для збірників такого типу.

¹⁵ Булатова С. Традиційні напої шляхетського двору на білоруських землях Великого князівства Литовського в першій чверті XVII ст.: столове начиння... С. 105–107.

¹⁶ ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 5962. Арк. 38 зв.

¹⁷ Там само. Арк. 37.

На противагу цим кулінарним текстам, у рукопису, що містить «Подорожні та пісні страви» XVII ст., бракує згадок про власників. Але в самому тексті кодексу є історико-генеалогічний наратив стосовно представників львівської родини Лангішів (нотатки та епітафії членів грецької родини Лангішів зі Львова¹⁸).

Загальновизнаною є кодикологічна цінність певних типів маргінальних записів у процесі описання рукописів XVII–XVIII ст., зокрема кулінарного змісту. Плідний інформаційний потенціал цих маргіналій застосовують з метою атрибутування недатованих текстів (у тому числі кухарських), поширених у збірниках *silva rerum*, тобто визначаються їхні датування, локалізація та історико-біографічні відомості про власників рукописів. До прикладу, в першоджерелах украї бракує документальних даних стосовно перш. пол. XVII ст. щодо особи збирача рецептур білоруського шляхтича Млечка. Тому показовими в цьому сенсі є залишки маргінального запису на виклейці переднього форзаца кодексу Млечка, який свідчить про дату та місце першого одруження Миколая Млечка, тоді оршанського хорунжого, з Катериною Поцейовною, пасербицею Стефана Лозки, мазирського маршалка, у маєтності Юревичі в 1615 р.¹⁹ Запис часів Миколая Млечка на нижньому форзаці кодексу не лише додатково підтверджує локалізацію рукопису білоруськими теренами, але й містить перелік назв сусідніх місцевостей, пов'язаних тогочасними маршрутними шляхами з маєтком Млечка Холопеничі²⁰. Нижче напівзатертий малопомітний запис тією ж рукою, тобто в період приналежності М. Млечкові, вказує назву рукописного документа: «Inwentarz dworu Cho[ł]opienick[iego]» / «Інвентар Холопеницького двору»²¹.

Маргінальні записи конволюта, який містить збірку «Подорожні та пісні страви», свідчать про її датування – 1648 роком, локалізацію – Галичину, наводячи в емоційній формі наративи про події на Львівщині внаслідок війни 1648–1649 рр.²² Завдяки лаконічно наведеним у записах фактам не лише відтворюється історичний контекст, але й звужуються рамки датування й місця написання збірки.

Зауважимо, що власник пам'ятки А.С. Петрушевич наголошував на науковій значимості маргінальних записів рукописів і стародруків і наполягав на їхньому ретельному вивченні²³. З огляду на ці засади вчений при укладанні своєї

¹⁸ Булатова С. Рукописна Polonica: Podrózne potrawy z postem... С. 14–15.

¹⁹ ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 5962, запис на передньому форзаці оправи.

²⁰ Там само, запис на задньому форзаці оправи.

²¹ Там само.

²² Булатова С. Рукописна Polonica: Podrózne potrawy z postem... С. 14.

²³ Петрушевич А.С. Рассуждение о важности исторических записей и надписей jako источнике нашей истории // Научный сборник, издаваемый литературным обществом Галицко-Волынской Матицы. Львов, 1865. Вып. 1. С. 2.

фундаментальної літописної праці неодноразово звертався до записів із власного рукопису²⁴.

На противагу обом збірникам *silva rerum* рукописна книга «Збірка для кухмістера» не містить змістовних маргінальних записів. Водночас ця кухарська книга є датованою на відміну від «Подорожніх та пісних страв», час написання яких встановлено за сукупністю кодикологічних і текстологічних ознак збірника-конволюта, зокрема за допомогою порівняння з датованими текстами в його складі. Зауважимо, що вказівка на час створення «Збірки для кухмістера» є перевагою для його дослідження. Очевидно, на титульному аркуші зазначено дату завершення переписування тексту – 24 липня 1757 р.

Рукописний збірник Млечка, в якому описані окремі кулінарні рецептури, загалом походить з періоду 1616–1640 рр. Утім заголовки рецептур Млечка переважно не мають дати. Серед них вирізняється датована рецептура варіння чорного пива з Шидловичів²⁵. Докладна назва «Informacja warzenia piwa czarnego od Olędra, który mieszka w Szydłowiczach, majątności Je[g]o M[o]ści Pana Leona Sapiehy wojewody wileńskiego, hetmana W[ielkie]go Księstwa Lit[ewskie]go spisana w Szydłowiczach [die] 11 April[is] A[nn]o 1631» / «Інформація про варіння чорного пива, отримана від “олендра”, який проживає у Шидловичах, маєтку Йо[г]о Милості Пана Леона Сапеги, віленського воєводи, гетьмана В[елико]го князівства Лит[овсько]го, переписана в Шидловичах [дня] 11 квітня року 1631» не лише вказує на ймовірного автора рецептури, джерело походження, обставини та місцевість, де її було скопійовано для Миколая Млечка, але водночас допомагає атрибутувати дату написання рецептури інфлянтського пива, яка передує рецептурі шидловицького пива: «Piwo robić bi[e]r inflantski, takowym sposobem uczył mię Pan Zolderbecht I poseł szwedzki» / «Робити пиво інфлянтський “бір” таким способом учив мене Пан Золдербехт і шведський посол», записаний не пізніше 11 квітня 1631 р.²⁶ Тож за логікою впорядкування тексту, а також у сукупності з аналізом почерку, який є однаковим в обох рецептурах, інфлянтську було вписано приблизно тоді ж, коли й шидловицьку, – не пізніше 11 квітня 1631 р. Отже, сукупність палеографічних і текстологічних характеристик рецептури з Шидловичів від 11 квітня 1631 р. виявляє її джерелознавчу цінність. В окремих недатованих текстах збірника Млечка, так

²⁴ Петрушевич А.С. Сводная Галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год // Литературный сборник, издаваемый Галицко-русскою Матицею, 1872 и 1873 / Галицко-русская Матица, Ставропигийский ин-т; [сост. и авт. предисл. А.С. Петрушевич]. Львов: Тип. Ставропиг. ин-та, 1874. С. 104–105.

²⁵ ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 5962. Арк. 59–60.

²⁶ Там само. Арк. 58–59.

само завдяки порівняльному аналізу ідентичного почерку та філіграней на аркушах паперу, вдалося звузити хронологічні рамки датування (сер. 20-х рр. XVII ст.).

Філігранознавчий аналіз аркушів паперу рукопису Млечка загалом відповідає його хронологічним межам (за визначенням Лауцявічуса – 1600 і 1619 рр.) та свідчить про локальне походження паперу з осередків, які виробляли його на територіях Великого князівства Литовського²⁷. Додатковим аргументом щодо локального походження кодексу є тогочасний тип оправи, виготовленої за технологією, поширеною в майстернях Великого князівства Литовського та на Балтиці, про що йтиметься далі. У такий спосіб аналіз елементів зовнішнього кодикологічного описування збірника Млечка, а саме філіграней паперу та оправи, є одним з об'єктивних доказів його атрибуції.

У випадку з недатованою збіркою «Подорожні та пісні страви» у складі збірника перш. пол. XVII ст. її конкретне датування за допомогою філіграней ускладнюється, адже на аркушах зшитків, на яких вміщена кухарська частина, філіграні відсутні. Водночас в інших зшитках кодексу було виявлено низку філіграней, датованих переважно перш. пол. XVII ст.²⁸ Це відповідає хронологічним межам збірника-конволюта, який складається переважно з датованих рукописних текстів (1626–1649 рр.) та, менше, – стародрукованих 1648–1649 рр.²⁹ Зважаючи на це та з огляду на текстологічні й мовні особливості збірки «Подорожні та пісні страви», можемо припустити, що її було переписано разом з іншими текстами конволюта і вона також походить з перш. пол. XVII ст.

Оскільки кухарський рукопис «Збірка для кухмістера» є датованим, то атрибуція водяних знаків паперу не відіграє такої істотної ролі, як у випадку з недатованими рукописними текстами. Через це ідентифікація та датування філіграні «PRO PATRIA» (Churchill, № 180 – 1754 р.), виявленої на аркушах кодексу, слід оцінювати як опосередкований довід, що підтверджує час створення рукопису – 1757 р.³⁰

Особу первинного власника «Подорожніх та пісних страв» ідентифікувати не вдалося, оскільки його провенієнційні ознаки відсутні, але, з огляду на склад та зміст

²⁷ Булатова С. Традиційні напої шляхетського двору на білоруських землях Великого князівства Литовського у першій чверті XVII ст. (за рукописом Млечка із зібрання Хрептовичів у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського) // Рукописна та книжкова спадщина України. 2017. Вип. 21. С. 75. (Далі – Булатова С. Традиційні напої...)

²⁸ Булатова С. Рукописна Polonica: Podrózne potrawy z postem... С. 12.

²⁹ Там само. С. 13.

³⁰ Zbiór dla kuchmistrza... S. 63.

збірника, ймовірно, він належав якомусь галицькому шляхтичеві³¹. Натомість наступні етапи приналежності рукопису встановлено завдяки власницьким ознакам XIX–XX ст. та даним з бібліографічної літератури: свого часу рукопис опинився в колекції Музею вченого-слависта А.С. Петрушевича у Львові, а на поч. XX ст. був ним подарований до бібліотеки Університету Св. Володимира, про що свідчать власницький запис А.С. Петрушевича та екслібриси Університету³². Рукопис Млечка також був переданий до бібліотеки Університету в 1913 р. останнім власником Щорсовської колекції К.А. Хрептовичем-Бутеньовим³³. У 1927 р. обидва рукописи надійшли у складі університетських бібліотечних фондів до відділу рукописів Всенародної бібліотеки України (ВБУ, нині – НБУВ), де зберігаються дотепер.

Залишається невідомою доля «Збірки для кухмістера» перш. тр. XX ст., тобто до часу її надходження до Бібліотеки в масиві розпорошених зібрань (очевидно, у 30-х роках минулого століття), що пояснюється відсутністю будь-яких «слідів» зазначеного періоду (шифрів, провенієнційних ознак, обліково-документних даних)³⁴.

Загальнопоширеною тенденцією для старопольських кухарських рукописів була анонімність авторів або укладачів, а також переписувачів збірок. Зазвичай ім'я переписувача, згідно з традиційним формуляром, зазначалося наприкінці текстів «високих» жанрів на кшталт богослужебних латинських кодексів. Яскравим прикладом є Луцький градуал 1642 р. з фондів ІР НБУВ³⁵, де вказано ім'я краківського переписувача та мініатюриста Блажея Дереля.

Ім'я укладача-компільатора «Збірки для кухмістера», як і переписувача, в тексті не подається. Щодо особи, яка тривалий час копіювала збірку, можемо припустити, що це – професійний переписувач, радше за все, з чернечої спільноти (можливо, капуцинів), з огляду на традиційні зв'язки з ними власниці рукопису Розалії Поцейової³⁶. З тексту стає очевидним, що переписувач не знався на кулінарних

³¹ Булатова С. Рукописна Polonica: Podrózne potrawy z postem... С. 17.

³² Там само. С. 10–13.

³³ Мяскова Т. Родове зібрання Хрептовичів: перспективи дослідження // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. 2010. Вип. 28. С. 398.

³⁴ Булатова С. Колекція документів релігійних і навчальних установ та приватних осіб польського походження // Архіви, колекції та зібрання державних, громадських та релігійних установ у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : путівник / редкол.: Л.А. Дубровіна (голова), Г.В. Боряк, Н.М. Зубкова [та ін.]. Київ, 2015. С. 237.

³⁵ ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 4784.

³⁶ Zbiór dla kuchmistrza... S. 47–49.

тонкощах, для нього були малозрозумілими певні фрагменти давніх рецептур XVI ст., що призвело до помилок або хибного виправлення тексту³⁷.

Так само помилки, виправлення та неузгоджені повтори простежуються в тексті «Подорожніх та пісних страв». Щодо окремих рецептур зі збірника шляхтича з Холопеничів Миколая Млечка, присвячених приготуванню пива, питного меду, «водок», аквавіту, росолісу, сиропу до вина, вудженню сальцесонів, то в їхніх текстах так само помітні стилістичні особливості — виправлення, повтори фрагментів і дублювання рецептур («Syrop do wina» / «Сироп до вина»³⁸), уривчастість і незавершеність рецептури («Robić piwo czarne» / «Робити чорне пиво»³⁹). Оцінюючи в цілому текстуальні ознаки стилю таких рукописів, підсумуємо, що їхня очевидна недосконалість, незавершеність і нерівність викладу (оскільки й не передбачалося старання редагування тексту, призначеного для приватного вжитку) є, на противагу стародрукам, характерною рисою рукописних рецептур і збірок ранньомодерної доби.

Отже, текстуальні особливості групи кухарських рукописів, враховуючи також специфіку щодо авторів, компіляторів, переписувачів, циркуляцію численних варіантів тощо, — все це можна трактувати як яскравий прояв, властивий різним типам ранньомодерних рукописів загалом⁴⁰. У контексті розгляду генези ранньомодерної рукописної культури теоретики польської літератури окреслили цей феномен терміном *brulionowość* («бруліоноватість», від «бруліон» — чернетка), тобто те, що є незавершеним і перебуває у стані потенційного творчого змінювання, не надається до публікації і, зрештою, наслідуює традиції середньовічних текстів⁴¹.

Відзначаючи локалізацію як елемент описування кухарських рукописів, очевидно, що виразним критерієм місця створення рецептури є його подання в заголовках, до прикладу, у способі варіння шидловицького пива від 1631 р. зі збірника Млечка. До такого формулювання тяжіють рецептури Млечка, які прямо не вказують місце їх копіювання, але зазвичай у заголовках маркують топографічне походження рецептур алкогольних напоїв переважно теренами Великого князівства Литовського: питний мед з Міра, пиво з Полоцька і з Шидловичів,

³⁷ Zbiór dla kuchmistrza... S. 68, 112, 142, 153.

³⁸ IP НБУВ. Ф. I. Од. зб. 5962. Арк. 22, 25 зв.

³⁹ Там само. Арк. 60 зв.

⁴⁰ Докладно про це див.: Cybulski Ł., «Brulionowata otwartość. O genetyce tekstów dawnych i polskim wieku rękopisów», *Teksty Drugie*, 5 | 2023. S. 273–293.

⁴¹ Ibid. S. 283.

а також сусідніх країн — інфлянтське пиво з Лівонії⁴². І навпаки, не зазначене в заголовках походження переписів росолісу або ароматизованих «водок» сприймається як виразно локальне, тож за замовчуванням їх можна трактувати як рецептури від Миколая Млечка з Холопеничів.

У «Подорожніх та пісних стравах» галицьку локалізацію збірки або походження певних рецептур, тобто джерела кулінарних інспірацій, також окреслено через т. зв. заголовки-етикетки⁴³. Окрім заголовків, локалізацію кулінарних текстів опосередковано визначають і текстологічні деталі, до прикладу в «Подорожніх та пісних стравах» для випічки рекомендовано львівські продуктові товари⁴⁴.

Атрибуція текстів рукописних рецептур, тобто встановлення змісту, є першорядним елементом їх системного розгляду. Уточненню ідентифікації рукописного тексту — кухарської книги або рецептури — також допомагає інформація з бібліографічних джерел, необхідна для його загальної культурно-історичної оцінки.

Подібно до текстологічного аналізу рукописів будь-якого іншого жанрового типу, для кулінарних рецептур (чи фрагментів збірок) закономірним є визначення їхніх протографічного джерела та пізніших списків. Такий підхід дає змогу не лише встановити оригінал кулінарного тексту, але й з високою ймовірністю визначити конкретний ареал та період його подальшого поширення, адже в ранньомодерні часи вони циркулювали в безлічі варіантів. Як наслідок, рецептури, які часто локально адаптувались упорядниками чи переписувачами, набували текстуальних трансформацій (іноді досить значних).

Заголовок оригінального тексту рецептури як найпростіший для атрибуції розпізнавальний елемент за ранньомодерної доби зазвичай наводився в рукописних копіях у змінений формі. Через це, як і заголовки, порівнювання тексту також вимагає критичного аналізу всіх його складових (структури, змісту, тобто опису кулінарного процесу, інгредієнтів, за наявності — паратекстових коментарів та альтернативних варіантів страв). Пошуки відповідних аналогій з протографічним джерелом безпосередньо пов'язані зі ступенем повноти тексту рукописної рецептури, який часто подається у скороченому або, навпаки, розширеному вигляді відносно першоджерела. Так само популярними компіляціями цих рецептур були власне кухарські книги XVII–XVIII ст., які акумулювали у своєму складі цілісні фрагменти-блоки з різноманітних збірок, вирізняючись за ступенем їхніх повноти та трансформації.

⁴² Булатова С. Традиційні напої... С. 91.

⁴³ Булатова С. Рукописна Polonica: Podróżne potrawy z postem... С. 128–130.

⁴⁴ Там само. С. 18.

Отже, через порівняння з протографічним зразком рецептури можемо відстежити її еволюцію та зафіксувати пізніші модифікації. Втім, як впливає з текстологічного аналізу «Подорожніх та пісних страв» або «Збірки для кухмістера», послідовне дотримання оригіналу спостерігаємо лише зрідка. Показовим прикладом є порівняння з чеським оригіналом власне тексту «Kuchmistrzostwa» («Кухмістерства») (Краків, 1540), перекладеного з празького стародруку, який був відредагований та більш-менш адаптований для польського читача⁴⁵.

Іноді пізніші варіанти відрізняються від оригіналу також паратекстовими коментарями: до прикладу, ремаркою про угорця наприкінці рецептури з розділу «Збірки для кухмістера» з «Кухмістерства», відсутньою в її чеській публікації Ченека Зібрта⁴⁶. У тексті подекуди наявні лакуни, що призводить до скорочення рецептури. Зокрема, в «Подорожніх та пісних стравах» наводяться обидва варіанти – стислий та розгорнутий – з ідентичною назвою «Szczuka przyrękana do podlewuy» / «Запечена щука з підливою», запозичені з «Кухмістерства»⁴⁷. Іноді віддалені паралелі з першоджерелом відстежуються лише частково, зокрема в «Подорожніх та пісних стравах» «Szczupak w czarnym korzeniu» / «Щупак із приправами в чорній юсі» є варіацією рецептури з аналогічною назвою з «Кухмістерства», яка виразно виявляє подібність до протографа лише в основній частині⁴⁸.

Цікаві висновки можна отримати з атрибуції рецептур «Подорожніх та пісних страв» через текстологічне звіряння, завдяки якому кілька адаптованих рецептур перш. пол. XVII ст. схожі з текстом «Кухмістерства» XVI ст.⁴⁹ Запозичені з «Кухмістерства» рецептури циркулювали в Галичині, що підкреслює їх загальне поширення в межах Речі Посполитої. Несподіваними виявилися поодинокі паралелі з пізнішою рецептурою (із зовсім іншою назвою) з книги С. Чернецького «*Compendium ferculorum, abo ziebranie potraw*» / «*Compendium ferculorum, abo zbiórka straw*» чи з рукопису «*Moda bardzo dobra smażenia różnych konfektów i innych słodkości, a także przyrządzania wszelkich potraw, pieczenia chleba i inne sekrety gospodarskie i kuchenne*» / «Дуже добра мода на смаження різних конфетів і інших солодоців, а також приготування різних страв, випікання хліба та інші господарські та кухарські секрети»⁵⁰, що радше свідчить про можливе існування спільного протографічного зразка XVII ст. Водночас, так само, як і з рецептурами,

⁴⁵ Zbiór dla kuchmistrza... S. 66–68.

⁴⁶ Ibid. S. 159.

⁴⁷ Булатова С. Рукописна Polonica: Podrózne potrawy z postem... C. 132.

⁴⁸ Там само. С. 133.

⁴⁹ Там само. С. 132–133.

⁵⁰ Там само. С. 135–136, 145.

запозиченими з «Кухмістерства», показовими є мігрування або циркулювання цих текстів і ступінь їхньої поширеності власне в Галичині. Такі рукописні варіації були популярними в XVII–XVIII ст., особливо зважаючи на їхні переважну анонімність та локальні модифікації навіть відомих базових рецептур.

Отже, системний розгляд цих кухарських рукописів спирається на усталені текстологічні методи. Текстuale студіювання таких джерел традиційно взаємопов'язане з лінгвістичними, історико-мовними та іноді лінгвосеміотичними методами.

Аналіз історико-мовних «нашарувань» у тексті у вигляді типових лексичних форм, стилістичних зворотів, кулінарної термінології, так само, як й інші методи, дає змогу ідентифікувати або уточнювати атрибуцію рецептури, її датування та локалізацію.

Дослідження мови та стилю текстів кухарських рукописів також є маркерами в процесі їх атрибуції й датування. Цей текстологічний аспект щодо «Збірки для кухмістера», дотичний, насамперед, до архаїчної лексики з «Кухмістерства», було докладно розглянуто в публікації рукопису⁵¹.

У тексті рецептур збірника Млечка також домінує старопольська лексика XVII ст., а мові притаманні усталені архаїзми та тогочасний синтаксис. У рецептурах Млечка використано вислови та стилістичні конструкції, які також є типовими для «Збірки для кухмістера». Зокрема, вживається давній вислів «od godziny do godziny» / «від години до години» (тобто через добу) в рецептурах меду («Nastawować miód stary, właśnie stary» / «Розсичувати старий мед, саме старий»), пива («Robienie piwa w Col[l]e[g]ium Połockim» / «Виробництво пива в Полоцькому колегіуму»)⁵², а також вислів «prawie dobrze» у значенні «дуже добре, старанно» в рецептурах шидловицького та інфлянтського пива («Informacja warzenia piwa czarnego od Olędra, który mieszka w Szydłowiczach, majątności Je[g]o M[o]łści Pana Leona Sapiehy wojewody wileńskiego, hetmana W[ielkie]go Księstwa Lit[ewskie]go spisana w Szydłowiczach [die] 11 April[is] A[nn]o 1631» / «Інформація варіння чорного пива від “олендра”, який проживає в Шидловичах, маєтку Йо[г]о Милости пана Леона Сапеги, віленського воєводи, гетьмана В[елико]го князівства Лит[овсько]го, переписана у Шидловичах [дня] 11 квітня року 1631»; «Piwo robić bi[e]r inflantski, takowym sposobem uczył mię Pan Zolderbecht i poseł szwedzki» / «Робити пиво інфлянтський «бір», таким способом учив мене Пан Золдербехт і шведський посол»)⁵³.

⁵¹ Zbiór dla kuchmistrza... S. 75–79.

⁵² ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 5962. Арк. 66–66 зв.

⁵³ Там само. Арк. 59, 58.

Прислівник і прикметник *czysto, czyście / czysty* (чисто/чистий), у давньому значенні «дуже добре, належно, повністю, дочиста», якими рясніє текст «Збірки для кухмістера»⁵⁴, в рецептурах Млечка, навпаки, — вживається досить обмежено (*jęzemia dobrego i czystego* / доброго та чистого ячменю, тобто без домішок)⁵⁵ або у прямому значенні (*czystą wodą* / чистою водою)⁵⁶.

Типовою особливістю мови джерел XVII–XVIII ст. було вживання латини: зокрема у «Збірці для кухмістера» та «Подорожніх та пісних стравах» — у вигляді макаронізмів чи усталених виразів (*Item* / інакше; *Item utere et vale*), назв місяців, канцеляризмів-кліше (*in duplo* / вдвічі; *etc.* / тощо) та ін. У цих рукописних збірках спостерігається також низка кулінарних термінів романського походження — галицизмів, італінізмів. У рецептурах Млечка також наявні запозичення з німецької (*bi[e]r* / пиво), з латини (*col[l]e[g]ium*) / колегіум, *Ad placitum* / із задоволенням), назв місяців (*April[is]* / квітня, *Octobra* / у жовтні, *Novembra* / в листопаді).

Показово, що найповніша «Збірка для кухмістера з приготування як страв, так і випіків, переписана року 1757 дня 24 липня» є єдиною рукописною кухарською книгою, створеною у вигляді окремого великого кодексу (299 нумерованих сторінок + 42 аркуші), без будь-яких вставок, що порушили б її структуру як такої. Внаслідок упорядкування з декількох різних збірок, у ній міститься понад 1000 різноманітних рецептур страв, напоїв, «водок», випічки, солодошів тощо. Утім, до складу також долучено господарчі, садівницькі, медично-лікувальні, ветеринарні поради — структурні елементи, властиві багатьом кухарським книгам ранньомодерної доби.

Суттєвою особливістю рукопису «Збірка для кухмістра» є те, що, хоча він (на відміну від двох вищезазначених пам'яток XVII ст.) є найпізнішим — XVIII ст., проте містить також рецептури, що походять з XVI та XVII ст. Попри те, що текст датується 24 липня 1757 р., книга є найповнішою за хронологічним діапазоном кулінарних першоджерел та їхніх варіацій, тобто становить своєрідну антологію старопольської кухні, в якій поєдналися досвід і поради від анонімних кухарів, відомих і пересічних осіб з оточення власників рукопису з Волині або Любеліщини⁵⁷. Зауважимо, що у збірці не відклалися рецептури авторства власниць рукопису — Розалії Поцейової чи Людвіки Гонорати Любомирської, або їхні нотатки кулінарного змісту.

⁵⁴ *Zbiór dla kuchmistrza...* S. 75.

⁵⁵ ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 5962. Арк. 58.

⁵⁶ Там само. Арк. 59.

⁵⁷ *Zbiór dla kuchmistrza...* S. 81–93.

Найдавнішою складовою рукописної книги є 224 рецептури, які історик Я. Думановський визначив як такі, що були переписані з «Кухмістерства», першого польського кухарського стародруку. Атрибуція цієї частини збірки мала вкрай важливе історико-наукове значення, оскільки «Кухмістерство» вважалося втраченим. Бібліографічна ідентифікація тексту рукописних рецептур «Кухмістерства» була здійснена за допомогою тексту чеського видання, упорядкованого Ченеком Зібртом⁵⁸. Так само, на підставі бібліографічної звірки, була атрибутована низка рецептур «Збірки для кухмістера», в яких за основу взято тексти зі старопольських стародруків авторства Алексіса Педемонтана, Теодора Завацького, Шимона Сиренського, Якуба Казимира Гаура⁵⁹.

Цілісна за змістом «Збірка для кухмістера» наслідуює всю сукупність типових ознак структури та оформлення рукописного кодексу як такого: заголовок, титульний аркуш, графічне виділення розділів-рубрик та їхніх назв, організація сторінки, її оформлення, зокрема графічне виокремлення олівцем поля тексту, реклами (кустоди) наприкінці сторінок, первісна пагінація, абетковий покажчик до тексту, ініціали, зокрема в покажчику, художнє оформлення наприкінці книги⁶⁰.

Отож структурним елементом тексту рукописної кухарської книги XVII–XVIII ст. є заголовок. Старопольським кухарським книгам ранньомодерної доби були властиві докладні заголовки, що надавали повну інформацію про дату, автора, мету твору, його основний зміст та потенційного читача. Типовим прикладом є заголовок «Zbiór dla kuchmistrza tak potraw jako ciast robienia wypisany roku 1757 dnia 24 lipca» / «Збірка для кухмістера з приготування як страв, так і випіків, переписана року 1757 дня 24 липня», який чітко визначає дату, практичну мету книги та її адресата – кухмістера. У лаконічній формі заголовка анонсовано та узагальнено основний зміст: «Збірка... з приготування як страв, так і випіків». На відміну від нього, стислий заголовок збірки «Podrózne potrawy z postem» / «Подорожні та пісні страви» зосереджує увагу на основній тематиці – пісних стравах, а також привезених з подорожей, не вказуючи датування збірки та не окреслюючи коло майбутніх читачів.

Поширеною тенденцією заголовків кулінарних текстів (збірок, розділів, рецептур), особливо найдавніших – XVI–XVII ст., вважалося маркування пісного або,

⁵⁸ Zbiór dla kuchmistrza... S. 136–193.

⁵⁹ Ibid. S. 70–71, 225, 237, 242, 249–251, 255–270.

⁶⁰ Булатова С. Рукописна книга XVIII ст. з історії старопольської кухні «Zbiór dla kuchmistrza jak potraw jako ciast robienia» з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського // Рукописна та книжкова спадщина України. 2016. Вип. 20. (Далі – Булатова С. Рукописна книга XVIII ст...). С. 23.

навпаки, скромного типу анонсованих страв. Дані про автора, дату, локалізацію, основний зміст чи тип страв акумулюються в докладних заголовках як розділів збірки («Пам'ятка від року 1661 готування розмаїтих конфетів у цукрі та меду, пряників, водок, страв, випіків, калачів, належних до ветів», або «Певні кухарські секретні речі від її Милості Пані Коронної Кухмістерової, описані у році 1633»), так і окремих рецептур, зокрема у збірнику Млечка – рецептури питного меду (від Скорульського) або шидловицького пива (від «олендра»), чи визначають особисті контакти між автором рецептури та її адресатом, як у рецептурі інфлянтського пива.

Заголовки рукописної кухарської збірки, аналогічно до рукописів іншої типології, структурують її текст та привертають увагу до певних його частин. У залежності від рівня рубрикації, завдяки заголовкам здійснюється розподіл на тематичні розділи та власне рецептури. Іноді заголовки рецептур (зокрема в «Подорожніх та пісних стравах») задля їх рубрикації дублюються на бічних маргінесах, що вважалось елементом організації сторінки рукописної книги.

Зауважимо, що рубрикація тексту на сторінці також може здійснюватися за допомогою графічного підкреслення, яке в кожному випадку має власні особливості. Так, у «Збірці для кухмістера» воно зустрічається спорадично, частіше – в «Подорожніх і пісних стравах» (підкреслюються власне заголовки рецептур та рубрик). Навпаки – у збірнику Млечка, де графічне підкреслення використовується не для заголовків рецептур, а для відокремлення тексту на сторінці, для визначення його послідовності та акцентування на певних фрагментах.

Як уже зазначалося, на противагу книзі «Збірка для кухмістера», два інші кухарські джерела належать до складу збірників *silva rerum*. Попри те, що текст «*Podrózne potrawy z postem*» / «Подорожні та пісні страви» був переписаний у складі збірника-конволюта, він також є невеличкою за обсягом (77 рецептур), але завершеною, самостійною кухарською збіркою, яку компактно вміщено на с. 69–78 рукопису.

Про її цілісність як окремої збірки свідчать такі критерії структури та змісту: назва «Подорожні та пісні страви», яка маніфестує зосередження на суто пісних та подорожніх стравах, склад та зміст, відсутність у збірці господарчих порад⁶¹, на відміну від «Збірки для кухмістера» або збірника Млечка. У тексті наявна рубрикація рецептур (у чотирьох розділах), властива для кулінарної збірки. Для чіткої рубрикації назви рецептур з нумерацією позицій також подаються на бічних

⁶¹ Булатова С. Рукописна Polonica: *Podrózne potrawy z postem*... С. 19.

маргінесах, що практикувалося переписувачами рукописної книги. Насамкінець, посередині наведено вислів латиною *Hic utere et vale* / «Так споживай та бувай здоровим»⁶², виділений підкресленням, що візуально нагадує завершення (колофон) давніх кодексів. Отже, попри невеликий обсяг, «Подорожні та пісні страви» також наслідували прикмети тогочасної книжно-рукописної традиції.

Елементи структури та змісту тексту є типовими для рукописних кухарських збірок. Заголовок, на противагу розширеному у «Збірці для кухмістера», стисло акцентує на головній темі – описанні пісних страв і страв, привезених з подорожей. Заголовок не містить дати написання збірки та не визначає її адресата. Але, попри те, «Подорожні та пісні страви», судячи зі змісту рецептур, так само, як і «Збірка для кухмістера», мали слугувати як інструкції для кухаря, про що свідчать послідовність процесу приготування, дієслівні наказові терміни, варіативність складників на власний розсуд, апелювання в тексті до професіонала, досвідченого в кулінарних технологіях, тощо.

Варто відзначити чітку розбіжність у загальній концепції обох збірок, що визначає їхній зміст. На противагу «Збірці для кухмістера», ця збірка є вузько тематичною, оскільки описує лише пісну кухню, а також пісні рецептури, привезені з інших місцевостей та країн. Зі свого боку, у структурі розділів / рубрик «Подорожніх та пісних страв» вказані пісні, переважно рибні, страви, пісні (для т. зв. «масляного», не суворого посту) та суто пісні смажені (без масла) страви, а також т. зв. «вети» (солодощі).

Така рубрикація пісної трапези певним чином збігається зі структурою «Збірки для кухмістера» («O rybacz» / «Про рибу», «Potrawy rybne» / «Рибні страви», «Karmie sobotniej wypisanie» / «Опис суботньої трапези»), де є розділи суботньої, «масляної», трапези. Аналогії в обох збірках простежуються й у їхніх розділах: «Potrawy zwyczajne albo wety z przypraw różnych» / «Звичайні страви або вети з різних приправ» і «Pamięć sprawowania rozmaitych konfektów w cukrze i w miedzie, pierników, wódek, potraw, ciast, kołaczów do wetów należących w roku 1661» / «Пам'ятка від року 1661 готування rozmaityх конфетів у цукрі та меду, пряників, водок, страв, випіків, калачів, належних до ветів». Тому розділи «Подорожніх та пісних страв» нагадують окремі розділи «Збірки для кухмістера» попри складну еkleктичну структуру останньої.

Врешті, безсумнівна роль у комплексному кодикологічному вивченні кухарських рукописів належить аналізу їх зовнішньої структури, органічно пов'язаної з ін-

⁶² Булатова С. Рукописна Polonica: Podrózne potrawy z postem... С. 19.

шими характеристиками. Зокрема, вже згадана рубрикація тексту кухарських збірок за розділами виступає як структурний елемент організації сторінки, водночас конструюючи його зміст. Ця взаємна кореляція відстежується на різних рівнях опису. Авжеж зовнішні елементи опису виступають у ролі допоміжних критеріїв атрибуції цих рукописів, їхнього змісту, про що йшлося вище.

Стан збереження згаданих кодексів зазвичай обумовлений їхньою історичною долею та шляхами міграції. Приміром, «Збірка для кухмістера» має досить задовільний стан збереженості, особливо аркуші тексту, пошкоджені лише корінець, береги оригінальної оправи та частково книжний блок⁶³. Рукопис, який містить «Подорожні та пісні страви», в цілому має задовільну збереженість, виявлено лише незначні пошкодження певних аркушів⁶⁴. Добре збереглася його оправа XIX ст. зі світлого пергамену зі сліпим тисненням, що, на думку дослідниці О. Гальченко, можливо, пояснюється її датуванням⁶⁵. На противагу цим двом, кодекс Млечка має найгірший стан збереженості: книжний блок розбитий, що призвело до фрагментарних втрат країв аркушів (на деяких наявні рясні чорнильні відбитки) та їх випадіння, частково пошкоджено первісну оправу, корінець, форзац, втрачені зав'язки тощо⁶⁶. На стан збереженості аркушів вплинуло також кисле чорнило. З огляду на це, рукопис Млечка нещодавно було поновлено бібліотечними реставраторами та оцифровано для публічного доступу⁶⁷.

Оправи згаданих рукописів кухарського змісту представляють зразки типових інтролігаторських технік, які застосовували в XVII–XIX ст. на теренах Польсько-Литовської держави. Найдавнішою та найбільш художньо деталізованою є оригінальна оправа рукопису Млечка з темно-коричневої шкіри, з популярним у Балтійсько-німецькому ареалі тисненням у вигляді портретних мініатюр очільників Реформації⁶⁸, що, враховуючи локальне походження кодексу, свідчить про її створення в одній з майстерень на землях Великого князівства Литовського. Як зазначалося вище, ця оправа виявилася найбільш пошкодженою, що стало причиною її сучасної реставрації. Тип первісної оправи «Збірки для кухмістера» з коричневої крапленої шкіри з потрійною рамкою⁶⁹ був досить популярним для кодексів XVII–XVIII ст., які зберігалися в європейських книгозбірнях, через що

⁶³ Булатова С. Рукописна книга XVIII ст. ... С. 23.

⁶⁴ Булатова С. Рукописна Polonica: Podrózne potrawy z postem... С. 73, 123, 125, 135.

⁶⁵ Там само. С. 12.

⁶⁶ Zbiór dla kuchmistrza... S. 81–93.

⁶⁷ ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 5962. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0003112>

⁶⁸ Булатова С. Традиційні напої... С. 75.

⁶⁹ Булатова С. Рукописна книга XVIII ст... С. 23.

важко визначити її конкретну локалізацію. Радше за все, книгу було опрацьовано інтролігаторами польсько-українського порубіжжя, власне на Волині, де в маєтку Устилуг розташовувалася книгозбірня Розалії Поцейової. Пергаменна оправа кодексу з колекції Петрушевича XVII ст., що містив «Подорожні та пісні страви», як уже згадувалося, ймовірно, була виготовлена в XIX ст.⁷⁰ і, вочевидь, як і рукопис, походить з якоїсь з майстерень на теренах Галичини.

Досліджувані кодекси відрізняються за форматом: «Збірка для кухмістера» — у 4°⁷¹, натомість два інших мають найпоширеніший для збірників *silva rerum* формат — у 2°.

Писемний матеріал усіх трьох кодексів — це поширений папір різного часу, походження та ґатунку. (Про філігранознавчий аналіз і його роль в атрибуції див. вище).

Організація сторінок кухарських кодексів відповідає їхньому формату: зокрема, поле тексту «Збірки для кухмістера» у 4°, виокреслене олівцем, має розмір 170 × 125 мм і вміщує 21–26 рядків⁷². У тексті подекуди наявні ініціали, особливо в покажчику до рецептур. Для рубрикації використано розчерки наприкінці або хвилясті декоративні елементи у вигляді візерунку. Хоча текст написаний одним почерком, регулярним курсивом, утім власне манера письма змінювалася. Розбірливий на початку почерк далі дещо погіршився, очевидно, внаслідок великого обсягу копіювання тексту переписувачем упродовж тривалого часу⁷³.

Структурні елементи сторінки «Подорожніх та пісних страв» (розмір поля тексту і кількість рядків) так само співвідносяться з його форматом⁷⁴. Текст збірки також переписаний одним почерком, коричневим чорнилом, дрібним курсивом сер. XVII ст., який, у порівнянні з почерком «Збірки для кухмістера» XVIII ст., виглядає менш розбірливим та охайним.

Щодо почерку тексту збірника Млечка, то, на противагу двом попереднім, вибрані рецептури переписані кількома різними почерками сер. 20–30-х років XVII ст., які подекуди повторюються, зокрема способи варіння шидловицького та інфлянтського пива⁷⁵. Натомість уживане в кодексі Млечка чорнило — чорне, світло-коричнєве та коричнєве — не завжди високого ґатунку, що призвело в

⁷⁰ Булатова С. Рукописна Polonica: Podrózne potrawy z postem... С. 12.

⁷¹ Zbiór dla kuchmistrza... S. 63.

⁷² Ibid.

⁷³ Ibid.

⁷⁴ Булатова С. Рукописна Polonica: Podrózne potrawy z postem... С. 11–12.

⁷⁵ ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 5962. Арк. 59, 58.

деяких випадках до рясних чорнильних відбитків на зворотах окремих аркушів паперу і погіршило стан їхньої збереженості. У цьому випадку виявляється очевидний взаємозв'язок між окремими зовнішніми параметрами опису рукописів. Підкреслимо, що відповідні паралелі так само простежуються між елементами зовнішньої структури та змістом тексту кухарського рукопису.

Отже, системний підхід до типологічної групи кухарських рукописів XVII–XVIII ст. виявляє як їх власну специфіку, так і генетично споріднені риси зі старопольськими ранньомодерними текстами загалом. Завдяки комплексному аналізу кодикологічних, палеографічних, текстологічних, мовних ознак, властивих кухарським рукописам, встановлюються їхні походження, оригінальність, авторство, місце, час створення тощо, але водночас у такий спосіб викристалізовується їхня цінність як суто історико-кулінарних джерел. Тому багатоаспектне археографічне описування кухарських пам'яток є, без сумніву, перспективним і для власне історико-гастрономічних студій.

2.3. Історико-документальні колекції актових джерел

Комплекс актової й діловодної документації Києво-Могилянської академії з фондів Інституту рукопису НБУВ

Тетяна Міцан

Архівний спадок Києво-Могилянської академії — однієї з найвідоміших у Східній Європі освітніх інституцій, чий поважний вік налічує понад чотири століття, містить у своєму складі унікальні за змістом, різноманітні за типом та характером документи, через що становить багатоаспектне джерело для вивчення історії України. Наразі він зберігається у двох установах — в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (далі — ЦДІАК України) та в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі — ІР НБУВ), що пояснюється історією спадкоємиці Києво-Могилянської академії (далі — КМА) — Київської духовної академії (далі — КДА), в архівних фондах якої зберігалися документи КМА і які після націоналізації та розподілу документів радянською владою опинилися розпорошеними між архівами та бібліотеками.

Переважна частина справ збірного архіву й канцелярії Академії міститься у ЦДІАК України. Документальний комплекс сформований у два фонди — ф. 1711 «Київська академія (1701–1817), Києво-Могилянський колегіум (1631–1701), м. Київ» (містить 497 справ, хронологічні межі: 1669–1817 рр.) та ф. 711 «Київська духовна академія, м. Київ» (містить 22632 справи, хронологічні межі: 1817–1919 рр.). Серед історично знакових документів — укази і приписи Київської духовної дикастерії щодо постановки навчального процесу, справи про зарахування студентів до Академії, бурси та сирітського дому на своєкоштне утримання, послужні списки професорсько-викладацького складу, списки студентів, журна-

ли вхідних і вихідних документів, прибутків та видатків, документи про права власності Академії, про діяльність Церковно-історичного товариства, про видання «Трудов Киевской духовной академии» та ін.

В ІР НБУВ зберігаються колекційні справи з історії КМА, що колись перебували у складі бібліотеки КДА.

Документальна спадщина Києво-Могилянської академії у фондах ІР НБУВ: загальна характеристика та джерелознавчий огляд

Характеристика документальної спадщини КМА, яка міститься у фондах ІР НБУВ, передбачає залучення не лише тих документів, які залишилися в апараті КДА, а й тих, що зберігалися в рукописній колекції бібліотеки Академії, у рукописних збірках бібліотек монастирів, церков і церковних товариств і музеїв, зокрема Софійського, Почаївського, Києво-Печерського, Михайлівського монастирів, у Церковно-археологічному музеї КДА. До документальної спадщини КМА відносимо також наративні джерела – магістерські роботи студентів, курси лекцій, праці та рукописні книги з різних галузей знань, які викладаються в КМА.

Наразі комплекс рукописної спадщини КМА знаходиться, зокрема, у фондах «Київська духовна академія» (ф. 160), «Київська духовна консисторія» (ф. 232), «Церковно-археологічний музей Київської духовної академії» (ф. 301), «Києво-Софійський собор» (ф. 312), «Зібрання рукописних книг XVI–XIX ст. митрополита Макарія (Булгакова)» (ф. 302). Також документи з історії КМА відклалися у фондах діячів церкви, фахових науковців та викладачів КДА – С.Т. Голубєва (ф. 194), М.І. Петрова (ф. 225), Ф.І. Титова (ф. 175). Одиначні документи містяться у фондах «Літературні матеріали» (ф. I), «Історичні матеріали» (ф. II), «Київський університет Св. Володимира» (ф. VIII), «Колекція історичних документів» (ф. XIV), в родинному фонді Коропчевських (ф. 135). Зміст документів відображає історичний шлях КМА від створення школи при Києво-Братському монастирі (далі – КБШ) на поч. XVII ст. до реорганізації Академії в духовну на поч. XIX ст.

Аналіз документів підтверджує загальноприйняту в сучасній науці хронологічну періодизацію функціонування Академії.

Перший: 1615–1632 рр. – від створення КБШ до перетворення її на Колегію.

Другий: 1632–1701 рр. – Колегія трансформується в Академію.

Третій: 1701–1784 рр. – період розквіту КМА.

Четвертий: 1784–1817 рр. – період повного перетворення КМА на російський духовний заклад.

Періодизація історії створення та функціонування Академії певною мірою пояснює родовидовий і тематичний склад документів стосовно діяльності КМА в різні періоди. Кількісно XVII ст. репрезентують 85 од. зб., перш. пол. XVIII ст. — 243 од. зб., др. пол. XVIII ст. — 497 од. Початок XIX ст. представлений понад 2 тис. документів, організованих у більш ніж 500 справ.

Особливістю комплексу документів КМА є те, що в умовах синкретичного етапу розвитку архівів і бібліотек, коли поточні документи зберігалися в канцеляріях, а ретроспективні — в бібліотеках, їх не можна однозначно класифікувати як бібліотечні чи архівні об'єкти. Документи з історії КМА дійшли до нашого часу як в оригіналах, так і в копіях. Для архівної спадщини, що міститься в ІР НБУВ, характерним є значний відсоток копійного матеріалу, передусім у копіях, зроблених усвідомлено — з метою створення бази для наукових досліджень у 70-х роках XVIII — 20-х роках XIX ст. і пізніше.

Упродовж двох століть документи змінювалися як за формою, так і за змістом, відбиваючи загальний розвиток державного управління, науки та освіти.

Багатоманітним є склад документів за видами: це офіційні правові документи різних верховних влад, зокрема грамоти, укази, привілеї, універсали й розпорядження, акти та листи; документи щодо відносин між Академією та державними й приватними особами — ордери, промеморії, донесення, рапорти, витяги, записи, цидулки, запити, контракти, чолобитні; діловодні документи — інструкції, розклади занять, списки і відомості; засвідчувальні документи — атестати, квитки, паспорти, біографії тощо. Значний масив становлять документи щодо діяльності академічної бібліотеки (донесення, рапорти, розпорядження, відомості), лікарні тощо.

За тематичною наповненістю документальний комплекс КМА умовно може бути розподілений на такі групи:

1. Офіційні акти церковної влади, самодержців та польських королів щодо статусу і майнових прав КМА як духовно-освітнього закладу.
2. Офіційні актові документи, що висвітлюють визнання КМА українською гетьманською владою та козацтвом.
3. Кількісно найбільшою є організаційно-розпорядча документація КМА щодо організації навчального процесу.
4. Документи, пов'язані з внутрішнім життям Академії.
5. Документи фінансово-економічного характеру.
6. Офіційне листування.

Комплекс актових документів Києво-Могилянської академії у фондах ІР НБУВ як об'єкт історичного документознавства та джерелознавства

Історико-документознавчий аналіз рукописної спадщини КМА є одним із завдань спеціальних історичних дисциплін – дипломатики, джерелознавства, археографії, архівознавства, історичного книгознавства, бібліотеко- та бібліографознавства. Цей документальний комплекс є віддзеркаленням певного політичного, соціально-економічного та культурного стану України в різні часи, оскільки канцелярський документ фіксує історичні реалії з достатньою чіткістю, а документи позаканцелярського походження доповнюють систему канцелярського документообігу. Спадщина КМА як об'єкт документознавчого дослідження є надзвичайно показовою для проведення реконструкції відсутньої джерельної бази історичних студій, а також для безпосереднього вивчення історичних процесів і подій, оскільки надає практично повний зріз публічно-актової та діловодної документації в її розмаїтті завдяки системі передбачених формою документа послань на попередні обставини. Це видається особливо важливим через те, що документальна база, збережена нині, є комплексним артефактом, який необхідно досліджувати як окремий об'єкт – його історію, повноту, репрезентативність і вірогідність, склад і зміст.

Історичне документознавство в тій частині, що розглядає еволюцію системи документації як складову дипломатики та актового джерелознавства, впродовж значного періоду приділяло увагу джерелознавчому дослідженню окремих видів документів, тоді як комплексні праці з даної проблематики (окрім публікації документів Гетьманщини XVIII ст. В. Горобцем¹) відсутні.

Питання класифікації документального комплексу КМА є важливим і доволі складним. Виходячи з особливостей даного комплексу, найефективнішою була визнана класифікація документів за родами, видами і різновидами. При класифікації враховувалося функціональне призначення та тематична наповненість документів. Для здійснення історично-документознавчого дослідження спадщини КМА була використана методика аналізу розвитку системи документації освітньої установи України XVII – поч. XIX ст., яка відображає розвиток КМА від Києво-Братської школи (далі – КБШ) до Академії і ґрунтується на класифікації документів з дипломатичного та діловодного (канцелярського) аспектів, а також

¹ Документи Богдана Хмельницького. 1648–1657 рр. / упоряд.: І. Крип'якевич, І. Бутич. Київ, 1961. 739 с.

методика аналізу походження та змісту документів, що разом дозволило визначити джерелознавчу значимість документів, простежити історію збирання документів та їхню історичну долю у складі бібліотеки КДА. Застосована класифікація документів базується на принципах ієрархічної побудови організації управління КМА як світської та релігійної інституції, що склалася у відповідності до соціальної структури суспільства. Основою класифікації є взаємовідносини між документоутворювачем та документоотримувачем (тобто суб'єктно-об'єктні) з метою регулювання соціально-економічних та юридичних засад функціонування КМА, організації її внутрішньої діяльності. Через те, що документи КМА відображають зріз як урядової російської, так і урядової української канцелярій, а також діловодство Києво-Братського монастиря (далі – КБМ) та КМА, було враховано різні підходи до аналізу видів документів і їх статус як історичних джерел.

Джерелознавство розглядає акти як категорію документальних джерел, в яких в юридичній формі закріплюються норми права, а також економічні чи політичні угоди й договори між приватними особами, особою та державою, державними органами, а також церковними установами². На думку М.П. Ковальського, проблема класифікації актів з історії України XVII–XIX ст. є доволі істотною. Якщо генеральна (або генералізуюча) класифікація на дві великі групи – публічно-правові та приватно-правові документи – в дипломатиці і джерелознавстві давно вже утвердилася і не піддається сумніву, то детальніша класифікація за формою, окремими різновидами та співвідношеннями (взаємозалежністю) між ними, термінологією українських актів XV–XVIII ст. залишається не уніфікованою і потребує наукового вивчення³. Незважаючи на те, що будь-якій поділ джерел на класи, типи, види, різновиди тощо має базуватися на споріднених ознаках їхньої схожості, це не означає, що наука виробила універсальну схему класифікації.

Класифікація рукописної спадщини КМА ґрунтується на таких поняттях, як функція, зміст, склад та хронологічний аспект, що відображають розвиток документації як організованої форми системи управління.

Офіційна службова документація

Офіційна службова документація поділяється на три основні категорії – урядово-адміністративні, процесуальні та юридичні документи. У межах урядово-адміністративних документів можна виділити кілька підкатегорій: директивно-роз-

² Чернухін Є.К. Грецькі рукописи у зібраннях Києва. Київ, 2000. С. 461.

³ Ковальський М.П. Актуальні проблеми джерелознавства історії України XVI–XVII ст. Київ, 1992. С. 262.

порядчі (універсал, указ, лист, ордер, інструкція, резолюція), виконавчі (рапорт, донесення, іменний список), засвідчувальні (атестат, свідоцтво, паспорт (білет)), статутні (інструкції, правила), обліково-статистичні (відомість, розписка, квитанція) та інформаційно-публікаторські (промеморія). До процесуально-юридичної документації належать слідча (розиск), оповіщувальна (повістка, відкритий лист), процесуально-вирокова (доповідь, присяга, декрет), апеляційна (протест, чолобитна) та нотаріальна (копія, засвідчувальні записи). Канцелярська документація включає персонально-ділову (опис справи, супровідний лист), довідково-інвентарну (протокол, описи майна, виписки) та реєстраційну (реєстрові книги) форми.

● **Офіційні публічно-правові акти**, що регламентують діяльність КБМ та КМА XVII – поч. XIX ст. Серед них виділені такі роди:

- *Офіційні публічно-правові акти світської влади (польської та російської)*, що регламентують законодавчо-правові аспекти, затверджують, закріплюють та підтверджують статус і майнові права КБМ. Ці акти розподіляються на такі види директивно-розпорядчих документів, як привілеї польських королів, грамоти російських царів (які, як форма актових, справочинних документів, поширених у XVII ст., за змістом класифікуються на договірні, жалувані, духовні), накази, укази й інші документи, що регулюють стосунки КБМ та Києво-Могилянської колегії (далі – Колегії) з органами державної влади.
- *Офіційні публічно-правові акти світської влади (української гетьманської)*, що регулюють діяльність влади стосовно КБМ, КБШ при монастирі та Колегії: універсали українських гетьманів, генеральної старшини і полковників, договірно-розпорядчі акти, накази, військові листи, договори та інші документи гетьманської канцелярії.
- *Офіційні публічно-правові акти духовної влади*, що регулюють законодавчо-правові аспекти стосунків КБМ, КБШ і Колегії з церковною владою й закріплюють та підтверджують статус і майнові права: грамоти благословенні, грамоти вищих ієрархів церкви, жалувані та підтверджувальні грамоти царів.

● **Приватна (особиста) документація** складається з пам'ятних записів: реєстр (для пам'яті, про пам'ять), меморіал, записні книги.

Хоча ця класифікація стосується актових джерел загальнодержавного значення XVIII ст., вона значно допомагає в розумінні публічно-правових форм документів загалом, адже слід враховувати специфіку історичного періоду, коли діловодство почало розвиватися в умовах періоду Нового часу, виникали нові види документів, розвивався формуляр, спрощувалася мова тощо.

Документознавчий і родовидовий аналізи документів надали можливість визначити класи документів з урахуванням історичної періодизації КМА, комплекс КБМ та КМА був класифікований, виходячи як з форми, так і зі змісту документів відповідно до запропонованої історичної класифікації:

- *Приватно-правові акти*, що регулюють стосунки приватних осіб з КМА, зокрема акти, що регулюють майнові та фінансові стосунки (дарчі записи, духовні заповіти, купчі, контракти щодо рухомого та нерухомого майна, матеріальна підтримка студентів та викладачів, окремі господарчі та інші питання).
- *Приватно-публічні акти*, що мають характер прохання, апеляції: за видом для XVII ст. це переважно чолобитні окремих осіб, студентів та духівництва до місцевої, світської та духовної влади з метою вирішення їхніх майнових або юридичних прав, прав захисту та регулювання конфліктів.
- *Діловодна документація*, що регулює діяльність КМА стосовно організації навчання та внутрішньої діяльності. Вона майже не представлена документами, окрім такого виду організаційно-розпорядчого документа, як «запис», що його можна розцінювати як постанову або розпорядження.
- З *офіційно-службового листування* виділено листування як з юридичними, так і з приватними особами (відношення, повідомлення). При аналізі цього виду документів ураховані запропоновані принципи класифікації епістолярію І.Н. Войцехівської⁴, яка відзначала, що методи вивчення листування передбачають їх систематизацію за групами і класифікацію за тематикою (змістом) тощо.

Найчисленнішими за кількістю та різноманітними за формою є актові історичні джерела, які разом з діловодними та статистичними документами складають вагомую частку писемних свідчень. По-перше, це правові документи, в яких зафіксовані договори, угоди між приватними особами, державою і приватними особами, між державою і церквою тощо. У науковій літературі прийнято поділяти такі акти на дві великі підгрупи: на публічно-правові та приватно-правові. По-друге, це законодавчі й нормативні документи органів влади всіх рівнів⁵.

Актові та діловодні документи КМА (1615–1701 рр.): історично-документознавчий аналіз

Офіційні публічно-правові акти XVII ст. використовують паралельно терміни «привілей» (в контексті польської влади), «грамота» (для російської верхов-

⁴ Калакура Я.С., Войцехівська І.Н., Павленко С.Ф. та ін. Історичне джерелознавство : підручник. Київ, 2002. С. 371.

⁵ Там само. С. 357–358.

ної влади), «універсал» (від гетьманської влади) та «грамота» ієрархів церкви (зокрема єрусалимських патріархів та інших церковних ієрархів). Цими документами репрезентуються юридичний статус, законодавчі та правові аспекти діяльності, а також майнові права КБШ та Колегії як духовного й освітнього закладу. В ІР НБУВ документи цього виду в більшості знаходяться у складі зібрання ЦАМ КДА (ф. 301), переважно в копіях кін. XVIII — поч. XIX ст. Оригінали, швидше за все, частково знищені численними пожежами. У 1773 р. викладачем філософії КМА Касієм Лехницьким та монахом КБМ Ієронімом були виготовлені копії актів, які тоді мала КМА. На поч. XIX ст. ці копії були переписані для київського митрополита Євгенія Болховітінова [ІР НБУВ, ф. 301, од. зб. 220 п, с. 133–135⁶]. Саме з цих копій були опубліковані підтверджувальні грамоти Київського братства перш. пол. XVII ст.

Публічно-правові акти світської та церковної влади XVII ст. — привілеї, грамоти, універсали, що регламентують статус та майнові права КБШ і Колегії в період Речі Посполитої та період переходу під владу Росії

Терміном «грамоти» визначається група історичних документів, які фіксували майнові та інші права, привілеї й обов'язки окремих осіб, відносини між ними. Грамоти як форма актових, справочинних, особових документів, що побутували в XVII — на поч. XVIII ст., за змістом також класифікуються на договірні, духовні, купчі, жалувані, затверджувальні та підтверджувальні⁷. Грамоти закріплювали статус братств, надавали їм легітимності, фіксували статус установи і могли використовуватися для захисту від тиску шляхти і церковної верхівки. Патріархи видавали привілеї братствам, сподіваючись з їхньою допомогою посилити свій вплив і послабити вплив місцевих єпископів⁸. У грамотах та привілеях вирішувалися майнові права, питання статусу та системи навчання.

Серед таких документів — привілеї королів Речі Посполитої: Жигимонта III Вази, 1619 р., щодо визнання фундації Київського братства та лікарні-богадільні [ф. 301, од. зб. 220 п, с. 158–159]; привілеї Владислава III Вази, 1635 р., схизматам про надання права викладати латинською та грецькою мовами в Київському та Віленському колегіумах [ф. 312, од. зб. 382/559 с, с. 80–81], а в 1638 р. — привілей Київському братству на право володіння Трьохсвятительською та

⁶ Надалі зазначатимемо лише числа фондів, одиниць зберігання та сторінок.

⁷ Мицик Ю. Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. Дніпропетровськ, 1996. С. 75.

⁸ Ісаєвич Я.Д. Джерела про суспільно-політичну і культурну діяльність братств України в XVI–XVIII ст. Київ, 1969. С. 37–38.

Воздвиженською церквами. Визнаючи братство, Колегію та їхні майнові права, надалі видавалися підтверджувальні грамоти, до прикладу, того ж Владислава – 1640 р. [ф. 301, од. зб. 220 п, с. 25–28] та Яна Казимира Вази – 1650 р. [ф. 312, од. зб. 445/179 с, арк. 14 зв.]. Значення цих привілеїв для статусу Колегії можна зрозуміти виходячи з того, що польський уряд, діючи в інтересах католицьких церковників, прагнув не допустити створення вищої української школи. З цією метою Владислав IV не дозволяв викладати в Колегії предмети, вивчення яких вважалося прерогативою вищих навчальних закладів, зокрема забороняв викладання латиною. 29 жовтня 1634 р. він надіслав Петру Могилі суворе розпорядження, наказуючи негайно скасувати латинську друкарню і латинські школи. У 1635 р. під тиском козаків і православних шляхтичів сейм дозволив вивчати в Колегії мови та науки, однак не далі початкових ступенів філософського циклу – діалектики та логіки, свідченням цьому є привілей польського короля Владислава IV про «надання права викладання в Київській колегії різних наук грецькою та латинською мовами, крім діалектики та логіки», 18.03.1635 р. [ф. 194, од. зб. 107; ф. 312, од. зб. 382/559 с, арк. 80–81], проте заборонялося викладання богослов'я, необхідного для формального визнання Колегії Академією⁹. До остаточного приєднання Києва до Росії польський уряд не поспішав визнавати Колегію вищим навчальним закладом, хоча й підтверджував її права, про що свідчить охоронний привілей польського короля Михайла Жигимонтовича Корибута 1670 р. ректору та ігумену КБМ Варлааму Ясинському, а також його ж грамота на відновлення Колегії, якою було дозволено «Києво-Могилянський колегіум на ґрунтах і фундаціях відновити і в ньому викладати всім приходящим навчальні предмети», 10.10.1670 р. [ф. 160, од. зб. 185–228, арк. 35, 57].

Церковні грамоти та акти: благословенні грамоти вищих ієрархів церкви, жалувані та підтверджувальні грамоти

Окрему групу документів складають благословенні грамоти вищих ієрархів церкви, що утворювали братства, благословляли КМА, спрямовували її діяльність на зберігання традицій православ'я. Серед них слід назвати грамоти Феофана, патріарха Єрусалимського, видані ним за короткий термін: про заснування Патріаршої ставропігії при Київському братстві, 9.05.1620 р. [ф. 175, од. зб. 1082]; про затвердження Київського старшого Братства з утворенням при ньому братства молодшого, 17–26.05.1620 р. [ф. 312, од. зб. 445/179 с, арк. 82 зв.–84]; грамота,

⁹ Маслов С.І. Культурно-національне відродження на Україні в кінці XVI і першій половині XVII ст. // Матеріали до вивчення української літератури. Т. 1. Київ, 1959. С. 207–208.

що заповідає Київському братству жити в любові та злагоді, 17.01.1621 р. [ф. 301, од. зб. 220 п, с. 155–157]. Доволі інформативною є благословенна грамота Паїсія, патріарха Єрусалимського, Києво-Братській школі, яка сприяє розвитку освітньої справи серед молоді, 23.07.1649 р. (у копії 20-х рр. XIX ст.) [ф. 301, од. зб. 220 п, с. 159–162], і була видана після відвідування патріархом Паїсієм Києва та КБШ, де він побачив високий рівень викладання та знань школярів і відзначив рівень навчання слов'янських мов, зокрема української літературної мови.

Благословенні грамоти патріархів єрусалимських є цінними джерелами, що розкривають церковний статус ставропігії КБМ як православного закладу, як загальнослов'янського духовного центру, що підтримував зв'язки з низкою академій і університетів європейських країн, приймав студентів і вчених з інших країн. Так, єрусалимський патріарх Феофан у своїй грамоті 1620 р. відзначає значення КБШ, де навчають «слов'янському, яко свойственному, латинському, яко благопотребному им, живущим между латинами, и отчасти греческому»¹⁰. Становлять інтерес грамоти, що досі не були опубліковані: це, до прикладу, – грамота Московського патріарха Адріана Варлааму Ясинському, митрополиту Київському, з викладом, у зв'язку з прошенієм Київського вийта та громадян, відносно висвячення священників, поведінки студентів Академії та заборони на пасквілі, 7.04.1699 р. [ф. 160, од. зб. 442, лист № 2 (за 1699 р.)]. Благословенні грамоти патріархів єрусалимських є свідченням автономії верховної влади церкви в Київській митрополії і дуже цікавим явищем для аналізу процесів формування державності в Україні в перш. пол. XVII ст. Для КМА як православного осередку освіти підтримка вселенської православної церкви мала важливе значення. Патріарші грамоти «стверджували» Київську школу й надавали через ставропігію КБМ та КБШ певні захист і незалежність.

Договірні-розпорядчі акти церковної влади XVII ст.: записи, листи

- Записи виконували роль договірних документів, які відображають взаємини між церковними установами та особами духовного звання щодо різних аспектів діяльності КБМ і КМА, зокрема статутних і майнових питань. Серед таких договірних актів привертає увагу запис про одностайне об'єднання Богоявленського братства з переліком усіх братчиків, закріплений їхніми підписами, 1631 р. [ф. 301, од. зб. 220 п, с. 179–182; ф. 312, од. зб. 445/179 с, арк. 97–100], та низка **записів щодо майнових питань**, які належать Петру Могилі в період його архімандритства в Києво-Печерській лаврі (далі – КПЛ). Серед них записи 1631 р.:

¹⁰ Хижняк З.І. Києво-Могилянська Академія. Київ, 1981. С. 61–62.

ченцю Ісаї Трофимовичу та Сильвестру Косову про надання їм прав та привілеїв на випадок смерті Петра Могили (вони стають опікунами фондушу), 15.06.1631 р. [ф. 301, од. зб. 220 п, с. 182–184]; про обмін ґрунтами між Києво-Братським та Свято-Троїцьким Больничним монастирями для будівництва школи [ф. 312, од. зб. 445/179 с, арк. 104зв.–105зв.]. Іншим прикладом є записи 1632 р. архімандрита Ісаї Косинського, всього духовенства та щодо надання Петру Могилі звання довічного старшого братчика й опікуна КБМ і КБШ [ф. 301, од. зб. 220 п, с. 173–177].

• Наступним видом актів є **«записи» щодо матеріального забезпечення** КБМ та Колегіуму церковною владою задля підтримки православної освіти. Документи у фондах ІР НБУВ збереглися лише в копіях 20-х років ХІХ ст. Серед них, перш за все, – записи з обіцянкою щорічно видавати кошти на підтримку Колегіуму – по 500 золотих, 12.07.1650 р.: Йосифа Горбацького, єпископа Вітебського, Оршанського, Мстиславського й Могилівського [ф. 301, од. зб. 220 п, с. 214–216; ф. 175, од. зб. 52, арк. 14]; Йосифа Чаплиця-Шпановського, єпископа Луцького й Острозького [ф. 160, од. зб. 2981, арк. 15; ф. 312, од. зб. 450/426, арк. 122зв.–123]; а також записи, 13.07.1650 р.: Діонісія Балабана, єпископа Хелмського й Бельського, – по 200 золотих [ф. 301, од. зб. 220 п, с. 218–219; од. зб. 231, с. 354–356] та Антонія Вінницького, єпископа Перемишльського, – по 100 золотих [ф. 312, од. зб. 445/179 с, арк. 124–124 зв.]. Представлені зобов'язання майже тотожні. Вони створені зазначеними особами невдовзі після їхнього висвячення київським митрополитом Сильвестром Косовим на єпископії. По суті, це записи-зобов'язання на подання щорічної грошової допомоги Колегії. Зміст документів майже повністю збігається, і це свідчить про те, що записи створювалися за одним зразком, підготовленим, очевидно, ченцями КБМ. Розходження незначні й логічні – вказані різні суми щорічних внесків, обумовлені різні випадки несвоєчасної сплати коштів.

• Окремий прошарок серед зазначених документів складають **«записи», які закріплюють право на володіння** маєтками та землями за КБМ. Серед них особливо знаковими є: випис із гродських книг Воєводства Київського про передачу Петром Могилою, митрополитом Київським, Київському колегіуму села Панківщина [Позняковщина] (нині село Позняки), 8.03.1635 р. [ф. 301, од. зб. 216 п, № 8]; запис архімандрита Києво-Печерського монастиря Йосифа Тризни, що надає право користуватися володіннями Києво-Печерського монастиря – селами Вишеньки і Гнідин – викладачам КБМ протягом трьох років, 23.04.1648 р. [ф. 312, од. зб. 445/179 с, арк. 121–121 зв.]; запис Мефодія Филимоновича, єпископа Мстиславського, Могильовського й Оршанського, про передачу КБМ прав на воло-

діння Івангородським лісом, 1679 р. [ф. 301, од. зб. 220 п, с. 126]; витяг із книг Генерального суду Війська Запорозького КБМ про судові рішення щодо скарги ректора КМА Феодосія Гугуревича та префекта Академії Йоасафа Кроковського на Трофима Підтеребу, колишнього сотника Остряницького, який незаконно володів Проскуринськими угіддями — селами Карпилівка, Виповзів, Косачівка, Лутава, переданими монастирю гетьманом Іваном Самойловичем, 10.12.1688 р. [ф. 301, од. зб. 216 п, № 52].

Документи українських гетьманів, генеральної старшини і полковників XVII ст.

Специфіка документів гетьманської канцелярії др. пол. XVII — XVIII ст. вимагає ретельного дипломатичного аналізу. У той час, як українські документи королівської та великокнязівської канцелярії XVI — поч. XVIII ст. значною мірою відбивали західну дипломатичну традицію, в гетьманських документах починають поступово проявлятися унікальні характеристики, які, на жаль, не змогли повністю сформуватися через занепад українського державного документа та його виключення із сфери державної й правової діяльності¹¹.

• **Універсали** були найпоширенішою формою актових документів у XVII ст., які видавалися від імені гетьмана, генеральної старшини і полковників. Універсалом звичайно називається документ, який у Речі Посполитій та Україні XVII—XVIII ст. відігравав роль публічно-правового акта. Універсали, як і грамоти, не завжди були автографами, за винятком підпису, але видавалися від імені гетьмана його писарями чи канцеляристами, завірялися гетьманом власноручно (підписом і печаткою). Аналогічна практика була типовою не лише для апарату Української держави, а й взагалі для тогочасних європейських держав. Тому поняття «оригінальний універсал» є до певної міри умовним¹². Універсали та накази є документами внутрішнього характеру, які можна класифікувати як ті, що надають певні права та привілеї, а також ті, що мають разову або тривалу дію. Вони включають розпорядження, які зобов'язують урядовців виконувати певні завдання, а також дозволяють або забороняють певні дії. До цієї категорії також належать повідомлення, тобто універсали, що надають певні права або стосуються реалізації цих прав і привілеїв. За правовою силою універсали поділяються на первинні, конфірмаційні та оборонні, оскільки вони, як юридичні документи, мали значення не лише для їхніх отримувачів, але й для майбутніх поколінь. З них

¹¹ Каталог коллекции документов Киевской археографической комиссии 1369—1899 / сост. Я.Д. Шашкевич, Л.А. Проценко, З.С. Хомутецкая. Киев, 1971. С. 7.

¹² Мицик Ю. Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. Дніпропетровськ, 1996. С. 59.

виготовлялися копії, що вносилися до актових або ревізійних книг. Підтверджувальні універсали відрізнялися від інших — у них завжди йшлося про порушення прав власників універсалів певними особами¹³.

Більшість складають універсали гетьманів Богдана Хмельницького, Василя Дворецького, Юрія Хмельницького, Івана Мазепи, Івана Самойловича, Петра Дорошенка, Івана Скоропадського, Івана Петрижицького, якими було затверджено права Київського братства на володіння земельними угіддями, вотчинами, а також на пожалування помість КБМ. Пожертвування, зроблені на монастир, передбачали й утримання Академії, а її матеріальне становище значною мірою залежало від монастиря, а саме від вотчин та інших володінь, подарованих йому в різні роки¹⁴.

За гетьманства Богдана Хмельницького КМА опікувалася козацька адміністрація. Розуміючи потребу мати освітню інституцію, яка би готувала кадри для Гетьманщини, Хмельницький усіляко підтримував КБШ, зокрема надаючи матеріальну допомогу. Так, упродовж 11.01.1651 р. — 9.01.1656 р. він видав універсали, згідно з якими колишні Домініканські помістя, а найперше с. Мостища, а також села Мухойди, Плисецьке, Ксаверів, Чорногородка, Обходи, Базар та інші, були передані у володіння КБМ [з усіма пожитками, ставками, млинами, сіножатями й іншими прибутками] [ф. VIII, од. зб. 231 (ун. 99/І), арк. 74—74 зв.; ф. 301, од. зб. 751 л; ф. 301, од. зб. 221 п, т. І, № 29].

На особливу увагу також заслуговують (у хронологічному порядку) універсали: гетьмана Юрія Хмельницького про пожалування земель для фундування КБМ та школи при ньому, 6.03.1662 р. [ф. 301, од. зб. 220 п, с. 76—80; ф. 312, од. зб. 445/179 с, арк. 40 зв. — 41]; гетьмана Івана Скоропадського, що надають права на володіння с. Ялівкою, 2.06.1714 р. [ф. 301, од. зб. 220 п, с. 128—130; ф. 312, од. зб. 445/179 с, арк. 167 зв. — 168] та присуджують с. Мотовилівку КБМ, 1.11.1720 р. [ф. 301, од. зб. 220 п, с. 131—132; ф. 312, од. зб. 445/179 с, арк. 68]. Мотовилівка стала останнім селом, яке отримала КМА на утримання — указом російського уряду від 22 серпня 1728 р. монастирям заборонили примножувати свою нерухому власність¹⁵.

Серед усієї кількості універсалів на особливий розгляд заслуговують універсали-оригінали Івана Мазепи, якими гетьман надав і повернув монастирю шість сіл,

¹³ Універсали Богдана Хмельницького / упоряд.: І. Крип'якевич, І. Бутич. Київ, 1998, С. 34—35.

¹⁴ Алексієвець Л.М. Києво-Могилянська академія і європейський світ. Тернопіль, 1999. С. 127.

¹⁵ Там само. С. 137.

чотири хутори та шістнадцять осілостей у Києві (універсали надійшли до бібліотеки КДА з Київської казенної палати в 1837 р.): ректору й ігумену КБМ Пахомію Підлузькому про підтвердження прав володіння всіма угіддями монастиря, 4.08.1691 р. [ф. 301, од. зб. 221 п, т. III, № 67, с. 370–372]; ректору та ігумену КБМ Прокопію Колачинському з братією про підтвердження прав на володіння млином на річці Котор, купленим у Феодори Яковихи, та угіддями, подарованими монастирю Василем Семеновичем Кропивою, 14.01.1698 р. [ф. 301, од. зб. 216 п, № 1; ф. 194, од. зб. 121, арк. 90]. На зазначених універсалах збереглися печатки, саме тому ці документи становлять інтерес для фахівців зі сфрагістики¹⁶. Дослідження документів дає підстави стверджувати, що впродовж усього періоду діяльності КМА і українського козацтва існували їхні щільні взаємозв'язки та всебічна допомога. Основна частина документів збереглася в копіях або перекладах. Деякі копії мають офіційний характер і засвідчені військовою канцелярією, причому інколи зазначається, що копія виготовлена з оригіналу.

• **Накази, військові листи та інші акти гетьманської канцелярії.** Ці документи гетьманської канцелярії були директивно-розпорядчими, які також фіксували певні стосунки з українським козацтвом. Типовими прикладами такої документації є військовий лист гетьмана Івана Петрижицького та всього Війська Запорозького про їхню згоду на об'єднання лаврської Могилянської колегії з Братською Богоявленською з обіцянкою завжди її захищати і визнанням Петра Могили головним начальником школи, а також наказ київському отаману та козакам не чинити перешкод передачі братських установ у володіння Петра Могили, архімандрита КПЛ, датований 12.03.1632 р. — «...ми усі вище назване Військо... Запорозьке, іменем усіх нас тепер будучих, так і майбутніх полковників наших Війська Запорозького, прирікаємо і обіцяємо в обороні своїй їх самих, як і церкву, монастир, школи... від усіляких не приятелів, незгод і перешкод міцно боронити, заступати і за них до смерті своєї стояти» [ф. II, од. зб. 44, с. 168–173]. Згідно з наступними дописками на цьому документі, його згодом підтвердили гетьмани Богдан і Юрій Хмельницькі¹⁷.

Слід зазначити, що поступове обмеження прав гетьманського уряду, організація губернських управлінь у 1708 р., створення Малоросійської колегії в 1722 р., а

¹⁶ Калакура Я.С., Войцехівська І.Н., Павленко С.Ф. та ін. Історичне джерелознавство : підручник. Київ, 2002. С. 474.

¹⁷ Памятники, изданные временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Киев, 1898. С. 421.

згодом і повне позбавлення українського народу державності супроводжувалися уніфікацією типів і назв документів з російськими. Усе це так чи інакше знайшло відображення в документації того періоду.

Приватно-правові акти XVII ст.: дарчі та купчі записи, духовні заповіти, записи про виділення коштів, виписи і витяги щодо купівлі-продажу, а також права на володіння маєтками

• **Дарчі записи і духовні заповіти.** Для багатьох людей КМА була гарантом збереження православної віри та національної культури. Саме тому багаті і небагаті дарували та заповідали своє майно і землі КМА, були її меценатами та благодійниками. Слід відзначити духовний заповіт митрополита Київського Петра Могили, 22.12.1646 р. [ф. 301, од. зб. 220 п, с. 197–212; ф. 312, од. зб. 445/179 с, арк. 109–121]; дарчу Самуїла Мокревича, сотника Березинського, який віддає свою землю в довічне володіння КБМ (витяг із книг Київської ратуші права Магдебурзького), 8.03.1694 р. [ф. 194, од. зб. 136, арк. 61–63 зв.]; випис із книг земських Київського Воєводства про те, що київський мешканець Христофор Сулимовський поступився КБМ своїм плацом на Подолі, 30.01.1632 р. [ф. 301, од. зб. 216 п, с. 42; од. зб. 231, с. 330–331]; витяг із книг міських Київської ратуші, що підтверджує безкоштовну передачу Федором Семеновичем і його дружиною Хмелівського плацу на Подолі з будинком, городом і садовими деревами КБМ, 15.05.1643 р. [ф. 301, од. зб. 216 п, № 44; од. зб. 231, с. 339–343]; витяг із книг міських Київської ратуші про безкоштовне передання дяком Порфирієм Трофимовичем Семенниковим свого плацу Бобилевського на Подолі, біля бурси, для КБМ, 2.08.1680 р. [ф. 301, од. зб. 216 п, № 49; од. зб. 231, с. 359–363]. Аналіз цих документів надав можливість з'ясувати, що майже всі їх можна віднести одночасно до двох видів документів – дарчих та витягів (виписів).

• **Купчі записи, записи про виділення коштів.** Важливе значення для висвітлення історії створення та діяльності КМА мають купчі. Це передусім акти купівлі-продажу, занесені до офіційних книг (магістратські, ратушні, полкові), та витяги, виписи, записи з них. Збереглося досить багато завірених і незавірених витягів з актових книг (гродських, міських та ін.) щодо майнових прав КМА. Ці документи видавали приватні особи, і фіксували вони найперше майнові і фінансові питання. Купчі записи – доволі поширені документи, що мали юридичну силу. У фондах ІР НБУВ збереглася значна низка цих документів, серед них відомі купчі записи про передачу Катериною (Парасковією) Кучинською Києво-Богоявленському монастирю свого плацу біля церкви Різдва Христового («Рождественской») з будівлями, садом та городом за тисячу кіп грошей литовських, 5.06.1621 р.

[ф. 301, од. зб. 21 п, № 40]; Люцією Митковичевою-Яницькою та її чоловіком Миколою Яницьким, старостою пирятинським, Київському училищному братству за 300 польських злотих свого плацу та ґрунту з двома коморами та пожитками, що знаходяться навпроти церкви Успіння, 5.01.1624 р. [ф. 301, од. зб. 41; од. зб. 231, с. 325–328], а також київським скарбником Єжи Вороничем і його дружиною Євою Залеською-Воронич КБМ Солениківського плацу на Подолі за 6000 польських злотих, 23.03.1647 р. [ф. 301, од. зб. 216 п, № 45]. У групі документів, відомих як виписки, можна виділити кілька основних типів: актові документи (урядові копії), виписки з протоколів та витяги з текстів документів. Раніше термін «випис» використовувався для позначення оригінальних актів (грамот, пам'яток, записів). У XVII–XVIII ст. так називалися копії актів, які заносилися до офіційних книг (магістратських, ратушних, полкових). Зокрема, йдеться про акти купівлі-продажу, які затверджувалися у присутності властей і заносилися в актові книги з видачею відповідної копії. Оформлення документів приватною особою надавало їм юридичну силу, забезпечуючи надійну аргументацію в разі раптового позову до суду. Тому виписки у XVIII ст. прирівнювалися до оригіналів¹⁸.

• **Виписи і витяги щодо купівлі-продажу, права на володіння маєтками.** Витяги та виписи з актових книг (городських, міських та інших) стосовно майнових прав КМА (купівлі-продажу), видані представниками церковної влади, мали формальне значення – вони підтверджували акт купівлі-продажу, отож прирівнювалися до купчих записів. До групи цих документів можна віднести вже згаданий раніше витяг із книг земських Воеводства Київського про дарування Галшкою Гулевичевою свого двору та землі в м. Києві, всіх угідь, що до них відносяться, Ставропігійному монастирю та школі.

Приватно-публічні акти XVII ст.: чолобитні духовних осіб до світської та церковної влади, чолобитні ректорів та студентства до церковних ієрархів

• **Чолобитні духівництва до влади світської та церковної.** Терміном чолобитні визначали індивідуальні або колективні прохання та скарги, вони були основною формою звернень до влади. Комплекс чолобитних КМА можна класифікувати за походженням і змістом, а саме – чолобитні представників українського православної духовенства до уряду та церковних ієрархів: прохання про «корм» – жалування й милостиня церквам та монастирям; чолобитні керівництва КМА стосовно матеріального забезпечення та прохання про покровительство;

¹⁸ Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. : зб. док. / АН України. Ін-т археографії та ін.; упоряд., автор передм. та комент. В.Й. Горобець; відп. ред. Л.А. Дубровіна. Київ, 1993, С. 248.

чолобитні студентства зі скаргами та проханнями щодо захисту їхніх прав. Відомі чолобитні КБМ та КМА до влади та київських митрополитів з проханням матеріальної допомоги: чолобитні ректора та ігумена КБМ Варлаама Ясинського з братією про тяжкий матеріальний стан КБМ, 23.01.1670 р. – 7.03.1670 р. [ф. II, од. зб. 30, арк. 1–20]; архієпископа Чернігівського і Новгородського Лазара Барановича та ректора Варлаама Ясинського про нестатки КБМ, 9.02.1670 р. – 25.04.1670 р. [ф. II, од. зб. 30, арк. 24–29]; ректора та ігумена КБМ Варлаама Ясинського та архимандритів інших монастирів – Інокентія Гізеля, Феодосія Софоновича, Олексія Тури, Мелетія Дзика, а також архієпископа Чернігівського та Новгородського Лазара Барановича з проханням допомоги на відновлення після пожежі КБМ, 12.01.1671 р. – 12.02.1671 р. [ф. II, од. зб. 44].

• **Чолобитні ректорів та студентства до церковних ієрархів.** У XVII ст. були розповсюджені також чолобитні до ієрархів церкви, до прикладу, Варлаама Ясинського, митрополита Київського, Московському патріарху Адріану з проханням дозволити призначити ігумена Києво-Микільського монастиря Іоасафа Кроковського на посаду ігумена КБМ та ректора Академії, а також благословити його та дозволити викладати в монастирі богослов'я, 1.06.1693 р. [ф. 160, од. зб. 442, лист № 14 (за 1693 р.)]. Збереглися чолобитні стосовно розгляду конфліктних ситуацій в КМА. Серед них – як власне чолобитні студентства до митрополитів із проханням щодо захисту їхніх прав, до прикладу, студентів і викладачів київських братських шкіл Варлааму Ясинському, митрополиту Київському, зі скаргою про напади міщан, з вимогою духовного суду над винними, а не світського з посиланням на копію жалуваної царської грамоти на скаргу київського війта Дмитрія Полоцького на студентів 1700 р. [ф. II, од. зб. 3470, арк. 6 зв. – 10 зв.], так і чолобитна київського війта Дмитра Полоцького про бунт студентів КМА 1700 р. через непорозуміння з міщанами, за словами яких студенти в «багатолюдстві» ходять і чинять великі шкоди, 1700–1701 рр. [ф. II, од. зб. 21969].

Діловодна документація Києво-Могилянської академії XVII ст.

Оскільки за цей період збереглася незначна кількість документів, що регулювали внутрішню діяльність Академії, можна лише здогадуватися про їхні види. До прикладу, зберігся документ з назвою «відозва» ігумена і ректора Варлаама Ясинського щодо допомоги КБМ, який постраждав від руйнування 1671 р. [ф. 301, од. зб. 220 п, с. 229–232], а також «запис» стосовно студентів, які за винили і відправляються до єзуїтського колегіуму 1683 р. [ф. 232, од. зб. 620, арк. 2]. Офіційне листування представлене листом боярина Федора Ржищева ігумену КБМ, ректору Колегіуму з проханням направити до Москви вчених

людей, 6.09.1649 р. [ф. II, од. зб. 3470, арк. 1–4]; листом Варлаама Ясинського, митрополита Київського, про відправлення шістьох викладачів КМА до Москви та листом гетьмана Івана Мазепи до боярина Федора Олексійовича Головіна про від'їзд викладачів КМА до Москви, 27.04–4.05.1701 р. [ф. II, од. зб. 3470, арк. 1–4].

Актові та діловодні документи Києво-Могилянської академії (1701–1817 рр.): історично-документознавчий аналіз

До поч. XVIII ст., часу офіційного визнання Києво-Могилянської колегії Академією, фіксується незначна кількість документів діловодного характеру щодо навчального процесу. Основним джерелом про навчальну діяльність цього періоду можна вважати опубліковані твори та рукописи з фондів бібліотек, які мають оповідний характер і свідчать про науково-педагогічні здобутки Колегії, що в якій викладали та виховувалися видатні діячі свого часу. Однак в адміністративному аспекті документація XVII ст. дуже обмежена за видами документів. Це, швидше за все, є наслідком пожеж та паводків, оскільки творчі документи публікувалися й тому збереглися, а діловодні пропали. Крім того, слід враховувати й рівень розвитку діловодства як складової системи державного управління.

Часом найвищого розквіту КМА прийнято вважати кін. XVII – 60-ті роки XVIII ст., коли її покровителями були офіційні державні особи, а також її ректори та митрополити. Особливо можна виділити Йосифа Волчанського (1721–1727), Іларіона Левицького (1727–1731), Сильвестра Кулябку (1740–1745), митрополита Рафаїла Заборовського. На самому початку XVIII ст. була побудована нова академічна споруда, яка надалі неодноразово перебудовувалася й розширялася. Так, у цей період стала популярною практика проведення диспутів на різні теми, в яких брали участь не лише викладачі Академії та студенти, а й представники вищого духовенства Києва, військові, світські особи, чиновники та запрошені гості – зазвичай високопоставлені особи. Відбулася активізація просвітницької діяльності, значно збільшилася кількість студентів, серед яких були й іноземці.

Публічно-правові акти XVIII ст.: грамоти, укази, чолобитні

• **Грамоти самодержців, жалувані та підтверджувальні (перш. пол. XVIII ст.).**

Як зазначалося вище, добу кін. XVII ст. – перш. пол. XVIII ст. вважають, з одного боку, періодом розквіту КМА, з іншого, вже в цей час можна простежити тенденції до її занепаду¹⁹. Масив документів XVIII ст. свідчить про новий етап розвитку Академії, який починається з офіційного визнання в 1701 р. Колегії вищим

¹⁹ Алексієвець Л.М. Києво-Могилянська академія і європейський світ... С. 54.

навчальним закладом і надання їй статусу Академії. Це супроводжувалося підтвердженням прав на володіння землею та іншою нерухомістю КБМ, новими ма-єтками, а також підтверджувальними грамотами щодо статусу та навчання у КМА.

Комплекс грамот у масиві документів КМА становить досить незначну частку, пояснюється це головню тим, що хоча у XVIII ст. грамоти як окремий вид публічно-правового акту поступово витісняються таким видом, як «указ», вони ще певний час існують. Серед грамот XVIII ст. — *жалувані* грамоти на чолобитну ігумена КБМ Прокопія Колачинського з братією на монастирські угіддя, підтверджені раніше гетьманами Богданом Хмельницьким та Іваном Мазепою: млини на річці Котор, куплені в Межигірського монастиря, та ґрунт при греблі Острицькій (Кудиновій), придбаний у Феодори Яковихи, а також гай біля Упирового хутора, подарований Василем Кропивою, 1.04.1700 р. [ф. 301, од. зб. 220 п, с. 47–51; ф. 312, од. зб. 445/179 с, арк. 26–28].

• Інший вид грамот — *затверджувальні та підтверджувальні грамоти*, що регулюють навчальні права монастиря, а також права різних соціальних прошарків та представників інших держав на навчання в КМА: упродовж 1701–1702 рр. видається низка таких грамот, якими затверджується утримання училищ у Києві, зокрема щодо реорганізації Колегії в Академію [ф. 301, од. зб. 220 п, с. 159–162; ф. 312, од. зб. 445/179 с, арк. 87–89]; дозволяється навчатися в київських училищах при Братському монастирі вихідцям з інших країн та відправляти до Москви вчителів КМА [ф. II, од. зб. 2309]. У наступні роки жалується майно та земля монастирю й Академії, 21.05.1703 р. видається грамота ігумену КБМ Гедеону Одорському з братією на вотчини із зазначенням їхніх меж та на містечко Плисецьке біля Фастова, землі над річкою Котор, озера та сіножаті на Луківському острові в межах вишгородських [ф. 301, од. зб. 220 п, с. 53–76; од. зб. 20, арк. 76–82 зв.; ф. 194, од. зб. 121, арк. 100–114 зв.]; 20.09.1708 р. — ігумену КБМ Христофору Чарнуцькому на містечко Стайки з угіддями, які до нього прилягають [ф. 301, од. зб. 220 п, с. 117–123; ф. 312, од. зб. 445/179 с, арк. 61–62].

Фінансовий стан Академії підвищується завдяки коштам, які надходили з різних джерел: це прибутки з монастирів; пожертвування багатих осіб; штрафи з духовництва, яке відмовлялося посилати своїх дітей до Академії на навчання. У 1740 р., відповідно до урядового розпорядження, на утримання Академії було заплановано щорічно виділяти 200 крб з Військового скарбу, про підтвердження цього розпорядження йдеться у грамотах про збільшення коштів, які щорічно відпускаються з Малоросійського військового скарбу на утримання КМА [ф. 301, од. зб. 603 л, арк. 386 зв. — 387 зв.]. У зв'язку з реформуванням діловодства,

грамота як вид правового акту зникає вже до сер. XVIII ст., її місце займає більш універсальний вид документа – указ, що набуває значення провідного виду розпорядчого документа, поступово поширюється на всі управлінські структури урядової світської та духовної влади.

• **Директивно-розпорядчі акти першої половини XVIII ст.: укази, листи, ордери, інструкції, резолюції, накази.** В основному корпусі актових джерел КМА XVIII століття значну роль відіграє група директивно-розпорядчих актів, до яких належать укази, листи, ордери, інструкції, резолюції, накази та інші документи, що відображають офіційно-ділові стосунки та взаємозв'язки КМА з владою. Серед цих документів за обсягом укази посідають найважливіше місце. Для зручності аналізу та вивчення укази були систематизовані за тематичною спорідненістю.

**Офіційні публічно-правові акти духовної влади:
укази Синоду, Київської духовної консисторії, митрополитів**

• **Укази, що стосуються організації навчання у КМА.** Спираючись на давні українські освітні традиції, КМА дотримувалася демократичних принципів у своєму внутрішньому житті та надавала студентам глибоку і різноманітну освіту, що принесло їй добру репутацію серед молоді. Найяскравішою з гуманістичних традицій, яку КМА завжди підтримувала і неодноразово підкреслювала в офіційних документах, була всестановість. Принцип всестановості, що проголошував рівність усіх у навчанні і спочатку був закладений у КБШ, а згодом підтриманий КМА, не лише забезпечував демократичні основи внутрішнього життя цих навчальних закладів, але й відповідав найвищій меті – поширенню освіти через залучення до неї якомога більшої кількості української молоді²⁰. У XVIII ст. діяльність КМА починає регулюватися церковною владою безпосередньо, і освіта поступово втрачає світський контекст²¹. Основну роль у проведенні духовного впливу відіграють укази Святішого Синоду, який видавав основні акти, що регулювали організацію освіти та визначали коло студентів і викладачів, а також надавав розпорядження Київській духовній консисторії та митрополитам, які відповідно також видавали власні накази і розпорядження.

• **Укази про призначення викладачів до Академії та інших установ.** Укази про прийняття студентів на навчання до Академії, призначення викладачів та

²⁰ Тітов Хв. Стара вища освіта в Київській Україні XVI – поч. XIX в. : зб. АН України. Т. XX. Київ, 1924. С. 136.

²¹ Виговський М., Філоненко С. Києво-Могилянська академія у XVIII ст. // Київська старовина. 1992. № 6. С. 88–89.

направлення студентів і професорів до інших навчальних закладів на викладацькі посади становлять переважну більшість документів досліджуваної категорії. На початку XVIII ст. відбулися суттєві зміни у правовій системі православної церкви. У 1721 р. Патріаршество було відмінено, а для керівництва духовними справами в державі створено Синод, в основу діяльності якого покладался Духовний регламент, обов'язковий для всієї православної церкви. Відповідно зміни відбулися і в ієрархічній структурі Київської єпархії. Київський ієрарх, який здавна мав сан митрополита, був позбавлений цього сану. Київську єпархію зрівняли у правах зі звичайними російськими єпархіями. 25 жовтня 1742 р. проголошено царський указ Синоду про відновлення Київської митрополії. Новопризначений митрополит Тимофій Щербацький був висвячений на цей сан у Петербурзі у присутності імператриці 6 березня 1748 р. Із заснуванням Синоду київські ієрархи поволі підпорядковувалися централізаторським тенденціям вищої церковної влади, яка прагнула до цілковитого обмеження місцевих особливостей українських єпархій, зокрема Київської митрополії. Призначення ієрарха Київської єпархії стало прерогативою царського уряду і Синоду²² Згідно з указом Святішого Синоду, надісланого Варлааму Ясинському, митрополиту Київському і Галицькому, в 1726 р., Йосиф Волчанський призначався радником-протектором при київських школах [ф. 301, од. зб. 603 л, арк. 386 зв. — 387 зв.].

Рівень викладання іноземних мов у КМА був на високому рівні, викладачі іноземних мов Академії направлялися за кордон на священницькі посади: так, у 1765 р., згідно з указом Св. Синоду, було визначено і направлено на посаду намісника російської церкви в Лондоні ієромонаха Єфрема Діаковського [ф. 301, од. зб. 221 п, т. III, № 18]. Підтвердженням високого рівня викладання богослов'я в КМА став указ, виданий в 1735 р. Рафаїлом Заборовським, митрополитом Київським, префекту КМА Ієроніму Миткевичу про призначення чотирьох учителів для викладання богослов'я *primaries secundarius*, як і в інших академіях. Щоправда, укази не завжди виконувалися, свідченням чого є донесення префекта КМА, викладача богослов'я ієромонаха Платона Левицького Рафаїлу Заборовському, митрополиту Київському, з обґрунтуванням неможливості і недоречності виконання указу — викладачі будуть заважати один іншому у викладанні²³. Необхідно звернути увагу на те, що доволі часто на посади викладачів призначалися

²² Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. : зб. док. / АН України. Ін-т археографії та ін.; упоряд., автор передмови та комент. В.Й. Горбещь; відп. ред. Л.А. Дубровіна. Київ, 1993. С. 19–20.

²³ Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. Отд. II. (1721–1795 гг.). Т. I. Ч. I. С. 225–226.

успішні в навчанні студенти Академії, а викладачі поєднували викладання декількох предметів. До прикладу, цього ж року, у зв'язку з донесенням викладача французької та німецької мов КМА Хоми Халчинського Арсенію Могилянському, митрополиту Київському, з проханням звільнити його з посади у зв'язку з погіршенням стану здоров'я, академічним правлінням було запропоновано, а указом Київської духовної консисторії затверджено призначення студента Василя Ступницького викладачем французької мови, а викладачем німецької мови — вчителя синтаксими Івана Самойловича [ф. 301, од. зб. 221 п, т. III, № 12, с. 76, 169].

• **Укази про направлення і прийняття студентів на навчання до Києво-Могилянської академії, а також направлення їх до інших навчальних закладів.** Соціальний склад КМА змінюється в 20-х роках XVIII ст., коли за указом Св. Синоду починаючи від 1724 р. духівництво зобов'язувалося віддавати своїх дітей на навчання до Академії, хоча частина з них після її закінчення займалася не церковною, а світською діяльністю. Це викликало зростання відсотку дітей священників серед студентів КМА²⁴. Згаданий указ Синоду підкріплювався указом російської імператриці від 1760 р. про направлення до КМА для навчання всіх протопопських, священницьких, дияконських, дяківських, паламарських дітей під загрозою штрафу, а також про примусове повернення студентів-утікачів [ф. II, од. зб. 22539]. Тому основний масив документів родовидової групи зазначеної тематики становлять укази про обов'язкове направлення молоді на навчання до КМА. Насамперед це укази київських митрополитів — Рафаїла Заборовського, 1733, 1741 рр. [ф. 301, од. зб. 606 л., арк. 32–32 зв.; ф. 301, од. зб. 605 л, т. II, арк. 828–828 зв.] й Тимофія Щербацького, 1754 р., про направлення на навчання до КМА дітей духовенства та про заборону священнослужителям видавати дочок заміж за неосвічених людей [ф. 301, од. зб. 605 л, т. II, арк. 42 зв.—43]. Також цю політику закріплювали укази духовних установ, зокрема Св. Синоду та Київської духовної консисторії [ф. 312, од. зб. 439/427 с, арк. 12–14; ф. 301, од. зб. 605 л, т. II, арк. 345 зв.—346], про переваги тих, хто мав освіту при отриманні священницького сану.

Багато іноземців приїжджали до Києва для навчання, і зазвичай після отримання освіти залишалися тут назавжди. За часів гетьмана Хмельницького спостерігався значний наплив сербів та інших студентів з південнослов'янських країн, які навчалися у КМА, а потім вступали до українського козацького війська, де здобували високі звання. Також до Києва прибували й греки. Загалом українська

²⁴ Мітюров Б.М. Вища освіта // Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (10–20 ст.). Київ, 1991. С. 94.

держава приваблювала південних слов'ян та інших православних з Балкан. Як відомо, всі іноземні студенти КМА були зобов'язані присягнути на вірність російським самодержцям. Так, 24 лютого 1752 р. було видано указ Тимофію Щербацькому, митрополиту Київському та Галицькому, про навернення в російське підданство студентів, які прибувають на навчання [ф. 160, од. зб. 185–228, арк. 63]. Київська духовна консисторія, відповідно до виконання цього указу, видала консисторські укази, зокрема про прийняття вихідця з Польщі Івана Шишковського в руське підданство, 11.05.1777 р. [ф. 301, од. зб. 751 л, № 26, арк. 11–11 зв.].

• **Укази, спрямовані на покращення стану викладання наук у Києво-Могилянській академії.** На поч. XVIII ст. розширюється коло навчальних дисциплін і значно поглиблюється зміст тих, що вивчалися раніше. У навчальний план запроваджуються іноземні мови: у 1738 р. – німецька, також поновлено вивчення грецької, у 1753 р. – французька, у 1755 р. поновлено курс польської мови і запроваджено старовірську²⁵. Виділяються в окремі навчальні предмети історія, географія, математика, фізика і геометрія, які раніше були розділами філософії або риторики. З сер. XVIII ст. вони вивчаються окремо: клас чистої математики (алгебра і геометрія) і клас змішаної математики (архітектура, гідростатика, гідравліка, оптика, астрономія). У 1783 р в Академії відкрито фізичний кабінет, обладнаний земним і астрономічним глобусами, телескопом, барометром та іншими приладами; створюється клас сільської та домашньої економіки, в 1802 р. – медичний клас. На поч. 1766 р. адміністрація КМА звернулася до Київського генерал-губернатора Глібова з проханням про підтвердження прав та привілеїв вищої школи, включаючи відкриття друкарні для публікації світської літератури, підручників з різних дисциплін, а також надання коштів викладачам та бідним студентам. Відповідно Глібов 1 лютого 1766 р. надіслав донесення, в якому була викладена характеристика діяльності КМА, зокрема йшлося про предмети, які тут викладали, забезпечення Академії професорсько-викладацькими кадрами. Пишучи про складне матеріальне становище КМА, губернатор нагадував про велику користь, яку Академія приносила Росії, і просив підтримати її матеріально, схилився до думки про відкриття хоча б двох факультетів – математичного і медичного і вважав за потрібне запросити кількох досвідчених викладачів, зокрема німецької та французької мов. Однак донесення та проєкт гетьмана Кирила Розумовського та козацької старшини про упорядкування навчальної справи в Малоросії, про реформування КМА в університет чи хоча б відкриття двох факультетів при Академії [ф. 312, од. зб. 438/430 с, арк. 165–178; ф. 160, од. зб. 844, арк. 9–73] залишилися без уваги.

²⁵ Мітюров Б.М. Розвиток педагогічної думки в Україні в XVI–XVII ст. Київ, 1968. С. 92.

Основний стан викладання наук контролювався з боку Київської духовної консисторії та особисто митрополитами, влада постійно вимагала відомостей від Академії про стан і рівень навчання. Свідченням цього є укази митрополитів з Київської духовної консисторії про надсилання відомостей про діяльність шкіл латинської та елліно-грецької в Академії, 31.12.1739 р. – 5.01.1740 р. [ф. 160, од. зб. 185–228, арк. 28–32 зв.]; призначення викладачів – хто і які предмети викладає, 17.08.1759 р. [ф. 301, од. зб. 221 п, т. I, № 50, арк. 506–506 зв.]. Ректора зобов'язали, окрім адміністративних та викладацьких справ, ще й переглядати проповіді, складені викладачами нижчих класів Академії, 19.03.1753 р. [ф. 301, од. зб. 751 л, № 2, арк. 9–9 зв.]. Отже, духовна влада пильно спостерігала за діяльністю Академії і кожної миті мала можливість зреагувати на зміни в навчальному процесі – приділити увагу тим чи іншим предметам і наукам, визначити професійний рівень викладачів КМА тощо.

• **Укази про направлення студентів Києво-Могилянської академії до інших установ на різноманітні посади.** Загальновідомо, що багато випускників КМА завдяки отриманому високому рівню освіти обіймали посади викладачів у семінаріях Росії, а деякі з них працювали й за кордоном. Наприклад, у 1732 р. до Казанської семінарії були направлені студенти КМА Василь Пуцек-Григорович та Стефан Головацький для викладання риторики, піітики, грецької діалектики, філософії та арифметики. Згодом В. Пуцек-Григорович став ректором цієї семінарії, а пізніше – архієпископом Казанським. КМА мала репутацію навчального закладу, випускники якого відзначалися знаннями античних мов – грецької, латинської та старосєврейської, а також нових – німецької та французької. Високий рівень викладання та глибоке оволодіння іноземними мовами вихованцями підтверджується тим, що їх часто запрошували на службу в державні установи та наукові заклади, такі як Малоросійська колегія, Колегія іноземних справ, посольства та Петербурзька Академія наук. Чиновники регулярно зверталися до керівництва Академії з проханням допомогти в підборі студентів. У 1777 р. двох козацьких синів, студентів вищих класів Корнилія (Карпа) Чернявінова та Євдокима Кириєвського [ф. 301, од. зб. 751 л, № 25; ЦДІАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 8479, арк. 1, 7], згідно з указом, відправили до Константинополя на церковні посади в російську посольську церкву та для опанування турецької мови.

Протягом XVIII ст. багато вихованців працювали перекладачами в адміністративних світських і духовних закладах – Сенаті, Синоді, Київській губернській канцелярії, в закордонних російських місіях, перекладали російською мовою наукові

трактати, літературні твори²⁶. Київський генерал-губернатор С.І. Сукін 26 червня 1737 р. звертався до Рафаїла Заборовського, архієпископа Київського і Галицького, з проханням направити «для заграничной бытности искусного и верного латинских и польских писем переводчика. А понеже, как я известен, в Киевской академии таковых студентов немалое число находится, из которых надеюсь и саможелательные найдутся, а при дворе оных господ в том крайняя состоит необходимость» [ф. 301, од. зб. 221 п, т. I, № 5]. Іноді студенти, направлені як для навчання, так і на викладацькі посади, поверталися до своєї *alma mater*, що підтверджує прохання Якова Одинцова, який закінчив Санкт-Петербурзьку вчительську семінарію, прийняти його на посаду викладача Академії (від 1789 р. він уже викладає у КМА загальну історію, російську граматику та малювання [ф. 301, од. зб. 751 л, № 62]).

• **Укази, спрямовані на запобігання випадків утеч з Києво-Могилянської академії.** У КМА, як і в інших навчальних закладах, траплялися випадки втеч. Студенти-втікачі розшукувалися, поверталися і, звичайно, в залежності від причини втечі, каралися. Духовним управлінням призначалося ловити та повертати їх до Академії, заборонялося давати кошти на проживання таким студентам, які, як правило, не мали при собі належних документів — паспорта, квитка на проїзд чи атестата. Закріплювалося все це розпорядженнями, наказами й указами. Так, у 1734 р. Рафаїл Заборовський, митрополит Київський, видав указ і розпорядження протопопам, ігуменам, усьому духовному світу не подавати милостиню студентам Київської академії, які залишили її самовільно, та повертати їх до Академії [ф. II, од. зб. 22539, № I; ф. 301, од. зб. 605 л, т. I, арк. 163–163 зв.].

• **Укази стосовно матеріального забезпечення Києво-Могилянської академії, утримання викладачів і студентів.** Як зазначалося вище, фінансовий стан Академії підвищувався завдяки низці чинників (прибутки з монастирів, пожертвування, штрафи тощо). У перш. пол. XVIII ст. матеріальний стан КМА був підкріплений низкою грамот: від 1740 р., відповідно до урядового розпорядження, на утримання Академії було заплановано щорічно виділяти 200 крб з Військового скарбу. У др. пол. XVIII ст. фінансування Академії стає більш упорядкованим. Згідно з раніше виданими грамотами, на утримання Академії урядом щорічно видавалася, переважно з Малоросійського військового скарбу, певна сума. На підтвердження цього 20 квітня 1766 р. Державна колегія економії видала указ Київській духовній консисторії про порядок розподілу 500 крб, призначених на

²⁶ Дзюба О.М. Переводческая деятельность воспитанников Киевской академии (XVIII в.). Київ, 1990. С. 53–73.

утримання КМА [ф. 312, од. зб. 450/426 с, арк. 104]. Згодом, 3 грудня 1772 р., імператриця Катерина II видає указ Колегії економії про виділення 500 крб на потреби Київської академії [ф. 301, од. зб. 221 п, т. III, № 39]. Кошти Академії також передаються в Московський виховальний будинок під щорічні відсотки, які потім надходять на утримання Академії, виплату жалування викладачам та на матеріальну допомогу студентам [ф. 301, од. зб. 517 л. (У)]. Видатні особи продовжують матеріально підтримувати Академію. Зокрема, в 1772 р. на Академію було пожертвувано 4 тис. крб, переведених до Московського дворянського банку з відповідними щорічними відсотками, використання яких було заплановано на вивчення в Академії єврейської та грецької мов [ф. 301, од. зб. 658 л (2)]. Духовні установи сприяли отриманню КМА коштів, але, у свою чергу, постійно вимагали від Академії відомостей про використання цих коштів. Протягом 1768–1774 рр. Св. Синод та Київська духовна консисторія видали низку указів академічному правлінню, якими регламентувався розподіл між студентами та викладачами пожалуваних їм коштів [ф. 301, од. зб. 221 п, т. III, № 26, № 43] та вимагалось надавати детальні відомості про Київську академію з документальним підтвердженням матеріальних коштів, що мають у розпорядженні Київської академії [ф. 301, од. зб. 220 п, с. 5–9; ф. 312, од. зб. 445/179 с, арк. 3–5].

• **Промеморії, ордери.** Ордер — документ-різновид указу, що містить наказ, розпорядження державного органу про вчинення тих чи інших дій — стає популярним від XVIII ст.²⁷ В ІР НБУВ такі документи збереглися у вигляді копій, до прикладу, ордер від 28 серпня 1766 р. всім духовним правлінням про направлення дітей священнослужителів на навчання до київських шкіл та до Академії. З інформаційно-публікаторської документації можна виділити як офіційні повідомлення та письмові сповіщення (промеморії) про виконання указів, ордерів тощо, так і різноманітні офіційні оголошення, що стосуються конкретних постанов і рішень. До прикладу, промеморії зазвичай надсилалися автономним, а не підлеглим за субординацією адресатам. Необхідно зазначити, що цей вид документів у документальному комплексі КМА зберігся в дуже малій кількості і згрупувати його можна лише в одному тематичному напрямі, а саме промеморії, які висвітлюють питання про прийняття студентів до Академії і направлення їх до інших навчальних закладів, до прикладу: промеморії Київській духовній консисторії про видачу Єфрему Діаковському подорожньої (паспорта на проїзд до Санкт-Петербурга)

²⁷ Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. : зб. док. / АН України. Ін-т археографії та ін.; упоряд., автор передмови та комент. В.Й. Горбещь; відп. ред. Л.А. Дубровіна, Київ, 1993. С. 36.

та квитка на проїзд [ф. 301, од. зб. 221 п, т. III, № 18]; промеморії Київської духовної консисторії, 3–19.10.1766 р., про зарахування до Київської академії вихідця з Польщі ченця Григорія для вивчення латинської мови [ф. 160, од. зб. 316, арк. 1–6]; промеморій Київської губернської канцелярії, 13.09–9.10.1777 р., Київській духовній консисторії про обрання студентів вищого класу Академії Корнілія Чернявінова та Євдокимія Кириєвського на церковні посади в російській посольській церкві в Константинополі, а також про можливість вивчення ними турецької мови [ф. 301, од. зб. 751 л, № 25].

• **Чолобитні першої половини XVIII ст.** Матеріальне становище КМА у XVIII ст., особливо в першій половині, як і в більшості шкіл, було важким. Представлений вид документів якраз і висвітлює питання матеріального забезпечення КБМ та КМА. Саме завдяки низці чолобитних у 1740 р., відповідно до урядового розпорядження, на утримання Академії було заплановано щорічно виділяти 200 крб з Військового скарбу²⁸. На особливу увагу заслуговує чолобитна Данила Апостола, гетьмана Війська Запорозького, руській імператриці у зв'язку з повідомленням преосвященного Рафаїла Заборовського, митрополита Київського, про занепад училищ і необхідність їх ремонту, з проханням про видачу з Малоросійського військового скарбу 200 крб на утримання вчителів Київської академії та на інші потреби, 14.01.1732 р.: «гроші, які викладачі... Київських шкіл латинських колишньою Малоросійською Колегією утримані і не віддані, видати на відновлення церкви і школи і надалі згаданим викладачам для утримання їх у платні по двісті карбованців щорічно давати зі скарбу військового» [ф. 301, од. зб. 517 л, № А; ф. 160, од. зб. 185–228, арк. 22–24]. Однак лише з 1741 р., після багаторічних клопотань Данила Апостола та Рафаїла Заборовського, митрополита Київського, КМА знову почала отримувати щорічно 200 крб з Малоросійського військового скарбу²⁹.

Виконавча та діловодна документація другої половини XVIII ст.

У др. пол. XVIII ст. починають формуватися комплексні тематичні справи, тому укази як актові джерела слід розглядати у тісному зв'язку з іншими документами, зокрема донесеннями та рапортами. *Рапорт* стає загальноприйнятим актом у всіх сферах адміністративного управління, його використовує апарат магістратів і ратуш. Одним з різновидів рапортів є традиційні *донесення*. Якщо рапорт є свід-

²⁸ Митюров Б.Н. Вища освіта // Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (10–20 ст.) : нариси / редкол.: М.Д. Ярмаченко, Н.П. Калениченко, С.У. Гончаренко. Київ, 1991. С. 94, 96.

²⁹ Вишневский Д. Киевская Академия в первой половине XVIII столетия (Новые данные, относящиеся к истории этой Академии за указанное время). Київ, 1903. С. 334.

ченням отримання та виконання відповідних указів і розпоряджень, то донесення і повідомлення в багатьох випадках слугували підставою для видання наказів, розпоряджень і указів. Донесення, так само як і рапорти, тематично пов'язані з темами указів. Підтвердженням цьому є такі справи:

• **Рапорти і донесення навчального характеру** — про звільнення і призначення на посади викладачів: донесення М. Козачинського Рафаїлу Заборовському, митрополиту Київському, з проханням звільнити його з посади професора богослов'я КМА і перевести до Києво-Видубицького монастиря у зв'язку з тяжким станом здоров'я та указ митрополита Київського ігумену Видубицького монастиря Гавриїлу про прийняття М. Козачинського, 28—31.07.1746 р. [ф. 301, од. зб. 221 п, т. I, № 23]; донесення ректора КМА архімандрита Давида Нащинського Арсенію Могилянському, митрополиту Київському, з представленням довідок про викладачів, які мають право викладати елліно-грецьку мову, інфиму й аналогію, та відповідні укази Київської духовної консисторії про призначення префекта Академії Самуїла Миславського професором богослов'я, Феофана Леонтовича — професором філософії, а також про звільнення ректора Давида Нащинського від викладання богослов'я, 31.08—22.09.1759 р. [ф. 301, од. зб. 221 п, т. II, № 24]; про стан викладання наук: справа, порушена донесенням ректора КМА, архімандрита і викладача Давида Нащинського Арсенію Могилянському, митрополиту Київському, про необхідність поліпшення викладання східних мов у КМА та відповідні розпорядження Київської духовної консисторії й укази митрополита, 14.08—22.09.1760 р. [ф. 301, од. зб. 751 л, № 3] тощо;

• **Рапорти і донесення матеріально-майнового характеру** — про будівництво: донесення архімандрита КБМ Сильвестра Ляскоронського Рафаїлу Заборовському, митрополиту Київському, з проханням видати указ про будівництво нової церкви замість старої в с. Борщагівка і указ митрополита та Київської духовної консисторії про дозвіл на будівництво й освячення церкви, 11.04—14.05.1747 р. [ф. 301, од. зб. 221 п, т. I, № 50]; донесення архімандрита КБМ Манасії Максимовича Тимофію Щербацькому, митрополиту Київському, з проханням видати указ про закладення церкви в с. Стрітівка і указ Тимофія Щербацького Іоанну Величковському, протопопу Трипільському, про дозвіл на будівництво, 21.08—5.11.1756 р. [ф. 301, од. зб. 221 п, т. I, № 52]; про розподіл коштів, виділених на утримання Академії: донесення академічного правління в Київську духовну консисторію з проханням дозволити розподілити видані в 1771 р. кошти для виплати жалування викладачам і відповідний указ Консисторії з дозволом, а також рапорт і донесення про розподіл виділених 200 крб, 23.08.1772 р. — 12.02.1773 р. [ф. 301, од. зб. 751 л, № 11, арк. 22—23 зв., 25—27, 31—32 зв.] тощо;

• **Рапорти і донесення організаційно-кадрового характеру** — про постригання в ченці: донесення архімандрита КБМ Сильвестра Ляскоронського Тимофію Щербацькому, митрополиту Київському, про постригання в ченці осіб, які перебувають в КБМ, відповідний указ митрополита з дозволом на постриг, а також рапорт Сильвестра в Кафедральну канцелярію про отримання та виконання указу, 9.08–2.09.1749 р. [ф. 301, од. зб. 221 п, т. I, № 33]; про призначення на священницькі посади: донесення студента КМА курсу богослов'я Іоанна Вишневського з проханням надати йому священницьку посаду при Київській Златоустівській церкві і відповідний указ Тимофія Щербацького, митрополита Київського, протопопу «верхнього града Києва» про призначення Іоанна Вишневського священником, 20.09–5.11.1751 р. [ф. 301, од. зб. 749 л, № 11]. Таким чином, можна виробити умовні схеми документообігу організаційно-кадрового характеру: «донесення — указ — рапорт», а також: «указ — рапорт (донесення)».

Як різновид донесення сер. XVIII ст. можна виокремити *прошенія* (сучасна назва — супліка). Вище вже зазначалося, що внутрішній устрій КМА базувався на демократичних засадах. Кожний студент мав право звернутися до академічного правління і навіть до митрополита з проханнями. Йшлося у прошеніях (зверненнях) про різне: привертає увагу прошеніє сеньйора бурси, учня курсу філософії Михайла Павловського з товаришами до Арсенія Могилянського, митрополита Київського, про ремонт помешкання бурси, оскільки «жити в оном крайне невозможно, ибо в избах некоторых углы поотпадали», 07.1758 р. [ф. 301, од. зб. 221 п, т. II, № 1, арк. 9–10].

Документи, що відображають внутрішню організацію навчального процесу, пов'язаного зі статутними функціями (діловодні документи)

Документи представленого комплексу стосуються головню *організації навчального процесу* (інструкції, розклади занять, списки і відомості викладачів, студентів), а також діяльності підрозділів та установ при КМА та КБМ (бібліотеки, лікарні). До найбільшої за кількістю документів групи ввійшли справи, в яких висвітлюються окремі аспекти навчального процесу у КМА — розклади занять, призначення та звільнення викладачів, переведення та направлення учнів Академії до інших навчальних закладів. На особливу увагу заслуговують документи, про які вже згадувалося в попередніх розділах і які стосуються навчання студентів за кордоном — в університетах Західної та Центральної Європи, а також документи, що свідчать про отримання освіти в Київській академії представників інших народів. Такі відомості знаходяться в актах КМА — у списках учнів, у листуванні Академії з урядовими та церковними установами. Необхідно зазначити, що до-

кументи цієї групи відображають також навчальні програми, інструкції і курси лекцій, розклади занять та розпорядження про призначення викладачів.

• **Інструкції** як документи стосувалися різних сторін організації навчання виховного процесу. Інструкція (від лат. *instructio* – настанова) визначала статус службових та уповноважених осіб, містила офіційні регламентації щодо здійснюваних заходів, дій тощо³⁰. Насамперед інструкції висвітлюють методи, рівень викладання наук в Академії, шкільні порядки, вимоги до викладачів та студентів: чому повинні навчати викладачі, що повинні знати учні, розклад занять. На особливу увагу заслуговують академічні інструкції, що стосувалися різних аспектів організації навчання й виховного процесу [ф. 301, од. зб. 221 п, т. I, № 4], деякі з них є не лише важливим джерелом знань про внутрішню історію Академії, а й варті високої оцінки як визначні пам'ятки педагогічної думки³¹. Інструкції фіксуються від 30-х років XVIII ст. та інтенсифікуються вже до середини століття.

Навчально-виховний процес регулювався відповідними інструкціями, датованими 1734, 1752, 1763 та 1764 рр. Перша з них, ухвалена за часів ректора Рафаїла Заборовського, стала своєрідним підсумком попереднього розвитку Академії. У цьому документі отримали «законодавче» оформлення традиційні основи освіти та виховання, які сформувалися раніше. Чітко зазначено, що освіта і виховання ґрунтуються на «древніх звичаях». Основною метою проголошувалося формування світогляду молоді на основі християнської моралі, благородства, ввічливості та скромності. Найважливішим засобом виховного впливу є особистий приклад викладачів, які «завжди мають служити для учнів високим взірцем віри в Бога..., скромності, ввічливості, доброго виховання й освіти, а також повинні являти собою приклад не лише внутрішньої чистоти, а й зовнішньої охайності тіла і одягу»³². Інструкції 1752, 1763, 1764 рр. дають змогу познайомитися з організацією навчального процесу, згідно з якою Академія поділялася на вісім класів, повний курс навчання становив 12 років. Класи мали такі назви (за змістом навчання): фара, або аналогія, інфима, граматика, синтаксима, поетика, риторика, філософія і богослов'я. Перші шість класів вважалися нижчими, і термін навчання в них становив один рік. Філософія вивчалася протягом двох

³⁰ Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. : зб. док. / АН України. Ін-т археографії та ін.; упоряд., автор передмови та комент. В.Й. Горобець; відп. ред. Л.А. Дубровіна. Київ, 1993. С. 45.

³¹ Ісаєвич Я.Д. Джерельні матеріали про розвиток освіти та педагогічної думки // Джерела з історії української культури доби феодалізму. Київ, 1972. С. 71.

³² Тітов Хв. Стара вища освіта в Київській Україні XVI – поч. XIX в. Київ, 1924. С. 182. (ВУАН. Збірник Історично-філологічного відділу. Т. XX).

років, богослов'я – чотирьох. До складу студентів зараховували юнаків, які вже пройшли початковий курс³³.

○ *Інструкції, що регламентують порядок та методи викладання, вимоги до студентів і викладачів.* Велике інформативне значення мають власноручна інструкція Рафаїла Заборовського «Leges Academiae Docentibus et Studentibus Observandae», 7.10.1734 р. [ф. 301, од. зб. 221 п, т. I, № 4], яка висвітлює методику викладання наук в Академії, та навчальний проєкт Манасії Максимовича про підвищення рівня освіти в цьому закладі, 18.10.1751 р. [ф. 301, од. зб. 221 п, т. I, № 42]. У фондах ІР НБУВ, у колекції Почаївського монастиря, виявлено поетичний курс Феофана Прокоповича – «De arte Poetica», філософський курс Інокентія Гізеля – «Opus totius Philosophiae...» (1645–1647), курс філософії, який вміщує логіку, етику, фізику й метафізику (1707–1709) та багато інших курсів з дисциплін, що викладалися у КМА (арифметика, астрономія, малювання, музика та ін.).

Змістовною є навчальна інструкція Георгія Кониського та розпорядження митрополита Тимофія Щербацького про порядок викладання наук в Академії, якими ректор Георгій Кониський зобов'язується переглядати проповіді, складені викладачами нижчих класів Академії, 6.10.1752 р. – 19.03.1753 р. [ф. 301, од. зб. 221 п, т. I, № 46]. Інструкція 1734 р. регулювала студентське життя під час канікул, в ній зазначалося, що бідні студенти можуть з 9 травня по 1 вересня просити милостиню, однак багато з них «обманно просят пашпортов единственно для того, чтобы не учиться», тому необхідно вимагати достовірні свідчення про те, що їм дійсно потрібні кошти на проживання.

○ *Інструкції, що регламентують правила поведінки студентів.* Керівництво Академії було організоване так: найвищою посадою була посада ректора, яка обиралася. У виборах брали участь не лише викладачі, а й вся наукова спільнота Києва. Ректор затверджувався гетьманом, а часто й митрополитом, який виконував роль протектора Академії. Він відповідав за розподіл викладачів по класах, визначав навчальні предмети, двічі на тиждень відвідував уроки (за винятком занять викладачів богослов'я та філософії), проводив індивідуальний аналіз якості проведених занять з викладачами. Ректор затверджував навчальні плани та звіти викладачів, а також санкціонував переведення студентів до старших класів. Він також розпоряджався шкільними прибутками. Другою особою після ректора та його першим помічником був префект, який відповідав за зарахування учнів до навчального закладу, контролював їхні успіхи та поведінку, а також слідкував

³³ Виговський М., Філоненко С. Києво-Могилянська академія у XVIII ст. // Київська старовина. 1992. № 6. С 86.

за відвідуванням уроків. Він також очолював суд, що розглядав конфлікти між студентами і викладачами³⁴. З кращих студентів, які мешкали на приватних квартирах, префект призначав інспектора, котрий доглядав і доповідав про поведінку та про конфліктні ситуації, що в них доволі часто потрапляли студенти Академії. Окрім належної поведінки, яку викладачі Академії прищеплювали та вимагали від студентів у стінах самої Академії, відповідним чином належало поводитися і в місцях проживання студентів. Як відомо, бідніша частина студентів проживала в бурсах – Великій (основній) і Малій, а також в окремих приміщеннях при церквах Подолу. Саме ці вимоги викладені в інструкціях, що регламентують правила поведінки студентів КМА, 8.02.1750 р. [ф. 301, од. зб. 605 л, т. I, № 395–396].

• **Списки, відомості і реєстри викладачів та студентів Києво-Могилянської академії.** Документи цього комплексу тематично можна поділити на списки з відомостями біографічного характеру та списки і відомості, в яких відбита інформація стосовно навчального процесу в Академії. Аналіз цих документів надає дані про склад студентів КМА у XVIII ст., їхню станову приналежність та походження, а також про біографічні дані та кількість викладачів тощо. Серед найбільш інформативних документів – список учнів КМА курсу інфими та граматики із зазначенням їхнього віку, походження та з оцінкою знань, складений учителем граматики ієромонахом Амвросієм Негребецьким, 1736–1737 рр. [ф. 301, од. зб. 517 л, № Т; 231, с. 356–362]; список курсу філософії та риторики з короткими відомостями про кожного з учнів, [1750 р.], [ф. II, од. зб. 2937]; відомості-списки в Київську губернську канцелярію про студентів КМА різних шкіл, які прибули на навчання протягом 1756–1760 рр., та про студентів Академії, які не присягнули на вірність імператриці Єлизаветі Петрівні (іноземці та малороси) [ф. 160, од. зб. 316, арк. 91–94]; відомість про дітей священнослужителів і різночинців, як малоросійських, так й іноземних, які навчаються у КМА, з короткими даними про них (1764–1765 рр.), а також відомість про школи Академії та учнів, які навчаються в них [ф. 301, од. зб. 751 л, № 6]. Списки та відомості свідчать, що всі студенти КМА поділялися на дві основні групи: 1) російські піддані, серед яких, у свою чергу, існував поділ на дітей духовенства та вихідців з інших верств; 2) іноземці. Саме завдяки представленим відомостям і спискам влада мала уявлення про кількість студентів, їхнє соціальне походження, а також про успіхи в навчанні.

Окрему групу становлять загальні відомості про ректорів та префектів КМА, складені в кін. XVII – на поч. XVIII ст.: відомості про засновників, ректорів, ігуменів, префектів, викладачів КБМ за 1615–1767 р. [ф. 160, од. зб. 185–228, арк. 104–111;

³⁴ Возняк М. Історія української літератури. Київ, 1920. Т. I. С. 121–122.

31, арк. 1–38]; розпис ректорів Київської академії від початку її заснування, із зазначенням того, хто і в який час прибув і куди звідти виїхав, де і коли помер, 1615–1804 рр. [ф. 312, од. зб. 382/559 с, арк. 85–90]; список осіб, які були у КМА префектами протягом 1724–1804 рр., липень 1805 р., [ф. 312, од. зб. 382/559 с, арк. 91–96]; реєстр настоятелів та ректорів КБМ від початку його заснування до 1769 р., 1805 р., [ф. 312, од. зб. 382/559 с, арк. 99–111 зв.].

• **Засвідчувальна документація** представлена в актових паперах такими жанровими різновидами, як **атестат, свідоцтво, паспорт**. Атестат (від лат. *attestor* – підтверджую, посвідчую) – службова характеристика, яку видавали в 40–70-х роках XVIII ст. на вимогу (у зв'язку з переходом на канцелярську службу, закінчення певних класів в Академії)³⁵. Свідоцтво – факультативна назва цілого роду посвідкових документів. Цим документом часто підтверджують факт шлюбу. З появою запозичень спостерігається витіснення цієї назви більш конкретними термінами серед споріднених слів (рос. *свидетельство*–паспорт–подорожня–билет), де паспорт стає домінуючим терміном на основі європейської практики. Тематично представлений вид документів можна, у свою чергу, поділити на тематичні групи.

○ *Свідоцтва-атестати про закінчення повного курсу навчання*. Випускники Академії отримували відповідні свідоцтва-атестати про закінченні повного курсу навчання, скріплені печаткою ректора. Місцеві вихованці з таким посвідченням влаштовувалися на службу та зберігали право членів академічного братства. Іногороднім видавалися й паспорти, без яких всяке відлучення з Академії вважалося порушенням шкільних і державних законів і, зрозуміло, суворо каралося. Академічне правління негайно повідомляло про це місцевого архієрея, якщо вихованець був з духовного стану, або ж цивільну управу – про світських вихованців з тим, щоб затримати втікачів і повернути їх в Академію³⁶.

В ІР НБУВ атестати про закінчення курсу навчання в Академії збереглися в комплексі матеріалів, які стосуються діяльності та історії КМА. Серед них уже відомі науковцям, опубліковані і згадані нами – свідоцтво про закінчення курсу навчання Тимофія Олександровича, 16.03.1743 р. [ф. 301, од. зб. 749 л, № 29], та атестат про закінчення курсу богослов'я Ігнатія Балабухи, 07.1747 р. [ф. 301, од. зб. 749 л, № 36]. Ці документи збереглися в оригіналах і є унікальними з точки зору не лише

³⁵ Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. : зб. док. / АН України. Ін-т археографії та ін.; упоряд., автор передмови та комент. В.Й. Горобець; відп. ред. Л.А. Дубровіна. Київ, 1993. С. 38.

³⁶ Микитась В.Л. Ваганти та мандрівні дяки // Київська старовина. 1992. № 5. С. 105.

дослідників історії КМА, а також і фахівців-сфрагістів, адже в документах (відповідно до їх згадки) між двома частинами складеного аркуша збереглися овальна сургучна печатка жовтогарячого кольору з ініціалами «С. Р. К.» та овальна воскова коричневого кольору печатка Київської колегії. На атестаті І. Балабухи зберігся також підпис префекта Київської академії Варлаама Лашевського. Заслужують на окрему увагу й досі не опубліковані документи: атестат студента філософії Київської академії Григорія Віленського, що свідчить про закінчення курсу навчання в Академії, за підписами префекта Давида Нащинського та викладача філософії Авраама, 28.10.1755 р. – 29.06.1757 р., на якому збереглися дві воскові печатки зеленого кольору [ф. 301, од. зб. 690 л, арк. 156, 191, 194], та атестат студента богослов'я КМА Йосифа Каменського, 19.01.1766 р., знайдений серед документів префекта Переяславської семінарії київського протоієрея Йосифа Каменського.

При направленні студентів на навчання до інших закладів їм також видавали атестати та свідоцтва. Так, Київським магістратом були підготовлені відповідні документи студентам, які виявили бажання навчатися в Медико-хірургічній академії в Москві, 12–22.01.1778 р. [ф. 301, од. зб. 751 л, № 26, арк. 15–15 зв., 17–17 зв., 21–21 зв., 23–23 зв.]; Київською духовною консисторією підготовлено паспорт студентам КМА Василю Сербжинському, Григорію Рогалі-Левицькому, Якову Белявському, направленим до Санкт-Петербурзької духовної академії, 19–21.12.1808 р. [ф. 301, од. зб. 221 п, т. IV, № 24, арк. 301–305, 314–315; ф. 312, од. зб. 439/427 с, т. II, № 392].

○ *Атестати-свідоцтва, які свідчать про присягу студентів Києво-Могилянської академії на вірність російським самодержцям.* Серед атестатів про закінчення курсу навчання в Академії важливе місце посідають атестати-свідоцтва, що інформують про присягу студентів КМА на вірність російським самодержцям. Серед них неопубліковані документи-оригінали – атестат учня класу піітики Федора Смилянського, виданий префектом Київської академії Георгієм Кониським, який свідчить про те, що згаданий студент присягнув на вірність руській імператриці та її нащадку і на якому збереглися власноручний підпис Георгія Кониського та залишки воскової печатки темно-зеленого кольору під овальною кустодією, 30.05.1750 р. [ф. 160, № 2966]; свідоцтво про присягу, видане префектом КМА Самуїлом Миславським студенту Академії, слухачеві класу філософії Павлу Коропчевському, на документі збереглися залишки печатки, 12.10.1760 р. [ф. 135, од. зб. 213]; свідоцтва, видані студенту Київської академії курсу піітики Володимирі Збаразькому та студенту курсу філософії Стефану Комаровському, про присягу на вірність, 15–20.10.1762 р. [ф. 160, од. зб. 588, арк. 3, 9]. При вивченні

зазначених видів документів з фондів ІР НБУВ було виявлено, що атестати і свідоцтва про присягу студентів КМА на вірність самодержцям характерні лише для сер. XVIII ст. — усі вони датуються 1750–1779 рр.

○ *Паспорт*. Типовий формуляр паспорта XVIII ст. містив відомості про соціальний стан особи, її ім'я та прізвище, місце її проживання, прохання на вільний пропуск або проживання³⁷. У паспортах зазначалися імена та прізвища студентів, які йшли просити милостиню за Дніпро, в Малоросійські і Слобідські полки на час до 1 вересня, а якщо будуть звертатися в інші полки, то їх належало виганяти; тих же, які мають дозвіл, — приймати «везде добропорядочно без всякого вымогательства и подозрения». В одному з таких паспортів, виданих у 1769 р. студенту школи риторики Іванові Хижковському, зазначалося, аби він, під загрозою покарання, не записався домашнім учителем чи дяком, а по закінченні терміну «епитиції» повернувся до Києва та здав Академії свій паспорт неодмінно³⁸.

● **Документи з відомостями біографічного характеру.** Збереглася низка документів, що містять біографічні відомості про студентів і викладачів КМА. Це, до прикладу, біографічна записка випускника Академії, викладача грецької мови Симеона Тодорського про його навчання за кордоном, представлена ним перед постригом у ченці в кафедральну канцелярію київського архієпископа Рафаїла Заборовського, 28.01.1739 р. [ф. 160, од. зб. 1169]; короткі біографічні дані доктора богослов'я архієпископа Інокентія, ректора Чернігівської семінарії Мелетія Носкова та колишнього вихованця КМА Григорія Полетики, 1819–1820 рр. [ф. 160, од. зб. 393, арк. 7, 36–40]; відомості про Арсенія Могилянського, митрополита Київського, та його опікування Київською академією [ф. 160, од. зб. 273]; біографії Київських митрополитів Рафаїла Заборовського, Тимофія Щербацького, Арсенія Могилянського та інших, складені Іаковом Воронковським, ігуменом Києво-Вилубицького монастиря [ф. 301, од. зб. 733 л].

Актові та діловодні документи Києво-Могилянської академії кінця XVIII — початку XIX ст.

У др. пол. XVIII ст. загальна політика російського уряду призвела Академію до певного занепаду. Внаслідок ліквідації Гетьманщини в 1764 р., знищення Запорозької Січі в 1775 р., запровадження нових порядків та тотальної русифікації Україна об'єктивно ставала російською провінцією. А через здійснену в 1786 р. загальну секуляризацію монастирських маєтностей Братський монастир став по-

³⁷ Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.... С. 39.

³⁸ Микитась В.Л. Ваганти та мандрівні дяки... С. 99–108.

вністю залежним від щорічних асигнувань уряду³⁹. Відбуваються зміни, продиктовані імперською політикою, — з 1784 р. вводиться заборона викладати українською мовою, навчальний процес переведений на російську⁴⁰, здійснюється уніфікація навчальних предметів в Академії за прикладом Московського та Петербурзького університетів. Уже в 1783–1784 рр. вони стали майже тотожними (за винятком російської історії, геральдики, літературної історії). Самуїл Миславський намагався узгодити академічний навчальний курс з освітньою реформою 1780-х років, тобто з програмами народних училищ. 13 лютого 1786 р. за його наказом Академії був присвоєний «образ учения, для всех училищ империи Российской узаконенный»⁴¹. Внаслідок цього до навчального та адміністративного процесів вводиться низка змін, які наприкін. XVIII — на поч. XX ст. перетворилися на значні реформи. У 1763–1764 рр. була запроваджена нова інструкція, яка не змогла врятувати Академію від занепаду. У 1786 р. з'явився новий статут для народних училищ, що також поширювався на КМА. З 1791 р. чітко регламентується вивчення певних предметів у визначені роки. Зокрема, геометрія, арифметика, географія, а також мови — грецька, французька та німецька — викладалися у трьох класах: нижчому, середньому та вищому. У навчальному році 1794/1795 було введено вивчення російського красномовства, що стало запозиченням з університетських програм. Період кін. XVIII — поч. XIX ст. відзначається посиленням реакційної політики царського уряду в Україні. У 90-х роках XVIII ст. до Академії на викладацькі посади повертаються її вихованці, які пройшли курс навчання в Московському університеті і Петербурзькій головній училищній семінарії (Яків Одинцов, Калістрат Соколовський та ін.), що не могло не вплинути на характер викладання і виховання. У 1798 р. Академія у всьому зрівнялася з іншими трьома академіями — Московською, Казанською, Петербурзькою. Через рік був прийнятий новий академічний статут⁴², згідно з яким за Академією закріплювався статус головної окружної академії. Фактично це означало перехід до суто релігійного навчання та підготовки кадрів для духовенства. За таким статутом КМА існувала до 1817 р., коли відбулося остаточне її реформування в Київську духовну академію — загальноімперський заклад, що мав виключно духовний характер.

³⁹ Голобуцький П.В. З історії Києво-Могилянської академії // Києво-Могилянська академія у документах і рідкісних виданнях Центральної наукової бібліотеки ім. В.І. Вернадського НАН України : матер. до бібліогр. покажч. / уклад. Л.М. Дениско. Київ, 1995. Вип. 1. С. 24.

⁴⁰ Тітов Хв. Стара вища освіта в Київській Україні XVI — поч. XIX в. Київ, 1924. Т. XX. С. 234. (ВУАН. Збірник Історично-філологічного відділу).

⁴¹ Там само. С. 257.

⁴² ЦДІАК України. Ф. 1973. Оп. 1. Спр. 2257. Арк. 1–4.

Розпорядча документація кінця XVIII — початку XIX ст.: укази, ордери, промеморії

• **Укази.** Аналізуючи тематичну спрямованість указів цього періоду, зазначимо, що збільшується кількість указів і розпоряджень стосовно направлення студентів Академії на навчання до медико-хірургічних академій Москви і Санкт-Петербурга. Зумовлено це, в основному, відкриттям у 1802 р. в Академії класу медичної науки. Розпорядження і укази про направлення студентів на навчання до медико-хірургічних академій посідають окреме місце за кількісним складом серед інших указів. Свідченням цьому є низка указів духовних установ, зокрема: указ Київської духовної консисторії про направлення 20-ти студентів Академії до Санкт-Петербурга і п'яти — до Москви — у шпиталі для навчання медичній науці, 1776 р. [ф. 301, од. зб. 221 п, т. III, № 87, арк. 630—637]; указ Київської духовної консисторії академічному правлінню з вимогою подати пропозиції стосовно виконання указу Св. Синоду щодо введення медицини до навчальних предметів, 1802 р. [ф. 301, од. зб. 221 п, т. IV, № 6; ф. 175, од. зб. 52, арк. 61—64]; указ Св. Синоду і Київської духовної консисторії всім академічним правлінням направити своїх студентів до Медико-хірургічної академії на навчання з метою їх повернення назад викладачами медицини, 1802—1816 рр. [ф. 301, од. зб. 221, т. IV, № 10, арк. 98—105, 113—114; ф. 301, од. зб. 221 п, т. IV, № 56, арк. 896—903, 912—913, 915, 931].

Окрему тематичну групу складають укази про прийняття на навчання до КМА: указ Київської духовної консисторії про направлення дітей духовенства Київської єпархії в Академію на навчання, 1776, 1783, 1784 рр. [ф. 301, од. зб. 657 л, арк. 709—709 зв.]; указ правлінню КМА про прийняття на навчання до Академії Андрія Подгієвського, студента Катеринославської семінарії, Олексія Суруханова, Петра та Василя Соховичів, Григорія та Івана Цареградських, синів священників Полтавської єпархії, 1810—1811 рр. [ф. 301, од. зб. 221 п, т. IV, № 31, арк. 386—390], Івана Берлинського, 1811 р. [ф. 301, од. зб. 221 п, т. IV, № 31, арк. 381]. 15 березня 1787 р. було видано рескрипт з наказом відпускати кращих студентів на вчительську роботу в головні народні училища, дозволяти їм переходити на навчання в медико-хірургічні школи і до Московського університету; збільшити на 600 крб щорічно державні кошти, що призначалися на утримання Академії; заснувати при Академії друкарні для друкування книг російською та іноземними мовами; цей рескрипт також підтверджував права КМА на володіння різними будівлями⁴³. У 1790 р. Петро Васильович Завадовський, голова Комісії народних шкіл,

⁴³ Мединський Є.М. Братські школи на Україні і Білорусії в XVI—XVII ст. Київ, 1958. 210 с.

вважаючи київських вихованців найбільш здібними, забрав до Петербурга ще 25 юнаків. Свідченням цьому є укази Київської духовної дикастерії від 1789 р. академічному правлінню про визначення здібних до викладацької роботи студентів [ф. 301, од. зб. 75 л, № 66, арк. 1, 2, 4, 5, 7–16 зв., 25–27, 36].

В указах приділено увагу також контролю за викладанням наук: указ консисторії академічному правлінню наглядати за тим, щоб викладачі КМА сумлінно ставилися до своїх обов'язків, 6.09.1804 р. [ф. 301, од. зб. 221 п, т. IV, № 12, арк. 181–183, 185–187 зв., 190]; указ про представлення всіма викладачами Академії, в тому числі й ректором, конспектів лекцій, які вони викладають, 19.11.1816 р. – 20.04.1817 р. [ф. 301, од. зб. 221 п, т. IV, № 54, арк. 722–731, 733, 794–797, 799–804]; указ про призначення викладачів французької мови, історії, географії та інших наук [ф. 301, од. зб. 221 п, т. III, № 55], 1784 р.; указ консисторії про забезпечення студентів, направлених до Санкт-Петербурзького педагогічного інституту, 5.01.1817 р. [ф. 301, од. зб. 221 п, т. IV, № 55, арк. 893–894].

• **Ордери і промеморії.** Для зазначеного періоду навести можна лише по одному документу з видів, які зберігаються в ІР НБУВ, а саме: ордер ієреям Роменського духовного правління про направлення дітей священнослужителів на навчання до Київської академії, 1783 р. [ф. 301, од. зб. 605 л, т. I, арк. 856], та промеморій Московської духовної консисторії Київській духовній консисторії про направлення студента Троїцько-Лаврської семінарії Димитрія Сигиревича в Київську єпархію, 1784 р. [ф. 301, од. зб. 751 л, № 35, арк. 91–91 зв.].

Виконавча документація кінця XVIII – початку XIX ст.: рапорти і донесення
У зв'язку з проведенням у 1798 р. російським урядом реформування діловодної документації починають укладатися комплексні тематичні справи, і саме тому укази як актові джерела мають розглядатися у тісному зв'язку з іншими документами, зокрема донесеннями і рапортами. Серед виконавчих актів XVIII ст. виділяються донесення (рос. – доношения) та рапорти (від лат. *rapporter* – приносити, повідомляти)⁴⁴. Донесення в минулі часи означали чолобитну чи скаргу. Тематика рапортів, частіше «спущена» згори, одноплановість, доповідний характер інформації, відсутність елементів прохання у викладі – такі визначальні риси тих донесень, які в 40-ві роки XVIII ст. відокремлюються з назвою рапорт. Пізніше донесення в багатьох випадках стають чинниками видання указів, рапорти – більш змістовними і розширеними, доволі часто в них зустрічаються прохання. Представляючи групу офіційно-ділової документації з документальної спадщини

⁴⁴ Ділова документація Гетьманщини XVIII ст... С. 37.

КМА, необхідно зауважити, що наступні види зазначеної групи, а саме виконавчі документи — донесення і рапорти — належать до підвиду урядово-адміністративних матеріалів і знаходяться в тематичному взаємозв'язку з видом документів, який був представлений раніше, — указами. Саме тому тематична спрямованість рапортів співвідноситься з тематичним поділом указів. На всі укази і розпорядження влада вимагала від академічного правління негайного виконання, саме про їх отримання і реагування на них ідеться в рапортах.

• **Рапорти стосовно отримання та виконання указів навчального характеру — про призначення викладачів по Академії; про направлення і прийняття студентів на навчання до КМА, а також про направлення їх на навчання і на викладацькі посади до інших установ.** До прикладу: рапорти академічного правління в Київську духовну консисторію — про прийняття до КМА брата студента Академії курсу богослов'я Григорія Чачкова Андрія, 8.04.1807 р. [ф. 160, од. зб. 1196, арк. 15]; про виключення студентів з Академії і направлення на військову службу, 9.04–18.07.1807 р. [ф. 160, од. зб. 1196, арк. 16, 19, 45]; про призначення на посаду викладача класу риторики викладача грецької мови ієрея Стефана Семяновського, 30.04.1807 р. [ф. 160, од. зб. 1196, арк. 28], та ін.

• **Рапорти стосовно отримання та виконання указів, які висвітлюють стан викладання наук у КМА.** До прикладу: рапорт ректора Київської академії викладача богослов'я архімандрита Іакінфа в Київську духовну консисторію про заходи щодо кращого вивчення лікарської науки в Академії, 30.03.1807 р. [ф. 160, од. зб. 1196, арк. 12]; рапорт академічного правління про надсилання відомостей стосовно стану викладання медичної науки в Академії, 29.04.1807 р. [ф. 160, од. зб. 1196, арк. 20].

• **Рапорти стосовно отримання та виконання указів, викликаних випадками втечі з КМА і вирішенням конфліктних ситуацій.** До прикладу: рапорти академічного правління в Київську духовну консисторію — про викрадення з контори Академії академічної печатки та про звільнення сторожа контори — учня Данила Фавроцького — і накладення штрафу за недбале ставлення до роботи, рапорт про затримання підозрюваного студента Андрія Колосовського в м. Боярка з вилученням у нього фальшивого свідоцтва та білета (додаються), рапорт академічного правління про отримання указу стосовно призначення нового сторожа, 30.07–21.08.1802 р. [ф. 301, од. зб. 751 л, од. зб. 85, арк. 1–5 зв., 11–11 зв.]; рапорти з проханням розглянути справу студента КМА Ігнатія Богдановича, який перебуває під арештом у звинуваченні у складанні пасквіля на міщанку Євдокію Пінчученков, 24.06–29.10.1803 р. [ф. 301, од. зб. 751 л, с. 91]; рапорт про студен-

тів Академії О. Назаревського та П. Погорелова, які розбили вікна академічного класу, з проханням розглянути скоєне, провести слідство та покарати винних, 30.06–17.08.1803 р. [ф. 232, од. зб. 618]; рапорт правління Київської академії Серапіону Олександровському, митрополиту Київському, про втечу учня граматики Павла Ботвиновського, винного у продажу вкрадених ним книг, 26.05.1806 р. [ф. 160, од. зб. 1193], та ін.

● **Рапорти стосовно отримання та виконання указів щодо матеріального забезпечення діяльності КМА та різних господарчо-організаційних питань.** До прикладу: рапорт академічного правління Єрофею Малицькому, митрополиту Київському, з описом академічних будівель і розкладом занять та список викладачів із зазначенням того, де вони навчалися, чому навчають і яке жалування отримують, 17.03.1798 р. [ф. 160, од. зб. 1175; ф. 175, од. зб. 52, арк. 16–26]; рапорт ректора КМА архімандрита Іакінфа Серапіону Олександровському, митрополиту Київському, про отримання телескопічного глобуса та камери-обскури, подарованих Академії Олександром Івановичем Якушкіним, з доданням реєстру переданих речей, 25.04.1808 р. [ф. 301, од. зб. 221 п, т. IV, № 22]; рапорти викладачів та сеньйорів бурси з різними господарчими проханнями, 20.02–26.11.1812 р. [ф. 301, од. зб. 221 п, т. IV, № 38], та ін. Зазначимо, що через згадані вище пожежі багато розпорядчих документів, а саме указів і розпоряджень, донині не збереглися. І саме зі змісту знайдених прошень, донесень і рапортів можна відновити деякі втрачені розпорядчі документи, а також ті, які не перебувають у фондах ІР НБУВ. З цього погляду досить цікавими є два документи. Перший – рапорт академічного правління в Київську духовну консисторію про отримання указу консисторії (від 8.08.1807 р.) стосовно співробітництва між Київською академією та Харківським колегіумом, 24.08.1807 р. [ф. 160, од. зб. 1196, арк. 57]. Другий – рапорт академічного правління в Київську духовну консисторію про отримання указу (від 10.08.1807 р.) стосовно заборони «непристойных толков» про військові та політичні справи в межах Київської академії, 28.08.1807 р. [ф. 160, од. зб. 1196, арк. 53]. Обидва документи збереглися в оригіналах й досі не опубліковані.

● **Донесення.** У комплексі документів, які висвітлюють історію КМА, для періоду сер. XVIII ст. характерною є більша кількість донесень, для кін. XVIII – поч. XIX ст. – рапортів. Однак, не беручи до уваги значно меншу кількість донесень, тематична направленість їх суттєво не змінюється. Умовно можна класифікувати їх на такі підвиди: *навчального характеру* – про звільнення і призначення на посади викладачів, про призначення на священницькі посади, про стан викладання наук; *матеріально-майнового характеру* – про розподіл коштів, про

будівництво; *організаційно-кадрового характеру* – про постриження в ченці; про призначення на священницькі посади.

Діловодна документація кінця XVIII – початку XIX ст.: інструкції, прошення, розклади предметів

• **Прошення.** Досліджувані прошення, які зберігаються у фондах ІР НБУВ, споріднені за тематикою з аналогічними документами сер. XVIII ст. Це, насамперед, прошення студентів: про матеріальну допомогу – прошеніє учня російського класу КМА Івана Констатиновича ігумену Києво-Видубицького монастиря Ієроніму про сприяння в отриманні ним теплого одягу, 14.12.1785 р. [ф. 160, од. зб. 58, арк. 222]; про прийняття на навчання до Академії – прошеніє Микити Цалого з Польщі про дозвіл навчатися у КМА та проживати в монастирі, 16.03.1782 р. [ф. 160, од. зб. 319, арк. 1–2], тощо. Викладачі, у свою чергу, також зверталися з прошеннями. Тематика їхніх звернень дещо різноманітніша: про виплату та надбавку до жалування, 8–18.08.1789 р. [ф. 301, од. зб. 751 л, № 64]; про звільнення з Академії, 8.05–3.09.1795 р. [ф. 301, од. зб. 221 п, т. III, № 85]; про призначення на посаду викладача Академії, 14.12.1787 р. [ф. 301, од. зб. 221 п, т. III, № 67]; про надання наступного чину [ф. 301, од. зб. 751 л, № 54]; про призначення місця проживання та прийняття на казенне утримання, 1787–1788 р. [ф. 301, од. зб. 221 п, т. III, № 84]; про висвячення в ченці [ф. 301, од. зб. 749 л, № 35]; про клопотання за студентів та ін.

• **Інструкції.** Тематика інструкцій наприкін. XVIII – на поч. XIX ст. конструктивно не змінюється. Вони висвітлюють питання стосовно викладання наук і поведінки студентів. До прикладу, наведемо інструкцію, видану суперінтенданту Київської академії викладачеві Калістрату Соколовському, з переліком обов'язків суперінтенданта та інструкції студенту богослов'я КМА Михайлу Полюховичу, призначеному на посаду інспектора студентів Академії, які мешкають у Воздвиженській, Василіївській та Притисько-Микільській школах, 26.05.1803 р. [ф. 301, од. зб. 221 п, т. IV, № 9], тощо.

• **Методики викладання та розклади занять.** Необхідно зазначити, що розклади занять в Академії переважно становлять супровідний тип документа, його додавали до рапортів, донесень академічного правління митрополиту та в Консисторію, які вимагали від керівництва Академії відомості про навчальний процес. Так, в одній справі зберігаються рапорт академічного правління Єрофею Малицькому, митрополиту Київському, з описом академічних будівель, розкладом занять та списком викладачів із зазначенням того, де вони навчалися, чому вчать і яке жалування отримують, 17.03.1798 р. [ф. 160, од. зб. 1175; ф. 175,

од. зб. 52, арк. 16–26]; також в одній справі – рапорт академічного правління Єрофею Малицькому, митрополиту Київському, про стан КМА і з пропозиціями щодо бажаних змін у структурі Академії та відомість-розклад про кількість учбових годин в Академії: хто з викладачів яким наукам навчає та яке жалування отримує, 24.03.1798 р. [ф. 301, од. зб. 221 п, т. III, № 98].

Засвідчувальна документація кінця XVIII – початку XIX ст.: атестати, свідоцтва, списки, відомості

• **Атестати.** Значна кількість студентів, які закінчили КМА, призначалися її викладачами. І, як правило, Консисторія робила запити до академічного правління про їхні навчання та поведінку. До прикладу, це документи про призначення Івана Покорського, сина священника Києво-Предтеченської церкви, викладачем малювання в Академію. На особливу увагу заслуговує атестат, виданий І. Покорському, 19.09.1803 р., на якому ректором Академії, архимандритом Іакінфом, було зроблено приписку 28.02.1805 р.: «Сей аттестат дан с крайним снисхождением и притом не окончившему трехлетнего богословского курса, да и не с тем, чтобы он Покорский посему удостоивался в учителя в Академию, куда избираются чрез испытания особия – самые превосходные и благонравные студенты» [ф. 160, од. зб. 1188, арк. 11]. Згідно з отриманим атестатом, І. Покорському належало б відмовити у призначенні викладачем, але митрополит, розглянувши інші документи, дозволив отримати посаду викладача з умовою, що І. Покорський буде дуже сумлінно ставитися до покладених на нього обов'язків викладача. Атестат, виданий студенту Київської академії, синові київського купця Антонію Пилиповичу Лакерді за підписами ректора Академії, настоятеля Києво-Михайлівського монастиря архимандрита Феофілакта, віце-ректора, ігумена Києво-Видубицького монастиря Афанасія та префекта, викладача філософії ієромонаха Інокентія, 10.11.1797 р. [ф. 301, од. зб. 751 л, № 81, арк. 18–21], на якому – так само, як і на інших – збереглася частина сургучної печатки червоного кольору у правому нижньому куті.

• **Списки і відомості.** Необхідно зазначити, що досліджуваний вид документів, а саме – списки і відомості, характерний для всього періоду існування Академії – від початку створення КМА і до закриття її послідовниці КДА. Тематична направленість цих документів споріднена з раніше представленими: це, насамперед, списки студентів курсу богослов'я за 1795–1803 рр.; списки студентів із зазначенням успіхів у навчанні кожного та довідка про учнів, які виявили бажання навчатися латинській мові, 25–29.11.1801 р. [ф. 301, од. зб. 751 л, № 81, арк. 18–21]; список учнів філософії та риторики КМА, здатних викладати німецьку мову

[ф. II, од. зб. 6820]; відомості про виключення з духовного звання дітей священнослужителів за недостатні успіхи в навчанні та за непорядну поведінку, про видачу довідок для визначення священницьких місць 33-м студентам богослов'я Київської академії в 1806 р., 15.01.1807 р. [ф. 160, од. зб. 1195, арк. 1–7], тощо. Інформативні відомості про вчителів, які викладали в Київській академії впродовж 1790–1791 рр., та про студентів, які навчалися в Академії в цей час, із зазначенням віку, здібностей та нахилів, виду утримання [ф. 160, од. зб. 101]; відомості про викладачів, які працювали протягом 1798 р. – хто які науки викладав та хто й коли був пострижений у ченці, з відгуком митрополита Єрофея Малицького про здібності викладачів та ступінь знання ними грецької мови [ф. 301, од. зб. 221 п, т. III, № 105]; відомості про колишніх вихованців Київської академії, які надалі стали митрополитами, архієпископами, єпископами, 1808 р. [ф. 160, од. зб. 393, арк. 1–1 зв., 24]. З відомостей також довідуємося про науки, яким навчали в Академії: нотатки про викладання освітніх предметів протягом 1799–1804 рр. та документи про диспути в 1799–1803 рр. [ф. 312, од. зб. 574/618 с, с. 1–3, 12–19, 22]; відомості про науки, які викладалися протягом 1814 та 1816 рр. [ф. 301, од. зб. 221 п, т. IV, № 52, 53].

Документи про діяльність бібліотеки і лікарні Києво-Могилянської академії

Серед документальної спадщини КМА збереглося небагато документів, які відтворюють історію існування та діяльності бібліотеки. Вони датуються 1749–1817 рр. Певні групи виділити неможливо через недостатню кількість окремих видів документів. Так, збереглася відома дослідникам інструкція Арсенія Могилянського, митрополита Київського, бібліотекаря КМА ієродиякону Іассену про порядок зберігання та використання книжок, 2.06.1761 р. [ф. II, од. зб. 4226]; каталоги книг, пожертвовані в Київську академію Іларіоном [Григоровичем], єпископом Сарським і Подонським, 6–31.01.1758 р. [ф. 301, од. зб. 221 п, т. II, № 2]; довідки про склад бібліотеки – скільки книг та якими мовами, від кого надійшли, 1772–1776 р. [ф. 301, од. зб. 221 п, т. III, № 54]; реєстри книг, пожертвованих Київській академії ієромонахом Пустинно-Микільського монастиря Ієронімом та архімандритом Білозерським Іакінфом Карпинським, 1782–1783 рр. [ф. 301, од. зб. 221 п, т. III, № 50]. Становлять інтерес укази Київської духовної консисторії, які зобов'язують наглядати за книгами, пожертвованими різними особами бібліотеці КМА, викладачеві синтаксими ієромонаху Амвросію, 17.08.1772 р. [ф. 301, од. зб. 221 п, т. III, № 38]; про прийняття до бібліотеки Академії книг, принесених у дар колишнім її вихованцем Йосифом Марковичем, 2–10.10.1811 р. [ф. 301, од. зб. 221 п, т. IV, № 34, арк. 429–434]; донесення ректора Київської академії Варлаама Самуїлу Миславському, митрополиту Київському, про розби-

рання академічних книг, придбаних за академічний кошт, та перелік книг, необхідних бібліотеці КМА, 11.09.1786 р. [ф. 301, од. зб. 221 п, т. III, № 64]; доповідь академічного правління Ієрофею Малицькому, митрополиту Київському, про створення окремого грошового фонду для придбання учбових посібників та забезпечення ними студентів КМА, 1797 р. [ф. 301, од. зб. 221 п, т. III, № 92], тощо.

Документів, що висвітлюють діяльність академічної лікарні також збереглося зовсім небагато. Серед них – донесення сеньйорів бурси: Григорія Данилевського Арсенію Могилянському, митрополиту Київському, 30.01–2.02.1762 р. [ф. 301, од. зб. 221 п, т. III, № 2], та Андрія Михайловського – ректору КМА з проханням про виділення коштів на лікування хворих бурсаків, 22.12.1769 р. – 19.02.1770 рр. [ф. 301, од. зб. 221 п, т. III, № 33]; указ Київської духовної консисторії про призначення жалування академічному лікарю ієромонаху Іпатію, 24.12.1797 р. [ф. 301, од. зб. 221 п, т. III, № 96], доповідь академічного лікаря Христофора Бунге Серапіону Олександровському, митрополиту Київському, про стан академічної лікарні, про заходи щодо покращення її діяльності та відповідний рапорт академічного правління в Київську духовну консисторію, 5.03–30.04.1811 р. [ф. 301, од. зб. 751 л, № 162], тощо.

Офіційно-службове листування Києво-Могилянської академії

При дослідженні корпусу листування КМА було вирішено скористатися тематичним, тобто змістовним, принципом класифікації листів. Цей принцип був обраний з причини доволі незначної кількості досліджуваного виду документів, і саме з цієї причини було неможливо здійснити систематизацію листів за видами. До масиву документів, які становлять предмет нашого дослідження, а саме – епістолярію, датованого переважно XVIII ст., увійшли листи ієрархів, покровителів та діячів, які мали відношення до діяльності КМА, а також різних установ й інституцій. Серед адресатів та кореспондентів такі відомі особи, як польський король Ян Казимир, гетьман Іван Самойлович, єпископ Смоленський Гедеон Вишневський, єпископ Казанський Лука Конашевич, митрополит Новгородський Гавриїл Петров, митрополити Київські – Варлаам Ясинський, Рафаїл Заборовський, Тимофій Щербацький, перекладач іноземної колегії М.М. Бантиш-Каменський та багато ін. Серед установ та закладів – Санкт-Петербурзька та Московська медико-хірургічні академії, Санкт-Петербурзька учительська гімназія, Казанська, Смоленська, Новгородська, Чернігівська, Харківська духовні семінарії. За змістом ці листи можуть бути класифіковані за 8-ма групами документів переважно XVIII ст., які відображають: практику прийняття студентів на навчання; своєрідне

підвищення кваліфікації — про відрядження до КМА викладачів з монастирів для покращення освітянського процесу, а також про їхні призначення та звільнення; переведення студентів та вчителів КМА на викладацькі посади до інших навчальних закладів; направлення студентів КМА до інших установ на різні духовні посади; матеріальне становище і майнові права; внутрішнє життя та навчальний процес.

Листи, які стосуються практики прийняття студентів до Києво-Могилянської академії на навчання

До цього виду епістолярію увійшли листи XVIII — поч. XIX ст. з проханнями прийняти певних осіб на навчання до Академії. Їх можемо поділити на чотири групи.

У першій групі листів ідеться про студентів інших навчальних закладів. До прикладу: з Новгородської семінарії, про що свідчить лист Київського генерал-губернатора Михайла Леонтьєва Рафаїлу Заборовському, митрополиту Київському, від 14.05.1746 р., про бажання двох студентів Новгородської семінарії навчатися у КМА [ф. 301, од. зб. 221 п, т. I, № 27]; лист єпископа Новгород-Сіверського Іларіона Самуїлу Миславському, митрополиту Київському, від 23.09. 1785 р., з проханням прийняти на навчання до КМА парафіян його єпархії⁴⁵; лист архієпископа Подільського Серапіону Олександровському, митрополиту Київському, від 23.01.1814 р., з проханням прийняти до Київської академії двох студентів Подільської семінарії — Хому Татомира та Василя Романовича — для удосконалення їхніх знань. Згодом були видані відповідні укази Київської духовної консисторії про зарахування студентів до Академії [ф. 301, од. зб. 751 л, № 185].

До другої групи відносяться листи, в яких ідеться про прийняття до КМА представників інших народів — болгар, сербів, чорногорців, молдаван. До прикладу: лист Гавріїла Петрова, митрополита Новгородського, від 10.08. 1792 р., Самуїлу Миславському, митрополиту Київському, з проханням сприяти переведенню сербського ієродиякона Іуліана з Невської семінарії до КМА для навчання [ф. 301, од. зб. 221 п, т. III, № 75]; листування Веніаміна Костакі, Молдавського митрополита, та преосвященного Феофана, єпископа Полтавського і Чернігівського, 15.11.1803 р. — 4.01.1804 р., про сприяння ченцю Клавдію та ієродиякону Антонію з Молдавського Святовознесенського монастиря, які були відправлені на навчання до КМА [ф. 232, од. зб. 620, арк. 1—9]. Листи становлять науковий інтерес і для сфрагістики: в документах збереглася воскова печатка рожевого кольору під круглою кустодією. З проханнями про прийняття на навчання до ки-

⁴⁵ Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии / с введением и примечанием Н.И. Петрова. Отд. II. (1721—1795 гг.) : В 5 т. Киев : Тип. И.И. Чоколова, 1905—1908. Т. V. С. 97—98.

ївських митрополитів зверталися не лише відомі особи, а й прості люди: так, у своїх листах, від 2—3.03.1761 р., жителька Києва Анна Жуковська просила Арсенія Могилянського, митрополита Київського, прийняти на навчання до КМА її онука Іоанна Гулака [ф. 160, од. зб. 518, арк. 327—331 зв.].

Третю групу складають листи, що відображають благодійництво та опікування в навчанні, допомогу бідним, сиротам тощо. В них духовні та інші особи звертаються до ректорів КМА з проханнями посприяти деяким студентам Академії, а згодом — з подяками. Це, зокрема: лист-клопотання Рафаїлу Заборовському, архієпископу Київському і Галицькому, від 12.06.1729 р., про осиротілих дітей протопопа Прилуцького Михайла Трофимовського — Якова, Петра та Василя, які навчаються у КМА [ф. 160, од. зб. 518, арк. 327—331 зв.]; лист протоієрея Федора Дубенського з Санкт-Петербурга Арсенію Могилянському, митрополиту Київському, від 8.05.1762 р., з проханням про опікування Іллі Лукашевича, слухача курсу філософії Київської академії, сина священника містечка Носівка Моїсея [ф. 160, од. зб. 518, арк. 447]; листи Миргородського полковника Війська Малоросійського Данила Апостола та зятя його Петра Кулябки до Києво-Печерського архімандрита Іоанікія Галятовського з проханням дати благословення на постриг Семена Петровича Кулябки, відповідно їхніх онука та сина, в ченці Києво-Печерської лаври та з подякою за сприяння, 7.03—11.04.1727 р.⁴⁶; лист графа Кирила Розумовського Тимофію Щербацькому, митрополиту Київському, від 9.01.1752 р., з подякою за приїзд до нього префекта Київської академії Георгія Кониського для «сказування проповідей» та за новорічні вітання⁴⁷; лист Йосифа Закревського Арсенію Могилянському, митрополиту Київському, від 3.03.1762 р., з подякою за турботу про його синів, які навчаються у КМА [ф. 160, од. зб. 518, арк. 418]; лист полтавського [священника] Семена Максимова Арсенію Могилянському, митрополиту Київському, від 15.09.1762 р., з подякою за клопотання про його синів — студентів Академії (курс риторики та конгрегації) [ф. 160, од. зб. 518, арк. 507].

Листи стосовно відрядження до Києво-Могилянської академії викладачів з монастирів для удосконалення викладання наук, а також про їхні призначення та звільнення

Від викладацького складу КМА великою мірою залежав стан та рівень освіти в Академії, який, як відомо, був дуже високий. З усіх монастирів Київської єпархії викликалися найосвіченіші ченці для викладання в Академії. Так, 13.08.1743 р.

⁴⁶ Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. Киев, 1905—1908. Т. I. Ч. 1. С. 135—138.

⁴⁷ Там само, Т. II. С. 51—52.

Рафаїл Заборовський, митрополит Київський, звернувся з листом до намісника Києво-Печерської лаври Тимофія Щербацького щодо відрядження з метою викладання у КМА освічених осіб і отримав відповідь про наявність двох кандидатів — ієромонахів Варнави Старжицького та Тихона Олександровича [ф. 301, од. зб. 221 п, т. I, № 22, арк. 214—214зв., 215—216зв.]. Перший був призначений на посаду викладача філософії, другий викладав в Академії філософію і риторику.

Серед листів, які стосуються призначення викладачів іноземних мов, — лист Амвросія, архієпископа Московського, митрополиту Київському, від 10.05.1770 р., про кандидатуру француза Маргасту де Зеємеліра для викладання французької мови у КМА [ф. 301, од. зб. 751 л, № 8]. Досить часто ректор та префект Академії, окрім керівництва, займалися й викладацькою діяльністю. Так, ігумену Микільського монастиря Йоасафу Кроковському, призначеному листом гетьмана Війська Запорозького Івана Мазепи від 13.01.1693 р. ректором київських шкіл, дозволялося поєднувати ректорську, ігуменську та викладацьку (він читав курс богослов'я) посади [ф. 160, од. зб. 1197, арк. 51—56].

Листи щодо переведення студентів та викладачів Києво-Могилянської академії на викладацькі посади до інших навчальних закладів

Вихованці і викладачі КМА призначалися вчителями як до Москви, так і до багатьох провінційних семінарій — Казанської, Смоленської, Чернігівської, Подільської та ін. Цей факт знайшов відображення в листах, які зберігаються в ІР НБУВ, зокрема: від боярина Федора Ржищева ігумену Києво-Братського монастиря, ректору Києво-Могилянського колегіуму, з проханням направити до Москви освічених людей, від 6.09.1649 р. [ф. II, од. зб. 47, арк. 3—5]; від Варлаама Ясинського, митрополита Київського, царю Петру Олексійовичу з повідомленням про направлення шістьох викладачів КМА до Москви та від гетьмана Івана Мазепи до боярина Федора Олексійовича Головіна про від'їзд викладачів КМА до Москви (27.04—4.05.1701 р.); від Гедеола, єпископа Смоленського, та Рафаїла Заборовського, архієпископа Київського, стосовно призначення студентів Академії викладачами до смоленських шкіл (17.07.1739 р. — 5.06.1740 р.)⁴⁸; від Луки Конашевича, єпископа Казанського, та Тимофія Щербацького, митрополита Київського, стосовно направлення студентів КМА викладачами до Казанської семінарії (7.06—21.09.1751 р.)⁴⁹; від Феофіла Ігнатовича, єпископа Чернігівського, Самуїла Миславському, митрополиту Київському, з проханням відрядити викладачів до

⁴⁸ Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. Киев, 1905—1908. Т. I. Ч. 1. С. 143—145; 150—151.

⁴⁹ Там само. Т. II. С. 10—11.

Чернігівської семінарії (18.09.1784 р.) [ф. 301, од. зб. 751 л, № 40]; від архієпископа Могильовського Георгія Самуїла Миславському, митрополиту Київському, з проханням визначити гідних людей для викладання курсів поетики, риторики та філософії в Могильовській семінарії (13.06.1786 р.) [ф. 232, од. зб. 463]; від Петра Васильовича Завадовського, дійсного члена Комісії із заснування народних училищ, Самуїла Миславському, митрополиту Київському, з проханням обрати 15 студентів Академії для викладання в народних училищах Санкт-Петербурга (4–23.10.1789 р.) [ф. 301, од. зб. 751 л, № 66, арк. 1, 2, 4, 5, 7, 8]; від Кам'янець-Подільського губернатора Олексія Юзефовича та Гавриїла Банулеско-Бодоні, митрополита Київського, з приводу відрядження викладача – студента курсу богослов'я КМА Варфоломія Абрагамовича для викладання російської мови до Кам'янець-Подільської семінарії (21.01–19.04.1800 р.) [ф. 301, од. зб. 751 л, № 66, арк. 1, 13, 21–21 зв., 23]; від Іоанікія, архієпископа Подільського, та Серапіона Олександровського, митрополита Київського, стосовно призначення Г. Левицького та С. Гогоцького викладачами Подільської духовної семінарії (10.08–19.10.1808 р.) [ф. 160, од. зб. 1209]; від Амвросія, митрополита Новгородського, та Серапіона Олександровського, митрополита Київського, про направлення префекта, ієромонаха Мефодія до Санкт-Петербурга викладати філософський курс у місцевій новоствореній семінарії (24.11.1809 р. – 29.07.1810 р.) [ф. 160, од. зб. 1223, арк. 1–6]; від архієпископа Катеринославського Іова Потьомкіна Серапіону Олександровському, митрополиту Київському, з проханням про звільнення студента О. Шумовського з КМА і переведення його до Катеринославської єпархії (14.04–14.10.1816 р.)⁵⁰.

Листи про направлення студентів Києво-Могилянської академії до державних та церковних установ

Протягом XVIII ст. чимало вихованців працювали перекладачами в адміністративних закладах – Сенаті, Св. Синоді, Київській губернській канцелярії, в закордонних російських місіях. Про це йдеться в листі Київського генерал-губернатора С.І. Сукіна Рафаїлу Заборовському, архієпископу Київському і Галицькому, від 26 червня 1737 р. С.І. Сукін звертається до митрополита з проханням призначити здібних студентів КМА на посади перекладачів до повноважних послів у Польщі. Ще одне підтвердження цього факту – листування наглядча військового суду генерал-майора Філіпа Вігеля та Самуїла Миславського, митрополита Київського, про направлення до Військово-судової комісії двох студентів КМА, які знають

⁵⁰ Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. Киев, 1910–1915. Т. IV. С. 435.

польську мову, для порозуміння з польськими арештантами (22.06–13.07.1794 р.) [ф. 301, од. зб. 221 п, т. III, № 78]. Збереглося досить багато документів про призначення та відрядження студентів КМА на статську та військову службу. До прикладу, це листування Самуїла Миславського, митрополита Київського, з Т.І. Тутолміним, Мінським, Ізяславським та Брацлавським генерал-губернатором, стосовно запрошення студентів Київської академії на приказну службу в південно-західні та північно-західні краї Росії (10.03–13.04.1795 р.) [ф. 301, од. зб. 221 п, т. III, № 80]; його ж листування з Ізяславським губернатором Василем Шереметьєвим з приводу призначення студентів на цивільну службу в м. Житомир (1–30.06.1795 р.) [ф. 301, од. зб. 221 п, т. IV, с. 504], а також листування генерала Т.І. Тутолміна і Самуїла Миславського, митрополита Київського, з проханням відрядити на статську службу в м. Житомир до губернатора і кавалера Василя Сергійовича Шереметьєва 20 студентів Академії на приказну службу (18.04–25.05.1795 р.) [ф. 301, од. зб. 221 п, т. IV, № 82]. Досить часто вихованці Академії виявляли бажання стати на військову службу. Підтвердження цьому знаходимо в листі-зверненні Київського військового губернатора Михайла Ларіоновича Голенищева-Кутузова до Серапіона Олександровського, митрополита Київського й Галицького, про студентів Київської академії – Микиту Рибальського, Павла Янчуковського, Івана Жилинського, Григорія Блажевського, Семена Григоренка, Микиту Виразевича та Костянтина Тихоновича (15.01.1807 р.) [ф. 160, од. зб. 1197].

Листи, які відображають процес направлення студентів Києво-Могилянської академії на навчання до інших навчальних закладів

Серед усіх навчальних закладів, де підвищували та удосконалювали свої знання вихованці Академії, необхідно, насамперед, виділити медико-хірургічні академії. Масив документів, що висвітлює цю тему, досить значний, тому представимо деякі, на наш погляд, найцікавіші. Вихованці КМА, які виявляли бажання чи мали здібності до медичної науки, обов'язково повинні були складати іспити в Київській лікарській управі і лише тільки після успішного результату направлялися на навчання до медичних навчальних закладів. Про це інформують такі документи: лист виконуючого обов'язки президента Державної медичної колегії В.М. Зинов'єва Самуїлу Миславському, митрополиту Київському, з проханням направляти студентів за призначенням академічного правління до штаб-лікаря Розлача (26.11.1795 р.) [ф. 301, од. зб. 221 п, т. III, № 87, арк. 620–624, 626–628]; листування правління Віленського університету та директора Київської гімназії, надвірного радника Якова Мишковського, а також листування Я. Мишковського з ректором Академії Іоасафом Моховим стосовно необхідності для студентів,

призначених для відправлення до Медико-хірургічної академії, складати іспити в Київській Лікарській управі (21.06.1815 р. – 12.12.1816 р.) [ф. 301, од. зб. 221 п, т. IV, № 56, арк. 899–899 зв., 901–903, 915]. Однак, незважаючи на успішні іспити, відправлялися до Медико-хірургічних академій лише ті студенти, які за довідками викладачів мали добру поведінку, успіхи в інших науках та гарні атестати. Це було неабияким стимулом для кращого навчання студентів. Підтвердження – листування міністра внутрішніх справ графа В.П. Кочубея та Серапіона Олександровського, митрополита Київського, стосовно призначення на навчання до Медико-хірургічної академії студентів (11–27.06.1804 р.) [ф. 160, од. зб. 1183, арк. 7–9] та лист директора Київської гімназії Якова Мишковського ректору Київської академії Іоасафу про складання іспитів студентами, обраними на навчання медичній науці, з проханням надіслати їхні атестати та запити академічного правління про успіхи зазначених студентів (5–16.08.1816 р.) [ф. 301, од. зб. 221 п, т. IV, № 57].

Незважаючи на те, що поклик до знань у студентів Академії був великий, у деяких випадках вихованці відмовлялися від направлення їх для вивчення медичної науки. Така інформація відклалася в листуванні Самуїла Миславського, митрополита Київського, та Амфілохія, єпископа Переяславського, з Василем Миколайовичем Зинов'євим, виконуючим обов'язки президента Державної медичної колегії, про відсутність студентів, які бажали б навчатися медико-хірургічній науці (16.08–29.09.1795 р.) [ф. 301, од. зб. 221 п, т. III, № 87, арк. 609–616, 624–625].

Інші досить відомі інституції – Санкт-Петербурзька учительська гімназія та Санкт-Петербурзька духовна академія – фігурують у листуванні міністра освіти Петра Завадовського та митрополита Київського стосовно звільнення студента Миколи Сингалеви́ча з Академії з метою вступу його до Санкт-Петербурзької учительської гімназії (21.09–8.10.1803 р.) [ф. 232, од. зб. 619, арк. 1–2]; у листі Христофора Сулими, (ректора) Слобідського українського харківського колегіуму, Феофану, єпископу Чигиринському, вікарію Київської митрополії, від 25.09.1803 р., з проханням про включення до списку студентів, призначених до навчання в Санкт-Петербурзькій учительській гімназії, студента філософії КМА Стефана Подзорського [ф. 232, од. зб. 619, арк. 91зв.–92]; у листі синодального обер-прокурора князя О.М. Голіцина Серапіону Олександровському, митрополиту Київському, від 14.11.1808 р., з проханням визначити та направити до Санкт-Петербурзької духовної академії трьох кращих студентів КМА⁵¹.

⁵¹ Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. Киев, 1910–1915. Т. II. С. 387–389.

Листи стосовно фінансового і матеріального забезпечення Києво-Могилянської академії, її студентів та викладачів

Розвиток та діяльність КМА не востаннє залежали від її матеріального стану, грошового та майнового забезпечення. Кошти на утримання Академії надходили різними способами, інформацію про що знаходимо в листі польського короля Яна Казимира ігумену Богоявленського монастиря Інокентію Гізелю, від 20 січня 1650 р., про право на володіння церквами Трьохсвятительською і Воздвиженською з угіддями, що їм належать [ф. II, од. зб. 27704, арк. 91зв.–92], та в листі Йосифа Нелюбовича-Тукальського, митрополита Київського, ректору й ігумену Києво-Братського колегіуму, від 27.03.1669 р., із заявою про дар на користь Колегіуму містечка Стайки [ф. 301, од. зб. 220 п, с. 113–114; 237, с. 232–237]. У 1740 р., відповідно до урядового розпорядження, на утримання КМА було заплановано щорічно виділяти 200 крб із Військового скарбу. Це підтверджують такі документи: листи Рафаїла Заборовського, митрополита Київського, до, зокрема: генерал-аншефа князя Олексія Шаховського, від 29.12.1734 р., з проханням сприяти щорічній виплаті Київській академії 200 крб, про що вже була чолобитна Данила Апостола, гетьмана Війська Запорозького, імператриці [ф. 301, од. зб. 517 л, (А); ф. 160, од. зб. 185–228, арк. 22–24]; до Стефана Яворського Калиновського, єпископа Псковського, від 24.05.1740 р., про щорічне утримання Києво-Братських училищ з доданням донесення Рафаїла Заборовського Урядовому Синоду та Сенату про 200 крб, які надсилаються на утримання викладачів Київської академії з Малоросійського військового скарбу [ф. 301, од. зб. 517 л, № Д, Е, Г]; лист графа Кирила Розумовського до Тимофія Щербацького, митрополита Київського, від 9.01.1752 р., з повідомленням про передачу 200 крб з Малоросійського військового скарбу на утримання викладачів київських шкіл⁵²; лист Арсенія Могилянського, митрополита Київського, до Полетики Григорія Андрійовича, від 18.03.1759 р., з дорученням отримати у Св. Синоді кошти на виплату жалування (підйомні) та на замовлення газет, книг та журналів для КМА [ф. 301, од. зб. 221 п, т. II, № 17]; лист архімандрита Московського Донського монастиря Варлаама Лещевського до Гавриїла Кременецького, митрополита Київського, від 4.07.1771 р., про пожалувані ним 4 тис. крб на утримання викладачів грецької та єврейської мов у КМА [ф. 301, од. зб. 221 п, т. III, № 45]; лист Гавриїла Кременецького, митрополита Київського, до ректора Київської академії Касіяна Лехницького, від 4.09.1773 р., про розподіл коштів із прибутків митрополії, призначених для утримання КМА,

⁵² Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. Киев, 1905–1908. Т. II. С. 51–52.

та до архімандрита Варлаама Лашевського, від 4.09.1779 р., про розподіл між викладачами та студентами КМА 5% від 2 тис. крб, отриманих з Московського Імператорського виховального будинку [ф. II, од. зб. 6410].

Листи, в яких висвітлюються питання внутрішньої організації, дисципліни, стосунків студентів та викладачів Києво-Могилянської академії

Питання внутрішньої організації КМА висвітлені в таких документах, як: лист префекта Київської академії ієромонаха Рувима Петулинського до протопопа Києво-Подільської Василівської церкви зі скаргою на священника цієї церкви Павла Лобка, який складає пасквілі на викладачів Академії (25–30 травня 1767 р.) [ф. 301, од. зб. 749 л, № 25]; листування камер-юнкера Григорія Потьомкіна з Арсенієм Могилянським, митрополитом Київським, про колишнього ректора Київської академії архімандрита Нащинського, який несправедливо вів деякі академічні справи (30.09–10.10.1767 р.) [ф. 312, од. зб. 444/605 с, арк. 415–417, 430–430 зв.]. Чи не щоденно адміністрація розглядала справи зі скаргами на поведінку студентів. Про це свідчать: лист Варлаама Ясинського, митрополита Київського, Стефану, митрополиту Рязанському й Муромському, від 14.05.1701 р., про великі образи, які чинять київські вїт та міщани студентам [ф. 194, од. зб. 153, арк. 7–9]; листування полковника Лубенського Петра Кулябки та Арсенія Могилянського, митрополита Київського, про студентів, які ходять без належних документів, та про студентські безчинства, а також про священників, які використовують студентів для виконання їхніх власних доручень (8.11.1762 р. – 17.12.1767 р.) [ф. 160, од. зб. 518, арк. 510–512 зв.]. У 1763 р. в Академії стався так званий «філософський бунт», організований студентами, які виступали проти несправедливого ставлення до них префекта КМА ієромонаха Мельхиседека Орловського та проти методики його викладання філософії (лист ректора Київської академії Самуїла Миславського до кафедрального писаря, від 24.02.1763 р., з доданням донесення префекта Академії Мельхиседека Орловського) [ф. 301, од. зб. 749 л, № 21, арк. 345–347].

До масиву актових документів, які зберігаються у фондах ІР НБУВ і мають відношення до організаційної структури та внутрішньої діяльності Академії, можна також віднести, зокрема: лист Варлаама Ясинського, митрополита Київського, архієпископу Стефану Яворському з проханням сприяти отриманню дозволу царя Петра Олексійовича на безкоштовний проїзд через р. Дніпро ченців КБМ, від 6.06.1702 р. [ф. 194, од. зб. 160, арк. 10–12]; лист архімандрита Самуїла Миславського до кафедрального писаря (ієромонаха Іакова) про інструкції для КМА, від 10.04.1764 р. [ф. II, од. зб. 6372]; лист префекта Київської академії Варлаама

Лашевського ректору Київської академії Сильвестру Кулябці з повідомленням про небажання єврея Іцка Шмунєва вивчати основи православної віри та про його зникнення, від 2.03.1743 р. [ф. 301, од. зб. 750 л, арк. 1]; лист архімандрита Самуїла Миславського до ігумена Києво-Видубицького монастиря Іакова Воронковського про включення до пунктів про Академію пункту стосовно того, щоби при КМА було створено друкарню «гражданську російську та іншими мовами», від 29.09.1767 р. [ф. II, од. зб. 6382]; листування ігумена Києво-Видубицького монастиря Іакова Воронковського з перекладачем Іноземної колегії Г.Г. Бантишем-Каменським з наукових питань (21–24.02.1773 р.) [ф. 301, од. зб. 751 л, № 15]; листування Гавриїла Кременецького, митрополита Київського, з різними особами (в особистих справах та у справах КМА) – з імператрицею Катериною II та цесаревичем; з великим князем Павлом Петровичем; Константинопольським патріархом Серафимом; Самуїлом Миславським, єпископом Крутицьким та Можайським; Варлаамом Лашевським, архімандритом Московського Донського монастиря, та Агеєм Колосовським, єпископом Белгородським (10.09.1773 р. – 19.09.1778 р.) [ф. 301, од. зб. 751 л, № 16]; лист Самуїла Миславського, митрополита Київського, до генерал-фельдмаршала та Київського намісника графа Петра Олександровича Румянцева з приводу проєкту розміщення КМА, від 22.06.1786 р. [ф. 312, од. зб. 453/720 с], тощо.

Листи, які відображають розвиток наук, комплектування книгами, організацію кабінетів та курсів

Основним показником рівня навчальних закладів були науки, що в них вивчалися, та їхній обсяг. Про рівень викладання, до прикладу, філософії ідеться в листі Тимофія Щербацького, митрополита Київського, до єпископа Георгія Кониського, від 12.09.1756 р., з проханням дати оцінку системі філософії по Баумейстеру [ф. 301, од. зб. 751 л, № 2, арк. 11–11 зв.]. На поч. XVIII ст. розширюється коло навчальних дисциплін і значно поглиблюється зміст тих, що вивчалися раніше. Так, до навчального плану в 1735 р. запроваджується французька мова, про що йдеться в листуванні Гавриїла Петрова, митрополита Новгородського, та Самуїла Миславського, митрополита Київського (10.08–9.10.1794 р.) [ф. 301, од. зб. 221 п, т. III, № 79]. Про надсилання глобусів, замовлених для КМА з-за кордону, пишеться в листі Роменського протопopa Костянтина Крижанівського до Арсенія Могилянського, митрополита Київського, від 12.06.1767 р. [ф. 312, од. зб. 444/605 с]. Отримання Академією книг та періодики підтверджують, зокрема: лист ректора Київської академії Манасії до писаря Київського митрополита, від 30 квітня 1758 р., з подякою за надсилання до КМА газет та книг, пожулува-

них преосвященним Іларіоном [ф. 160, од. зб. 518, арк. 50]; листування гетьмана Івана Самойловича та ігумена Іакова Воронковського щодо отримання книг КМА (19–30.01.1768 р.) [ф. II, од. зб. 6394–6395]; лист Арсенія Могилянського, митрополита Київського, до архієпископа Гавриїла Кременецького в Санкт-Петербург, від 5.06.1768 р., з подякою за надіслані для студентів книги (100 примірників Катехізисів) [ф. 312, од. зб. 444/605 с]; листування Самуїла Миславського та Петра Васильовича Завадовського стосовно надсилання до КМА книг, виданих у Комісії народних училищ (січень–12.11.1790 р.) [ф. 301, од. зб. 751 л, № 66, арк. 37–61 зв.] та листування М.М. Бантиша-Каменського й Серапіона Олександровського, митрополита Київського, стосовно отримання реєстру книг, необхідних КМА, та про надсилання до Академії журналів і газет, 4.04.1800 р. – 25.03.1805 р. [ф. 175, од. зб. 52, арк. 43, 70].

Підсумовуючи наше дослідження, можна стверджувати, що багатогранність документів Києво-Могилянської академії з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, які регулюють економічні основи функціонування цього навчального закладу, зокрема майнові та юридичні аспекти, а також загальні питання діяльності у сферах освіти, науки та культури, є важливим фактором для паралельного осмислення їхньої джерельної цінності в контексті поглибленого вивчення історії України.

Документація XVII–XVIII ст. потребує уважного вивчення науковцями, оскільки комплекси цих рукописів за різними видами, типами та тематичним змістом досі залишаються недостатньо дослідженими. Відповідно, питання глибокого аналізу, систематизації та класифікації цих пам'яток залишаються надзвичайно важливими.

Документальні комплекси колекції Київської казенної палати: до питань дефініції, класифікації та реконструкції

Світлана Сохань

Документальні комплекси, що утворилися в різні історичні періоди на теренах сучасної України в результаті діяльності органів державної влади й місцевого самоврядування, громадських і релігійних організацій, підприємств, установ усіх форм власності, окремих осіб та зберігаються на території України, є важливою складовою Національного архівного фонду України (далі – НАФ України)¹. В Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), архівні фонди якого знаходяться в підпорядкуванні НАФ України, одним з найбільш повних та інформативних є документальний комплекс (далі – ДК) колекції Київської казенної палати², що всебічно репрезентує архівну спадщину київських монастирів XV–XVIII ст.

Актуальність обраної нами тематики зумовлена посиленням суспільного інтересу до різних історико-культурних аспектів діяльності релігійних громад на українських теренах. Характеризуючи таке поняття, як ДК, насамперед слід окреслити його багатофункціональну дефініцію. Структура ДК колекції Київської казенної палати – це сукупність окремих корпусів поземельних актових документів монастирів, що утворились у процесі їхньої діяльності й об'єднані за номінальним, хронологічним або географічним принципами.

¹ Закон України «Про Національний архівний фонд та архівні установи». Розділ II. Ст. 4, 5.

² ІР НБУВ. Ф. 301. Од. зб. 216; Од. зб. 594; Од. зб. 595; Ф. 160. Од. зб. 524–526; Ф. II. Од. зб. 6846–6874; Од. зб. 13960–14039; Ф. 420. Од. зб. 1–192.

Актові документи ДК відображають історію власницьких прав монастирів на землеволодіння протягом трьох століть, об'єктивно висвітлюють особливості та закономірності накопичення земельних ресурсів церквою, їхнього господарського використання, що пояснюються специфікою соціально-економічного становища монастирів в Україні ранньомодерної доби. Також даний ДК містить найбільш повне зібрання різних видів і типів діловодних документів XVI–XVIII ст., створених під час судових процесів щодо майнових суперечок між монастирями і землевласниками.

Дослідницький інтерес істориків до ДК колекції Київської казенної палати актуалізований у низці публікацій документів монастирів др. пол. XIX – поч. XX ст. в таких серійних виданнях, як «Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов», «Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией», «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией», «Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов». Для реконструкції первісного складу цієї колекції велике значення мають описи документів, укладені професором Київської духовної академії М.І. Петровим³ та членом Петербурзької Археографічної комісії М.Г. Курдюмовим⁴. Подальша зацікавленість науковців даним ДК обмежувалася фрагментарними тематичними дослідженнями архівної спадщини Київської казенної палати з окремих аспектів, таких, зокрема, як: церковна історична топоніміка, тестаментарна проблематика, сфрагістичні артефакти, історія архівних зібрань монастирів як пам'яток архітектури тощо.

Формування колекції Київської казенної палати пов'язане з переданням монастирських документів після земельної реформи стосовно секуляризації церковної власності в 1786 р. до її відомства. Київська казенна палата стала першим архівосховищем, до якого було передано оригінальні поземельні актові документи 26 монастирів, зокрема 11 київських – Михайлівського Золотоверхого, Микільського Пустинного, Братського, Видубицького, Кирилівського, Межигірського, Богословського дівочого, Йорданського дівочого, Фролівського жіночого, Софійського, Петропавлівського та Києво-Печерської лаври. На жаль,

³ Петров Н.И. Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. Киев, 1875–1879. Вып. 1–3. С. 160–206, 581–622.

⁴ Курдюмов М.Г. Описание актов, хранящихся в архиве императорской Археографической комиссии // Летопись занятий императорской Археографической комиссии за 1904 год. Вып. 1. С.-Петербург, 1907. XXII+98 с.

зберігання монастирських документів у різних установах призвело до розпо- рошеності, а подекуди й втрати цілісності цієї унікальної рукописної колекції. У 1790–1808 рр. вона зберігалася в Київському магістраті⁵, в 1808–1824 рр. – у Київських «присутствених місцях»⁶, в 1824–1837 рр. – у Київській казенній па- латі, в 1837–1924 рр. – у бібліотеці Київської духовної академії. Колекція Київ- ської казенної палати надійшла до відділу рукописів ВБУ (сьогодні це ІР НБУВ) у 1924 р. й міститься в різних фондах, як-от: «Зібрання історичних документів та колекція Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії», «Історичні документи», «Колекція історичних документів», «Архів та зібрання рукописів Київської духовної академії», «Колекції документів київських монасти- рів» та інших. Обсяг колекції в 1786 р. становив 2732 документи⁷. Найдавнішим документом ДК є привілей литовського князя Олександра Ягеллончика, дато- ваний 6 вересня 1496/1497 р., про надання землі під оранку Микільському Пу- стинному монастиреві⁸. Загалом до складу ДК колекції Київської казенної палати входять оригінальні актові документи, видані монастирям для юридичного під- твердження їхніх прав на маєтності канцеляріями центральних і місцевих судо- во-адміністративних, релігійних та військових установ Київського, Волинського і Чернігівського воєводств.

Визначення особливостей ДК як цілісного історичного джерела і науково-інфор- маційної моделі реконструкції складу колекції Київської казенної палати дає змогу окреслити загальні та специфічні підходи до оформлення дефініції ДК. Оскільки актові документи ДК колекції Київської казенної палати створювалися в канцеляріях різних адміністративних і громадських установ XVI–XVIII ст. і за змістом належать до багатоаспектних публічно-правових та приватно-правових документів, дефініція здійснюється за допомогою різних методів спеціальних історичних дисциплін – археографії, джерелознавства, дипломатики, палеогра- фії, історичної географії, просопографії, сфрагістики. Залучення такого міждис- циплінарного підходу при вивченні актових документів колекції дає змогу отри- мати максимально повне розуміння ДК як соціокультурного об'єкта, що акуму- лює інформацію про конкретну історичну подію, суспільний процес, правове явище, біографічний факт тощо. Отже:

⁵ Курдюмов М.Г. Описание актов, хранящихся в архиве... № 17. С. 98.

⁶ Там само. Ф. 160. Од. зб. 2996. Арк. 6 зв.

⁷ Там само. Арк. 9–12.

⁸ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археогра- фической комиссией. С.-Петербург, 1846. Т. 1. № 151. С. 174.

• **Археографія. Створення анотованих наукових каталогів ДК⁹.** Оригінальність актових документів колекції Київської казенної палати розширює археографічні напрацювання в розробленні камеральних методів актових документів у процесі створення наукових анотованих каталогів, в яких ДК представлені як історично складений синкретичний комплекс автентичних документів. При проведенні аналітико-синтетичного опрацювання документів ДК, що здійснюється у процесі складання анотованих наукових каталогів, первинна інформація про документи ДК згортається до вторинної у вигляді розширеної моделі описових статей наукового каталогу. Зазначимо, що схема описових статей актових документів ДК у наукових каталогах має структуру з переліком типових елементів (дата, місце написання, заголовок, мова, кількість аркушів, характеристика сторінки, оригінал чи копія, матеріал письма, тип письма, художнє оформлення, стан збереження, анотація, підписи, печатки, написи, описи, шифр, старі шифри, джерела) та специфічних елементів, які належать до відмінних ознак документів (засвідчені копії, перелік власних імен, які згадуються в документах), з яких складений певний ДК.

• **Джерелознавство. Введення до наукового обігу корпусних історичних джерел.** Визначення ДК як корпусного історичного джерела, що безпосередньо висвітлює реальні явища й події історії через призму процесу створення та функціонування взаємопов'язаних документів ДК у суспільстві, є достатньо складною системою, що дозволяє ефективно опрацьовувати великі обсяги актових документів. Перевагою корпусних джерел є можливість відтворити первісний склад монастирських архівів на основі репрезентативної вибірки документів за походженням, авторством, датуванням, місцями й умовами створення документів ДК. Виявлення та аналіз логічного зв'язку документів, порівняння їх за ступенем достовірності та повноти історичних фактів, наведених у документах ДК, якнайповніше відображають соціокультурне середовище, що спонукало до створення подібних комплексів. Так, проведення секуляризації земельної церковної і

⁹ В Інституті рукопису НБУВ започатковано серію анотованих наукових каталогів ДК з колекції Київської казенної палати: Сохань С.В. Колекція Київської казенної палати з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Вип. 1. Акти і документи Михайлівського Золотоверхого монастиря (1522–1785): археографічне дослідження; науковий каталог. Київ, 2019. 380 с.; Сохань С.В. Колекція Київської казенної палати з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Вип. 2. Акти і документи Микільського Пустинного монастиря (1496–1800): археографічне дослідження; науковий каталог. Київ, 2023. 428 с.

монастирської власності в 1786–1793 рр. на українських теренах спричинило виникнення значних за обсягом корпусних історичних джерел, які раніше не були доступними для дослідження, адже документи зберігалися при монастирях й інформація про них була недосяжною для вивчення. Як незаперечний факт можна стверджувати, що саме процес запровадження згаданої земельної реформи сприяв початку обліку, описування та формування ДК для передання їх до певних казенних палат і, відповідно, до появи цих документів в інформаційному просторі. Спираючись на віковічні правові норми власного господарювання, монастирі створили всі умови для формування найповнішої документальної джерельної бази не тільки для вивчення історії монастирського землеволодіння, а й висвітлення історії співвідношення правових норм та взаємодії суспільства, держави і церкви. У цьому контексті актові нормативні документи про земельну власність, що зберігалися в монастирських архівах, за системністю й цілісністю належать до корпусного історичного джерела.

• **Дипломатика. Огляд різноманітних юридичних форм документів ДК.** Номенклатура актових документів ДК (привілеї, універсали, грамоти, тестаменти, декрети, позови, купчі, дарчі, апеляції, мирові постанови, обводи граничні, маніфестації, розмежування, контракти, інтерцизи, зобов'язання, квити тощо) засвідчує, що монастирські архіви містять найповніший склад документації, яку використовували в тогочасному соціумі для врегулювання майнових та судових правових відносин. Питання визначення правового статусу монастирського землеволодіння, зокрема володіння, користування та розпорядження монастирями своїми землями, потребувало відповідного нормативно-правового регламентування. Право власності монастирів було юридично забезпечене нормами, що містились у правних джерелах – Литовських статутах 1529, 1566 і 1588 рр., магдебурзькому праві, законодавчих актах Речі Посполитої, законодавчих актах Російської імперії, козацькому звичаєвому праві, церковному праві. Кожен монастир мав статус юридичної особи, отож самостійно здійснював управління своїми володіннями за допомогою правовстановлюючих документів, які складають основу ДК колекції. З точки зору дипломатики, вивчення актових документів ДК передусім стосується аналізу форми, внутрішньої структури та правового значення документа. Традиційно умовні формуляри (схеми побудови) актового ранньомодерного документа поділяються на три частини: вступний протокол (інвокація, інтитуляція, інскрипція, салютація), основна частина (аренга, промугація, нарація, диспозиція, санкція, корроборація) та кінцевий протокол (датум, аппрекація, субскрипція, сигнатура). Важливими для аналізу формуляра актового документа ДК є виявлення й порівняння відмінних і подібних елементів в усталених клаузу-

лах (граматично закінчені фрази окремої частини побудови документа) в межах окремих видів і типів документів, що дозволяють уточнити інформацію не лише про зміни у структурі документа та еволюцію його форм упродовж XVI–XVIII ст., але й про розвиток структурної типології ДК.

До прикладу, розглянемо «лист» (грамоту) польського короля Стефана Баторія архимандриту Печерського монастиря Мелетію Хребтовичу із заборonoю чинити погрози ченцям Микільського Пустинного монастиря від 22 березня 1581 р.¹⁰, який має три самоназви — «лист королівський», «лист заручний» і «лист охоронний». Підтвердженням цього є різні записи архіваріусів на звороті документа, що містять інформацію про його зміст, дату та подання на «облятування» цього документа до київських міських книг у 1633 р. Так, інформацію про основний зміст документа подано як «лист короля к заруки тисечи две коп на архимандрита» та «лист оборонный в котором упоминает корол архимандрита Печерского абы не поступовал гвалтовне з чернцами Николскими». *Вступний протокол* листа (грамоти) складається з таких формул: *інтитуляція* «Стефан Божю милостю корол...»; *інскрипція* «Велебному Мелетию Хребтовичу...». *Основна частина* представлена формулами: *аренга* «Жаловали нам...»; *нарація* «иж дей ты... отповеди и похвалки им самим, также слугам и подданим их монастырским чиниш... били нам чолом, абыхмо им через лист закладом нашим оборону вделали...»; *диспозиція* «...тогда приказуем тебе...»; *санкція* «...под закладом нашим двумя тысячами копами грошей...»; *корроборація* «на власное росказане короля его милости». *Кінцевий протокол (есхатокол)* представлений формулами: *датум* «писан во Варшаве, дня...»; *субскрипція і сигнатура* «Joannes Borszykowski, R[egni] P[oloniae] vicesanc[ellarius], Lawrin Piesoczynski». При аналізі умовного формуляра цього «листа» можна визначити відсутні формули *інвокації* (посвята Богу) і *промульгації* (публічне оголошення), характерні для «листів королівських», але є елемент формули *санкції*, характерний насамперед для документів, якими стверджуються наслідки порушення умов для адресата. Отже, через зіставлення даних змісту розглянутого документа та будови клаузул можна констатувати переплетення різних елементів формул уніфікованих зразків формуляра законодавчих актів у канцелярській практиці XVI ст., що було наслідком розвитку й еволюціонування різновидів діловодних актових документів.

• **Палеографія. Аналіз особливостей письма і зовнішніх ознак актових документів ДК.** Аналіз українського скоропису з елементами півуставу та ділового скоропису документів ДК уможливорює визначення особливостей розвитку

¹⁰ ІР НБУВ. Ф. 301. Од. зб. 595 в. № 27. 1 арк.

української актової палеографії, зокрема характерних рис у написанні літер, впливу латинського письма, хронологічних і територіальних відмінностей у письмі. Зазначимо, що документи переважно написані київським новим стилем письма (вугластість графем, близькість розташування літер), притаманним для канцелярій Київського воєводства. Проте низка особливостей письма (велика різкість і ширина літер, наявність орнаменту і прикрас у літерах), характерних для канцелярій Волинського воєводства, дає підстави констатувати наявність луцького стилю письма. Більшість документів написана на папері коричневим та чорним чорнилом (атраментом) різних відтінків (темно-коричнєве, світло-коричнєве тощо), іноді присутнє червоне чорнило. Художнє оздоблення представлене різноманітними заставками, великими ініціалами з рослинним орнаментом, писаними золотом. Чітко окреслена офіційна сфера застосування актових документів на всіх рівнях суспільного життя (державному, релігійному, освітньому) обумовила використання української (руської), латинської, польської, білоруської та російської мов в актах діловодства державного та міського управління. Окремо слід зупинитися на фізичному стані документів — він є як повний, так і з частковими втратами, наявні механічні пошкодження паперу (розірваний, пом'ятий, обгорілий), плями від вологи, чорнила, плями воскові, зустрічається крихкий, ламкий та трухлявий папір. Подекуди в покрайніх архівних записах на документах вказується причина пошкодження паперу. Так, у листі короля Владислава IV Вази про перенесення до наступного сейму розгляду справи між ігуменом Микільського Пустинного монастиря і князем Яремою-Михайлом Вишневецьким щодо захоплення Клим'ятина від 26 березня 1643 р., який має пропалений на згинах папір, є запис: «монах Варлаам Богославскій сіе и протчі спалил»¹¹.

• **Історична географія. Огляд змін формування та меж географічних об'єктів, що належали монастирям.** ДК тематично стосуються землеволодінь, які були розташовані на територіях Київського, Волинського і Чернігівського воєводств. Згадки в документах топографічних орієнтирів при розмежуванні земельних угідь монастирів надають можливість локалізувати топоніми окремих географічних об'єктів України (назви місцевостей, населених пунктів), водних об'єктів, урочищ, лісів, нив, сіножатей тощо. Детальна інформація стосовно розміщення та тенденцій і закономірностей змін упродовж певного історичного періоду назв населених пунктів та природних об'єктів, що міститься в документах ДК, пояснюється потребами впорядкування монастирями своїх землеволодінь. Так, прикладом цього процесу можуть слугувати документи Микільського Пу-

¹¹ ІР НБУВ. Ф. 301. Од. зб. 595 в. № 148. Арк. 3 зв.

стинного монастиря про еволюцію формування земельної ділянки між селами Стайки і Витачів, на якій було розміщено монастирську пасіку, до географічного об'єкта, відомого як ґрунт Пасечище. У 1579 р., згідно з позовом київського намісника Остафія Івановича Ружинського до київського хорунжого Миколи Щасного Харлинського, ченці монастиря скаржилися на наїзд на Ходосівські ґрунти й монастирську пасіку¹². Але вже в 1617–1618 і 1624–1625 рр. у судових суперечках монастиря за село Ходосівка з князями Костянтином і Янушем Острозькими та віленською княгинею Анною Ходкевич Корецькою ця земля зазначена в документах, як географічний об'єкт – ґрунт Пасечище¹³.

• **Просопографія. Уточнення даних біографій персоналій, дотичних до діяльності монастирів.** ДК є цінним джерелом для отримання біографічних відомостей щодо релігійних діячів, представників шляхетних родин землевласників, власне їхніх родоводів. Життя монастирів уповні залежало від діянь, авторитету та вправності опікування справами його ігуменів та ігумень. Не можливо передати правдиву картину історії київських дівочих монастирів без відзначення особливої ролі та місця ігумень у суспільному та культурному житті України. ДК колекції Київської казенної палати містять інформацію про ігуменів Богословського та Йорданського дівочих, а також Фролівського жіночого монастирів. З документів Богословського дівочого монастиря, що зберігаються в колекції¹⁴, довідуємося про трьох ігуменій – Агафію Іванівну (1688–1719), Анастасію (1719) та Ксанфію Протанську (1758–1759). Відомості про діяльність ігумені Агафії щодо розмежування дівочого монастиря з чоловічим та надання обителі зруйнованої Трьохсвятительської церкви містяться в чолобитній від 1688 р., поданій від Богословського монастиря до московських царів Іоанна й Петра Олексійовичів¹⁵. Ім'я ігумені Богословського монастиря Ксанфії згадується в поданні від 16 жовтня 1786 р. до київського митрополита Самуїла¹⁶. Ім'я ігумені Меланії Корсунки (1674–1682) фігурує в уступці Стефана Креницького та універсалі Івана Самойловича. Ігумені Макарія (1764–1768), Віра (1768–1769) та Ксанфія (1769–1786) побіжно згадуються в розвідці студента Київської духовної академії А. Саббатовського про історію жіночих монастирів¹⁷. Отже, документи ДК колекції значно доповнюють історичну біографістику і сприяють персоніфікації історії.

¹² ІР НБУВ. Ф. 301. Од. зб. 595 в. № 22, 23, 25.

¹³ Там само. Ф. 301. Од. зб. 595 в. № 76, 77, 90, 91.

¹⁴ Там само. Ф. 301. Од. зб. 216 и. № 1, 4; Од. зб. 595 г. № 1, 2.

¹⁵ Там само. Ф. 301. Од. зб. 216 и. № 4.

¹⁶ Там само. Ф. 160. Од. зб. 603. Арк. 6.

¹⁷ Там само. Ф. 304. Од. зб. 805. Арк. 66.

• **Сфрагістика. Атрибуція печаток (відтисків) на документах.** ДК є джерелом вивчення печаток як одного із засобів визначення автентичності, дати і місця написання документів. Нерозривний зв'язок печатки і документа підкреслює їхню взаємозалежність. Атрибуція печатки, що знаходиться при документі, спирається на текст акта. Своєю чергою, при встановленні автентичності документа наведено в кінцевій частині актів короткі описи печаток надають додаткову інформацію щодо оригінальності документа, якщо сама печатка не збереглася або має незадовільний стан збереженості. З іншого боку, детальний опис розміру, матеріалу (сургуч або віск), форми та всіх складових елементів відтиску (походження печатки, опис зображення в полі печатки, зміст напису, стиль письма, символів, емблем) ілюструє тематичні особливості окремо представлених видів печаток у колекції. Певну частину печаток, репрезентованих у документах, становлять державні печатки – Речі Посполитої (великі / малі коронні), Війська Запорозького (військові), козацько-шляхетські (особисті), печатки адміністративних установ (городські, земські, судові) та церковні (монастирські). Серед способів кріплення печаток – вислі та прикладні / відтиснені на документі. За формою – круглі, овальні та восьмикутні. Найбільш поширеною є група прикладних печаток, відбитки яких представлені на документах під різноманітними формами у вигляді рослинних і геометричних візерунків паперових кустодій, які виконують охоронну функцію.

Класифікація документів ДК за видами і групами

При залученні до наукового обігу цілісної сукупності документів ДК основними критеріями, за якими відбувається класифікація ДК, є принцип походження і видова ознака документа, що уможливають розподіл кожного актового документа за конкретною категорією відповідно до розробленої класифікаційної схеми ДК.

Традиційно класифікація актових документів ґрунтується на правовій природі актів, тобто кожен документ містить відомості про правові моменти, з огляду на які він був створений. Актові документи монастирів у ДК колекції Київської казенної палати умовно можна поділити на три основні групи:

- організаційно-розпорядчі;
- судово-процесуальні;
- обліково-реєстраційні.

До *організаційно-розпорядчих* документів, які регламентуються нормативними актами між державою, церквою і приватною особою, належать привілеї великих князів литовських та польських королів, жалувані грамоти російських царів, універсали українських гетьманів, грамоти від представників місцевої влади (во-

євод, старост, державців, намісників) про надання монастирям земельних володінь та підданих. До цієї групи належать також тестаменти приватних осіб, які містять розпорядження щодо їхнього майна після смерті.

Окрему групу *судово-процесуальних* документів становлять акти з історії розмежування спірних монастирських землеволодінь, пов'язані з діяльністю судових інституцій. Це найбільш інформативна група документів, що стосується перебігу судових процесів. До неї належать акти різного призначення, зокрема: межові (декрети, апеляції, комісарські листи), фіксаційні (мирові постанови, обводи граничні, маніфестації), допоміжні (диляції, реляції, свідчення возних), застережні (оповідання, протестації, розписи).

Також репрезентативною є група *обліково-реєстраційних* документів ДК на власницькі права монастирів, що висвітлюють процес формування монастирської земельної власності через різні способи набуття маєтностей — дарування, купівлю, продаж, обмін, оренду, заставу. До них належать акти угоди, розмежування, контракти, інвентарі, інтерцизи, інтромісії, зобов'язання, квити, цесії.

Класифікація документів ДК за змістом

Серед ДК колекції Київської казенної палати простежується певна структура, в якій виразно виокремлюються тематичні розділи, що відображають:

- *майнове становище, обсяги і форми монастирського землеволодіння*: купчі записи про продаж маєтностей; уступні записи на володіння маєтностями; заставні записи про борг, із зобов'язанням повернути його впродовж певного терміну; орендні записи з визначенням різних умов оренди; замінні записи про обмін маєтностями; акти про виплату коштів на утримання монастиря; реєстри монастирських підданих; акти про заборону військовим ставати на постій у монастирських селах;

- *динаміку змін та розмірів маєтностей, господарську діяльність монастирів*: акти про розмежування земель; акти про звільнення від податків; акти про звільнення від сплати мита; акти про несплату десятини монастирям; акти про зобов'язання сплатити заруку; поборові квити; акти про встановлення «кіпців» на межі спірних ґрунтів;

- *інформацію про земельних власників*: акти про надання привілеїв на володіння маєтностями; акти про підтвердження попередніх привілеїв на володіння маєтностями; акти про відмову повернути ґрунти у володіння; заповіти різних осіб про надання земель; акти про неотримання документів на володіння; дарчі записи про дарування маєтності; акти про осадження поселень; акти про накладання / скасування баніцій;

о інформацію про наїзди представників шляхти на монастирські землі та маєтки: акти про захоплення монастирських земель; акти про розбійницькі напади різних осіб; акти про пограбування маєтків; акти про пограбування монастирських підданих; акти про судові процеси за спірні маєтності; акти про заборону чинити утиски; акти про пошкодження межових знаків; акти про відшкодування збитків; акти про заборону вступати в маєтність.

Отже, результати аналізу актових документів за змістом свідчать, з одного боку, про сприйняття ДК колекції як складного культурно-історичного об'єкта, з іншого, — як комплексу юридичних документів суто прикладного призначення — для вирішення майнових справ монастирів.

Збереженість ДК колекції Київської казенної палати. Описи. Книги-архіви

Особливу цінність при реконструкції складу ДК колекцій, частини яких розпорешені серед різних архівних фондів, мають описи актових поземельних документів на володіння монастирів кін. XVIII — перш. пол. XIX ст. та книги-архіви монастирів, до яких записувалися копії документів обителів.

До прикладу, описи 1786 р.¹⁸ та 1837 р.¹⁹ ДК монастирів мають ознаки загальних архівних описів діловодного характеру, що відображають переміщення архіву. Зокрема, описи 1786 р. склалися при переданні документів після секуляризації монастирської власності до Київської казенної палати, а опис 1837 р. — при переміщенні документів з Київської казенної палати до бібліотеки Київської духовної академії. Ці описи формувались як облікові, проте в описах 1786 р., що містять рукописну спадщину різних монастирів, форма надання відомостей про документи та принципи їх описування різняться.

Так, опис 1786 р.²⁰ ДК Михайлівського Золотоверхого монастиря містить чотири розділи, укладені за номінальним принципом: 1) грамоти російських царів; 2) привілеї польських королів; 3) універсали українських гетьманів; 4) кріпості на право власності. Інформація про зміст документів подається в лаконічному, проте максимально повному заголовку. Два інші описи «Опись краткая именний... 1701, и 1736 годов»²¹, а також опис 1738 р.²² мають ознаки тематичного опису, в якому групування документів за розділами подано за відомостями про на-

¹⁸ ІР НБУВ. Ф. II. Од. зб. 7003; Ф. I. Од. зб. 3951; Ф. 28. Од. зб. 807.

¹⁹ Там само. Ф. 160. Од. зб. 2996. 208 арк.

²⁰ Там само. Ф. II. Од. зб. 7003. 34 арк.

²¹ Там само. Ф. 312. Од. зб. 411/372. 72 арк.

²² Там само. Ф. 307. Од. зб. 536/1762. 206 арк.

дання маєтностей монастирю. Зокрема, опис 1738 р. був створений на окремі документи для тимчасового надання їх до Генеральної військової канцелярії у Глухові з метою копіювання кріпостей на села Вигурівщина, Глеваха, Борщагівка та іншу власність монастиря.

Два описи 1786 р.²³ ДК Микільського Пустинного монастиря мають десять розділів за номінальним та географічним принципами: 1) грамоти російських царів; 2) земля в Києві; 3) озеро Долобеське на острові Труханів; 3) Григорівська земля та інші угіддя за річкою Дніпро; 4) острів Євлаши на річці Десна; 5) урочище Дарниця, села Княжичі, Бортничі й хутір Тростянець; 6) села Дівички і Ковалин; 7) острів Кучуків біля села Сальків; 8) Клим'ятинські землі; 9) села Гатне і Борщівка; 10) село Гвоздів.

За структурною побудовою всі згадані вище описи 1786 р. мають ознаки загальних архівних описів діловодного характеру XVIII ст., що відображають переміщення архівів. Вони формувались як облікові, але за структурою дещо різняться, зокрема інформацію подано у двох або п'яти колонках: порядковий номер; анований заголовок; рік за літочисленням «від створення світу»; рік за літочисленням «від Різдва Христового»; число та місяць написання документа. Варто зазначити, що діловодний заголовок містить такі елементи описової частини: вид документа; автор і адресат; особа, яка згадується в даному юридичному акті; зміст документа; географічні відомості. Також представлений детальний опис зовнішньої характеристики документа (кількість аркушів, папір, печатки, підписи) та його фізичного стану (розірваний, підкреслений, підклеєний).

Структура описів включає тематичні розділи – у відповідності до виду документа (грамоти, привілеї, універсали, купчі) та назви монастирської власності. Не завжди витримується хронологічний принцип розташування документів в описі. Документи під загальною назвою «кріпості» є найбільш інформативним розділом, що репрезентує загальну картину процесу накопичення монастирями земельної власності в період XV–XVIII ст. Кожен розділ може складатися з підрозділів, в яких документи згруповані за найменуванням об'єкта та його місцезнаходженням. Наприклад: «Крепости на заднепровский остров з сенокосами по реке Десне состоящий прозываемый Евлаши».

Інформація про кількість монастирських документів у певній мірі є умовною. Так, згідно з двома описами 1786 р. ДК Микільського Пустинного монастиря обсяг документів становив 107 та 555. Вочевидь, різночитання щодо кількісного складу

²³ ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 395. 107 арк.; Ф. 28. Од. зб. 807. Арк. 87–108.

включених до описів документів монастирів вказують на складання розширеного та скороченого варіантів описів ДК. Зрештою, документи надійшли до Київської казенної палати за скороченим описом 1786 р. Також причинами розбіжностей щодо обсягу може бути втрата документів на початковому етапі передавання або розпорошення серед різних архівних фондів. Виявлення документів, уміщених в розширеному варіанті опису 1786 р., дозволяє більш детально відтворити склад і зміст ДК монастирів, які могли бути втрачені.

Другим важливим джерелом для реконструкції ДК монастирів є книги-архіви – збірки копій юридичних документів монастирів. Зазвичай книги-архіви містили майже всі копії документів, що стосувалися монастирських маєтностей, для подальшого їх використання в судових процесах. Характерною особливістю книг-архівів монастирів є те, що окрім актових документів вони містили ще й офіційне та приватне листування монастирів і документи приписних до них обителів. Стосовно критеріїв відбору й занесення копій до цих книг уніфікованих схем не існувало. Переважно копії документів записувалися за хронологією, а всередині – за видами документів або географічною й номінальною ознаками. На практиці, коли юридичну силу могли мати лише оригінали документів або засвідчені їхні копії, книги-архіви, що не мали юридичної доказової сили, але завдяки хронологічній послідовності внесених до них документів у межах окремого територіального об'єкта (хутора, села, селища, містечка, греблі, млина, урочища тощо) і певного відрізка часу, завжди ставали у пригоді в численних позовах та процесах за майно монастирів²⁴.

Отже, атрибуція ДК колекції Київської казенної палати як процес формування моделі реконструкції складу та змісту монастирських архівів ґрунтується на класифікації, систематизації та групуванні документів за тематичною й видовою ознаками. Залучення міждисциплінарних методів для вивчення ДК колекції Київської казенної палати дає змогу представити її як цілісний соціокультурний об'єкт у його взаємозв'язку з окремими ДК колекції.

²⁴ ІР НБУВ. Ф. 301. Од. зб. 216, 217. № 5, 6 (книга-архів Києво-Печерської лаври); Ф. 307. Од. зб. 535/1763 (книга-архів Михайлівського Золотоверхого монастиря); Ф. 301. Од. зб. 219 (книга-архів Микільського Пустинного монастиря).

Латиномовні документи XIV–XV століть в українському культурному просторі

Тимур Горбач

Середньовічні акти та документи належать до найважливіших типів писемних джерел, що докладно висвітлюють широкий спектр різноманітних процесів цієї епохи. З них ми дізнаємося про політичну діяльність світських правителів і церкви, земельні та майнові відносини, торгівлю, правові норми й судочинство. Для дослідження історії Русі (України) доби пізнього Середньовіччя документи мають виняткове значення, оскільки через відсутність наративів, зумовлену занепадом південноруського літописання на поч. XIV ст., вони іноді залишаються для нас чи не єдиним джерелом інформації. Особлива роль у цьому належить латиномовному документу, поступове утвердження якого (нарівні з писаними кирилицею) на руських землях розпочинається від сер. XIV ст., а подекуди (території, заселені русинами у складі Угорського королівства) й значно раніше, передусім як наслідок переходу їх під владу Польщі та Угорщини, а також через поглиблення політичних, культурних та економічних зв'язків з католицькими країнами Центрально-Східної Європи. Латиномовний документ як важливий елемент впливу світських і церковних інституцій Заходу, без сумніву, відіграв чималу роль у тих змінах усередині руського суспільства, що спричинили його помітну вестернізацію.

Представлений історичний нарис має на меті привернути увагу читача до писаних латиною актів та документів, що функціонували на руських (українських) землях у XIV–XV ст. Окрему увагу приділено характеристиці фондів найбільших архівних установ України, де зберігаються латиномовні дипломатичні пам'ятки Середньовіччя. Якщо в архівних сховищах багатьох країн наявні тисячі, а подекуди й десятки тисяч пергаменних документів, в Україні їхня кількість, на жаль, набагато скромніша. Тому вцілілі документи заслуговують найбільш прискіпливого вивчення. При цьому варто зауважити, що поданий у цій публікації перелік документів та надана їм характеристика ґрунтуються здебільшого на власному дослідницькому досвіді автора, а тому аж ніяк не є вичерпними.

Історичне тло

Розвиток писемної і книжної культури на Русі, як відомо, відбувався під значним впливом Візантії. Від ромеїв, зокрема, було запозичене слово «грамота», що почало вживатися на руських землях орієнтовно з X ст. і означало діловий документ або письмове послання. Починаючи з XII ст. на Русі поняття грамота з додатковими уточненнями (охоронна, духовна, вкладна, жалувана, судна, купча) використовується у значенні юридичного документа¹. До нашого часу збереглася велика кількість (близько 1200) берестяних грамот, що розкривають різні аспекти суспільних та правових відносин² і самі по собі демонструють значущість писемного документа як способу комунікації на Русі.

Формуляр найдавніших руських грамот ґрунтувався на взірці грецьких приватних актових документів, а деякі з найбільш ранніх грамот навіть писалися грецькою мовою. У подальшому (XII–XIV ст.) офіційні документи на Русі писалися кирилицею, а характерною рисою їхнього оформлення була диглосія – вживання розмовної руської мови в поєднанні з церковнослов'янською. Це відбулося під впливом того ж таки візантійського приватного документа, що поєднав у собі народну грецьку мову з усталеними книжними зворотами в окремих елементах формуляра³. Утім не лише візантійські впливи, але й дипломатичні практики європейських країн «латинського світу», як, наприклад, Польщі, Угорщини, Чехії, Німецького ордену у Пруссії, з якими Русь підтримувала дипломатичні контакти, спричинили розвиток латинського документа на Русі, а також інституцій, що його продукували.

З давніх часів тісні зв'язки з європейськими країнами підтримували Галицьке та Волинське князівства, об'єднані у XIII ст. у т. зв. «державу Романовичів». Основою цих зв'язків у різний час були взаємні територіальні претензії, міждержавні союзи, династичні альянси, торгово-економічні відносини. Політичні контакти мали забезпечуватися дипломатичним спілкуванням, яке, однак, з огляду на існування на Русі в XI–XIII ст. посольського звичаю «зноситися реча-

¹ Львов А.С. К истории слова *грамота* в древнерусской письменности // Исследование источников по истории русского языка и письменности. Москва, 1966. С. 96.

² Черепнин Л.В. Новгородские берестяные грамоты как исторический источник. Москва, 1969. С. 15–24; про результати досліджень берестяних грамот, знайдених у Звенигороді, див.: Луцик І. Звенигородська берестяна грамота № 2: відкриття, прочитання, інтерпретації // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Львів, 2020. Вип. 24. С. 361–372.

³ Zoltán A. CE A3ъ... К вопросу о происхождении начальной формулы древнерусских грамот // Russian Linguistics. 1987. Vol. 11. P. 180, 183–184.

ми»⁴, тобто передавати послання князя усно, не завжди знаходило документальне вираження. Ті ж документи у вигляді послань чи договорів, що виходили з князівських канцелярій або надходили до них з-за кордону, в первинному вигляді не збереглися. Проте відомо, що такі документи безперечно були, і зміст деяких з них (у спрощеній формі) відображено, наприклад, у Київському літописі XII ст. Але на підставі літописних цитувань важко достеменно встановити, якою мовою відбувалося листування руських князів з іноземними володарями, адже всі тексти, властиво, записані руською мовою. Чи був це лише дослівний переклад, чи також літературна адаптація – невідомо. До слова, за спостереженням дослідників, літописні звернення, приміром, угорських королів до руських князів, відповідають саме руській, а не європейській традиції⁵. Однак для комунікації з більш віддаленими європейськими країнами володарі Русі не могли послуговуватися руською мовою: князь, а з 1253 р. – король Русі Данило Романович та його брат, володимирський князь Василько, протягом 1246–1253 рр. підтримували жваві дипломатичні відносини з Римською курією, прагнучи за сприяння папи сформувати коаліцію християнських держав для боротьби з монголами. З деяких папських булл стає відомо про листи та посольства, що їх Данило Романович надсилав до папи Інокентія IV⁶. Листування з римською курією, поза сумнівом, мало відбуватися латинською мовою. Але хто саме складав та записував латинські тексти, достеменно невідомо. На думку дослідника галицько-волинських актів та документів Олега Купчинського, до канцелярії Данила Романовича, окрім відомого з джерел княжого печатника, входив колектив укладачів документів, серед яких були знавці іноземних мов – греки та латини, і писарський персонал⁷.

Найдавнішим договором руських (українських) правителів з володарями «латинського заходу», що зберігся в оригінальному вигляді, є угода короля Русі Данила Романовича з віцеландмайстром Німецького ордену у Пруссії Бурхардом з

⁴ Лихачев Д.С. Русский посольский обычай XI–XIII вв. // Исторические записки. 1946. Вып. 18. С. 140–153; Гиппиус А.А. Наблюдения над этикетными формулами берестяных писем // Стереотипы в языке, коммуникации и культуре. Москва, 2009. С. 288–290.

⁵ Лавренченко М.Л. Обращения и договорные формулы в диалогах Рюриковичей (по материалам Киевской летописи) // Polska, Ruś i Węgry: X–XIV wiek / red. D. Dąbrowski [et al.]. Kraków, 2018. S. 165.

⁶ Докладніше див.: Купчинський О. Із спостережень над розвитком документа та діяльністю князівської канцелярії галицько-волинських земель XIII – першої половини XIV ст. // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі – НТШ). Львів, 1996. Т. 231. С. 78–80.

⁷ Там само. С. 290.

Горнгаузуена та мазовецьким князем Земовитом про поділ Ятвязької землі, укладена в 1254 р. у Рацьонжі⁸. Документ цей, що зараз зберігається в Бібліотеці князів Чарторійських у Кракові⁹, написаний латиною на пергамені, був скріплений, як випливає з тексту, печатками Андрія, єпископа плоцького, під юрисдикцією якого перебував Рацьонж, та названих учасників угоди. Утім, насправді від самого початку до пергаменного аркуша було привішено лише одну печатку, від якої залишилися тільки шnurки. Це може означати, що угода не була остаточно схвалена всіма її контрагентами і мала характер попередньої домовленості¹⁰. Попри те, вона відображає важливий епізод дипломатичних відносин «Данила першого короля русинів» (*Daniel primo regi Ruthenorum*), як шанобливо про нього сказано в тексті документа, із західними сусідами Русі — Мазовією та Німецьким орденом, а також чергову спробу інтеграції правителя Русі до європейських політичних процесів.

У перш. пол. XIV ст. латинська мова посідала особливе місце в канцеляріях руських князів, ставши важливим інструментом дипломатичних зносин із країнами «латинського заходу».

На сьогодні збереглися дев'ять найдавніших латиномовних документів цього часу, що вийшли з території Русі. До них належить грамота володимирського князя Андрія Юрійовича до радників, лавників та всіх городян міста Торуня (1320), в якій князь надає їм право на безмитну торгівлю в його землі та відшкодування у разі заподіяння кривд. Оригінал грамоти зараз зберігається у фондах відділу рукописів Російської національної бібліотеки в Санкт-Петербурзі¹¹. П'ять інших документів — це дипломатичні угоди останніх Романовичів — Андрія та Льва Юрійовичів, а також запрошеного на руський престол мазовецького П'яста Юрія Тройденовича з верховними магістрами та братією Німецького ордену у Пруссії, що уклалися впродовж 1316–1335 рр. Ще одна грамота без чіткої дати походить із часів «міжкоролів'я» й видана, орієнтовно, 1341 р. управителем або старостою (*provisor seu capitaneus*) Руської землі Дмитром Дядьком для городян і купців міста Торуня із запрошенням приїздити з товарами до Львова. Названі документи нині зберігаються у фондах Таємного державного архіву Пруссії

⁸ Preßisches Urkundenbuch [далі — PrUB] / hrsg. von [R.] Philippi. Königsberg, 1882. Bd. 1. № 298.

⁹ Biblioteka książąt Czartoryskich — oddział Muzeum Narodowego w Krakowie. 27 Perg.

¹⁰ Масан О. Данило Романович і рицарсько-чернечі ордени: проблеми взаємовідносин // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. Чернівці, 2008. Т. 2 (26). С. 145–146.

¹¹ Отдел рукописей Российской национальной библиотеки. Ф. 536. Оп. 1. Ф. 2/2 (инв. № 3). Л. 3.

культурної спадщини в Берліні¹². Примітно, що не лише князівська канцелярія, але також і представники міського самоврядування використовували латину у своїх зносинах із західноєвропейськими містами, що яскраво засвідчує лист радників і громади міста Володимира до радників і громади ганзейського міста Штральзунда від 1324 р. з приводу повернення винесених на берег товарів, що були втрачені володимирськими купцями під час кораблетрощі поблизу о. Рюген. Документ скріплено відтиснутою у воску печаткою із зображенням св. Георгія, що побиває змія. Уцілів лише її фрагмент, на якому ще на початку XX ст. проглядалася латинська літера «D» (зараз втрачена) легенди, що, за реконструкцією Михайла Грушевського, мала виглядати так: S • CIVITATIS LADIMIRIENSIS¹³. Організація канцелярії Володимира за «латинським» зразком може також свідчити про існування тут інституцій міського самоврядування, схожих на ті, що діяли в європейських містах. У будь-якому разі, як писав той таки М. Грушевський: «...ся грамота з своєю печаткою дає одну ілюстрацію більше того повороту до Заходу в життю західньої України XIII–XIV в., який ми можемо слідити в цілیم ряді інших фактів»¹⁴. Оригінал цього листа зберігається в міському архіві Штральзунда¹⁵.

На схилку панування в королівстві Русі династії Романовичів роль латини в його культурному просторі ще більше зросла. Особливо відчутним це стало за правління останнього князя Юрія Тройденівича, коли латинською мовою подекуди почали послуговуватись у внутрішньому діловодстві, прикладом чого є княжий привілей на війтівство в Сяноку для Бартка із Сандомира, надане йому на маґдебурзькому праві (1339). Утім, уживання латини у цьому документі було явищем цілком закономірним: руський князь, який тяжів до «латинської» віри та звичаїв, надавав полякові-латиннику війтівство на німецькому праві.

Варто зазначити, що згадані вище актові латиномовні пам'ятки не лише засвідчують інтеграцію Русі до західноєвропейського культурного простору, а й також віддзеркалюють зустріч та взаємопроникнення двох культур — візантійсько-руської й латинської. Це добре помітно на прикладі печаток, що ними скріплено грамоти. З одного боку, при документах (1334, 1335) ми бачимо велику маєстатичну печатку Юрія Львовича, якою користувався також його онук Юрій Тройденівич, з латинськими легендами на аверсі: + S • DOMINI • GEORGI • REGIS • RUSIE

¹² Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz. XX. HA, Perg-Urk. Schiebl. 81. № 1–5; Schiebl. 88. № 13.

¹³ Грушевський М. Лист Володимирської громади з 1324 р. (факсиміле листу й печатки) // Записки НТШ. Львів, 1906. Т. 72. С. 8.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Stadtarchiv der Hansestadt Stralsund. StU № 180.

та реверсі: + S • DOMINI • GEORGI • DUCIS • LADIMERIE, що відображала прагнення володаря Русі наслідувати правителів католицьких держав, а з іншого, — печатки руської знаті з кириличними написами на кшталт: ПЕЧАТЬ БОРИСОВА, яка належала львівському воєводі (*palatinus lemburgensis*) Борису Кракулі¹⁶.

Для продукування латиномовної документації князівським та міським канцеляріям був потрібен відповідний персонал, який, найімовірніше, формувався з прибулих із Чехії та Польщі представників католицького духовенства, зокрема чернечих орденів францисканців і домініканців, що з кін. 30-х років XIII ст. провадили жваву місіонерську діяльність на руських землях. Окрім Слова Божого, місіонери несли із собою на Русь латинську писемну культуру, що знайшло своє відображення й у складанні офіційних документів, з використанням відповідного формуляра та письма. Так, Микола Ільків-Свидницький, досліджуючи палеографічні особливості послання князів Андрія та Льва Юрійовичів до верховного магістра Карла з Тріра від 1316 р., відзначив, що графічні особливості літер документа мають багато морфологічних зв'язків з документами канцелярій римських пап Олександра III та Миколая IV¹⁷. Грамота володимирського князя Андрія Юрійовича до торунських городян від 1320 р., за спостереженням дослідника, написана регуляризованим готичним канцелярським курсивом з характерними ознаками впливу львівської школи письма. Цей стиль письма добре прижився у скрипторіях монастирів ордену цистерціанців, що мав свої осередки на теренах Польщі та Угорщини¹⁸. Водночас послання Юрія Тройденевича до верховного магістра Вернера з Орзельна, написані в 1325 і 1327 рр., за графікою письма наближені до французької та німецької дипломатичної традиції 60–80-х років XIII ст.¹⁹ Два інші документи цього князя від 1334 і 1335 рр. писались однією й тією ж особою, вочевидь німецького походження²⁰. Письмо документів — готичний регуляризований курсив, наближений до каліграфічного²¹.

¹⁶ Лаппо-Данилевский А. Печати последних галичско-володимирских князей и их советников // Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси: сборник материалов и исследований. Санкт-Петербург, 1907. С. 249, 295.

¹⁷ Ильков-Свидницкий Н.М. Палеографические особенности латинских документов Галичско-Волынского государства первой половины XIV века // Палеография, кодология, дипломатика: Современный опыт исследования греческих, латинских и славянских рукописей и документов: Материалы Междунар. науч. конф. Москва, 26–27 февр. 2013 г. / отв. ред. И.Г. Коновалова. Москва, 2013. С. 110.

¹⁸ Там же. С. 112.

¹⁹ Там же. С. 113–115.

²⁰ Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. Львів, 2004. С. 176.

²¹ Ильков-Свидницкий Н.М. Палеографические особенности... С. 115.

Описані вище грамоти — це тільки невелика вціліла частина руського дипломатарію, що, поза сумнівом, існував, але не зберігся до нашого часу. Про деякі його пам'ятки відомо лише з випадкових згадок у джерелах. До таких, зокрема, належить повідомлення про «запечатаний лист», який князь Юрій Тройденевич у 1325 р. відправив брату Німецького ордену Зіґгарду зі Шварцбургґа, своєму родичу²². Лист цей, найпевніше, був писаний латиною. Водночас, через загибель давніх князівських архівів, ще менше нам відомо про кореспонденцію, що надходила на Русь від правителів інших країн. Тільки завдяки регістрам вихідної документації Римської курії зберігся текст послання папи Іоанна XXII *ducibus Ruthenorum*, датований 3 лютого 1317 р., із закликом полишити оманливу віру схизматиків і доєднатися зі своїм народом до Римської Церкви²³. Під неназваними руськими князями безперечно слід розуміти Андрія та Льва Юрійовичів, що правили в цей час.

Після приєднання в 1349 р. частини королівства Русі (Перемишльської, Львівської, Галицької волостей) до Польщі на його теренах почалося формування нових органів влади на чолі зі старостою (іноді називався генеральним старостою) Руської землі, що був намісником короля на цих землях. Польська влада принесла із собою латинську дипломатичну практику. І хоча значну частину грамот (передусім старостинських та приватних) ще до кін. XIV ст. продовжували оформлювати зрозумілою для місцевого населення руською мовою, майже всі королівські документи для Русі видавалися латиною. Ідеться передусім про привілеї для іноземних колоністів з Польщі, Угорщини, Сілезії та інших країв, що прийшли на Русь слідом за Казимиром III. Король роздавав землі для рицарства та локаційні привілеї на німецькому праві для солтисів²⁴. Доволі часто рецепієнтами латиномовних документів були і руська знать, міський патриціат, а також самі міста у вигляді даровизн, підтверджень власницьких прав на маєтності та прав міського самоврядування. Загалом же, з-посеред більш як трьох десятків документів, що вийшли з канцелярії Казимира III і стосувалися руських справ, переважна більшість написана латиною і лише два — руською мовою²⁵. За структурою формуляра ці руські грамоти частково наслідували польські латиномовні документи. Така тенденція характерна і для пізнішого часу. Запозичення стосувалися впровадження до руських грамот переліку імен свідків; уведення формули

²² PrUB / hrsg. von M. Hein. Königsberg, 1935. Bd. 2. Lief. 2. № 536.

²³ Acta Ioannis XXII (1317–1334) / e registris vaticanis aliisque fontibus collegit A. L. Tàutu. Romae, 1952. № 1.

²⁴ Gąsiorowski A. Donacje Kazimierza Wielkiego dla rycerstwa // Studia i materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza. 1979. T. 13. Zesz. 1. S. 76–77.

²⁵ Українські грамоти XIV ст. [далі — УГ] / упоряд., вступ. ст., ком. і слов.-показ. М.М. Пещак. Київ, 1974. № 12, 17.

інституції зі складовою *pluralis maiestatis* («ми князь Володислав»), що відповідало латинському *nos*, замість сингулярної: «А се ѿ король. казимиръ»; девочійної формули («Владислав бѣе мл(с)ти. король польский. литовский руски») за зразком латинського виразу *Dei gratia*²⁶. Деяких змін почала зазнавати і формула датації документа, що дедалі частіше ґрунтувалася на прийнятій у західних християн системі літочислення «від Різдва Христового», а не «від створення світу», якою традиційно послуговувалися на Русі²⁷.

У 1356 р. з метою обслуговування новоздобутих земель на короткий час було запроваджено посаду канцлера Русі (*cancellarius Russie*), яку обійняв Януш Сухівільк, майбутній архієпископ ґнезненський. Щоправда, Руська канцелярія проіснувала менше року й, по суті, нічим не відрізнялася від інших регіональних канцелярій Польського королівства. Документи, видані за участі руського канцлера, яких відомо два, укладені латинською мовою за зразком тогочасних польських актів. Це пояснюється тим, що вони були виготовлені персоналом краківської королівської канцелярії, оскільки канцелярія Русі, за винятком самого канцлера, не мала власного штату працівників²⁸. Обидва документи, що містять формулу *datum per manus cancellarii Russie*, збереглися лише в копіях. До Русі стосунок має лише перший — датований 17 червня 1356 р. привілей Казимира III про надання місту Львову маґдебурзького права²⁹. Цікаво, що сам документ видано в Сандомирі. Утім, це не дивно, адже, як було зазначено, документи для Русі готувалися краківськими канцеляристами, які зазвичай подорожували разом з королем.

Сьогодні в українських архівах зберігаються п'ять пергаментних документів (два з них вважаються фальсифікатами) Казимира III, чотири з яких відклались у фондах Центрального державного історичного архіву (ЦДІА) України у Львові³⁰: 1) привілей, наданий ректорові костелу у Цімі на право збирати десятину від підданих королівського села Стружі, а також на право вільного шинкування та на вируб дерева в лісах (1338 — фальсифікат); 2) конфірмація (підтвердження) права власності

²⁶ Kosman M. Dyplomy Władysława Jagiełły dla Wielkiego księstwa Litewskiego // Archeion. 1968. Т. 48. С. 57–59.

²⁷ Див. напр.: УГ. № 20–22, 27.

²⁸ Новаковський Т. Руська канцелярія польського короля Казимира III // Записки НТШ. Львів, 2010. Т. 260: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Кн. 1. С. 13–16.

²⁹ Привілей міста Львова (XIV–XVIII ст.) / упоряд. М. Капраль; наук. ред.: Я Дашкевич, Р. Шуст. Львів, 2010. № 1.

³⁰ Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові (1233–1799) / каталог склали і підг. до друку: О.А. Купчинський, Е.Й. Ружицький. Київ, 1972. № 3–6.

Георгія, Руперта та Маргарити – дітей покійного львівського війта Матвія – на млин «Сільський кут» зі ставом поблизу Львова, а також на село Малі Винники з млином, ставом, корчмою та фільварком «Підпреск», що колись були надані князем Львом їхньому дідові, львівському війту Бертольдусу (1352); 3) конфірмація ухваленого львівськими радниками та присяжними статуту міста Львова (1360); 4) привілей мельникові Конраду з Пруссії на третю частину млина під Львовом, а також третину прибутків від нього (1365), а ще один – у зібраннях Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського в Києві (НБУВ)³¹. Ідеться про привілей Казимира III для панів із Бжезе, що хоч і є сфальшованим, однак цінний хоча б тим, що при ньому збереглася королівська маєстатична печатка³².

Запровадження польської системи врядування на Русі під управлінням старости на початках не призвело до повного демонтажу існуючої моделі адміністративного устрою. Так, деякі місцеві воєводи, що згадуються у джерелах, як, наприклад, галицький Ходко та жидачівський Петро Іванович, були русинами. В оточенні першого старости Русі Отто з Пільчі (Пілецького) перебувало чимало осіб руського походження. Писарем при старості був русин дяк Костько Болестрашицький³³. Старостинські документи складалися руською мовою. Серед відомих мені документів, виданих від імені Отто Пілецького як старости Руської землі, а це переважно розмежувальні акти та затвердження транзакцій купівлі-продажу маєтностей знаті, латиною написаний лише один³⁴.

За свою службу на посаді руського старости Отто з Пільчі отримав комплекс маєтностей поблизу міста Ланцут у Перемишльській волості. На цих землях він провадив активну колонізаційну діяльність, запрошуючи німецьких поселенців із Саксонії: 1369 р. надає Йоганну, званому Говстетер, та його законним спадкоємцям уряд солтиса в «Новому селі» (*Noua Villa wlgariter autem Daz Newdorf*), переводячи його на маґдебурзьке право, яким користується місто Ланцут. Цей документ, що писаний латиною, дійшов в оригіналі і нині належить до найдавніших дипломатичних пам'яток, що зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву (ЦДІА) України в Києві³⁵.

³¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Ф. V. Од. зб. 3695.

³² Докладніше див.: Горбач Т. З історії одного фальсифікату: привілей Казимира III для панів із Бжезе // *Przegląd Archiwalno-Historyczny*. Poznań, 2020. Т. 7. S. 225–239.

³³ УГ. № 16.

³⁴ Петрушевич А. О соборной Богородичной церкви и святителях в Галиче // Галицкий исторический сборник. Львов, 1860. Вып. 3. С. LXXIII–LXXIV.

³⁵ Колекція документів Київської археографічної комісії (1369–1899) / упоряд.: Я.Р. Дашкевич, Л.А. Проценко, З.С. Хомутецька. Київ, 1971. № 1. Сучасний шифр

Уже найближчі наступники Отто Пілецького на уряді руського старости, окрім руських писарів, мали у своєму розпорядженні «латинських» канцеляристів, що складали від їхнього імені документи цією мовою³⁶.

Після смерті в 1370 р. Казимира III, який не залишив після себе законного спадкоємця, новим королем Польщі, згідно з раніше укладеною угодою, став угорський король Людовик Анжуйський. Своєю грамотою від 10 листопада 1372 р. він повідомив урядників Угорського й Польського королівств, що передав «Regnum nostrum Russie» в управління своєму родичу й дораднику Володиславу Опольському, і наказав їм, щоб вони дозволяли мешканцям руських земель та купцям, як його підданам, безперешкодно, після сплати відповідних зборів, переміщатися територією цих королівств³⁷. Це єдина грамота Людовика Анжуйського, що зберігається в Україні³⁸. Владарювання на Русі Володислава Опольського (1372–1378; 1385–1387) віддзеркалюють його документи. Переважна більшість з відомих на сьогодні документів «пана і дідича Руської землі», або «князя Русі», як він себе титулував, — латиномовні, і лише чотири укладені руською мовою³⁹. Один з них писав «княжий писарь» Костько Болестрашицький, що раніше служив руському старості Отто Пілецькому. Згадка про княжого писаря, що писав грамоти руською мовою, на думку деяких дослідників, свідчить про функціонування при дворі Володислава Опольського руської канцелярії⁴⁰. Це твердження, однак, видається дещо перебільшеним. Навряд чи канцелярський апарат князя був аж настільки розгалуженим. Правдоподібніше, що руський писар працював у межах єдиної князівської канцелярії, зорганізованої, властиво, за «латинським» звичаєм. І на-

документа: ЦДІА України у Києві. Ф. 220. Оп. 1. № 1; *Zbiór dokumentów małopolskich* / wyd. S. Kuraś i I. Sułkowska-Kuraś. Wrocław [et al.], 1969. Cz. 4: dokumenty z lat 1211–1400. № 1000.

³⁶ Наводжу декілька посилань на оригінали документів, виданих старостами: Яном Кмітою з Вісничя, Андрієм з Барлабаса і Боболиць, Емериком Бебеком, Яном з Тарнова, при цьому не згадуючи тих урядників, грамоти яких не збереглися: Каталог пергаментних документів... № 8, 11, 17, 26, 27; *Katalog dokumentów pergaminowych Biblioteki Czartoryskich w Krakowie* / [orac.] W. Szelińska, J. Tomaszewicz. Kraków, 1975. Cz. 1. № 197; *Katalog dokumentów pergaminowych ze zbiorów Tomasza Niewodniczańskiego w Bitburgu* / oprac. J. Tomaszewicz i M. Zdanek pod red. W. Bukowskiego. Kraków, 2004. № 33.

³⁷ *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polski z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie*. Lwów, 1872. T. 3. № 20.

³⁸ Каталог пергаментних документів... № 9.

³⁹ *Sperka J. Otoczenie Władysława Opolczyka w latach 1370–1401. Studium o elicie władzy w relacjach z monarchią*. Katowice, 2006. S. 277.

⁴⁰ Жук М. Специфіка україномовних грамот князя Володислава Опольського у світлі латинських документів його канцелярії // *Княжа доба: історія та культура*. 2011. Вип. 4. С. 281.

віть ті нечисленні руські грамоти, про які нам відомо, за будовою формуляра значною мірою наслідують латиномовні документи⁴¹.

Дипломатичний спадок Володислава Опольського в Україні репрезентований сімома оригінальними документами, шість з яких написані латиною, а ще один — німецькою мовою. Частина з них — це донаційні (надавчі) привілеї: київському єпископу Якову на город і дім у Львові (1375); Юськові зі Скорнич на с. Бибель і вйтівство у с. Добра Вода в Галицькій волості (1375); пану Денгартові на с. Дунаїв у Львівській волості (1386); один документ стосується обміну князівських земель у с. Малі Винники (біля Львова) на землі львівського міщанина Григорія Штехера (1378); іншим привілеєм князь надав Львову 100 франконських ланів у зв'язку зі збитками, заподіяними набігом литовців (1372); після завершення першого періоду свого намісництва на Русі Володислав Опольський звернувся з листом до всіх баронів, землевласників, знаті, рицарів, воєвод, а також тивунів, вйтів, консулів, міщан, солтисів та всіх мешканців Руської землі, висловивши їм подяку за виявлену вірність, та повідомив, що звільняє їх від присяги, передаючи знову під владу короля Людовика (1379). Усі без винятку згадані документи зберігаються у ЦДІА України у Львові.

У 1386 р., після укладення Кревської унії, королем Польщі став Владислав II (Ягайло). За його правління (1386–1434) було реорганізовано монаршу канцелярію, що набула значення загальнодержавної інституції, перетворилась з королівської на коронну. Основною мовою канцелярії, незмінно, залишалася латина, значно рідше документи укладалися руською мовою, що нею послуговувались у відносинах із представниками Русі, Великого князівства Литовського (далі — ВКЛ) та Молдавії, і вкрай рідко — німецькою, до якої іноді вдавалися під час зносин з Німецьким орденом, володарями німецьких князівств та міським патриціатом. З-поміж близько 2000 відомих на сьогодні дипломатичних пам'яток, що вийшли з канцелярії Владислава II, руською мовою написано 28 документів, а німецькою — 6⁴².

В окремих випадках акти укладались у двох мовних версіях. Таким, до прикладу, є документ судової суперечки за місто Тичин від 1404 р. між королем Владиславом II, з одного боку, та його хрещеною матір'ю Ядвігою Пілецькою та її донькою Ельжбетою, з іншого, на якому свідками, окрім королівських урядників, виступали представники руської знаті. По суті, один і той самий текст записано на окремих пергаментних аркушах двома мовами — латинською та руською. Документ

⁴¹ Жук М. Специфіка україномовних грамот князя Володислава Опольського... С. 282–284.

⁴² Nowak P. Niemieckojęzyczne dokumenty kóla Władysława Jagiełły // Studia Źródłoznawcze. 2004. T. 42. S. 98–114.

засвідчений восковими печатками учасників судової суперечки, завішаними на пергаменних стрічках, що просмикнуті крізь обидва аркуші, з'єднуючи їх до купи⁴³.

Польсько-литовське зближення після укладення Кревської унії 1385 р. передбачало християнізацію Литви. У 1387 р. було засноване Віленське єпископство. Ці процеси не лише започаткували важливі зміни в житті суспільства, але й мали вплив на деякі владні інститути, зокрема на канцелярію великого князя литовського. Панівною мовою у ВКЛ була руська, і нею ж найчастіше писались офіційні документи. Прибуле католицьке духовенство привнесло в литовську канцелярію західноєвропейську дипломатичну традицію. За правління Вітовта розпочалося формування великокнязівської канцелярії, де, окрім русинів, були задіяні поляки та німці, що складали документи латинською і німецькою мовами⁴⁴. Після 1440 р., коли в Литві з'явилася посада канцлера, формуляр «латинського» документа певною мірою став зразком для формуляра документа «руського». Однак руська мова продовжувала зберігати своє домінантне становище в офіційному діловодстві ВКЛ як за Вітовта, так і при його наступниках на литовському престолі – Сигізмунді (1432–1440), Казимирі (1440–1492)⁴⁵. Із сукупної кількості документів, що вийшли з канцелярії великого князя литовського Олександра (1492–1506), лише 10 % були написані латиною, а 75 % – руською мовою. Латинською мовою видавалися документи, призначені для дипломатичного спілкування з католицькими державами, їхніми реципієнтами також були духовні особи, іноземці та міста, що отримували привілеї на маґдебурзькому праві⁴⁶.

Повернемося тепер до руських земель Корони Польського королівства. Наприкінці правління Владислава II і зі сходженням на престол його сина, Владислава III (1434–1444), на землях Корони було проведено важливі суспільно-полі-

⁴³ Докладніше див.: Михайловський В. За що сперечалися Владислав II Яґайло з Ядвіґою Пілецькою та Ельжбетою Ґрановською: справа Тичина й околиць 1404 р. // *Ruthenica*. 2022. Т. 17. С. 57–69; Його ж. Іменування та письмове означення осіб у пізньосередньовічних документах на прикладі двомовного акта від 19 жовтня 1404 р. // *УІЖ*. 2022. № 1. С. 137–153.

⁴⁴ Kosman M. Kancelaria wielkiego księcia Witolda // *Studia Źródłoznawcze*. 1969. Т. 14. S. 101–113.

⁴⁵ Див. докладніше: Груша А. Кризис доверия? Появление и утверждение правового документа в Великом княжестве Литовском (конец XIV — первая треть XVI в.). Москва; Санкт-Петербург, 2019. С. 233–234, 236–287.

⁴⁶ Pietkiewicz K. Dokument ruski w kancelarii litewskiej Aleksandra Jagiellończyka (1492–1506) // *Litwa i jej sąsiedzi od XII do XX wieku*. Poznań, 1994. S. 71–72; Idem. Uwagi o dokumencie łacińskim w praktyce kancelarii Litewskiej Aleksandra Jagiellończyka // *Praeities pēdsakais. Skiriama Profesoriaus daktaro Zigmanto Kiaupos 65-mečiui / red. E. Aleksandravičius [et al.]*. Vilnius, 2007. S. 121–134.

тичні реформи, що знайшли своє вираження в низці виклопотаних шляхтою королівських привілеїв – брестського (1425), єдлінського (1430) та краківського (1433), які зрівнювали у правах усі коронні землі. Це стосувалося також Русі, де з 1434 р. замість т. зв. «руського права» було запроваджено польське, що тягло за собою зміни судоустрою і створення земських і гродських судів. Вони почали діяти у воєводських і повітових містах. Відомо, що у Львові, Галичі, Сяноку організація таких судів розпочалася в 1435 р., у Перемишлі, ймовірно, у 1436 р.⁴⁷ Діловодство земських та гродських судів у Руському воєводстві, згідно із законом, велося латиною, яка залишалася панівною аж до 1543 р., коли було дозволено вживати в судах, поряд з латинською, польську мову. Для записів судових справ велись актові книги («*Libri inscriptionum*», «*Libri relationum*», «*Libri manifestationum*» та ін.), куди вносилися документація різного змісту, серед якої й тексти князівських, королівських, урядницьких дипломів, що подавалися на розгляд суду. Іноді для облятування таких документів у земських і гродських судах деяких повітів (Жидачівського, Сяноцького) заводилися спеціальні книги «*Libri oblatorum*». Актові книги мають для нас важливе значення, адже в них часто містяться записи дипломів, оригінали яких не збереглися. Як вибірковий приклад можна навести латиномовні привілеї Казимира III про надання землеволодінь Григору Тимошевичу (1352)⁴⁸, Андрію Чапличу (1357)⁴⁹; Володислава Опольського – львівським францисканцям (1377), писарю Леону (1378)⁵⁰; Владислава II – Михайлу Бучацькому (1392), Михайлу Сул(к)овичу (1393)⁵¹ тощо.

Згадані вище привілеї постали внаслідок угоди Владислава II зі шляхтою, згідно з якою знать погоджувалася визнати його сина наступним королем Польщі. На підтвердження цих домовленостей привілейовані стани (*boiari, procures, nobiles, terrigenae; vassali feodale*) та мешканці (*incoles*) Русі ще в 1427 р. скріпили своїми печатками присяжні листи на вірність Владиславу III⁵². У подальшому формально зрівняна у правах з поляками руська шляхта, однак, продовжувала стикатися

⁴⁷ Купчинський О. Земські та гродські судово-адміністративні документальні фонди Львова. Київ, 1998. С. 11–12.

⁴⁸ Maleczyński K. Urzędnicy grodzcy i ziemscy lwowscy w latach 1352–1783. Lwów, 1938. S. 150–152.

⁴⁹ Kodeks dyplomatyczny Małopolski / wyd. F. Piekosiński. Kraków, 1887. Т. 3. № 715.

⁵⁰ Грушевський М. Кілька грамот Володислава Опольського // Записки НТШ. Львів, 1903. Т. 51. № 1, 3.

⁵¹ Грушевський М. Матеріяли до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західньої України. Серія перша (1361–1530) // Записки НТШ. Львів, 1905. Т. 63. № 7, 8.

⁵² Halecki O. Z Jana Zamoyskiego Inwentarza archiwum koronnego. Materyały do dziejów Rusi i Litwy w XV wieku // Archiwum Komisji Historycznej. Kraków, 1917. Т. 12. Cz 1. S. 168–193.

з утисками і несправедливістю, зокрема з боку можновладців. До таких належала родина Одровонжів, представники якої протягом кількох десятиліть були старостами та воєводами Русі. У їхніх руках перебували цілі повіти, як-от Львівський, Жидачівський, Самбірський, віддані в заставу польськими королями. У 1464 р. для боротьби з владними надуживаннями, беззаконням та небезпеками шляхта Львівської землі й Жидачівського повіту спільно з міщанами Львова створили Львівську конфедерацію. Підставою для появи цього об'єднання (*fratrem unioem*) став відповідний документ від 13 грудня цього ж року (писаний латиною на пергамені), в якому зазначено 65 імен учасників договору, 47 з яких затвердили його власними печатками⁵³. Оригінал цієї договірної грамоти із 43 цілими печатками зберігається у фондах ЦДІА України у Львові⁵⁴.

Значна кількість документального матеріалу, пов'язаного з руськими землями, також міститься в королівських канцелярських книгах, відомих під назвою Коронної метрики. Особливе місце тут посідають книги вписів «*Libri inscriptionum*», до яких записувалися документи, що виходили з коронної канцелярії. Найдавніша зі збережених книг розпочинається з 1447 р., коли польський престол обійняв Казимир IV. Однак відомо, що книги вписів з'явилися раніше, їх вели канцелярії Владислава II і Владислава III⁵⁵. Документи, писані руською мовою, при внесенні до канцелярських книг зазвичай перекладалися на латину з вказівкою, що вони «*ex sermone Ruthenico in latinum de verbo ad verbum traductae*», при цьому іноді все ж упускалися деякі елементи формуляра, як-то датація, місце видання документа, перелік свідків тощо. Іншим способом передачі грамот, написаних кирилицею, був їхній запис у латинській транслітерації, що значною мірою призводило до спотворення оригінальних текстів⁵⁶. Попри те, саме завдяки Коронній метриці до нас дійшли дуже цінні джерела. До таких, зокрема, належить грамота, що проливає світло на початок правління на Русі князя Юрія Тройденовича, яке проходило під регентством його матері Марії⁵⁷.

⁵³ AGZ. Lwów, 1878. Т. 7. № 55; Зазуляк Ю. Львівська конфедерація 1464 року: Спроба прозопографічного дослідження її учасників // Записки НТШ. Львів, 2000. Т. 240: Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. С. 396–415.

⁵⁴ Каталог пергаментних документів... № 214.

⁵⁵ Kętrzyński S. Zarys nauki o dokumencie polskim wieków średnich / opracował i wprowadzeniem opatrzył J. Dobosz. [Wyd. 2]. Poznań, 2008. S. 355–356, 362–366.

⁵⁶ Купчинський О. Забуті та невідомі староукраїнські грамоти XIV – першої половини XV ст. // Записки НТШ. Львів, 1997. Т. 233: Праці історико-філософської секції. С. 337–338. Додаток: № 1, 2, 6, 8, 9, 11.

⁵⁷ Tęgowski J. Okoliczności wstąpienia na tron halicko-wołyński piasta mazowieckiego Bolesława Trojdenowica (nieznane dokumenty ruskie z XIV wiku) // Studia Podlaskie. 2009/2010. Т. 18. S. 324.

Поширення латиномовного документа на Русі значною мірою було пов'язане з розвитком міського самоврядування на німецькому праві. Його поширення на східнослов'янських землях відбувалося разом із приходом німецьких колоністів у XII–XIII ст. Про німців у Луцьку відомо з 1149 р., у Львові, Холмі, Володимирі – із сер. – др. пол. XIII ст. Тоді ж у католицьких, передусім німецьких, громадах цих міст почали запроваджуватись окремі елементи маґдебурзького права⁵⁸. Але через нестачу джерел ми майже не знаємо, як саме проходила рецепція маґдебурзького права в руських містах у цей період. Сянок отримав самоуправління на маґдебурзькому праві 1339 р., а повторно – 1366 р., Тичин і Судова Вишня – 1366 р., Ярослав – 1375 р., ще перед 1353 р. ним послуговувалися Перемишль, а перед 1351 р. – Галич, Переворськ та Ярослав⁵⁹. Місто Львів, як уже згадувалося, отримало привілей на маґдебурзьке право від Казимира III в 1356 р. Однак документ 1352 р., яким цей же король підтвердив дітям покійного львівського війти право власності на майно, надане князем Левом їхньому дідові, війтові Бертольд, засвідчує існування посади спадкового війти, а отже, й певної форми міського самоуправління у Львові ще до локації міста. Важливе значення у цьому контексті має документ від 1359 р., яким радники і війт міста Львова підтвердили стельмахові Ульрику вчинене в 1353 р. ними ж таки надання третьої частки прибутків із млина на Збоїщах. У прикінцевій частині документа зазначено, що його текст написаний міським писарем Григорієм. Отже, документ не лише є додатковим свідченням існування міської ради Львова ще в долокаційний період (перед 1356 р.), але й дозволяє припустити існування в цей час канцелярії міста⁶⁰. Документ 1359 р., оригінал якого ще до Другої світової війни зберігався у Львівському архіві давніх актів, був писаний латиною на пергамені і скріплений підвішеною на зеленому шовковому шнурку печаткою, відтисненою в зеленому воску, що містила зображення міського герба (лев у брамі з трьома вежами) і напис легенди: S. CIUITATIS LEMBURGENSIS⁶¹. Використання латини канцеляріями руських міст, де діяли маґдебурґії, не викликає подиву, адже ця правова система,

⁵⁸ Гошко Т. Нариси з історії Маґдебурзького права в Україні (XIV – початок XVII ст.). Львів, 2002. С. 66–67; Капраль М. Функціонування органів влади Львова у XIII–XVIII ст. (нарис історії інститутів маґдебурзького права) // УІЖ. 2006. № 5. С. 111.

⁵⁹ Гошко Т. Указ. праця. С. 69.

⁶⁰ Петришак Б. Перший відомий документ міської канцелярії Львова 1359 року: перспективи дослідження, історія зберігання та втрати // Записки НТШ. 2010. Т. 260. Кн. 2. С. 248–252.

⁶¹ Там само. С. 253–254.

зародившись у Німеччині, запозичувалася містами країн Центральної Європи (головно у Польщі, Литві, частково в Чехії та Моравії), де осідали німецькі колоністи, а вже звідти поширилася на Русь. Офіційною мовою діловодства та міжнародної комунікації в цих країнах, як відомо, була латина. Реципієнтами магдебурзького права в руських містах на початковому етапі його впровадження були передусім католицькі громади, представники яких мали право перебувати на урядових та суддівських посадах. Католики, що володіли латиною, формували персонал міської канцелярії. Коли ж з'являлася потреба в написанні документів руською мовою, влада міста Львова за відповідну платню залучала до цього т. зв. «русських писарів» (*reussischen schreiber*)⁶².

Міста, розташовані на території Закарпаття, яке тривалий час перебувало під владою угорських королів, теж користувалися певними правами. Так, у 1247 р. король Бела IV надав містечку Берегову привілей, яким передбачалися недоторканість приватної власності, рівність усіх громадян незалежно від їхнього етнічного походження, право користуватися земельними угіддями, водою, луками для випасу худоби, право на торгівлю та ін. У 1262 р. місто Севлюш (нині — Виноградів) отримало привілей, що містив економічні (на вилов риби, полювання в лісах, щотижневий ярмарок, будівництво млинів, звільнення від митного податку по р. Тиса) та юридичні (обрання сенатом старости та судді міста, а також священника) права. У 1329 р. король Карл Роберт надав містам Марамороського комітату — Вишкову, Хусту, Тячеву, Госсумезе (Довгому Полю) — ті ж права, якими користувався Севлюш⁶³. 1376 року королева Угорщини та Польщі Єлизавета видала привілей для Мукачева, яким дозволила його мешканцям користуватися печаткою із зображенням св. Мартина для скріплення юридичних документів. Відомо, що оригінал цієї грамоти, який ще наприкін. 20-х років XX ст. зберігався в архіві Мукачева, був написаний латинською мовою на пергамені⁶⁴. Загалом слід відзначити, що в Угорському королівстві, як і в сусідніх католицьких країнах, латина була офіційною мовою діловодства, тому, відповідно, всі документи писалися цією мовою.

⁶² Петришак Б.І. Допоміжний персонал канцелярії міста Львова XIV—XVI ст. // Архіви України. 2014. № 4—5. С. 218—219.

⁶³ Міськов І.О. Привілеї королівських міст і містечок Закарпаття у XIII—XIV ст. // Науковий вісник Ужгородського державного університету. Серія: Історія. 2000. № 5. С. 63—65.

⁶⁴ Шаш А. Архив привилегированного города Мукачева 1376—1850 гг. Справочная книга по истории, материалам и устройству старого городского архива. Мукачево, 1927. С. 19—21.

Архівні зібрання

Головні архівні та бібліотечні установи, де зберігаються середньовічні актові документи, розташовані у Львові, Києві та Ужгороді. Документальне наповнення фондів цих закладів різниться за кількістю пам'яток, їхніми типом, походженням, контентом та історичним значенням.

У фондах ЦДІА України у Львові зберігається найбільша в Україні колекція латиномовних актових документів XIII–XIX ст., написаних на пергамені. З них 276 – датовані XIV–XV ст. Левова частка цих актів так чи інакше пов'язана із суспільно-політичними, економічними та релігійними процесами, що відбувалися на руських землях Польської корони, які в 1434 р. були організовані в адміністративно-територіальну одиницю – Руське воєводство. За змістом – це дипломи правителів, написані від імені королів: Владислава Локетек, Казимира III, Людовика Анжуйського, Владислава II (Ягайла) і його дружини Ядвіги, Владислава III, Казимира IV та Яна Ольбрахта; намісника на Русі князя Володислава Опольського; мазовецьких князів Семовита та Владислава; опавського і раціборського князя Вацлава; трансільванського воєводи, князя Омлашу і Фогарашу Мірчі (Старого). Експонентами документів виступають також вищі королівські урядники: генеральні й місцеві старости, воєводи, бурґграфи, судді тощо. Чимало документів видавались органами міського самоврядування, передусім радами та лавами. Ще одна частина походить з канцелярій чи скрипторіїв духовних осіб та інституцій, а саме римських пап: Боніфация IX, Григорія XI, Євгена IV, Миколи V, Сикста IV; архієпископів, єпископів, пріорів монастирів.

Скромніша збірка середньовічних латиномовних дипломів і листів міститься у відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки імені В. Стефаника (ф. 5, оп. 3). Вона налічує 4 документи (в копіях) XIV ст. і 19 документів XV ст., з них 14 – оригінали на пергаменних та паперових носіях⁶⁵. У копії, зокрема, зберігся привілей Казимира III від 1355 р., яким він надав село Давидів, що біля Львова, боярину Григору Тимошевичу, засновнику роду панів Давидовських⁶⁶. Попри те,

⁶⁵ Відділ рукописів Національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника [далі – ВР ЛННБУС]. Ф. 5. Оп. 3 (Inwentarz dyplomatów Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich. [Cz. 1]); Informator o polonikach w zbiorach rękopiśmiennych Lwowskiej Narodowej Naukowej Biblioteki Ukrainy im. Wasyła Stefanyka / oprac. M. Matwijów i E. Ostromecka. Wrocław, 2010. Cz. 1: Zbiory Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich zinwertaryzowane przed 1945 r. S. 377–425.

⁶⁶ ВР ЛННБУС. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 175. Оригінал документа у 20-ті роки XX ст. перебував у колекції львівського історика та архівіста Олександра Чоловського, але подальша його доля невідома (Paszkievicz H. Polityka ruska Kazimierza Wielkiego. Warszawa, 1925. S. 186).

що цей документ є фальсифікатом др. пол. XV ст., він має важливе значення, оскільки, можливо, ґрунтується на автентичному королівському привілеї, а отже, може слугувати цінним джерелом, що проливає світло на відносини між Казимиром III та руськими боярами. Шлях до Кревської унії і сходження великого князя литовського Ягайла на польський престол віддзеркалює копія виданого 14 серпня 1385 р. у м. Крево документа, означеного в інвентарі як звернення Ягайла до угорської і польської королеви Єлизавети у справі про одруження з її дочкою Ядвігою⁶⁷. З Кревського акта розпочалося зближення Польського королівства і Великого князівства Литовського, правитель якого Ягайло обіцяв, ставши королем Польщі, «землі свої Литву і Русь до корони королівства Польського на вічні часи прилучити» (*terras suas Litvanie et Rusie corone regni Polonie perpetuo applicare*). Переходячи до оригінальних пам'яток, слід зазначити, що половину з них становить судова документація, а саме посвідчування суддів у справах застави, поділу чи заміни маєтків на теренах Сandomирського, Краківського, Руського (Львівська, Холмська землі), Люблінського, Подільського (Кам'янецький повіт) воєводств⁶⁸. Серед інших оригінальних дипломів один – королівський, виданий канцелярією Владислава II: у ньому король підтверджує надання сіл Тамановичі та Ганьковичі шляхтичу Симеонові Дитятку (*Syemyoni Dzechathko*)⁶⁹. Решта документів – це здебільшого писані на папері епістоли, кореспондентами яких виступають міські радники (лист ради міста Львова до Яна Менжика з Домброви, старости кшепицького від 1432 р.)⁷⁰ та духовенство (лист Яна, єпископа краківського, до ректорів і вікаріїв парафіяльних костелів у Пацанові та Опатовці від 1478 р.; лист Яна, пресвітера (*curatus*) у Горчкові, до Мартіна Пацановського; лист Станіслава, каноніка полоцького, до Станіслава Буженського (XV ст.)⁷¹.

Згадані документи є лише малою частиною колекції, що колись належала Бібліотеці Національного закладу імені Оссолінських у Львові, яку після Другої світової війни було переміщено до міста Вроцлав у Польщі. Туди ж перевезли й основний масив рукописів з фондів Оссолінеуму.

У Києві місцями акумуляції середньовічних дипломатичних пам'яток є сховища Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (ІР

⁶⁷ ВР ЛННБУС. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 792. Оригінал зберігається в: Archiwum Krakowskiej Kapituły Katedralnej. Sygn. Perg. 188.

⁶⁸ Там само. Спр. 739, 744, 1913, 1915, 2084, 2089, 2090.

⁶⁹ Там само. Спр. 946.

⁷⁰ Там само. Спр. 973.

⁷¹ Там само. Спр. 974–976.

НБУВ) та ЦДІА України у Києві. За кількістю оригінальних документів ці зібрання загалом поступаються львівським архівам.

Латиномовні документи XIV–XV ст., що походять з теренів Русі, Польщі, Німеччини та Венеції, зберігаються в декількох фондах ІР НБУВ. Частина з них (10 од.) належить до фонду «Колекція та архів митрополита Андрея Шептицького» (ф. XVIII). Це переважно документи економічного характеру за період від 1356 до 1479 рр. про надання маєтностей, розмежування земель, підтвердження власницьких прав, передання під заставу майна, розв'язання майнових суперечок. Серед експонентів – камерарій львівський, галицький і самбірський Петро Одровонж зі Спрови, підкоморій краківський та староста серадзький Петро Шафранек з Ключице, каштелян краківський Ян із Чижова. Більшість із цих грамот – оригінали, написані на пергамені, за винятком лише копії привілею про надання Львову маґдебурзького права (1356), що складена 1616 р.

У фонді Одеського товариства історії та старожитностей (ф. V) зберігається привілей Казимира III для панів із Бжезе від 1370 р.⁷², який насправді є фальсифікатом, створеним у сер. XVII ст. на замовлення Станіслава Воєнського, архідиякона пілицького, задля підтвердження його шляхетства.

Доволі цінними і водночас майже недослідженими є грамоти венеційських дожів (1427–1772) з рукописного зібрання Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині, що міститься у фондах ІР НБУВ (ф. 310). Свого часу ці грамоти належали до приватної колекції одного з викладачів Ніжинського інституту – відомого дослідника слов'янської філології Володимира Качановського (1853–1901), який, імовірно, привіз їх з якоїсь зі своїх наукових мандрівок до Дубровника. Після смерті вченого документи були передані до інститутської бібліотеки⁷³. 14 із 19 документів походять з XV ст., 13 з них написані латиною⁷⁴ і один – італійською мовою. Більшість латиномовних грамот цього періоду виконані на пергамені, й лише в одному випадку матеріалом для письма слугував папір⁷⁵.

⁷² Див. прим. 31.

⁷³ Рукописное собрание библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в г. Нежин. Приобретения 1904–1905 гг. / описание сост. С. Сперанским. Нежин, 1905. С. I–II; Сохань С. Документи Венеційської республіки XV–XVIII ст. з колекції В.В. Качановського // Бібліотека. Наука. Комунікація. Від управління ресурсами – до управління знаннями: матеріали Міжнар. наук. конф. (5–7 жовт. 2021 р.). Київ, 2021. С. 521–524.

⁷⁴ ІР НБУВ. Ф. 310. Оп. 2. Од. зб. 1–13.

⁷⁵ Там само. Од. зб. 10.

За змістом грамоти є посланнями дожів Венеції, зокрема Франческо Фоскарі, Ніколо Трона, П'єтро Моченіго, Августіно Барбадіко, до управителів (комесів та консулів) Котора, міста у південній Далмації, яке в 1420–1797 рр. перебувало під владою Венеційської республіки. При одній із грамот дожа Августіно Барбадіко для Гієронімо Ауріо, що датована 1493 р., збереглася свинцева булла⁷⁶, підвішена на конопляному шнурку.

Діаметр — 32 мм; товщина пластинки — 4 мм.

Лицевий бік. У полі печатки дві фігури в повен зріст: ліворуч — св. Марко з митрою на голові, який правою рукою передає стяг, а в лівій тримає Євангеліє; праворуч — дож, на голові якого «corno ducale», правою рукою тримає древко стяга, а лівою — пергамен з підвішеною до нього печаткою.

У полі легенди — два написи маюскулом, що сходяться назустріч: перший ліворуч: • S M • VENET[I]; другий починається під стягом зі слова DVX, написаного у стовпчик, і продовжується в обідку праворуч: AVG • BARBADICO.

Зворотний бік. Напис маюскулом на п'яти рядках:

AVGVSTINVS

BARBADICO

DEI • GRA • DVX

VENETIAR

• ET • C •

Переходячи до розгляду наступної пам'ятки, слід зауважити, що іноді пергаменні грамоти, які з певної причини втратили своє юридичне значення, використовувалися за невласливим для них призначенням, як, наприклад, матеріал для оформлення книжної оправи. Так, у кодексі під назвою «Sermones de sanctis tempore hiemali»⁷⁷, виготовленому в XV ст. у монастирі св. Егідія в Нюрнберзі, за форзаци слугує розрізаний надвоє пергаменний документ, що ним є ухвала Базельського собору від 1439 р., надіслана не названому абатові монастиря св. Егідія у справі Петра Клінгенштайна, настоятеля каплиці св. Діви Марії у Віндсгаймі Вюрцбурзької дієцезії, проти каноніка Петра Гольпах з Кляйнлангайма тієї ж дієцезії⁷⁸.

⁷⁶ ІР НБУВ. Ф. 310. Оп. 2. Од. зб. 13.

⁷⁷ ІР НБУВ. Ф. I. Од. зб. 4783.

⁷⁸ Зінченко С.В., Чернухін Є.К., Гальченко О.М. Рукописна пам'ятка римо-католицької гомілетики XV ст. із монастиря св. Егідія в Нюрнберзі: addenda et corrigenda до наукового опису // Рукописна та книжкова спадщина України. 2019. Вип. 23. С. 165–166.

Документ, найпевніше, спочатку був засвідчений свинцевою буллою, у місці кріплення якої до пергаменного аркуша залишився лише виріз округлої форми. Спираючись на архівний досвід, можна припустити, що у процесі подальшого вивчення зібрань ІР НУВ можуть бути виявлені нові знахідки такого роду.

Що стосується фондів ЦДІА України в Києві, то тут оригінали латиномовних дипломатичних пам'яток зосереджені в «Колекції документів, зібраних Київською археографічною комісією» (ф. 220). До періоду, що нас цікавить, належать вісім грамот за 1369–1486 рр. Найдавніша з них – про надання маґдебурзького права «Новому селу» (поблизу Ланцута) та призначення там солтиса – видана колишнім старостою Руської землі Отто Пілецьким. Дві грамоти видані князями «Мазовії та Русі» – Болеславом (1451) і Казимиром (1471) у справах надання та підтвердження продажу війтівств в їхніх мазовецьких володіннях. Ще одним документом є завірена нотарієм угода (1453) про передання препозитом і братами монастиря св. Христофора з Вочеллі в довічну оренду будинку та подвір'я. Решта грамот – це рішення суддів (третейських, судді Сандомирської землі та судді Подільської землі) щодо майнових суперечок між шляхтою та підтвердження угоди про продаж земельної власності⁷⁹.

Три документи XIV–XV ст. збереглися у транссумпах: 1537 р. Сигізмунд I підтвердив привілей Владислава III від 1438 р., в якому молодий король на знак подяки за вірність і прихильність прелатів, вельмож, баронів, рицарів, знаті, міщан та інших мешканців королівства, які після смерті батька (Владислава II) обрали його, як законного спадкоємця, польським королем, схвалив та затвердив права, свободи, імунітети, листи, привілеї – як церковні, так і світські, що їх надали його батько, а також інші королі та князі⁸⁰; 1558 р. Сигізмунд II Август підтвердив документ Казимира III від 1367 р., яким той затвердив купівлю Отто з Пільчі, старостою Руської землі, сіл Косина і Микуличі (в Перемишльській волості) у двох русинів, братів Останка та Дершняка з Ожовичів, за 200 кіп чеських грошів польської лічби⁸¹; 1578 р. Стефан Баторій на прохання пріора монастиря домініканців у Володимирі Миколи з Доброго (*de Dobra*) підтвердив три грамоти, одна з яких, видана великим князем Литовським Олександром у 1497 р., стосувалася надання третьої мірки з млина на р. Лузі та пів копи широких грошів щоквартально з володимирського мита⁸².

⁷⁹ Колекція документів Київської археографічної комісії... № 1–8.

⁸⁰ Там само. № 22.

⁸¹ Там само. № 34. Готується публікація цього документа.

⁸² Там само. № 63.

Важливим архівним осередком, що може похвалитися наявністю цінної колекції латиномовних актових документів середньовічної доби, є Державний архів Закарпатської області (ДАЗО). Територія Закарпаття тривалий час (починаючи з XI ст.) перебувала під владою королів Угорщини, їхніх урядників, місцевої знаті, а також духовенства, різнобічна діяльність яких спричинила формування у цьому регіоні великого угорського культурно-історичного пласта. Одним з його виразників є документальна спадщина. Найбільш давню її частину, що в оригіналах чи копіях дійшла до нашого часу і нині зберігається в ДАЗО, становлять документи XIV–XV ст. Вони сконцентровані у фондах наджупанів Березького (ф. 10), Марамороського (ф. 1369), Угочанського (ф. 674), Ужанського (ф. 4) комітатів, «Головного старости м. Мукачево» (ф. 1589), «Мукачівського монастиря отців Василіан» (ф. 64), «Архіву п'яти коронних міст» (ф. 61), а також у деяких особових фондах, як, наприклад, у фамільних фондах Прібеків (ф. 777) та Перені (ф. 60)⁸³. Серед документів, що збереглися в оригіналах, найдавнішим є грамота угорського короля Сигізмунда Люксембурзького від 1391 р. про підтвердження прав і свобод міста Мукачева і заборону нововведень. Ціла низка королівських документів походить з XV ст. З-поміж них можна виокремити привілей того ж таки Сигізмунда Люксембурзького для барона Петра Перені про надання йому та його законним спадкоємцям права на пошук та видобуток золота, срібла, а також інших металів на території його володінь (1414); грамоту Матяша Корвіна каштелянам Мукачівського замку про їхні обов'язки захищати привілеї, що їх угорські королі надали міщанам Мукачева (1484); грамоту Іоанна Корвіна, герцога Славонії, Опавії і Ліптовії, про конфірмацію привілеїв, наданих м. Мукачеву його батьком Матяшем Корвіном та іншими королями Угорщини (1493)⁸⁴.

Наведений перелік місць зберігання середньовічних латиномовних документів, звісно, не є вичерпним. Окремі дипломи можуть бути присутні і в інших архівних, бібліотечних, а також музейних установах, як, приміром, у Національному музеї історії України, в експозиції якого представлено грамоту 1432 р. короля Польщі Владислава II для міста Скаришев у Мазовії.

Підсумовуючи, слід відзначити, що внаслідок тривалих політичних, економічних та культурних зв'язків Русі з католицькими державами Заходу відбувалася поступова інтеграція руських (українських) земель в європейський цивілізаційний простір. Засобом комунікації із західними сусідами слугували писемні докумен-

⁸³ Державний архів Закарпатської області. Путівник. Ужгород, 2018. С. 21.

⁸⁴ Там само. № 22.

ти, що склалися латинською мовою. Спочатку її носіями на Русі були переважно католицьке духовенство та іноземні колоністи, які осідали в руських містах починаючи з XII ст. Інтенсифікація у XIII ст. дипломатичних відносин з польськими, угорськими, чеськими правителями, духовно-рицарськими орденами та надто з Римською курією, а також значна заангажованість руських князів у європейські справи збільшували потребу у знавцях латини. У перш. пол. XIV ст. їх уже, мабуть, було достатньо для забезпечення роботи князівських та міських канцелярій, де вони складали документи, адресовані володарям та спільнотам «латинського світу». Саме з цього часу походять і перші збережені оригінали писаних латиною документів, які зараз належать до архівних зібрань різних європейських країн. Після захоплення в сер. XIV ст. королівства Русі Польщею, де латина посідала панівне становище, укладений цією мовою документ набуває офіційного статусу на новоздобутих землях. Руська мова, однак, продовжує функціонувати в адміністративному діловодстві, рідше нею писалися королівські чи князівські дипломи. При цьому подальший розвиток формуляра руських грамот відбувався під відчутним впливом латинської дипломатичної традиції. Інакшою була ситуація на руських землях, що належали до ВКЛ, де руська мова як у XIV, так і в XV ст. зберігала своє панівне становище.

Утвердження латинської актової мови в діловодстві, надання руським містам маґдебургій, запровадження польського права та угорських законів були тими чинниками, які привели до суттєвих змін у політичному та соціально-правовому житті руського суспільства, що все більше ставало частиною Західного світу.

Додатки

Додаток 1

Публікаційна активність співробітників Інституту рукопису як спосіб наукової комунікації

Ольга Бодак

На сучасному етапі Інститут рукопису як науково-дослідний структурний підрозділ Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського орієнтується на розвиток міждисциплінарних студій зі збереження національної культурної спадщини, дослідження теоретичних питань стосовно місця та ролі рукописної спадщини в національній культурі України, опрацювання теоретичних та науково-практичних засад наукового описування рукописних пам'яток, наукової експертизи, джерелознавчої атрибуції, історико-кодикологічного, археографічного, архівознавчого вивчення документів особового походження, створення системи облікових та науково-інформаційних ресурсів традиційного й електронного типу на рукописні фонди як джерела національної історико-культурної спадщини.

За останні десятиліття науковими співробітниками Інституту рукопису (далі – ІР) здійснено ґрунтовне та багатоаспектні дослідження в галузі науково-дослідної, науково-методичної, науково-практичної та науково-інформаційної роботи з рукописними фондами. Основними чинниками створення джерельної бази для наукових розробок визначені, зокрема: студіювання рукописних книг, рукописно-книжних комплексів та історичних колекцій, а також формування й опрацювання особових архівних фондів, що персоніфікують історію України та світу. Пріоритетними стали й формування електронних інформаційних ресурсів та організація відкритого доступу до документальних джерел ІР.

Результати наукової діяльності Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського за перше двадцятиріччя XXI ст. детально висвітлені в колективній монографії «Інститут рукопису Національної бібліотеки України іме-

ні В.І. Вернадського: формування фонду, науково-дослідницька та науково-інформаційна діяльність, створення електронного ресурсу (2000–2021)» (Київ, 2021)¹.

Публікаційна активність Інституту рукопису — один з важливих напрямів діяльності підрозділу, який не лише засвідчує ґрунтовний науковий доробок учених ІР, розкриває значимість досліджень для розвитку науки і культури, розширює комунікаційні можливості доступу різних кіл користувачів до багатоаспектної ретроспективної та сучасної інформації, але й є засобом залучення до гуманітарної сфери нового знання, спрямованого на ліквідацію «білих плям» та фальсифікацій історії України.

Аналіз публікаційної активності співробітників ІР надає можливість актуалізувати специфіку багатоаспектної та багатовекторної діяльності Інституту, що полягає в розвитку інформаційно-документної ресурсної складової суспільства, організації комплектування рукописних фондів, дослідженні рукописних пам'яток та забезпеченні їх збереженості як національного надбання, організації вільного доступу до інформації.

Протягом останніх трьох років зростає кількість проблемно-орієнтованих публікацій про історію, комплектування та науково-інформаційну діяльність ІР. О. Степченко, О. Бодак, І. Корчемна, Т. Коваль, Л. Гнатенко досліджували діяльність ІР в умовах воєнного стану, сучасні тенденції формування, збереження, оцифрування та популяризації рукописних фондів, інформаційні ресурси ІР, науково-культурну співпрацю ІР з бібліотеками, музеями, видавництвами та ВНЗ України, зокрема видавництвом «Горобець» у рамках проєкту «Повертаємо в Україну культурну спадщину».

Продовжувалося кодикологічне вивчення рукописних книг та напрацювання нових кодикографічних методик для удосконалення наукової атрибуції й розгорнутого наукового описування окремих РК та рукописно-книжних комплексів, студювання документів у контексті обставин їх створення та побутування з використанням уніфікованої структури, що орієнтується на підготовку інформаційних ресурсів. Кодикологи ІР проводили ґрунтовний аналіз РК як об'єктів національної культурної спадщини, розробку удосконаленої структури даних відповідно

¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: формування фонду, науково-дослідницька та науково-інформаційна діяльність, створення електронного ресурсу (2000–2021) : монографія / авт. кол.: Т.О. Батанова, О.П. Бодак, О.М. Гальченко, Л.В. Гарбар, Л.А. Дубровіна, Н.М. Зубкова, Т.В. Коваль, І.С. Корчемна, О.П. Степченко, А.М. Сукало ; НАН України. НБУ імені В.І. Вернадського. Ін-т рукопису. Київ : НБУВ, 2021. 516 с.

до хронологічної специфіки кодексів різних періодів Середньовіччя, здійснювали різноаспектні дослідження історії, змісту та соціального значення кодексів; встановлювали репертуар РК для кожного періоду, специфіку атрибуції (з'ясування авторства, дати створення й локалізації) та різних технологій створення книги; визначали мовні редакції; окреслювали місце та значення книжних артефактів у культурі України і світу, що все разом надало достовірну інформацію про рукописно-книжну культуру різних історичних періодів, тим самим інтегруючи сегмент української рукописної книжної спадщини у світовий інформаційний простір. Зокрема, вийшов друком науковий каталог Т. Добрянської «Кирилична рукописна книга XVII ст. із зібрання бібліотеки Історико-філологічного інституту князя Безбородька з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського» (Київ, 2023), що містить дослідження й сучасні наукові описи кодексів та уривків XVII ст. ніжинського зібрання, яке є важливою джерельною базою для вивчення рукописної спадщини. Е. Клименко, у співавторстві зі старшою науковою співробітницею відділу музичних фондів Інституту книгознавства НБУВ Л. Руденко, опублікувала науковий каталог «Партесна творчість в Україні XVII–XVIII століття за каталогами Н.О. Герасимової-Персидської. Вип. 1» (Київ, 2023). У каталозі представлено кодикологічний та музично-джерелознавчий опис дев'яти комплектів поголосників, що знаходяться в київській колекції партесної музики ІР НБУВ, до яких Н.О. Герасимова-Персидська створила інципітний каталог, в якому переведено з київської квадратної нотації в сучасну та зведено в партитуру початкові фрагменти нотного тексту духовних творів. С. Булатова, О. Гальченко, Л. Гнатенко, О. Іванова досліджували роль заголовків у процесі історико-кодикологічного аналізу старопольських кухарських рукописів XVII–XVIII ст., типологію та методику атрибуції книжних оправ XIV–XVIII ст. українського походження, здійснювали кодикологічно-палеографічний аналіз Теслугівського Апостола 1593–1594 рр., Оршанського Євангелія XIII ст., сербських рукописів XVII ст. з фондів ІР, українського перекладного медичного збірника XVII ст.

Наступний напрям наукової діяльності ІР – комплексне джерелознавче та книгознавче вивчення меморіальних історичних колекцій та зібрань, що одночасно є універсальними та багатоаспектними, мають різне походження та мовну розмаїтість. Копітка праця науковців ІР дає змогу заповнити значні лакуни не лише стосовно встановлення історії формування колекцій, визначення їхньої наукової та культурної цінності та залучення до наукового обігу, але й стосовно укладання науково-довідкового апарату ІР, без якого неможливо залучити цей цінний матеріал до українського та зарубіжного інформаційного простору. Вийшов друком науковий каталог Т. Міцан «Актові документи з історії землеволодіння

північно-східної України XVII–XVIII століть з колекційних фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського» (Київ, 2024), який репрезентує актові документи — т. зв. стовпці/списки, що є характерними зразками приказного діловодства XVII–XVIII ст., які ілюструють господарчо-майнові відносини, закріплюють права на землеволодіння окремих родин прикордонних земель України, зокрема північно-східних територій, і є унікальним джерелом для вивчення історії розвитку феодального землеволодіння та історичної географії України XVII–XVIII ст. Науковий каталог С. Сохань «Колекція Київської казенної палати з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Вип. 2. Акти і документи Микільського Пустинного монастиря (1496–1800)» (Київ, 2023) є продовженням серії випусків наукових каталогів «Колекція Київської казенної палати з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського», що репрезентує актові документи з історії власницьких прав на землеволодіння київських монастирів. У другому випуску видання представлений комплекс актових документів з історії власницьких прав на землеволодіння Микільського Пустинного монастиря XV–XVIII ст., до якого ввійшли 278 археографічних описань. О. Іванова, Г. Калініч, Т. Коваль, О. Степченко, Є. Чернухін досліджували книгозбірню Київського Видубицького Михайлівського монастиря, документи Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії, родинну збірку Лазаревських, рукописну спадщину Києво-Могилянської академії, колекцію польського короля Станіслава Августа Понятовського, колекції мовами Західної та Центральної Європи у фондах ІР.

Певну кількість публікацій науковці ІР присвятили історичним та історико-джерелознавчим дослідженням на базі рукописних та книжкових фондів ІР. Монографічне дослідження Л. Петрушко «“Блажени плачущи...”: сльози і печаль у Києво-Печерському патерику» (Київ, 2023) є однією з перших спроб долучення української історіографії до перспективного напрямку світової гуманітаристики — історії емоцій. У ньому на широкій джерельній базі (зокрема і рукописах з фондів ІР НБУВ) вперше комплексно досліджено найважливіший аспект візії емоційного світу печерської спільноти в контексті східнохристиянської та східноєвропейської традицій; детально розкрито сприйняття сліз і печалі християнським соціумом українського Середньовіччя. У монографії Н. Шип «Наукова еволюція Василя Данилевича в часі та українському просторі (кінець XIX — 30-ті роки XX століття)» (Київ, 2023) на основі історіографічних публікацій і рукописних джерел комплексно досліджено життєвий та науково-педагогічний шлях українського історика, археолога, археографа, нумізмата, музеєзнавця, етнографа і громадського діяча Василя Данилевича — одного з послідовних учнів історичної школи

В. Антоновича; відтворено організаторську діяльність, проаналізовано лекційні курси, що викладалися ним у Київському університеті св. Володимира, Харківському університеті та жіночих гімназіях, на Київських Вищих Жіночих Курсах, у Варшавському університеті в Ростові-на-Дону, його ставлення до тогочасних суспільно-політичних подій; охарактеризовано працю у Всеукраїнській академії наук, на Науково-дослідній кафедрі історії України М. Грушевського та у зреформованих вищих навчальних закладах України 1920–1930-х років. Т. Горбач, Т. Коваль, С. Ляшко, М. Філіпович, Є. Чернухін досліджували грамоти володимирського князя Андрія Юрійовича, документи родів Давидовських та Дитятковичів, рукописи Катерини Лазаревської з історії українського костюма XVII–XIX ст., документи чернігівського інтелектуального співтовариства кінця XIX – початку XX ст., образ ворога за свідченнями літописів, документи грецькою мовою ієромонаха Кипріана, патріарха Константинопольського Парфенія II, Димитрія Говделаса.

Ще одним науковим напрямом є формування та вивчення творчої спадщини видатних українських діячів науки і культури, яка зберігається в особових архівних фондах ІР та становить важливу джерелознавчу базу для багатопрофільних історичних, філологічних, етнографічних, мистецтвознавчих та інших досліджень гуманітарної сфери знань. Активізація залучення джерельного потенціалу особових архівних фондів у соціокультурний простір України та світу здійснюється шляхом створення системи наукових, науково-довідкових видань та публікацій документів, зокрема укладання довідників та покажчиків по особових архівних фондах ІР. Спільне видання Київського національного університету імені Тараса Шевченка та ІР НБУВ авторства Л. Герасименко, В. Короткого, О. Степченко, І. Тищенко «Антикварій XX століття: матеріали до життєпису Павла Попова» (Київ, 2024) цікаве бібліографією праць ученого та публікаціями про нього, описом його особового фонду та фотолітописом життя, зібраним самим П. Поповим. О. Бодак, Л. Гарбар, О. Степченко, Ю. Дудка, Е. Клименко, І. Клименко, С. Коваленко, Т. Міцан, Л. Петрушко, І. Корчемна, Т. Коваль, І. Стичинський, А. Сукало, Є. Чернухін у своїх публікаціях репрезентували архівну спадщину істориків Лідії Пономаренко, Михайла Брайчевського, Олени Апанович, Івана Крип'якевича, Людмили Проценко, Олени Компан, літературознавців, мистецтвознавців Ростислава Пилипчука, Марії Грудницької, германіста Івана Кулинич, композитора Льва Ревуцького, письменника Івана Микитенка, поета Павла Тичини, філософа Григорія Сковороди, митрополита Андрея Шептицького, мистецтвознавця, дослідника пам'яток архітектури Леоніда Крощенка, краєзнавиці, дослідниці румейської мови Римми Харабадот, зв'язкової Головнокомандувача Української повстанської армії Романа Шухевича Дарії Гусак.

Окремий напрям наукової діяльності ІР присвячений вивченню колекцій та зібрань фонду юдаїки. Т. Батанова, О. Горшихіна, Г. Ривкіна, В. Черноіваненко, О. Хамрай у своїх публікаціях проаналізували документи з історії єврейського представництва й діяльності єврейських партій в Українській Центральній Раді, представили переклади української та єврейської їдишомовної літератури у виданнях 1920–1930 рр. з фондів ІР, висвітлили проблеми збереження юдаїки в НБУВ як культурної спадщини під час війни, актуалізували історію єврейської преси, охарактеризували рукописну спадщину Шолом-Алейхема, дослідили особливості бібліотечно-бібліографічної класифікації літератури фонду юдаїки ІР.

У 2022–2024 рр. кодикологи ІР активно займалися підготовкою факсимільних видань та публікацією рукописних пам'яток. С. Булатова переклала та підготувала до публікації старопольські рукописні кухарські рецептури в зібраннях ІР – пам'ятку з історії кулінарії сер. XVII ст. «*Podrózne potrawy z postem*» та Інструктаж торгового старостинського податку у Варшаві 1683 р. Л. Гнатенко проводила кодикологічне та археографічне дослідження, підготовку до публікації Дубенського Євангелія XVI ст. з фондів Російської державної бібліотеки (Москва) (спільний проєкт з Державним історико-культурним заповідником міста Дубна); Теслугівського Апостола 1594 р., що зберігається в Харківській державній науковій бібліотеці ім. В.Г. Короленка (спільний проєкт з ГО «Центр дослідження і відродження Волині»); Христинопільського Апостола XII ст. (спільний проєкт з видавництвом «Горобець») та Оршанського Євангелія XIII ст. (спільний проєкт ІР НБУВ та Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (м. Львів) з фондів ІР НБУВ.

Окрім підготовки до друку планових праць співробітників, у 2022–2024 рр. науково-видавничою групою ІР під керівництвом Н. Зубкової та у складі О. Боляк, Ю. Дудки, Я. Кучмій, Д. Лелюх, Н. Маслакової було підготовлено 8 номерів (випусків) наукового журналу «Рукописна та книжкова спадщина України. Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів» (до 2024 р. – збірника наукових праць) (вип. 28–35), заснованого в 1993 р. Кожен випуск журналу презентує широкому суспільному загалові наукові студії, що базуються на дослідженнях рукописних та книжкових фондів, архівних джерел України й інших країн. Висвітлюються різні аспекти вивчення історії та побутування рукописних книг і стародруків, спеціалізованих бібліотечних та архівних фондів, репрезентуються наукові дослідження зі спеціальних історичних дисциплін, залучаються до наукового обігу публікації невідомих документів з фондів НБУВ та інших книго- та архівосховищ України й зарубіжжя. Журнал індексується низкою наукометричних баз даних: з 2016 р. – Index Copernicus (IC), з 2017 р. – Google

Scholar, Scientific Indexing Services, ResearchBib, Український реферативний журнал, з 2018 р. – Web of Science (WOS), з 2019 р. – Scopus.

Важливою формою оприлюднення результатів наукової діяльності і водночас популяризації рукописного фонду ІР НБУВ є участь у міжнародних конференціях, форумах, семінарах, круглих столах. Найбільший сегмент публікаційної активності співробітників ІР у міжнародних наукових заходах зафіксований у виданнях матеріалів міжнародних конференцій НБУВ під загальною назвою «Бібліотека. Наука. Комунікація», що проходять кожного року і віддзеркалюють актуальні питання розвитку наукових бібліотечних напрямів.

Слід зауважити, що значний обсяг наукових розробок ІР не може бути опублікованим у загальноприйнятому розумінні публікації, але має значну наукову новизну й науково-практичну реалізацію. Це стосується насамперед формування комплексних проблемно-тематичних баз даних, що розкривають рукописну історико-культурну спадщину у фондах ІР, мають новизну і вперше залучаються до наукового обігу, а також значних обсягів продукції науково-довідкової, науково-інформаційної та науково-методичної роботи ІР. Сюди ж відноситься і значний масив наукових описів на рукописні фонди, що готуються на базі науково-дослідної роботи з рукописними пам'ятками і документами особового походження та спеціальних методик наукової атрибуції, ідентифікації, систематизації та експертизи цінності. Питання визнання їх наукової цінності та статусу окремої публікації потребує подальшого обговорення і вирішення.

Аналіз публікаційної активності науковців ІР засвідчує багатоаспектність наукової діяльності ІР, що характеризує передусім високий рівень наукових досліджень за різними критеріями та перспективність наукових розробок як у теоретичному, так і у практичному аспектах, навіть у складних умовах воєнного стану та хронічної недостатності фінансування. Ґрунтовні монографічні дослідження, статті в науковій фаховій періодиці, довідники по колекціях та зібраннях є прикладним внеском ІР в дослідження історико-культурної спадщини України. Створення сучасних науково-інформаційних ресурсів як у вигляді опублікованих видань, так і у вигляді електронних баз даних довідкової та повнотекстової інформації спирається на поглиблені та удосконалені методики спеціальних історичних дисциплін – книгознавства, документознавства, кодикології та кодикографії, археографії, джерелознавства, архівознавства тощо. Загалом публікаційна активність співробітників ІР передбачає спрямування зусиль на входження до світових наукометричних баз даних якомога більшої кількості публікацій ІР, що є важливим чинником залучення науковців до світової наукової комунікації, а також на підвищення їх якісних показників.

Проаналізувавши лише деякі напрями науково-дослідної та науково-інформаційної діяльності ІР, вважаємо за доцільне надати повний перелік публікацій співробітників ІР НБУВ за останні три роки, які були представлені широкій громадськості та розкривають як теоретичні, так і практичні здобутки окремих науковців та результати колективної праці.

Бібліографія Інституту рукопису за 2022–2024 рр.

• **Історія, комплектування та наукова діяльність Інституту рукопису НБУВ**

1. Бодак О.П., Коваль Т.В., Корчемна І.С. Діяльність Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського в умовах воєнного стану // Бібліотечний вісник. 2023. № 3. С. 36–48.
2. Історико-культурологічні дослідження рукописної спадщини в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : монографія / авт. кол. : Т.О. Батанова, О.П. Бодак, С.О. Булатова, О.М. Гальченко, Л.В. Гарбар, Л.А. Гнатенко, Т.С. Горбач, Т.А. Добрянська, Л.А. Дубровіна, О.А. Іванова, Е.С. Клименко, Т.В. Коваль, І.С. Корчемна, Т.В. Міцан, С.В. Сохань, О.П. Степченко, А.М. Сукало, О.О. Хамрай, Є.К. Чернухін; НАН України. НБУ імені В.І. Вернадського. Ін-т рукопису. Київ, 2024. 420 с.
3. Гнатенко Л.А., Горобець Г.С., Корнієнко В.В. Актуалізація продовження співпраці Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського та видавництва «Горобець» й Національного заповідника «Софія Київська»: презентація видань глаголичних та кириличних книжкових рукописів // Бібліотека. Наука. Комунікація. Інтеграція у міжнародний бібліотечний простір: Том 1 : матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 8–10 жовтня 2024 р.) : у 2 т. / НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Асоц. б-к України ; відп. ред. О.М. Василенко, відп. секр. М.В. Іванова. Київ, 2024. С. 470–473.
4. Коваль Т.В. Пріоритетні напрями оцифрування фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського // Бібліотека. Наука. Комунікація. Інтеграція у міжнародний бібліотечний простір: Том 1 : матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 8–10 жовтня 2024 р.) : у 2 т. / НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Асоц. б-к України ; відп. ред. О.М. Василенко, відп. секр. М.В. Іванова. Київ, 2024. С. 487–490.
5. Корчемна І.С. Сучасні тенденції комплектування фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського // Бібліотека. Наука. Комунікація. Актуальні питання збереження та інноваційного розвитку наукових бібліотек : матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 3–5 жовтня 2023 р.) / відп. ред. О.М. Василенко ; відп. секр. М.В. Іванова. Київ, 2023. С. 549–552.
6. Степченко О.П., Коваль Т.В. Сучасні тенденції формування, збереження, дослідження рукописних фондів // Бібліотечний вісник. 2023. № 4. С. 102–105.

7. *Степченко О.П.* Популяризація культурної спадщини з архівних фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського у вітчизняному та світовому науковому просторі: виклики часу // Бібліотека. Наука. Комунікація. Актуальні питання збереження та інноваційного розвитку наукових бібліотек : матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 3–5 жовтня 2023 р.) / відп. ред. О.М. Василенко ; відп. секр. М.В. Іванова. Київ, 2023. С. 569–573.
8. *Степченко О.П.* Традиційні та новітні інформаційні ресурси Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського у сучасних умовах: завдання та проблеми // Бібліотека. Наука. Комунікація. Інтеграція у міжнародний бібліотечний простір: Том 1 : матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 8–10 жовтня 2024 р.) : у 2 т. / НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Асоц. б-к України ; відп. ред. О.М. Василенко, відп. секр. М.В. Іванова. Київ, 2024. С. 514–518.
9. *Степченко О.П., Коваль Т.В.* Цифрові проекти Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: виклики та вимоги часу // Пам'ятки писемності та культури: вивчення, збереження, популяризація : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю, Одеса, 13–14 груд. 2023 р. / Одес. нац. наук. б-ка ; упоряд. Г.М. Шпак ; відп. ред. Л.В. Арюпіна; пер. з англ. Н.М. Диба ; ред.: Н.Г. Майданюк, І.С. Шелестович. Одеса : Бондаренко М. О., 2024. С.110–114.
10. *Степченко О.П., Коваль Т.В., Сукало А.М.* Збереження та популяризація рукописної спадщини України у вітчизняному та світовому просторі // Бібліотечний вісник. 2024. № 4. С. 68–72.

• Історико-кодикологічні дослідження рукописної книги

11. *Булатова С.О.* Роль заголовків у процесі історико-кодикологічного аналізу старопольських кухарських рукописів XVII–XVIII століття з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського // Бібліотека. Наука. Комунікація. Інтеграція у міжнародний бібліотечний простір: Том 1 : матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 8–10 жовтня 2024 р.) : у 2 т. / НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Асоц. б-к України ; відп. ред. О.М. Василенко, відп. секр. М.В. Іванова. Київ, 2024. С. 456–458.
12. *Гальченко О.М., Зінченко С.В.* Книжні застібки X–XVIII ст. на українських оправах: стан дослідження та перспективи // Бібліотека. Наука. Комунікація. Інноваційні трансформації ресурсів і послуг : матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 4–6 жовтня 2022 р.) / НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Асоц. б-к України, Рада дир. наук. б-к та інформ. центрів акад. наук – членів МААН; відп. ред. О.М. Василенко. Київ, 2022. С. 281–284.
13. *Гальченко О.М., Зінченко С.В.* Типологія книжкових застібок на українських кириличних пам'ятках XIV–XVIII століття // Рукописна та книжкова спадщина України. 2022. Вип. 29. С. 195–225.
14. *Гальченко О.М.* Оправи сербських рукописів XVII ст.: спроба атрибуції // Бібліотека. Наука. Комунікація. Актуальні питання збереження та інноваційного розвитку наукових бібліотек : матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ,

- 3–5 жовтня 2023 р.) / відп. ред. О.М. Василенко ; відп. секр. М.В. Іванова. Київ: НБУВ, 2023. С. 511–515.
15. Гальченко О.М. Методика атрибуції середньовічних книжних оправ українського походження // Бібліотека. Наука. Комунікація. Інтеграція у міжнародний бібліотечний простір: Том 1 : матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 8–10 жовтня 2024 р.) : у 2 т. / НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Асоц. б-к України ; відп. ред. О.М. Василенко, відп. секр. М.В. Іванова. Київ, 2024. С. 462–466.
 16. Гнатенко Л.А., Дзьобак В.В. Волинський рукописний Теслугівський Апостол 1593–1594 років: кодикологічно-палеографічна розвідка // Рукописна та книжкова спадщина України. 2023. Вип. 31. С. 156–177.
 17. Гнатенко Л.А. Оршанське Євангеліє XIII століття: до питання ростовської локалізації // Рукописна та книжкова спадщина України. 2024. № 4(35). С. 131–147.
 18. Добрянська Т.А., Дудка Ю.Б. Конволюти XVII ст. за фондами Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського // Бібліотека. Наука. Комунікація. Інноваційні трансформації ресурсів і послуг : матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 4–6 жовтня 2022 р.) / НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Асоц. б-к України, Рада дир. наук. б-к та інформ. центрів акад. наук – членів МААН; відп. ред. О.М. Василенко. Київ: НБУВ, 2022. С. 290–292.
 19. Добрянська Т.А. Кирилична рукописна книга XVII ст. із зібрання бібліотеки Історико-філологічного інституту князя Безбородька з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : дослідження, науковий каталог, палеографічний альбом / відп. ред. О.П. Степченко. Київ, 2023. 172 с.
 20. Добрянська Т.А. Рідкісний примірник видання «Восльдованіє праздныка кінця XVI – першої чверті XVII ст. (за фондами Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського) // Почаївський феномен: василіянський монастир Успіння Пресвятої Богородиці в історії і культурі України : матеріали Міжнародної наукової конференції (Зарваниця – Почаїв, 28–30 вересня 2023 р.). Почаїв, 2023. С. 235–254.
 21. Добрянська Т.А. Українська кирилична рукописна книга XVII ст. у зібранні Історико-філологічного інституту князя Безбородька // Бібліотека. Наука. Комунікація. Актуальні питання збереження та інноваційного розвитку наукових бібліотек : матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 3–5 жовтня 2023 р.) / відп. ред. О.М. Василенко ; відп. секр. М.В. Іванова. Київ, 2023. С. 522–525.
 22. Добрянська Т.А. Кирилична рукописна книга XVII століття із зібрання бібліотеки Історико-філологічного інституту князя Безбородька: презентація видання // Бібліотека. Наука. Комунікація. Інтеграція у міжнародний бібліотечний простір: Том 1 : матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 8–10 жовтня 2024 р.) : у 2 т. / НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Асоц. б-к України ; відп. ред. О.М. Василенко, відп. секр. М.В. Іванова. Київ, 2024. С. 476–479.
 23. Дубровіна Л.А., Іванова О.А., Гальченко О.М. Сербські рукописи XVII ст. з колекції Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського:

- історико-кодикологічний аналіз // Рукописна та книжкова спадщина України. 2023. Вип. 30. С. 133–167.
24. *Іванова О.А.* Мовні особливості українського перекладного збірника XVII ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського // Бібліотека. Наука. Комунікація. Інноваційні трансформації ресурсів і послуг : матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 4–6 жовтня 2022 р.) / НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Асоц. б-к України, Рада дир. наук. б-к та інформ. центрів акад. наук — членів МААН; відп. ред. О.М. Василенко. Київ, 2022. С. 298–300.
 25. *Іванова О.А.* Український перекладний медичний збірник XVII ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: історико-кодикологічний опис // Рукописна та книжкова спадщина України. 2022. Вип. 28. С. 193–218.
 26. *Іванова О.А.* Записи в сербських кодексах XVII ст. з колекції Церковно-археологічного музею Київської духовної академії Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: історико-географічний аспект // Бібліотека. Наука. Комунікація. Актуальні питання збереження та інноваційного розвитку наукових бібліотек : матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 3–5 жовтня 2023 р.) / відп. ред. О.М. Василенко ; відп. секр. М.В. Іванова. Київ, 2023. С. 531–534.
 27. *Клименко Е.С., Руденко Л.Г.* Партесний концерт в Україні за каталогами Н.О. Герасимової-Персидської: комплект поголосників під шифром Ф. 306, од. зб. 41 // Бібліотека. Наука. Комунікація. Інноваційні трансформації ресурсів і послуг : матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 4–6 жовтня 2022 р.) / НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Асоц. б-к України, Рада дир. наук. б-к та інформ. центрів акад. наук — членів МААН; відп. ред. О.М. Василенко. Київ, 2022. С. 379–382.
 28. *Клименко Е.С., Руденко Л.Г.* Партесна творчість в Україні XVII–XVIII століття за каталогами Н.О. Герасимової-Персидської. Вип. 1: наук. каталог / відп. ред. Л.А. Дубровіна ; НАН України. Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. Ін-т рукопису. Київ, 2023. 280 с.
 29. *Клименко Е.С., Руденко Л.Г.* Комплект рукописних поголосників з київської колекції партесної музики XVII–XVIII століття Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського // Рукописна та книжкова спадщина України. 2023. Вип. 31. С. 142–155.
 30. *Клименко Е.С.* Комплект партесних поголосників під шифром ф. 306, од. зб. 43: кодикологічне дослідження // Бібліотека. Наука. Комунікація. Актуальні питання збереження та інноваційного розвитку наукових бібліотек : матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 3–5 жовтня 2023 р.) / відп. ред. О.М. Василенко ; відп. секр. М.В. Іванова. Київ, 2023. С. 534–538.
 31. *Степченко О.П.* Пересопницьке Євангеліє у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: зберігання та популяризація // Пересопницьке Євангеліє — символ української державності : матеріали круглого столу (Рівне, 28 липня 2022 р.) / Культурно-археологічний центр «Пересопниця», Рівненський обласний краєзнавчий музей. Рівне: АДЕФ-Україна, 2022. С. 46–58.

• **Джерелознавчі дослідження історичних рукописних та книжних зібрань і колекцій**

32. Іванова О.А. Книгозбірня Київського Видубицького Михайлівського монастиря у 80-х роках XVIII століття: реконструкція репертуару за матеріалами опису // Рукописна та книжкова спадщина України. 2024. № 4(35). С. 148–181.
33. Калініч Г.Ю. Неописані папери протоієрея Петра Лебединцева у фонді Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського // Бібліотека. Наука. Комунікація. Інтеграція у міжнародний бібліотечний простір: Том 1 : матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 8–10 жовтня 2024 р.) : у 2 т. / НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Асоц. б-к України ; відп. ред. О.М. Василенко, відп. секр. М.В. Іванова. Київ, 2024. С. 479–483.
34. Коваль Т.В. Родинна збірка Лазаревських: історія надходження та опрацювання // Бібліотека. Наука. Комунікація. Актуальні питання збереження та інноваційного розвитку наукових бібліотек : матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 3–5 жовтня 2023 р.) / відп. ред. О.М. Василенко ; відп. секр. М.В. Іванова. Київ, 2023. С. 542–545.
35. Міцан Т.В. Актові документи з колекційних фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського як джерело з історії землеволодіння України XVII–XVIII ст. // Бібліотечний вісник. 2023. № 3. С. 49–58.
36. Міцан Т.В. Рукописна спадщина Києво-Могилянської академії: пам'ятки освітнього процесу XVII–XVIII ст. (проект створення цифрової колекції) // Бібліотека. Наука. Комунікація. Актуальні питання збереження та інноваційного розвитку наукових бібліотек : матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 3–5 жовтня 2023 р.) / відп. ред. О.М. Василенко ; відп. секр. М.В. Іванова. Київ, 2023. С. 552–554.
37. Міцан Т.В. Актові документи з історії землеволодіння північно-східної України XVII–XVIII століть з колекційних фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Науковий каталог. Київ, 2024. 304 с.
38. Сохань С.В. Книга-архів Київського Микільського Пустинного монастиря XVIII ст.: кодикологічний опис та археографічний аналіз // Бібліотека. Наука. Комунікація. Інноваційні трансформації ресурсів і послуг : матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 4–6 жовтня 2022 р.) / НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Асоц. б-к України, Рада дир. наук. б-к та інформ. центрів акад. наук – членів МААН; відп. ред. О.М. Василенко. Київ, 2022. С. 336–339.
39. Сохань С.В. Колекція Київської казенної палати з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Вип. 2. Акти і документи Микільського Пустинного монастиря (1496–1800) : археографічне дослідження; науковий каталог / редкол.: Л. Дубровіна (голова) [та ін.] Київ, 2023. 428 с.
40. Сохань С.В. До історії створення описів актових поземельних документів київських монастирів після секуляризації (1786) // Бібліотека. Наука. Комунікація. Актуальні питання збереження та інноваційного розвитку наукових бібліотек :

- матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 3–5 жовтня 2023 р.) / відп. ред. О.М. Василенко ; відп. секр. М.В. Іванова. Київ, 2023. С. 565–569.
41. *Сохань С.В.* З історії формування рукописного зібрання Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька на початку ХХ століття // Бібліотека. Наука. Комунікація. Інтеграція у міжнародний бібліотечний простір: Том 1 : матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 8–10 жовтня 2024 р.) : у 2 т. / НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Асоц. б-к України ; відп. ред. О.М. Василенко, відп. секр. М.В. Іванова. Київ, 2024. С. 510–514.
 42. *Степченко О.П.* Рукописна колекція польського короля Станіслава Августа Понятовського у фондах Інституту рукопису // Королівська бібліотека Станіслава Августа. Есе. Варшава, 2022. С. 91–105.
 43. *Чернухін Є.К.* Документи грецькою мовою в Державному архіві Чернігівської області: походження, датування, палеографічні й мовні ознаки, контент // Рукописна та книжкова спадщина України. 2023. Вип. 30. С. 5–26.
 44. *Чернухін Є.К.* Рукописи мовами Західної та Центральної Європи у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського // Бібліотека. Наука. Комунікація. Інтеграція у міжнародний бібліотечний простір: Том 1 : матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 8–10 жовтня 2024 р.) : у 2 т. / НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Асоц. б-к України ; відп. ред. О. М. Василенко, відп. секр. М.В. Іванова. Київ, 2024. С. 521–524.

• **Історичні та історико-джерелознавчі дослідження на базі рукописних та книжкових фондів**

45. *Горбач Т.С.* Кілька слів про грамоту володимирського князя Андрія Юрійовича для торунських купців з 1320 р. // Український історичний журнал. 2022. № 5. С. 108–119.
46. *Горбач Т.С.* Епізод з історії роду панів Давидовських у світлі розмежувального акта 1397 року // Бібліотека. Наука. Комунікація. Актуальні питання збереження та інноваційного розвитку наукових бібліотек : матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 3–5 жовтня 2023 р.) / відп. ред. О.М. Василенко ; відп. секр. М.В. Іванова. Київ, 2023. С. 519–522.
47. *Горбач Т.С.* Кілька слів про грамоту князя Андрія Юрійовича для торунських городян з 1320 р. // Український історичний журнал. 2023. № 6. С. 323–331.
48. *Горбач Т.С.* До історії Перемишльського роду Дитятковичів у світлі неопублікованого документа Владислава II Ягайла від 1421 року // Бібліотека. Наука. Комунікація. Інтеграція у міжнародний бібліотечний простір: Том 1 : матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 8–10 жовтня 2024 р.) : у 2 т. / НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Асоц. б-к України ; відп. ред. О.М. Василенко, відп. секр. М.В. Іванова. Київ, 2024. С. 473–475.
49. *Коваль Т.В.* Неопубліковане дослідження Катерини Лазаревської з історії українського костюма XVII–XIX століть // Рукописна та книжкова спадщина України. 2024. № 4(35). С. 85–101.

50. Корчемна І.С., Сапожников І.В., Айсфельд О.В. Програма ОТІС 1882–1884 років з археолого-історико-етнографічного опису міст і сіл Причорномор'я та Приазов'я // СТАРОДАВНЄ ПРИЧОРНОМОР'Я. Одеса: Одес. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова, 2023. Вип. XIV. С. 18–29.
51. Ляшко С.М. Федір Данилович Овчаренко: вчений у владі // Zaporizhzhia Historical Review. 2022. Vol. 6(58). Pp. 362–377.
52. Ляшко С.М. З історії досвіду створення біобібліографічного ресурсу: чернігівське інтелектуальне співтовариство кінця ХІХ – початку ХХ ст. // Шрагівські читання. Чернігів : SCRIPTORIUM, 2022. Вип. 5. С. 45–56.
53. Папакін Г.В. Джерельна робітня Леопольда Ранке // Рукописна та книжкова спадщина України. 2024. № 4(35). С. 182–212.
54. Пастушенко О.В. Українська книга в корпусі публікацій періодичних видань другої половини ХІХ ст. // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. 2024. Вип. 70. С. 356–364.
55. Петрушко Л.А. Нерадісні емоції в мініатюрах і тексті Радзивілівського літопису // Текст і образ: актуальні проблеми історії мистецтва. Київ, 2022. Том. 2, № 14. С. 113–121.
56. Петрушко Л.А. Печаль і сльози в епоху Середньовіччя: віковий та гендерний аспекти // Історія, наука, пам'ять у науковому вимірі: стан, перспективи. Матеріали ІІІ Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 20 травня 2022) / Кафедра історії Нац. техн. ун-ту України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського». Київ, 2022. С. 25–28.
57. Петрушко Л.А. Печаль і сльози в повчальній літературі християнського Сходу // Рукописна та книжкова спадщина України. 2022. Вип. 29. С. 60–76.
58. Петрушко Л.А. Сльози і печаль у козацькому літописанні // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. 2022. Вип. 31. С. 264–269.
59. Петрушко Л.А. Уявлення про місце печалі та сліз у глобальній та особистій людській історії (за оригінальними середньовічними текстами) // Могилянські читання 2022. Київ, 2022. С. 117–128.
60. Петрушко Л.А. «Блажени плачущей...»: сльози і печаль у Києво-Печерському патерику : монографія / відп. ред. Н. Зубкова. Київ, 2023. 420 с. : іл.
61. Петрушко Л.А. «Да не зайдець солнце въ гнѣве вашем...»: візія гніву в Києво-Печерському патерику // Сіверянський літопис. 2023. № 4. С. 135–149.
62. Петрушко Л.А. Емоційний світ Києво-Печерського патерика крізь призму цитат та алюзій християнської літератури // Сіверянський літопис. 2023. № 2. С. 97–112.
63. Петрушко Л.А. Ментальні моделі печерської спільноти щодо печалі та сліз // Наукові праці НБУВ. 2023. Вип. 68. С. 146–158.
64. Петрушко Л.А. Методика дослідження емоційного світу людини українського середньовіччя (за фондами Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського) // Бібліотека. Наука. Комунікація. Актуальні питання

- збереження та інноваційного розвитку наукових бібліотек : матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 3–5 жовтня 2023 р.) / відп. ред. О.М. Василенко ; відп. секр. М.В. Іванова. Київ, 2023. С. 562–565.
65. Петрушко Л.А. Читання між рядків: потенційні та латентні сльози і печаль у Києво-Печерському патерику // Рукописна та книжкова спадщина України. 2023. Вип. 31. С. 34–51.
 66. Петрушко Л.А. Емоції українського середньовіччя: презентація монографії «Блажени плачущей...»: сльози і печаль у Києво-Печерському патерику» // Бібліотека. Наука. Комунікація. Інтеграція у міжнародний бібліотечний простір: Том 1 : матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 8–10 жовтня 2024 р.) : у 2 т. / НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Асоц. б-к України ; відп. ред. О.М. Василенко, відп. секр. М.В. Іванова. Київ, 2024. С. 500–504.
 67. Петрушко Л.А. Емоційний світ у Житіях преподобних Феодосія Печерського та Сави Освященного // Рукописна та книжкова спадщина України. 2024. № 2(33). С. 52–63.
 68. Петрушко Л.А. Нерадісно-емоційний вимір війни в оригінальній середньовічній літературі // Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали Двадцятої (23–24 червня 2022 р.) та Двадцять першої (31 травня – 1 червня 2023 р.) міжнародних наукових конференцій. Київ, 2024. С. 42–44.
 69. Філіпович М.А. Образ «ворога» у «Волинському короткому літописі» // Бібліотека. Наука. Комунікація. Інноваційні трансформації ресурсів і послуг : матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 4–6 жовтня 2022 р.) / НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Асоц. б-к України, Рада дир. наук. б-к та інформ. центрів акад. наук – членів МААН; відп. ред. О.М. Василенко. Київ, 2022. С. 339–343.
 70. Філіпович М.А. Славистичні студії Павла Федоренка // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : зб. наук. пр. 2022. Вип. 63. С. 221–230.
 71. Філіпович М.А. Татари та московити у «Волинському короткому літописі»: образ ворога очима літописця // «Свій» та «чужий»: ідентичність в суспільствах стародавньої доби та середньовіччя». Матеріали Міжнародної конференції студентів, аспірантів та молодих науковців (27–28 жовтня 2022 р.) Київ: Каф. історії стародавн. світу та сер. віків КНУ ім. Т. Шевченка, 2022. С. 142–147.
 72. Філіпович М.А., Дубровіна Л.А. Ворог очима середньовічного книжника: татари та московити у «Волинському короткому літописі» // Рукописна та книжкова спадщина України. 2023. Вип. 31. С. 254–270.
 73. Філіпович М.А. Образ «ворога» в Київському літописі першої чверті XVII століття // Рукописна та книжкова спадщина України. 2024. № 4(35). С. 31–60.
 74. Чернухін Є.К. Бароккові фантазії українців: грецький епіграф ієромонаха Кипріяна до твору Симона Пекаліда «De bello Ostrogiano ad Piantcos cum Nisoviis...» // Opus magnum. Археологія, архітектура та мистецтво Києва і Давньої Русі. Archaeology, architecture and art of Kyiv and Old Rus. Київ, 2022. С. 36–40.

75. Чернухін Є.К. Послання Парфенія II, патріарха Константинопольського, до Сильвестра Гулевича-Воютинського, єпископа Перемишльського та Самбірського, від грудня 1644 року // Рукописна та книжкова спадщина України. 2022. Вип. 28. С. 173–192.
76. Чернухін Є.К. Димитрій Говделас (1780–1831): невідомі сторінки біографії (за документами з архіву Ніжинського грецького магістрату) // Рукописна та книжкова спадщина України. 2024. № 2(33). С. 163–185.
77. Шип Н.А. Афористична формула «Третій Рим» і сьогодення // Бібліотека. Наука. Комунікація. Інноваційні трансформації ресурсів і послуг : матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 4–6 жовтня 2022 р.) / НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Асоц. б-к України, Рада дир. наук. б-к та інформ. центрів акад. наук – членів МААН; відп. ред. О.М. Василенко. Київ, 2022. С. 345–348.
78. Шип Н.А. Наукова одержимість історика Василя Данилевича (1872–1936). До 150-річчя від дня народження // Рукописна та книжкова спадщина України. 2022. Вип. 29. С. 423–455.
79. Шип Н.А. Наукова еволюція Василя Данилевича в часі та українському просторі (кінець XIX – 30-ті роки XX століття) : монографія / відп. ред. Л. Дубровіна. Київ, 2023. 220 с.
80. Шип Н.А. Ідейно-політичні зазіхання Росії на історичну спадщину Київської Русі // Бібліотека. Наука. Комунікація. Інтеграція у міжнародний бібліотечний простір: Том 1 : матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 8–10 жовтня 2024 р.) : у 2 т. / НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Асоц. б-к України ; відп. ред. О.М. Василенко, відп. секр. М.В. Іванова. Київ, 2024. С. 524–529.
81. Шип Н.А. Девальвація Переяславського акту і «Березневих статей» 1654 року: історіографічний дискурс // Рукописна та книжкова спадщина України. 2024. № 3(34). С. 197–220.

• **Особові архівні фонди як джерело історико-культурних досліджень**

82. Бодак О.П. Рукописна спадщина Лідії Пономаренко у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України В.І. Вернадського (до 10-річчя з дня смерті) // Бібліотека. Наука. Комунікація. Актуальні питання збереження та інноваційного розвитку наукових бібліотек : матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 3–5 жовтня 2023 р.) / відп. ред. О.М. Василенко ; відп. секр. М.В. Іванова. Київ, 2023. С. 496–500.
83. Бодак О.П. Електронна виставка рукописної спадщини Михайла Брайчевського з нагоди 100-річчя від дня народження // Бібліотека. Наука. Комунікація. Інтеграція у міжнародний бібліотечний простір: Том 1 : матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 8–10 жовтня 2024 р.) : у 2 т. / НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Асоц. б-к України ; відп. ред. О.М. Василенко, відп. секр. М.В. Іванова. Київ, 2024. С. 447–451.
84. Бодак О.П. З листування Олени Апанович з Ярославом Ісаєвичем: до питання вивчення історії науки (до 105-річчя від дня народження відомої української історикині) // Рукописна та книжкова спадщина України. 2024. № 4(35). С. 251–264.

85. *Гарбар Л.В.* Архівна спадщина Івана Крип'якевича у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського // Рукописна та книжкова спадщина України. 2022. Вип. 29. С. 77–92.
86. *Гарбар Л.В.* Джерела київського некрополя в архівній спадщині Людмили Андріївни Проценко // Бібліотека. Наука. Комунікація. Інтеграція у міжнародний бібліотечний простір: Том 1 : матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 8–10 жовтня 2024 р.) : у 2 т. / НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Асоц. б-к України ; відп. ред. О.М. Василенко, відп. секр. М.В. Іванова. Київ, 2024. С. 466–469.
87. *Гарбар Л.В.* Архівне джерело пам'яті зв'язкової Головнокомандувача Української повстанської армії Романа Шухевича : з нагоди століття Дарії Гусак // Рукописна та книжкова спадщина України. 2024. № 3(34). С. 145–157.
88. *Герасименко Л.С., Короткий В.А., Степченко О.П., Тищенко І.І.* Антикварій ХХ століття: матеріали до життєпису Павла Попова. Київ, 2024. 344 с.
89. *Дудка Ю.Б.* Особовий архів Р.Я. Пилипчука у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: археографічний огляд // Бібліотека. Наука. Комунікація. Актуальні питання збереження та інноваційного розвитку наукових бібліотек : матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 3–5 жовтня 2023 р.) / відп. ред. О.М. Василенко; відп. секр. М.В. Іванова. Київ, 2023. С. 525–527.
90. *Клименко Е.С., Руденко Л.Г.* Особовий архів Л.М. Ревуцького як важлива складова композиторської спадщини митця // Рукописна та книжкова спадщина України. 2024. № 3(34). С. 68–81.
91. *Клименко І.В.* Архів української літературознавиці, викладачки, поетеси М.С. Грудницької у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського : археографічний огляд // Бібліотека. Наука. Комунікація. Інноваційні трансформації ресурсів і послуг : матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 4–6 жовтня 2022 р.) / НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Асоц. б-к України, Рада дир. наук. б-к та інформ. центрів акад. наук – членів МААН; відп. ред. О.М. Василенко. Київ, 2022. С. 309–311.
92. *Клименко І.В.* Нові надходження до архіву українського історика О.С. Компан, який зберігається у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : археографічний огляд // Бібліотека. Наука. Комунікація. Актуальні питання збереження та інноваційного розвитку наукових бібліотек : матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 3–5 жовтня 2023 р.) / відп. ред. О.М. Василенко ; відп. секр. М.В. Іванова. Київ, 2023. С. 538–541.
93. *Коваленко С.М.* Архівна спадщина германіста Івана Кулинич (до 100-річчя від дня народження видатного вченого) // Бібліотека. Наука. Комунікація. Інтеграція у міжнародний бібліотечний простір: Том 1 : матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 8–10 жовтня 2024 р.) : у 2 т. / НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Асоц. б-к України ; відп. ред. О.М. Василенко, відп. секр. М.В. Іванова. Київ, 2024. С. 484–486.

94. Міцан Т.В. Архівна спадщина І. Микитенка як джерело з історії української літератури початку ХХ ст. (з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського) // Бібліотека. Наука. Комунікація. Інтеграція у міжнародний бібліотечний простір: Том 1 : матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 8–10 жовтня 2024 р.) : у 2 т. / НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Асоц. б-к України ; відп. ред. О.М. Василенко, відп. секр. М.В. Іванова. Київ, 2024. С. 490–494.
95. Петрушко Л.А., Прудивус С.В. Джерелознавчі спостереження над особовим фондом П.Г. Тичини із зібрання Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. 2022. Вип. 65. С. 39–53.
96. Петрушко Л.А. Інформаційний потенціал аркушів використання рукописів (за матеріалами особового фонду П.Г. Тичини) // Бібліотека. Наука. Комунікація. Інноваційні трансформації ресурсів і послуг : матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 4–6 жовтня 2022 р.) / НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Асоц. б-к України, Рада дир. наук. б-к та інформ. центрів акад. наук – членів МААН; відп. ред. О.М. Василенко. Київ, 2022. С. 329–331.
97. Петрушко Л.А. Українська рукописна спадщина в експозиції електронної виставки з нагоди 130-річчя від дня народження П.Г. Тичини // Бібліотечний вісник. 2023. № 1. С. 28–42.
98. Степченко О.П., Бодак О.П., Коваль Т.В., Корчемна І.С. Документи особового походження в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: наукове описування // Бібліотека. Наука. Комунікація. Інноваційні трансформації ресурсів і послуг : матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 4–6 жовтня 2022 р.) / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Асоц. б-к України, Рада дир. наук. б-к та інформ. центрів акад. наук – членів МААН; відп. ред. О.М. Василенко. Київ, 2022. С. 272–276.
99. Степченко О.П. Корчемна І.С., Коваль Т.В. Сковородіана у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (до 300-річчя від дня народження видатного українського філософа) // Рукописна та книжкова спадщина України. 2022. Вип. 29. С. 456–481.
100. Стичинський І.В. Архів митрополита Андрея Шептицького (фонд XVIII ІР НБУВ): стан та збереження // Бібліотека. Наука. Комунікація. Інноваційні трансформації ресурсів і послуг : матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 4–6 жовтня 2022 р.) / НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Асоц. б-к України, Рада дир. наук. б-к та інформ. центрів акад. наук – членів МААН; відп. ред. О.М. Василенко. Київ, 2022. С. 568–569.
101. Сукало А.М. Архівна спадщина Леоніда Крощенка у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського // Бібліотека. Наука. Комунікація. Інтеграція у міжнародний бібліотечний простір: Том 1 : матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 8–10 жовтня 2024 р.) : у 2 т. / НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Асоц. б-к України ; відп. ред. О.М. Василенко, відп. секр. М.В. Іванова. Київ, 2024. С. 518–521.

102. Чернухін Є.К. Наукова та епістолярна спадщина Римми Семенівни Харабадот (за матеріалами ф. 426 Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського) // Рукописна та книжкова спадщина України. 2022. Вип. 29. С. 36–59.

• **Дослідження колекцій та зібрань фонду юдаїки**

103. Батанова Т.О. Документи з історії єврейського представництва й діяльності єврейських партій в Українській Центральній Раді: мемуари та літературні твори політичних і громадських діячів // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. 2022. Вип. 65. С. 123–131.
104. Батанова Т.О. Переклади української та єврейської їдишомовної літератури у виданнях 1920–1930 років із фондів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського // Бібліотека. Наука. Комунікація. Інноваційні трансформації ресурсів і послуг : матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 4–6 жовтня 2022 р.) / НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Асоц. б-к України, Рада дир. наук. б-к та інформ. центрів акад. наук – членів МААН; відп. ред. О.М. Василенко. Київ, 2022. С. 530–532.
105. Батанова Т.О. Збереження культурної спадщини у час війн: юдаїка в Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського // Бібліотека. Наука. Комунікація. Актуальні питання збереження та інноваційного розвитку наукових бібліотек : матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 3–5 жовтня 2023 р.) / відп. ред. О.М. Василенко ; відп. секр. М.В. Іванова. Київ, 2023. С. 1005–1008.
106. Батанова Т.О. «Бібліологічний збірник» Інституту єврейської культури при Всеукраїнській академії наук як джерело до вивчення українських бібліотечних фондів юдаїки // Бібліотека. Наука. Комунікація. Інтеграція у міжнародний бібліотечний простір: Том 2 : матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 8–10 жовтня 2024 р.) : у 2 т. / НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Асоц. б-к України; ред. О.М. Василенко, відп. секр. М.В. Іванова. Київ, 2024. С. 512–515.
107. Горшихіна О.Ю. Історія видання французького журналу «La Revue juive» (за матеріалами зібрання періодики відділу фонду юдаїки НБУВ) // Бібліотека. Наука. Комунікація. Актуальні питання збереження та інноваційного розвитку наукових бібліотек : матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 3–5 жовтня 2023 р.) / відп. ред. О.М. Василенко ; відп. секр. М.В. Іванова. Київ, 2023. С. 1012–1015.
108. Горшихіна О.Ю. Історія єврейської преси Німеччини 1919–1938 рр. (за матеріалами відділу фонду юдаїки Інституту рукопису НБУВ) // Бібліотека. Наука. Комунікація. Інтеграція у міжнародний бібліотечний простір: Том 2 : матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 8–10 жовтня 2024 р.) : у 2 т. / НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Асоц. б-к України ; ред. О.М. Василенко, відп. секр. М.В. Іванова. Київ, 2024. С. 519–522.
109. Ривкіна Г.А. Діяльність Державного видавництва національних меншостей УРСР (Укрдержнацменвидав) // Бібліотека. Наука. Комунікація. Інноваційні трансформації ресурсів і послуг : матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ,

- 4–6 жовтня 2022 р.) / НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Асоц. б-к України, Рада дир. наук. б-к та інформ. центрів акад. наук – членів МААН; відп. ред. О.М. Василенко. Київ, 2022. С. 542–545.
110. Ривкіна Г.А. Освіта й видання їдишем (1920–1930), за матеріалами відділу фонду юдаїки Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського // Бібліотека. Наука. Комунікація. Актуальні питання збереження та інноваційного розвитку наукових бібліотек : матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 3–5 жовтня 2023 р.) / відп. ред. О.М. Василенко ; відп. секр. М.В. Іванова. Київ, 2023. С. 1026–1029.
111. Ривкіна Г.А. Рукописна спадщина Шолом-Алейхема у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського // Бібліотека. Наука. Комунікація. Інтеграція у міжнародний бібліотечний простір: Том 2 : матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 8–10 жовтня 2024 р.) : у 2 т. / НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Асоц. б-к України ; ред. О.М. Василенко, відп. секр. М.В. Іванова. Київ, 2024. С. 537–540.
112. Хамрай О.О. Бібліотечно-бібліографічна класифікація літератури Фонду юдаїки Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського // Рукописна та книжкова спадщина України. 2022. Вип. 29. С. 263–280.
113. Хамрай О.О. Застосування універсальних класифікацій для опису зібрань фонду юдаїки Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського // Східний світ. 2024. № 3 (124). С. 150–176.
114. Хамрай О.О. Універсальна десяткова класифікація єврейських мов // Бібліотека. Наука. Комунікація. Інтеграція у міжнародний бібліотечний простір: Том 2 : матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 8–10 жовтня 2024 р.) : у 2 т. / НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Асоц. б-к України ; ред. О.М. Василенко, відп. секр. М.В. Іванова. Київ, 2024. С. 546–550.
115. Черноіваненко В.В., Батанова Т.О. Юдаїка в бібліотеках, архівах і музеях України // Бібліотечний вісник. 2023. № 4. С. 117–119.
116. Черноіваненко В.В. Шолом-Алейхем в українській і світовій філателії (до 165-річчя письменника) // Бібліотека. Наука. Комунікація. Інтеграція у міжнародний бібліотечний простір: Том 2 : матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 8–10 жовтня 2024 р.) : у 2 т. / НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Асоц. б-к України ; ред. О.М. Василенко, відп. секр. М.В. Іванова. Київ, 2024. С. 550–553.
117. Черноіваненко В.В., Батанова Т.О. Українська юдаїка: історія збереження та вивчення бібліотечних, архівних, музейних фондів і пам'яток України // Бібліотечний вісник. 2024. № 4. С.

• Публікація пам'яток та документів

118. Булатова С.О. Рукописна Polonica: Podrózne potrawy z postem — пам'ятка з історії кулінарії середини XVII ст. у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : монографія / відп. ред. Л.А. Дубровіна ; НАН України. Нац. б-а України ім. В.І. Вернадського. Ін-т рукопису. Київ, 2022. 260 с.

119. Булатова С.О. Нове видання Інституту рукопису: Булатова С.О. Рукописна Ролоніка: Podrózne potrawy z postem – пам'ятка з історії кулінарії середини XVII ст. у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Монографія (2022) // Бібліотека. Наука. Комунікація. Актуальні питання збереження та інноваційного розвитку наукових бібліотек : матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 3–5 жовтня 2023 р.) / відп. ред. О.М. Василенко ; відп. секр. М.В. Іванова. Київ, 2023. С. 504–507.
120. Булатова С.О. *Manuscripta varsovia*: Інструктаж торгового старостинського податку у Варшаві 1683 року // Рукописна та книжкова спадщина України. 2023. Вип. 31. С. 311–335.
121. Гнатенко Л.А., Дзьобак В.В. Теслугівський Апостол 1594 року: збереження, дослідження, популяризація волинської рукописної пам'ятки // Теслугівський Апостол 1594 року : Видання факсимільного типу. Додаток / відп. ред. Л. Гнатенко. Київ : Горобець, 2023. 50 с.
122. Гнатенко Л.А. Дубенське Євангеліє – рукописна пам'ятка Волині третьої чверті XVI ст.: археографічна розвідка // Дубенське Євангеліє XVI століття : Видання факсимільного типу. Дослідження / відп. ред. Ю. Пшеничний = The Dubno Gospel of the 16th century : Facsimile-type edition. Researches / Managing ed. Y. Pshepnychnyi. Київ : Горобець, 2024. С. 625–631.
123. Гнатенко Л.А. Кодикологічні та палеографічні ознаки Оршанського Євангелія XIII ст. // Оршанське Євангеліє XIII століття : Дослідження, метаграфований текст, покажчики словоформ / відп. ред. Л.А. Гнатенко, упоряд. Ю.В. Осінчук. Київ, 2024.
124. Оршанське Євангеліє XIII століття : Дослідження, метаграфований текст, покажчики словоформ / відп. ред. Л.А. Гнатенко, упоряд. Ю.В. Осінчук. Київ, 2024. 560 с. ; іл.
125. «Збірка для кухмістера, з приготування як страв, так і випіків, переписана року 1757 дня 24 липня» / [упоряд. Я. Думановський, С. Булатова, пер. з польськ. і наук. ред. С. Булатова]. Київ : ФОП Брайченко А.О. (izhak), 2024. 404 с., фото.

• Електронні публікації

126. Петрушко Л.А. Нерадісно-емоційний вимір війни: середньовіччя і сьогодення // Історична платформа «Літопис. Третя RESпубліка». URL: <https://litopys.info/articles/neradysno-emotsijnyj-vymir-vijny-serednovichchya-i-sogodennya/>
127. Петрушко Л.А. Соляна проблема: досвід Середньовіччя // Історична платформа «Літопис. Третя RESпубліка». URL: <https://litopys.info/articles/solyana-problema-dosvid-cerednovichchya/>
128. Стичинський І.В. Загибель «Москви» та інших // Мережеве суспільно-історичне, науково-популярне видання «Історична правда». Київ, 2022. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2022/04/27/161261/>
129. Batanova T. Libraries in the time of war // 87th IFLA World Library and Information Congress (WLIC). Poster Sessions / 2022 in Dublin, Ireland. URL: <https://repository.ifla.org/handle/123456789/2258>

130. Bułatowa S., Dumanowski J. Kołacze kuchmistrzowej koronnej [електронна публікація] // Muzeum Pałacu Króla Jana II w Wilanowie Pasaż wiedzy, 18.07.2022. URL: https://www.wilanow-palac.pl/kolacze_kuchmistrzowej_koronnej.html
131. Bułatowa S., Dumanowski J. „Kuchmistrzostwo”. Kopia tekstu najstarszej polskiej książki kucharskiej z XVI wieku [електронна публікація] // Muzeum Pałacu Króla Jana II w Wilanowie Pasaż wiedzy, 18.07.2022. URL: https://www.wilanow-palac.pl/kuchmistrzostwo_kopia_tekstu_najstarszej_polskiej_ksiazki_kucharskiej_z_xvi_wieku.html
132. Bułatowa S., Dumanowski J. Salcesony, abuchty i szoldry. Staropolskie wędliny [електронна публікація] // Muzeum Pałacu Króla Jana II w Wilanowie Pasaż wiedzy, 20.07.2022. URL: https://www.wilanow-palac.pl/salcesony_abuchty_i_szoldry_staropolskie_wedliny.html
133. Bułatowa S., Dumanowski J. Staropolskie miody [електронна публікація] // Muzeum Pałacu Króla Jana II w Wilanowie Pasaż wiedzy, 19.07.2022. URL: https://www.wilanow-palac.pl/staropolskie_miody.html

● **Редакційна діяльність та упорядкування**

134. Рукописна та книжкова спадщина України : археограф. дослідж. унікальних арх. та бібл. фондів : зб. наук. пр. / гол. ред. Л.А. Дубровіна ; НАН України. Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. Ін-т рукопису. 2022. Вип. 28. 490 с.
135. Рукописна та книжкова спадщина України : археограф. дослідж. унікальних арх. та бібл. фондів : зб. наук. пр. / гол. ред. Л.А. Дубровіна ; НАН України. Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. Ін-т рукопису. 2022. Вип. 29. 500 с.
136. Рукописна та книжкова спадщина України : археограф. дослідж. унікальних арх. та бібл. фондів : зб. наук. пр. / гол. ред. Л.А. Дубровіна ; НАН України. Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. Ін-т рукопису. 2023. Вип. 30. 430 с.
137. Рукописна та книжкова спадщина України : археограф. дослідж. унікальних арх. та бібл. фондів : зб. наук. пр. / гол. ред. Л.А. Дубровіна ; НАН України. Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. Ін-т рукопису. 2023. Вип. 31. 440 с.
138. Рукописна та книжкова спадщина України : археограф. дослідж. унікальних арх. та бібл. фондів / гол. ред. Л.А. Дубровіна ; НАН України. Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. Ін-т рукопису. 2024. № 1(32). 166 с.
139. Рукописна та книжкова спадщина України : археограф. дослідж. унікальних арх. та бібл. фондів / гол. ред. Л.А. Дубровіна ; НАН України. Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. Ін-т рукопису. 2024. № 2(33). 200 с.
140. Рукописна та книжкова спадщина України : археограф. дослідж. унікальних арх. та бібл. фондів / гол. ред. Л.А. Дубровіна ; НАН України. Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. Ін-т рукопису. 2024. № 3(34). 272 с.
142. Рукописна та книжкова спадщина України : археограф. дослідж. унікальних арх. та бібл. фондів / гол. ред. Л.А. Дубровіна ; НАН України. Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. Ін-т рукопису. 2024. № 4(35). 298 с.

Додаток 2

Популяризація культурної спадщини з фондів Інституту рукопису НБУВ у вітчизняному та світовому науковому просторі (2022–2024 рр.)

Ольга Степченко, Тетяна Коваль, Лариса Гарбар,
Ірина Корчемна, Алевтина Сукало

Популяризація унікальних фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) як найбільшого за обсягом і найбагатшого за складом та змістом архівних фондів сховища держави світового рівня є одним із пріоритетних напрямів культурно-просвітницької діяльності підрозділу.

Наразі Інститут рукопису звітує про свою популяризаторську роботу за період від початку російсько-української війни у 2022 р. і до 2024 р., протягом якого установа, інтенсивно працюючи, отримала представлені нижче результати.

Виставкові проекти

У перші місяці після повномасштабного вторгнення Росії на територію України виставкова діяльність ІР була поставлена на паузу. Проте вже влітку 2022 р. надійшли перші запити на організацію спільних виставкових проєктів.

Тісна співпраця поєднує ІР НБУВ з Національним музеєм історії України. Зокрема, для виставки «Європейська Україна. Доба Мазепи» (2022 р.), яка репрезентувала розвиток української культури кін. XVII – поч. XVIII ст., були надані Судова книга Полтавського полку 1691–1727 рр., Грамота Константинопольського патріарха Якова єпископу канонічної інституції Панкратію про призначення його екзархом України 1681 р., Альбом гравюр Й. Гертеля XVIII ст., Конспект курсу з риторики і поетики Харківського колегіуму 1736 р.

На виставковому проєкті «MIRAS. Кримсько-татарська спадщина» (2022 р.) експонувався рукопис «Світочі зіслання й таємниці тлумачення» — роз'яснення Корану (тафсір) авторства Насіра аль-Байдауї, середньовічного мусульманського вченого, переписане муллою Ахмадом аль-Барі Ефенді в Медресе Менглі Герєя в Салачику, передмісті Бахчисарая, в 1823 р.

У 2022 р. за рішенням ЮНЕСКО вшановувалося 300-ліття від дня народження відомого всьому світові українського філософа Г. Сковороди. На виконання Указу Президента України «Про відзначення 300-річчя з дня народження Григорія Савича Сковороди» та в рамках відзначення події на державному рівні ІР НБУВ спільно з Національним музеєм історії України організував виставку «Світи Григорія Сковороди» (грудень 2022 р. — квітень 2023 р.). Серед артефактів, що висвітлюють життєвий шлях і творчість Сковороди, — один із зошитів зібрання його філософських творів «Разговор, Называемый Алфавит: или Букварь Мира» [70-ті рр. XVIII ст.], трактат про спільну працю як умову досягнення щастя в житті, літографія із зображенням мандрівного філософа, рукописна копія богословського трактату Адама Зернікова про сходження Св. Духа — «Tractatus theologici orthodoxi de processione Spiritus Sancti a solo Patre» (1682 р.), переписана студентами Києво-Могилянської академії в перш. пол. XVIII ст. для Київського митрополита Тимофія Щербацького (з-поміж підписів є й автограф «Gregorius Skoworoda»), «Воспоминание стариков и старушек о Григорие Савиче Сковороде». Виставка користувалася значною популярністю, серед її численних відвідувачів був і Президент України В. Зеленський.

Наступна спільна виставка ІР НБУВ з Національним музеєм історії України (2023 р.), що була присвячена 225-й річниці від дня публікації поеми «Енеїда», — «“Любов к отчизні де героїть, Там сила вража не устоїть”: “Енеїда” та українське націєтворення», висвітлювала історію написання знакового для українського народу твору. Підрозділ репрезентував експозицію, що складалася з Програми літературно-музичного вечора та листа Наукового товариства імені Шевченка до Петербурзької громади 1910-х років, програми урочистого відкриття пам'ятника І. Котляревському, програми літературно-музичного вечора та примірника газети «Полтавський вісник» з інформацією про цю подію, літографії із зображенням поета.

Виставковий проєкт «Козацька звитяга під Хотином 1621 року і доля Центрально-Східної Європи» з нагоди 400-річчя завершення Хотинської війни 1621 р. мав на меті ствердження міжнародного значення Хотинської воєнної кампанії, в якій брали участь, поруч із українським козацтвом, литовські, польські, османські,

татарські вояки. З фондів ІР НБУВ були представлені, зокрема: «Ярлик кримського хана Мухаммеда-Гирея I населенню фортеці Крик-Ера на підтвердження тарханних прав 1514 р.», «Фірман турецького султана Ахмеда II про захист турецьких володінь від нападу поляків та козаків [1691–1695 рр.]», Літопис Григорія Грабянки XVIII ст., фрагмент Літопису Самійла Величка XVIII ст. тощо.

На урочистих заходах, також присвячених ювілею Г. Сковороди, у Національному заповіднику «Софія Київська» на виставках «Григорій Сковорода у Софії» (2022 р.) та «300+1: СКОВОРОДА У СОФІЇ» (2023 р.) були представлені унікальні експонати, пов'язані з іменем видатного філософа та з історією Софійського собору. Так, у 6-му зошиті із 12-ти з філософськими творами мислителя, що зберігаються в ІР НБУВ, міститься «Диалог имя ему Потоп Зміин. Беседуют Душа и Нетленный Дух», де описано ікону «Софії-Премудрості Божої» – храмовий образ Софійського собору. А в документальному комплексі «[Концерти і служби на 8-м голосів]» із 83-ма різножанровими восьмиголосними партесними творами XVI–XVIII ст. кожен четвертий твір авторизований як «Гри», «Грицк», «Грицькова». На думку дослідників, автором одного з творів комплексу, а саме «Херувимської пісні», був Григорій Сковорода, який написав його в 1744–1745 рр. для митрополичого хору Софійського собору.

21 грудня 2022 р. у приміщенні Музею Миколи Лисенка було відкрито виставку «Я співаю, отже існую» до 145-річчя від дня народження М.Д. Леонтовича, 100-річчя американської прем'єри «Щедрика» та 100-річчя історії музичної дипломатії УНР. Її організаторами стали Музей видатних діячів української культури спільно з Інститутом Леонтовича за підтримки Українського Фулбрайтівського Кола. Партнером цієї знакової події став також ІР НБУВ, з фондів якого було надано партитуру «Щедрика», написану композитором за кілька років до прем'єри пісні в Карнегі Хол. Цей рукопис експонувався в Україні вперше.

У травні 2023 р. ІР НБУВ та Музеєм видатних діячів української культури було підготовлено виставку «Ранній автограф Симона Петлюри», присвячену річницям з дня народження і смерті Симона Петлюри (22 травня 1879 р. – 25 травня 1926 р.), що стала частиною проєкту «Петлюра і культура».

Спільно з Комунальним закладом «Центр консервації предметів археології» було підготовлено виставку «Відбудова та іконостаси Богоявленського собору в XIX ст.», яка стала частиною виставкового проєкту «Братство. Богоявлення. Собор» (25 травня 2023 р.). З фондів ІР на ній презентувались оригінали ескізів відбудови Богоявленського собору, виконаних архітектором Києва Андрієм Меленським після пожежі на Подолі 1811 р., а також більш пізні ескізи перебудови

собору, створені Павлом Спарро та Володимиром Ніколаєвим. Партнерський виставковий проєкт було організовано у приміщенні Національної академії мистецтв України.

Разом з Національним музеєм історії України у Другій світовій війні ІР НБУВ узяв участь у підготовці міжнародного виставкового проєкту «Швеція – Україна: перехрестя історії (тисяча років)». Виставка, що триває від 15 лютого 2024 р. до 1 січня 2025 р. й експонується в Музеї шведської армії – одній з установ Національних шведських музеїв військової історії (м. Стокгольм, Швеція), покликана проілюструвати масштабні історичні, політичні, дипломатичні, військові та культурні зв'язки між шведським та українським народами.

Знаковим став виставковий проєкт до 210-ї річниці від дня народження Т.Г. Шевченка, організований спільно з Верховною Радою України, де експонувалися, зокрема, й надані з фондів ІР НБУВ прижиттєві видання «Кобзаря» з автографами митця (7 березня 2024 р.).

Спільно з Українським інститутом національної пам'яті та Національним музеєм історії України ІР НБУВ брав участь у виставковому проєкті «Наш спадок», присвяченому символам, пам'яткам і традиціям, які сучасна Україна успадкувала від Росії (2024 р.).

Спільні наукові проєкти

Разом з Київським університетом імені Бориса Грінченка ІР НБУВ виконує кілька проєктів. Один з них має на меті оприлюднення епістолярної спадщини одного з найвідоміших представників дворянства Лівобережної України ХІХ ст., мецената, громадського діяча Григорія Галаґана (1819–1888). Наразі до друку готується друга частина наукового видання – «Листування Григорія Галаґана з дружиною Катериною Галаґан: 1857–1887». Спільний проєкт з нагоди 160-ї річниці від дня народження Бориса Грінченка є частиною великого проєкту «Електронний архів і корпус текстів Бориса Грінченка “Грінченкознавство”» і присвячений дослідженню наукової спадщини письменника та її оцифруванню.

Набуває значного розвитку співпраця ІР НБУВ з Інститутом археології НАН України, спрямована на вивчення Північного Причорномор'я та постаті його дослідника – засновника вітчизняної школи античної археології Е.Р. фон Штерна. Зокрема, укладено угоду про спільне дослідження археолого-історико-етнографічного опису Північного Причорномор'я ХІХ ст. та епістолярної спадщини вченого, що зберігаються у фонді «Одеське товариство історії та старожитностей (ОТІС) (1839–1922). Колекція рукописів (1254–1930-ті рр.)» ІР НБУВ.

Угодою, укладеною з Державним історико-культурним заповідником міста Дубна, було закладено основи спільної діяльності, спрямованої на залучення рукописної спадщини України, зокрема Євангелія XVI ст. — т. зв. Дубенського, до широкого національного та світового культурного простору. Факсимільна копія рукописної книги, що зберігається в Москві, була створена київським видавництвом «Горобець», історико-кодикологічне дослідження пам'ятки здійснили співробітники ІР НБУВ.

Розпочато співпрацю з громадською організацією «Центр дослідження і відродження Волині» в рамках вивчення історико-культурної писемної спадщини цього регіону України. Зокрема, розроблено проєкт угоди, що передбачає в подальшому підготовку спільного видання факсимільної копії Радивилівського Апостола 1568 р., який зберігається в ІР НБУВ.

Підписано угоду з Громадською організацією «Науково-видавниче об'єднання «Дух і Літера» та Науковою бібліотекою Національного музею Тараса Шевченка щодо підготовки й випуску спільного наукового видання під робочою назвою «Маярські твори Тараса Шевченка / упоряд. та комент. Олекси Новицького» на основі підготовленого до друку академіком О.П. Новицьким тому VIII (машинопис) академічного видання «Маярські твори Шевченка» 1930 р., яке зберігається в особовому архівному фонді О.П. Новицького в ІР НБУВ.

Продовжується співпраця ІР НБУВ та Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (м. Львів) у рамках спільного проєкту стосовно наукового дослідження та публікації Оршанського Євангелія з фондів ІР НБУВ.

У липні 2023 р. було підписано угоду з Інститутом філософії імені Григорія Сковороди НАН України про наукову співпрацю в галузі створення цифрової колекції «Рукописна спадщина Києво-Могилянської академії: пам'ятки освітнього процесу XVII–XVIII ст.».

Набуває розвитку співпраця з Н. Назаровим, викладачем Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, та Ecole normale supérieure за темою «Лінгвістичний опис мови маріупольських греків». Ідеться про опрацювання рукописного збірника пісень маріупольських греків, записаних Касандрою Костан у 1926 р., з перекладом їх українською, англійською, французькою та новогрецькою мовами та з розгорнутим мовним і фольклористичним коментарем.

З метою вдосконалення інформаційного забезпечення науки, освіти, взаємовигідного надання інформаційних послуг для реалізації освітнього процесу та на-

укової діяльності підписано договір з Українським католицьким університетом. Меморандум про участь у спільних проєктах з вивчення та систематизації документів ІР НБУВ з питань історії, культури, краєзнавства та генеалогії України укладений із громадською спілкою «Українська культурна спадщина».

У рамках проєкту «Повертаємо в Україну культурну спадщину» продовжується співпраця ІР НБУВ з Видавництвом «Горобець». Науковці Інституту працюють над створенням онлайн-реєстру українських рукописних книг, що знаходяться за кордоном, який стане значним кроком щодо повернення їх в Україну у вигляді факсимільних чи інших видань.

У межах спільного проєкту, започаткованого з Національною парламентською бібліотекою України стосовно створення електронної версії «Української бібліотечної енциклопедії», співробітники ІР НБУВ надають дані про фонди Інституту, ними відредаговано та оновлено інформацію для статей: «Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського», «Рукописна книга ІР НБУВ», «Рукописне зібрання ІР НБУВ», «Рукописні фонди ІР НБУВ», а також авторські статті про науковців – організаторів бібліотечної справи, діяльність яких пов'язана з історією спеціалізованих фондів НБУВ у 1918–1934 рр., зокрема про П. Стебницького, П. Тутковського, А. Криловського, П. Попова, Г. Житецького, М. Геппенера та ін.

Міжнародні проєкти

Загроза знищення національного культурного надбання, спричинена російською збройною агресією, внесла корективи у пріоритетні напрями міжнародного співробітництва ІР НБУВ. Підрозділ отримав велику кількість пропозицій щодо допомоги від зарубіжних партнерів – наукових, бібліотечних, музейних міжнародних організацій, посольств, національних академій наук та окремих установ. Так, до ІР надійшла пропозиція від Єврейського наукового інституту YIVO (Нью-Йорк, США) стосовно реалізації спільного проєкту зі збереження, оцифрування й дослідження документальної спадщини С. Ан-ського. Посольство Туреччини в Україні запропонувало свою допомогу в оцифруванні рукописів тюркською мовою з фондів ІР НБУВ. Пропозиція стосовно співпраці та допомоги в оцифруванні рукописних фондів була отримана також від міжнародної організації «Hill Manuscript Museum & Library» та її представництва в Україні. Фрайбурзький університет (Німеччина) запропонував здійснення співпраці щодо використання «Ukrainian generis handwriting» – програми з розпізнавання рукописних текстів XIX–XX ст. Національний архів Швеції запропонував співпрацю в дослідженні й оцифруванні нотних рукописних документів.

Продовжується співпраця з Ягеллонським університетом — Ягеллонською бібліотекою в рамках міжнародного проекту «Polonica Philosophica Orientalia», спрямованого на дослідження історично сформованих колекцій рукописної спадщини шляхом надання доступу до цих колекцій міжнародній спільноті. До масштабного українсько-польського виставкового проекту «Пишність і знання. Королівська бібліотека Станіслава Августа», відкриття якого планувалося провести навесні 2022 р., наразі підготовлено та опубліковано спільний представницький двотомний каталог, що був презентований у червні 2022 р. на відкритті виставки «Польща, Литва та Україна» в Королівському замку у Варшаві. Триває робота з відбирання джерел, що стосуються питань історії філософії України та Польщі, рукописи готуються для оцифрування, до них укладаються анотації.

У фондах ІР НБУВ зберігається низка грузинських рукописних документів — це уривки грузинських рукописів на пергамені, «Житіє грузинських святих», грамоти, анкета вихованця Київської духовної академії Цинцадзе та його дисертаційне дослідження «Иверская церковь в период Сассанидов (265—575 г.)» тощо. Отож співпраця з грузинськими науковцями, зокрема на заході «Грузинський рукопис» Міжнародної літньої школи, який проводився Національним центром грузинського рукопису імені Корнелія Кекелідзе у Грузії, також є важливою складовою міжнародних зв'язків ІР НБУВ.

Спільний науково-освітній проект «Кіпр XVIII століття очима Василя Григоровича-Барського», започаткований ІР НБУВ та Кіпрським інститутом, має на меті дослідження та створення цифрового ресурсу рукописного подорожнього щоденника українського ченця і паломника «Мандри Василя Григоровича-Барського по святих місцях Сходу: 1723—1747» з фондів ІР НБУВ з акцентом на відвідування ним Кіпру.

Успішним є спільний проект з Інститутом історії ім. Тадеуша Мантейфеля Польської академії наук щодо наукового дослідження та цифрової публікації дванадцятитомного «Географічно-статистичного опису парафій Королівства Польського» Кароля де Пертеса, картографа XVIII ст. при дворі короля Станіслава Августа Понятовського.

У 2023 р. ІР НБУВ розпочав співпрацю зі Шведською музичною академією в рамках створення баз даних середньовічних музичних рукописів.

У березні 2023 р. співробітники ІР взяли участь у завершальному редагуванні тексту офіційного буклета «Emergency Red List of Cultural Objects at Risk — Ukraine» («Надзвичайний Червоний список культурної спадщини, що знаходиться

ся під загрозою, — Україна», який регулярно укладається International Council of Museums (Міжнародною радою музеїв) спільно з департаментом культурної спадщини Міністерства культури та інформаційної політики України. Також виконано аналітичну роботу щодо внесення рукописних пам'яток з фондів ІР НБУВ до реєстру ЮНЕСКО «Пам'ять світу».

У рамках угоди про співпрацю Інституту рукопису НБУВ та Університету Нотр-Дам (штат Індіана, США) в особі Олександра М. Мартіна, директора аспірантури кафедри історії, професора цього навчального закладу, було здійснено виявлення документів, що стосуються особистості українського вченого-просвітника XVIII ст. Г.С. Винського, їхнє наукове дослідження, результатом чого має стати спільна наукова публікація.

Електронні виставки

Наукові та виставкові проєкти, документально-книжкові виставки в поєднанні з інтерактивними технологіями є ефективними засобами популяризації культурної спадщини. Зокрема, через електронні виставки Інститут рукопису надає можливість вітчизняним та зарубіжним науковцям ознайомитися з унікальними документами зі своїх фондів, які раніше не залучалися до наукового обігу.

Отже, у 2022–2024 рр. були підготовлені такі електронні виставки:

- **Данилевич Василь Юхимович (1872–1936): до 150-річчя від дня народження** [Електронний ресурс]: електронна виставка / авт.-укл. Н.А. Шип, І.В. Стичинський // Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського: офіц. сайт / Електронні виставки Інституту рукопису. — Електрон. граф. (32 зображ.) та текст. дані: передмова та опис документів. — Київ, 2022. — Мови: рос., укр. — Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/node/5809>. Назва з екрана.
- **Покликання і доля Мойсея Береговського (1892–1961)** [Електронний ресурс]: електронна виставка / авт.-укл. Г.А. Ривкіна // Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського: офіц. сайт / Електронні виставки Інституту рукопису. — Електрон. граф. (41 зображ.) та текст. дані: передмова та опис документів. — Київ, 2022. — Мови: рос., укр. — Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/node/5816>. Назва з екрана.
- **Кезма Тауфік Гаврилович** [Електронний ресурс]: електронна виставка / авт.-укл. Л.В. Гарбар // Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського: офіц. сайт / Електронні виставки Інституту рукопису. — Електрон. граф. (44 зображ.) та текст. дані: передмова та опис документів. — Київ, 2022. — Мови: рос., укр. — Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/node/5919>. Назва з екрана.

- **Новицький Олексій Петрович** (07.04.1862, Симбірськ — 24.09.1934, Київ) — історик української архітектури та мистецтва, шевченкознавець [Електронний ресурс]: електронна виставка / авт.-укл. Л.В. Гарбар // Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського: офіц. сайт / Електронні виставки Інституту рукопису. — Електрон. граф. (55 зображ.) та текст. дані: передмова та опис документів. — Київ, 2022. — Мови: рос., укр. — Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/node/5920>. Назва з екрана.
- **Новицький Михайло Михайлович** (03.10.1892, Ніжин Чернігівської обл. — 29 березня 1964, Київ) : тернистий шлях українського вченого-шевченкознавця [Електронний ресурс]: електронна виставка / авт.-укл. Л.В. Гарбар // Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського: офіц. сайт / Електронні виставки Інституту рукопису. — Електрон. граф. (41 зображ.) та текст. дані: передмова та опис документів. — Київ, 2022. — Мови: рос., укр. — Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/node/5921>. Назва з екрана.
- **Архівні документи Андрія Федоровича Проценка** (1902—1984) — професора Київської державної консерваторії в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського [Електронний ресурс]: електронна виставка / авт.-укл. Л.В. Гарбар // Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського: офіц. сайт / Електронні виставки Інституту рукопису. — Електрон. граф. (31 зображ.) та текст. дані: передмова та опис документів. — Київ, 2022. — Мови: рос., укр. — Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/node/5922>. Назва з екрана.
- **Козловський Всеволод Олександрович (1877—?) — український громадський діяч, бібліотекознавець** [Електронний ресурс]: електронна виставка / авт.-укл. Л.В. Гарбар // Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського: офіц. сайт / Електронні виставки Інституту рукопису. — Електрон. граф. (52 зображ.) та текст. дані: передмова та опис документів. — Київ, 2022. — Мови: рос., укр. — Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/node/6027>. Назва з екрана.
- **Філософський спадок Григорія Сковороди: до 300-річчя від дня народження** [Електронний ресурс]: електронна виставка / авт.-укл. О.П. Степченко, Т.В. Коваль, І.С. Корчемна, О.П. Бодак // Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського: офіц. сайт / Електронні виставки Інституту рукопису. — Електрон. граф. (50 зображ.) та текст. дані: передмова та опис документів— Київ, 2022. — Мови: рос., укр. — Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/node/6039>. Назва з екрана.
- **Архівна спадщина Петра Стебницького в Інституті рукопису НБУВ. У соті роковини смерті діяча** [Електронний ресурс]: електронна виставка / авт.-укл.

І.В. Стичинський, Т.С. Горбач // Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського: офіц. сайт / Електронні виставки Інституту рукопису. – Електрон. граф. (21 зображ.) та текст. дані: передмова та опис документів. – Київ, 2023. – Мови: рос., укр. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/node/6101>. Назва з екрана.

- **Становлення слов'янської писемності та культури** [Електронний ресурс]: електронна виставка / авт.-укл. І.В. Стичинський, Т.С. Горбач // Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського: офіц. сайт / Електронні виставки Інституту рукопису. – Електрон. граф. (32 зображ.) та текст. дані: передмова та опис документів. – Київ, 2023. – Мови: рос., укр. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/node/6182>. Назва з екрана.
- **Дарія Гусяк: життя задля Боротьби і Служіння (до роковин пам'яті)** [Електронний ресурс]: електронна виставка / авт.-укл. Л.В. Гарбар // Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського: офіц. сайт / Електронні виставки Інституту рукопису. – Електрон. граф. (74 зображ.) та текст. дані: передмова та опис документів. – Київ, 2023. – Мови: рос., укр. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/node/6247>. Назва з екрана.
- **І навчи дитину свою: друковані видання їдишем (підручники, навчальні посібники, матеріали для самоосвіти) за матеріалами ВФЮ ІР НБУВ** [Електронний ресурс]: електронна виставка / авт.-укл. Г.А. Ривкіна // Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського: офіц. сайт / Електронні виставки Інституту рукопису. – Електрон. граф. (50 зображ.) та текст. дані: передмова та опис документів. – Київ, 2023. – Мови: рос., укр. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/node/6223>. Назва з екрана.
- **Олександр Олесь (1878–1944): співець української душі** [Електронний ресурс]: електронна виставка / авт.-укл. Л.В. Гарбар // Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського: офіц. сайт / Електронні виставки Інституту рукопису. – Електрон. граф. (55 зображ.) та текст. дані: передмова та опис документів. – Київ, 2023. – Мови: рос., укр. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/node/6321>. Назва з екрана.
- **Творча спадщина Миколи Васильовича Левитського у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: до ювілейної річниці з дня народження** [Електронний ресурс]: електронна виставка / авт.-укл. О.П. Степченко, І.С. Корчемна, Л.С. Щерба // Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського: офіц. сайт / Електронні виставки Інституту рукопису. – Електрон. граф. (49 зображ.) та текст. дані: передмова та опис

документів. — Київ, 2024. — Мови: рос., укр. — Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/node/6470>. Назва з екрана.

- **Рукописна спадщина Шолом-Алейхема (Соломона Нохумовича Рабиновича) у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. До 165-річчя від дня народження** [Електронний ресурс]: електронна виставка / авт.-укл. Г.А. Ривкіна // Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського: офіц. сайт / Електронні виставки Інституту рукопису. — Електрон. граф. (41 зображ.) та текст. дані: передмова та опис документів. — Київ, 2024. — Мови: рос., укр. — Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/node/6453>. Назва з екрана.
- **Брайчевський Михайло Юліанович (1924–2001) — історик, археолог, громадський діяч: до 100-річчя від дня народження** [Електронний ресурс]: електронна виставка / авт.-укл. О.П. Бодак // Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського: офіц. сайт / Електронні виставки Інституту рукопису. — Електрон. граф. (36 зображ.) та текст. дані: передмова та опис документів. — Київ, 2024. — Мови: рос., укр. — Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/node/6599>. Назва з екрана.
- **Шелухін Сергій Павлович (1864–1938) — історик, юрист, дипломат, громадський діяч: до 160-річчя від дня народження** [Електронний ресурс]: електронна виставка / авт.-укл. Л.В. Гарбар // Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського: офіц. сайт / Електронні виставки Інституту рукопису. — Електрон. граф. (50 зображ.) та текст. дані: передмова та опис документів. — Київ, 2024. — Мови: рос., укр. — Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/node/6629>. Назва з екрана.

Науково виважена інформація про відомих представників вітчизняної науки та культури, а також про громадсько-політичних діячів нашої держави представлена на сторінках ІР НБУВ у соціальній мережі Facebook.

Документально-книжкові виставки

Проведення документально-книжкових виставок, присвячених знаменним та пам'ятним датам, а також персональних, тематичних, нових надходжень, ефективно та наочно сприяє популяризації фондів рукописних документів за різними напрямками. Упродовж 2022–2024 рр. було репрезентовано низку таких документально-книжкових заходів.

Так, до 150-річчя від дня народження українського історика, археолога, нумізмата, музеєзнавця професора В.Ю. Данилевича підготовлено виставку «Штрихи до біографії Василя Данилевича»; до 300-річчя від дня народження українського філософа, просвітителя, поета, педагога Г. Сковороди — «Мислитель, філософ

Григорій Сковорода»; до 165-річчя від дня народження відомого громадського, культурного та державного діяча, організатора й ідеолога кооперативного та артільного руху, публіциста та літератора М.В. Левитського (1859–1936) – «Творча спадщина Миколи Левитського». Незмінно популярними є виставки до знаменних та пам'ятних дат. До Дня української писемності та мови була приурочена виставка «І першим було слово...»; до Дня Соборності України – «Єдність – запорука сили»; до Дня Незалежності України – «Шлях становлення незалежної держави»; виставка світлин періодів Першої світової війни та Визвольних змагань проведена в рамках Благодійного історичного фестивалю «Legio Historica VII». Книжкові виставки «Наукові видання Інституту рукопису», «Рукописні документи Інституту рукопису НБУВ та виставкові проекти» презентують наукові здобутки ІР. Невід'ємною складовою виставкової діяльності є представлення читацькому загалові нових надходжень до фонду ІР та оглядових документально-книжкових виставок для делегацій та гостей НБУВ, які відбуваються на постійній основі.

Екскурсії

У рамках ознайомлення з рукописними пам'ятками національного та світового значення з фондів ІР НБУВ екскурсанти мають змогу дістати інформацію про історію інституції, основні напрями її діяльності, склад та зміст архівних комплексів, специфіку науково-дослідницької роботи.

Упродовж 2022–2024 рр. було проведено низку загальних ознайомчих екскурсій з переглядом унікальних пам'яток ІР НБУВ: для Президента НАН України академіка В. Загороднього та делегації членів Президії НАН України; для французьких журналістів – співробітників видання «Le Journal du Dimanche» Вілсона Фаше (Wilson Fache) та Чарльза Тіфайне (Charles Thiefaine); для Єжи Вознякевича, директора Воєводської (обласної) публічної бібліотеки у Кракові; для виконавчого директора Відділу політики та глобальних справ Національної академії наук США Вона Турекяна та керівника підрозділу з питань глобального сталого розвитку Відділу політики та глобальних справ НАН США Франкліна Карреро-Мартінеса; для генеральної директорки Шведського національного музею військової історії Хелен Ронлунд та головної хранительки Національного архіву Швеції Йоганни Фріс; для студентів факультету суспільно-гуманітарних наук Київського університету імені Бориса Грінченка; для слухачів «Університету третього віку» Територіального центру соціального обслуговування Дніпровського району м. Києва; для абітурієнтів Київського університету культури і мистецтв; для студентів Національного медичного університету імені О.О. Богомольця; для учнів СШ № 152 (м. Київ); для співробітників відділу наукових

технологій збереження фондів НБУВ; для пенсіонерів з групи «Краєвид» Територіального центру соціального обслуговування Голосіївського району м. Києва та ін.

Серед оглядово-тематичних екскурсій, зокрема, такі: «Унікальні рукописні пам'ятки музичного мистецтва, які зберігаються в ІР НБУВ» — для ректора Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв В. Марченка; «Унікальні пам'ятки писемності різних народів, які зберігаються в Інституті рукопису НБУВ» — для студентів історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка та для студентів Київського університету імені Бориса Грінченка; «Науково-видавнича діяльність Інституту рукопису НБУВ» — для студентів зі спеціальності «Документознавство та інформаційна діяльність» Навчально-наукового інституту менеджменту та підприємництва; «Рукописна спадщина, що зберігається в Інституті рукопису НБУВ: види і типи рукописів та унікальних пам'яток писемності» — для студентів кафедри культурології факультету гуманітарних наук Національного університету «Києво-Могилянська академія» та для студентів Київського університету імені Бориса Грінченка. Під час візиту делегації Інституту єврейських досліджень (YIVO, Нью-Йорк, США) до Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського співробітниками відділу фонду юдаїки було проведено екскурсію за темою «Унікальна єврейська рукописна спадщина ІР НБУВ». Для студентів Київського національного університету імені Тараса Шевченка в межах вивчення дисципліни «Архіви культури і мистецтв у сучасному культурному та інформаційному просторі» продемонстровано унікальні зразки письма починаючи від клинописних табличок і санскриту на папірусі до мініатюрних середньовічних рукописних ілюстрованих записників, великоформатні рукописи в оригінальних шкіряних оправах, Пересопницьке Євангеліє, на якому присягають президенти України під час інавгурації.

Презентації наукових видань

Популяризація рукописних фондів здійснюється також шляхом презентацій наукових видань співробітників ІР НБУВ.

Так, 25 січня 2023 р. відбулися презентація та урочисте передання до ІР НБУВ факсимільного видання старовинної рукописної Костянтинівської Кормчої книги 1599 р. — збірника церковного права, який регулював відносини між духовенством, ченцями й мирянами.

5 жовтня 2023 р., під час роботи секції «Сучасні тенденції формування, збереження, дослідження рукописних фондів», проведеної в рамках Міжнародної наукової конференції «Бібліотека. Наука. Комунікація. Актуальні питання збереження та інноваційного розвитку наукових бібліотек» (Київ, НБУВ, 3–5 жовтня 2023 р.),

відбулися презентації монографії «Наукова еволюція Василя Данилевича в часі та українському просторі» провідної наукової співробітниці відділу фондів рукописної спадщини, докторки історичних наук, професорки Н.А. Шип та монографії старшої наукової співробітниці відділу кодикології та кодикографії ІР, кандидатки історичних наук С.О. Булатової «Рукописна Polonica: Podrozne potrawy z postem – пам’ятка з історії кулінарії середини XVII ст. у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського».

У рамках заходу відбулася також презентація факсимільних видань української кириличної рукописної книги XI–XIV ст. Директорка видавництва «Горобець» Г. Горобець розповіла про започаткований у 2009 р. проєкт «Повертаємо в Україну культурну спадщину», метою якого є повернення у вигляді факсимільних копій давніх українських рукописних книг, що через різні обставини опинилися поза межами нашої держави. Старша наукова співробітниця відділу кодикології та кодикографії ІР НБУВ, докторка історичних наук Л. Гнатенко розповіла про розпочату у 2022 р. роботу з видання трьох частин Христинопільського Апостола, які зберігаються в ІР НБУВ (8 арк.), Львівському історичному музеї (291 арк.) та бібліотеці князів Чарторийських (4 арк.).

За сприяння Польського Інституту в Києві та Посольства Республіки Польща в Україні 2 червня 2024 р. на літературному форумі Книжкового Арсеналу відбулася презентація видання «Збірка для кухмістера 1757 р.» – українського перекладу польського видання «Zbiór dla kuchmistrza jak potraw tak i ciast robienia» / співавт. Я. Думановський, С. Булатова (Варшава, 2021). Збірка підготовлена в рамках проєкту «Польсько-українське гастрономічне сусідство».

Співробітники ІР НБУВ були задіяні у презентації спільних видань НБУВ, Посольства України в Лівані та Фонду пам’яті Блаженнішого Митрополита Володимира – Мазепинського Євангелія, збірки «Пальмове гілля» А. Кримського, рукопису «Мандри по святих місцях Сходу» В. Григоровича-Барського тощо.

У рамках засідання секції «Збереження та популяризація рукописної спадщини України у вітчизняному та світовому просторі» Міжнародної наукової конференції «Бібліотека. Наука. Комунікація. Інтеграція у міжнародний бібліотечний простір» (Київ, 8–10 жовтня 2024 р.) відбулися презентації наукових видань Інституту рукопису НБУВ, які вийшли у світ у 2024 р. Зокрема, професор кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидат історичних наук, доцент В. Короткий презентував спільне видання Університету та ІР НБУВ «Антикварій XX ст.: матеріали до життєпису Павла Попова», що складається з бібліографії праць ученого та публікацій про нього, опису

його особового фонду та фотолітопису життя П.М. Попова. Наукова співробітниця відділу кодикології та кодикографії ІР НБУВ Л. Петрушко презентувала свою монографію «“Блажени плачущи...”: сльози і печаль у Києво-Печерському патерику», в якій представлено надзвичайно важливу й водночас маловивчену тему емоційного світу людини минулих епох (XI–XVI ст.) і яка стала однією з перших спроб долучення української історіографії до перспективного напрямку світової гуманітаристики – історії емоцій. Видання «Кирилична рукописна книга XVII ст. із зібрання Бібліотеки Історико-філологічного інституту князя Безбородька з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: дослідження, науковий каталог, палеографічний альбом» презентувала старша наукова співробітниця відділу кодикології та кодикографії ІР НБУВ, кандидатка історичних наук Т. Добрянська. Старша наукова співробітниця відділу кодикології та кодикографії ІР НБУВ С. Сохань представила започатковану Інститутом серію наукових каталогів «Колекція Київської казенної палати: Акти і документи київських монастирів з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського», присвячену археографічному дослідженню актових документів з історії земельних відносин київських монастирів у XVI–XVIII ст. О. Бодак, завідувачка відділу кодикології та кодикографії ІР, презентувала електронну виставку рукописної спадщини відомого українського історика, археолога та громадського діяча, знакового представника наукової і культурної еліти України др. пол. XX ст. Михайла Брайчевського, підготовлену до 100-річчя від дня його народження.

Крім того, Л. Гнатенко розповіла про видання Київських глаголичних листків X ст. (Київський місал) – *Die Kiever blätter (sacramentarium glagoliticum sinaiticum) der Vernads'kyj National bibliothek der Ukraine (cod. F. 301, Nr. 328 P)*. Протягом доволі тривалого часу австрійські вчені вивчали Київські глаголичні листки шляхом здійснення мультиспектрального, хімічного та мікробіологічного аналізів пергамену й чорнил рукопису, що підняло дослідження пам'ятки на міждисциплінарний рівень. Отримані результати лягли в основу видання 2023 р. з оновленою кириличною транслітерацією тексту. До видання додано дослідження рукопису В. Німчука (1983 р.) в перекладі німецькою мовою. Публікацію здійснено у третьому томі серії «*Glagolitica Sinaitica*», до якого співробітники видавництва «Горобець» підготували завдяки сучасним технічним можливостям кольорове факсимільне відтворення рукопису.

Організація наукових заходів. Конференції

У 2023 р. у рамках щорічної Міжнародної наукової конференції «Бібліотека. Наука. Комунікація. Актуальні питання збереження та інноваційного розвитку науко-

вих бібліотек» відділом фонду юдаїки ІР НБУВ було проведено семінар «Юдаїка в бібліотеках, архівах і музеях України». Захід відбувся в дистанційному онлайн-форматі на платформі Zoom.

5 жовтня 2023 р. ІР НБУВ уперше була організована секція «Сучасні тенденції формування, збереження, дослідження рукописних фондів», в якій взяли участь 32 фахівці – джерелознавці, музеєзнавці, археологи, кодикологи, пам'яткознавці.

До міжнародної наукової конференції «Бібліотека. Наука. Комунікація. Інтеграція у міжнародний бібліотечний простір» (8–10 жовтня 2024 р.) ІР НБУВ було приурочено засідання секції «Збереження та популяризація рукописної спадщини України у вітчизняному та світовому просторі» та семінар відділу фонду юдаїки ІР НБУВ «Українська юдаїка : Історія збереження та вивчення бібліотечних, архівних, музейних фондів і пам'яток України».

10 жовтня 2024 р. відбулося засідання секції ІР НБУВ «Збереження та популяризація рукописної спадщини України у вітчизняному та світовому просторі». Захід проводився як офлайн, так і онлайн на платформі Zoom.

Інтерв'ю, участь у теле-, радіопередачах, кінозйомках

У листопаді 2022 р. співробітники ІР НБУВ долучилися до організації відеозйомки для документального фільму про Г. Сковороду, ініційованого Надзвичайним і Повноважним Послом України в Лівані у 2016–2022 рр. І.І. Осташем, надавши наукову консультацію щодо архівної спадщини філософа; для документального серіалу «Historia Kuchni Polskiej» було надане інтерв'ю Громадській організації «Молоді і голодні Продакшн». 25 січня 2024 р. полоністи ІР НБУВ узяли участь у зйомках фільму «Historia kuchni polskiej» (TVP Historia) з розповіддю про старопольські рукописи XVI–XVIII ст. з фондів Інституту. 30 жовтня 2023 р. на інформаційний запит ТОВ «СЛМ Новини» телеканалів ICTV та СТБ для підготовки сюжету про свинцеву грамоту XII ст., знайдену при розкопках у м. Полонне Хмельницької області, для програми «Вікна-новини» телеканалу СТБ надано науково-довідкову консультацію щодо змісту і складу факсимільного видання «Радзивилівская летопись / отв. ред. М.В. Кукушкина ; РАН. СПб.: Глаголь, 1994 Т. 1: Факсимильное воспроизведение рукописи. 1994. 302 с. ; Т. 2: Текст. Исследование. Описание миниатюр. 1994. 415 с.». Також було надано консультативну допомогу знімальній групі волонтерського проєкту «Про культуру під час війни» та проєкту «Історія Без Міфів». 105-річчя Бібліотеки 13 червня 2023 р. пов'язане з участю у зйомках документального фільму про фонди та наукову й бібліотечну діяльність ІР НБУВ.

21 березня 2024 р. співробітники відділу фонду юдаїки взяли участь у радіопередачі на Українському радіо, присвяченій життю й діяльності прем'єр-міністра

Держави Ізраїль (1969–1974), уродженки Києва Голди Меїр; 22 квітня 2024 р. — у радіопередачі про юдейське свято Песах; на «Радіо Культура» презентували виступ, присвячений юдейському святу Пурім, тощо.

Оцифровування як спосіб популяризації та збереження історико-культурної спадщини з фондів Інституту рукопису НБУВ

В Інституті рукопису НБУВ у 2022–2024 рр. на виконання основних положень Законів України «Про бібліотеку та бібліотечну справу», «Про Національний архівний фонд та архівні установи», «Про культуру», «Про доступ до публічної інформації», «Про звернення громадян», розпоряджень Президії НАН України «Про впровадження збереження та використання книжкових пам'яток, рідкісних та цінних книжкових і рукописних фондів в установах НАН України», Статуту Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, інших нормативно-правових та методичних документів та враховуючи наслідки військового вторгнення на територію держави для збереженості історико-культурної писемної спадщини продовжувався процес створення цифрового фонду НБУВ. Висококваліфікований персонал та наявність сучасного обладнання забезпечили наповнення страхового фонду, фонду користування та науково-довідкового апарату Інституту рукопису, а також виконання запитів низки вітчизняних та іноземних установ й організацій, індивідуальних дослідників на виготовлення цифрових копій високої якості, без шкідливого впливу на фізичний стан оригіналів.

З метою популяризації власних фондів ІР НБУВ взяв участь у низці спільних науково-культурологічних проєктів з вітчизняними та закордонними науковими, релігійними, архівними та бібліотечними інституціями, для виконання яких були створені повнотекстові цифрові копії рукописних пам'яток підрозділу. Співвиконавцями проєктів, зокрема, були:

КЗ «Центр консервації предметів археології» (іконостас церкви Києво-Братського монастиря, опис речей), Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України (колекція «Рукописна спадщини Києво-Могилянської академії: пам'ятки освітнього процесу XVII–XVIII ст.», низка філософських творів), Інститут археології НАН України (видання спільної монографії «Епістолярна спадщина засновника вітчизняної школи античної археології Е.Р. фон Штерна»), Київський університет імені Бориса Грінченка (цифровий проєкт «Електронний архів і корпус текстів Бориса Грінченка “Грінченкознавство”»), Громадська спілка «Українська культурна спадщина» (спільне видання «Джерела до історії Полтавського полку 17–18 століть. Том 4. Ревізія Полтавського полку 1732 р.»), Український католицький університет (дослідницько-видавничий проєкт «Канівська архимандрія у XVIII — пер-

ший третині XIX ст.: дослідження і матеріали»), Державний історико-культурний заповідник міста Дубно (видання Дубенського Євангелія XVI ст.), Науково-видавниче об'єднання «Дух і Літера» (машинопис «Малярські твори Тараса Шевченка / упоряд. та комент. Олекси Новицького» для перевидання восьмого тому повного зібрання творів Т. Шевченка за редакцією Сергія Єфремова) та ін.

Низку тематичних запитів на оцифровування було виконано для, зокрема:

Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» для грантової програми «Культурна спадщина» за підтримки Українського культурного фонду (Напрестольне Євангеліє. 1651 р.), Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» (оновлення експозиції про життя та діяльність представників родини Кочубеїв), Волинського національного університету імені Лесі Українки (документи О. Косач), Музею книги і друкарства України (документи з фондів Ю. Меженка та П. Попова), Вінницької обласної універсальної наукової бібліотеки ім. В. Отамановського («Звіт про діяльність Кам'янець-Подільського при ВУАН товариства подає вчений секретар товариства Ю.П. Філь». 1926 р.), краєзнавців Полтавщини (Бридун Тимофій. Місто Хорол та його повіт. [Поч. XX ст.]), Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішні (документи Б.С. Бутніка-Сіверського), Житомирської обласної державної адміністрації (листування А.І. Вальд з І.М. Шодуаром), Видавничого дому КОМОРА (щоденники Н.В. Суровцової), Видавництва «Горобець» (фрагменти Христинопільського Апостола XII ст. для публікації факсимільного видання), членів ініціативної групи із вшанування пам'яті С.П. Шелухіна (архівні документи С.П. Шелухіна) та ін.

Надання цифрових копій також стає великою допомогою для ведення науково-дослідницької діяльності зарубіжних бібліотек, архівів, музеїв, освітніх закладів. Серед тих інституцій, яким, зокрема, були надані оцифровані документи:

Інститут літературних досліджень Польської академії наук — для видання роману Ельжбети Дружбацької «Зразкове заміжжя»; Гентський Університет (Бельгія) — для укладання покажчика українських релігійних пісень XVII–XVIII ст.; кафедра історії Університету Нотр-Дам (штат Індіана, США) — для перекладу рукопису Г.С. Винського «Мое Время» англійською мовою; Інститут мистецтв Польської академії наук — для розміщення цифрових копій партитур Другої та Четвертої симфоній Юзефа Коффлера на офіційному веб-сайті Спілки композиторів Польщі та ін.

Через складні реалії останніх років (пандемія COVID, військова агресія Росії) в ІР значно збільшився обсяг надання дистанційних послуг для індивідуальних

дослідників, що відповідно призвело до зростання кількості оцифрованих документів. Серед виконаних заявок – цифрові копії таких, зокрема, рукописів:

документи Микільсько-Пустинного монастиря (1580-ті рр.); Решетилівське учительне Євангеліє (1670 р.), Служебник уніатський (кін. XVII – поч. XVIII ст.); Привілей польського короля Стефана [Баторія] київському міщанину В.І. Кривковичу на землі в Київському повіті (1581 р.); [Григорович-Барський Василь]. «Описание странствований Василия Григоровича от того где самого списанное, которое начася 1723 совершися 1747 года»; «Повесть о великом и преславном милосердіи о святом Григоріи Папе римском» (кін. XVIII ст.); «Щоденник С.П. Стебліна-Каменського 1839, 1848, 1849, 1850, 1851, 1856 та 1864 рр.»; план Тальновського маєтку князя М.С. Воронцова в Уманському повіті Київської губернії; [«Зауваження з приводу змін в українському правописі, внесених президією державної правописної комісії»] [1928 р.]; праці А.Ю. Кримського; робочі та особисті документи В.О. Кордта; листи Казимежа Рейхмана до Карла Болсуновського; листування С.П. Шелухіна, А.Ю. Кримського, М.К. Зерова, О.М. Апанович, О.С. Компан; документи з фонду Музичного товариства ім. Леонтовича (анкети учасників, світлини, ноти та ін.); мапи України; грамоти тощо.

Великим суспільним попитом користуються матеріали, що дають змогу встановити генеалогію окремих персоналій, реконструювати сімейні та родові зв'язки. Серед виконаних цифрових копій даного виду документів, зокрема:

[Метрична книга Брацлавської парохії м. Михалполя Летичівського повіту] [м-ко Михалпіль] (1754–1799 рр.), «Метрическая книга церквей Конотопского и Борзенского уездов. 1781 г.», «Материалы для истории сел Конотопского уезда. [Доношення, супліки, чолобитні та ін.] (1708–1776 рр.); «Конотопщина. Камеральное описание г. Конотопа и др.» (1679–1768 рр.); «Документи та матеріали по майновим питанням, що відносяться головним чином до козацької старшини Лубенського полку: універсали гетьманів та ін.» (1600–1766 рр.), «Ревізька книга Лубенського полку» (1740 р.); «Компут полка Миргородского [полкової старшини, значкового полкового товариства, старшини сотенної, отаманів та рядових козаків] (1723 р.); «Нежинский полк [перелікові табелі (ревізії, реєстри) жителів Ніжинського полку, складені за сотнями та окремими селами]» (1736 р.); «Ревізька книга Переяславського полку» (1726 р.); «Ревізька книга Прилуцького полку [перелікові табелі, відомості про жителів Прилуцького полку]» (1740 р.), «Родословная книга Черниговской Губернии дворянским родам по алфавиту сочиненная 1790 года декабря 15», численні візитації церков за XVIII ст., родинні документи роду Берлів та ін.

Також цифрові копії документів ІР НБУВ були використані в якості ілюстративного супроводу в таких наукових виданнях:

В. Захаров «Трощинські: Гоголіана» (2023) та «Трощинські: Дмитро» (2024); В. Заруба «Українські серби Угричичі-Требинські. Історико-генеалогічне дослідження» (2023), Т. Куцаєва «Спогади про польські читацькі культури модерної епохи в рефлексіях польських книжкових знаків (2-га пол. XIX — поч. XX ст.)» (2023), Б. Янів «Текст і зображення в синагогах Східної та Центральної Європи» (2023) та ін.

На виконання окремих статей ЗУ «Про бібліотеки та бібліотечну справу» низка цифрових копій була виготовлена на платній основі.

Частина оцифрованих документів вміщені на офіційному сайті НБУВ в рубриках «Цифрова бібліотека історико-культурної спадщини» (на 2024 р. представлено майже 300 од. зб.) та «Електронна бібліотека України».

Резюме

Рукописна спадщина України завжди була і залишається об'єктом постійної уваги вітчизняних учених, які глибоко усвідомлюють важливість залучення до широкого суспільного обігу писемних джерел з огляду на їхнє значення як для формування національного менталітету, так і для відчуття кожним українцем інтелектуального й культурного зв'язку зі своїм багатовіковим історичним корінням.

У новій колективній монографії Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського представлені результати історико-культурологічних досліджень рукописної спадщини України та світу, що зберігається у фондах підрозділу. Різноманітний зміст видання охоплює широке коло питань з археографічної, кодикологічної, джерело- та документознавчої проблематики. Це, насамперед, обґрунтування поняття «рукописна історико-культурна спадщина», визначення її об'єкта, класифікації та методів дослідження, а також репрезентація структурно-функціональної моделі опису рукописної книги. У низці наукових студій, зокрема, вирішується питання виокремлення української рукописної спадщини зі східнослов'янської через розгляд другого південнослов'янського впливу на орфографію староукраїнських рукописних книг; висвітлюються методичні засади атрибуції оправ українських кодексів; проаналізовано історичні та побутові маргінали на сторінках рукописних книг; охарактеризовані співочі традиції в безлінійних нотованих рукописах XII–XX ст. Представлені в монографії також дослідження з елліністики, полоніки та юдаїки: це, зокрема, й ґрунтовний аналітичний огляд пам'яток грецької писемної спадщини в контексті української культури, яка вибудовувалася на теренах сучасної України впродовж багатьох століть, поглинаючи різноманітні території з неоднорідними етнокультурними групами і звичаєвими традиціями; і висвітлення загальних засад та специфічних особливостей історико-культурної атрибуції старопольських рукописів ранньомодерної доби; й історія формування та характеристика зібрання єврейських документів, літератури та рукописів, що зберігається у відділі фонду юдаїки Інституту рукопису і є одним з найбільших у світі серед інших національних бібліотек. Здійснено спробу класифікації та реконструкції актової й діловодної документації Києво-Могилянської академії та Київської казенної палати. Визначено роль латиномовних документів як важливих елементів впливу світських і церковних інституцій на процеси змін всередині руського суспільства, що спричинили його помітну вестернізацію, та ін. Результати діяльності Інституту рукопису НБУВ за 2022–2024 рр. представлені в Додатках до видання, що містять, зокрема: аналітичну розвідку про публікаційну активність фахівців підрозділу, яка супроводжується бібліографічним показником; авторські дописи з інформацією про популяризаторську роботу в ІР НБУВ тощо.

Авторський колектив щиро сподівається, що нове видання стане ще однією цеглиною в підмурок досліджень рукописної спадщини як феномена вітчизняної та всесвітньої історії й культури.

Summary

The manuscript heritage of Ukraine has always been and remains the object of constant attention of domestic scholars, who are deeply aware of the importance of involving written sources in wide public circulation, given their importance both for the formation of the national mentality and for every Ukrainian to feel an intellectual and cultural connection with their centuries-old historical roots.

The new collective monograph of the Institute of Manuscript of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine presents the results of historical and cultural research on the manuscript heritage of Ukraine and the world, which is stored in the fonds of the department. The diverse content of the publication covers a wide range of issues on archeographic, codicological, source and document studies. This is, first of all, the justification of the concept of «manuscript historical and cultural heritage», definition of its object, classification and research methods, as well as the representation of the structural and functional model of the description of a manuscript book. In a number of scientific studies, in particular, the issue of separating the Ukrainian manuscript heritage from the East Slavic one is resolved through consideration of the second South Slavic influence on the orthography of Old Ukrainian manuscript books; methodological principles of attribution of bindings of Ukrainian codices are highlighted; historical and everyday marginalia on the pages of manuscript books are analyzed; singing traditions in non-linear notated manuscripts of the 12th–20th centuries are characterized. The monograph also presents researches on Hellenistics, Polonics, and Judaic studies: this is, in particular, a thorough analytical review of the monuments of the Greek written heritage in the context of Ukrainian culture, which was built on the territory of modern Ukraine over many centuries, absorbing various territories with heterogeneous ethnocultural groups and customs; and highlighting the general principles and specific features of the historical and cultural attribution of Stavropol manuscripts of the early modern era; and the history of the formation and characteristics of the collection of Jewish documents, literature and manuscripts, which is stored in the Judaica Fond Department of the Institute of Manuscript and is one of the largest in the world among other national libraries. An attempt was made to classify and reconstruct the act and record keeping documentation of the Kyiv-Mohyla Academy and the Kyiv Treasury Chamber. The role of Latin-language documents as important elements of the influence of secular and church institutions on the processes of change within Rus society, which caused its noticeable Westernization, etc. was determined. The results of the activities of the Institute of Manuscript of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine for 2022–2024 are presented in the Appendices to the publication, which contain, in particular: analytical intelligence on the publication activity of the department's specialists, which is accompanied by a bibliographic index; author's posts with information on popularization work in the Institute of Manuscript of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine etc.

The group of authors sincerely hopes that the new publication will become another brick in the foundation of research into manuscript heritage as a phenomenon of national and world history and culture.

Наукове видання

Тетяна Олександрівна **Батанова**, Ольга Петрівна **Бодак**,
Світлана Олегівна **Булатова**, Олена Михайлівна **Гальченко**,
Лариса Володимирівна **Гарбар**, Людмила Анатоліївна **Гнатенко**,
Тимур Сергійович **Горбач**, Тетяна Андріївна **Добрянська**,
Любов Андріївна **Дубровіна**, Ольга Андріївна **Іванова**,
Еріка Станіславівна **Клименко**, Тетяна Володимирівна **Коваль**,
Ірина Степанівна **Корчемна**, Тетяна Володимирівна **Міцан**,
Світлана Валентинівна **Сохань**, Ольга Петрівна **Степченко**,
Алевтина Миколаївна **Сукало**, Олексій Олександрович **Хамрай**,
Євген Костянтинович **Чернухін**

**Історико-культурологічні дослідження рукописної спадщини
в Інституті рукопису Національної бібліотеки України
імені В.І. Вернадського
монографія**

Редакторки

Наталія Зубкова, Ярослава Кучмій

Редакторка-перекладачка

Дар'я Лелюх

Комп'ютерне верстання, оригінал-макет, дизайн обкладинки

Оксани Боляк

Підписано до друку 25.11.2024. Формат 70х100/16.

Папір офс. № 1. Гарнітура Arsenal.

Ум. друк. арк. 34,12. Наклад 200 прим. Зам. № 18.

Друкарня Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
просп. Голосіївський, 3, Київ, 03039

Свідцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 1390 від 11.06.2003 р.